

**T.C.
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**ATATÜRK SONRASI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ
(1938-1971)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Muhammed Mustafa KÜÇÜKSAATÇI

**DANIŞMAN
Doç. Dr. Kürşat KURTULGAN**

ARTVİN 2021

TEZ BEYANNAMESİ

Artvin oruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-ğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “ATATÜRK SONRASI TÜRKİYE-SSCB İLİşKİLERİ (1938-1971)” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Artvin oruh Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-ğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Artvin oruh niversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin 2 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu srenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

01/03/2021

Muhammed Mustafa KKSATİ

TEZ KABUL TUTANAĞI
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Kürşat KURTULGAN danışmanlığında, Muhammed Mustafa KÜÇÜKSAATÇİ tarafından hazırlanan bu çalışma 01/03/2021 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Aydın EFE

İmza:.....

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Hamit ŞAFAKCI

İmza:.....

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Kürşat KURTULGAN

İmza:.....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

01/03/2021
Doç. Dr. Hamit ŞAFAKCI
Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

TEZ BEYANNAMESİ.....	i
TEZ KABUL TUTANAĞI	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	vi
ÖZET	viii
SUMMARY.....	ix
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1939-1950 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ

1. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ	21
1.1. Savaş Öncesi Türk-Sovyet İlişkileri ve Moskova Görüşmeleri	21
1.2. Üçlü İttifak Antlaşması ve Türk-Sovyet İlişkilerine Yansımaları.....	33
1.3. 1939-1941 Yılları Arası Türkiye-SSCB İlişkileri	36
1.3.1. Bakü Gerilimi	39
1.3.2. Hitler-Molotov Görüşmeleri: Türkiye Üzerine Almanya-SSCB Pazarlığı	44
1.3.3. Türk-Sovyet Saldırmazlık Bildirisi	47
1.4. 1941-1945 Yılları Arası Türkiye-SSCB İlişkileri	51
1.4.1. Alman-Rus Savaşı'nın Başlaması ve Türkiye'ye Etkileri.....	51
1.4.2. Türkiye Üzerindeki Savaş Baskısının Artması.....	55
1.4.3. Değişen Dengeler Doğrultusunda Türkiye-SSCB İlişkileri	58
1.4.3.1. Adana Görüşmeleri.....	59
1.4.3.2. Moskova Konferansı	61
1.4.3.3. I.ve II. Kahire Konferansı.....	64
1.4.4. Türkiye ile Müttefikler Arasında Bunalım Dönemi	68
1.4.5. İkinci Dünya Savaşı'nın Sonu ve SSCB'nin Talepleri.....	71
1.4.5.1. Yalta Konferansı.....	74
1.4.5.2. Dostluk Döneminin Sona Ermesi	76
1.5. Türkiye-SSCB İlişkisinden Etkilenen Diğer Gelişmeler	81
1.5.1. Turancılık Davası	81
1.5.1.1. 3 Mayıs 1944 Olaylarına Giden Süreç	81

1.5.1.2. İsmet İnönü'nün 19 Mayıs Nutku ve Turancılık Konusu	85
1.5.1.3. Yargılamalar ve Sonuç	88
1.5.2. Boraltan Köprüsü Olayı.....	89
2. 1945-1950 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ	95
2.1. Postdam Konferansı	95
2.2. Türkiye Üzerinden Nota Savaşları	99
2.3. 1946-1950 Arası Yaşanan Diğer Gelişmeler.....	106

İKİNCİ BÖLÜM

1950-1960 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ

1. DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ BAŞLANGICINDAN STALİN'İN ÖLÜMÜNE KADAR TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ (1950-1953)	111
2. TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİNDE YUMUŞAMA DÖNEMİ	117
2.1. Orta Doğu'daki Gelişmelerin Türkiye-SSCB İlişkilerine Yansıması	123
2.1.1. Türkiye-Pakistan İşbirliği Antlaşması	123
2.1.2. Bağdat Paketi'nin Kurulması	127
2.1.3. Buhranlı Yıllarda Türkiye-SSCB İlişkisi	134
2.1.3.1. Süveyş Krizi	137
2.1.3.2. Suriye ve Irak Bunalımı.....	141
2.2. Jüpiter Füze Sorunu ve U2 Uçak Krizi	150
2.3. Başbakan Menderes'in Moskova Ziyareti Konusu	156
3. 1950-1960 ARASI TÜRKİYE-SSCB ARASINDAKİ EKONOMİK İLİŞKİLER.....	161
4. 27 MAYIS DARBEİ VE SSCB'NİN DARBEYE BAKIŞI	163

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1960-1971 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ

1. 1960-1965 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ.....	167
1.1. Küba Krizi	170
1.1.1 Krize Giden Süreç	170
1.1.2. Kriz Dönemi ve Sonuçları	172
1.2. Kıbrıs Sorunu	178
1.2.1. Krize Giden Süreç	178

1.2.2. 1963-1964 Bunalımları.....	181
1.2.3. Johnson Mektubu	186
1.2.4. Kıbrıs Sorunu Sırasında Türkiye-SSCB İlişkileri	191
1.3. Feridun Cemal Erkin'in SSCB Ziyareti (30 Ekim-6 Kasım 1964).....	196
2. 1965-1971 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ.....	199
2.1. Karşılıklı Diplomatik Ziyaret Süreci	199
2.1.1. Podgorny ve Gromiko'nun Türkiye Ziyaretleri.....	199
2.1.2. Başbakan Suat Hayri Ürgüplü'nün SSCB Ziyareti	205
2.1.3 SSCB Başbakanı Kosygin'in Türkiye Ziyareti	207
2.1.4. Başbakan Süleyman Demirel'in SSCB Gezisi	211
2.1.5. Bu Dönemde Türkiye-SSCB Arasındaki Diğer Diplomatik Ziyaretler.....	213
2.2. 1967 Kıbrıs Bunalımı	217
3. 1960-1971 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB EKONOMİK İLİŞKİLERİ.....	226
4. 12 MART MUHTIRASI	230
SONUÇ.....	234
KAYNAKÇA	244
DİZİN	254
ÖZGEÇMİŞ.....	266

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
age	: Adı geçen eser
agm	: Adı geçen makale
C.	: Cilt
CENTO	: Central Treaty Organization
CIA	: Central Intelligence Agency
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
CMP	: Cumhuriyetçi Millet Partisi
CKMP	: Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
Cominform	: The Information Bureau of the Communist and Workers Parties
DP	: Demokrat Parti
Ed.	: Editör
EOKA	: Ethniki Organosis Kyprion Agoniston
HP	: Hürriyet Partisi
KGB	: Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti
MC	: Milletler Cemiyeti
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OECD	: Organisation for Economic Co-operation and Development
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TMT : Türk Mukavemet Teşkilatı

TSK : Türk Silahlı Kuvvetleri

TTK : Türk Tarih Kurumu

YSK : Yüksek Seçim Kurulu

YTP : Yeni Türkiye Partisi

ÖZET

ATATÜRK SONRASİ TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ (1938-1971)

Bu tezin amacı, Mustafa Kemal Atatürk'ün öldüğü 10 Kasım 1938 ile Türkiye'deki sivil iradeye ikinci askeri müdahale sayılan 12 Mart 1971 tarihleri arası Türkiye-SSCB ilişkilerini incelemektir. Araştırmamızda, bu süre zarfında iki taraf arasındaki siyasi meselelerin işlenmesinin yanı sıra askeri ve ekonomik ilişkiler de yer almıştır. Ayrıca konunun bütünlüğü ve okuyucunun daha rahat anlaması bakımından iki ülke iç siyasetlerindeki gelişmeler de araştırma içinde zaman zaman yer alan diğer bir unsur olmuştur. Diğer yandan Türkiye ile SSCB arasında bu 33 yılda bir anlamda “M” harfine benzeyen ilişki değişimlerini okuyucuya göstermek, tezin diğer bir önemli unsurunu oluşturmaktadır.

Bolşevik İhtilali, Türk Kurtuluş Savaşı, İkinci Dünya Savaşı ve ardından başlayan Soğuk Savaş Dönemi gibi tarihin önemli dönüm noktalarında iki ülke çeşitli kez karşı karşıya gelmiş, bu durumlarda ilişki düzeyini iki tarafın dünya siyaseti içindeki güç nüfuzu belirlemiştir. Ayrıca tarihsel olarak iki tarafın birbirine karşı besledikleri emelleri de bu ilişkilerin seyrinde zaman zaman rol çalmıştır. Yine de Türkiye ve SSCB, Batılı güçlerin kendileri için tasarladıkları planların da etkisiyle karşılıklı münasebetleri hep belli bir seviyede tutmak durumunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, SSCB, Komünizm, Boğazlar, ABD, İkinci Dünya Savaşı, Soğuk Savaş.

SUMMARY

TURKEY-USSR RELATIONS AFTER ATATURK'S PERIOD (1938-1971)

The aim of this thesis, Mustafa Kemal Atatürk died November 10, 1938 considered democracy a second military coup in Turkey; March 12, 1971 date is to examine the relations between Turkey and the USSR. In our research, military and economic relations were also included in this period, as well as the handling of political issues between the two parties. In addition, in terms of the integrity of the subject and the readers' understanding more easily, the developments in the domestic politics of the two countries have been another factor in the study from time to time. On the other hand, in a sense between the USSR and Turkey this year 33 letter "M" to show the reader the exchange relationship similar to constitute another important element of the thesis.

The two countries confronted several times at important turning points in history such as the Bolshevik Revolution, the Turkish War of Independence, the Second World War and the then the Cold War Period, and in these cases the level of relationship was determined by the power influence of the two sides in world politics. In addition, the ambitions of both sides historically have played a role in the course of these relations from time to time. Nevertheless, Turkey and the USSR, mutual relations with the impact of the plans they designed for themselves, the Western powers have always had to keep a level.

Key Words: Turkey, USSR, Communism, The Straits, USA, World War II, The Cold War.

ÖNSÖZ

Türkler ve Ruslar arasındaki ilişki, özellikle 17. yüzyıldan itibaren tarih sahnesinde hep önemli bir noktada yer almıştır. Kurulan devletler, benimsenen ideolojiler bu iki taraf arasındaki ilişkiyi ilginç hale getiren diğer bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Uzun yıllar boyunca iki tarafın da benimsediği Monarşi rejiminin 19. yüzyılda gittikçe artan demokrasi hareketlerinden nasibini alması sonucunda Karadeniz'in her iki yakasında da yeni devletlerin kurulması, Türkler ve Ruslar arasında yeni bir döneme işaret etmiştir.

Sovyet Rusya'nın ortaya çıkması, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki payı, daha sonraki yıllarda iki komşu arasındaki bilindik çekişmeler hep ilgimi çeken konular olmuştur. Fakat Türkiye'nin, NATO üyesi bir devlet olmasının da etkisiyle yurt içinde, gerek lise düzeyinde gerekse üniversite konuları içinde iki komşu arasındaki ilişkilerin, Boğazlar meselesi gibi hep yüzeysel düzeyde tutulması veya bazı noktaların eksik bir şekilde verilmesi, beni bu konuda bir araştırma yapmaya yöneltmiştir. Bu tezi yazmamdaki amacım da iki taraf arasında şu ana kadar bilmediğim bilgileri öğrenmek, şu ana kadar bu konuda yapılmış tez, makale gibi çalışmalarını ortak bir noktada buluşturmak ve ilerisi için bu konuda yapılabilecek yeni çalışmalara küçük de olsa bir katkı sunabilmektir.

Kabul etmek gerekir ki iki ülke arasındaki herhangi bir konu o dönemin aktifliği de göz önünde bulundurulduğunda, ayrı bir tez konusu olabilecek potansiyele sahiptir. Bu sebeple bu araştırmadaki işlenen konular, derinlik-yüzeysel ikileminde bir dengede kurulmak durumunda kalmıştır. Türkiye-SSCB ilişkileri incelenirken Türk dış politikasıyla ilgili ana kaynaklara da yer veren araştırma eserlerinden, devlet adamlarının hatıralarından, daha önceden hazırlanmış ve bu konuyu içeren tezlerden, az da olsa dönemin gazete arşivlerinden ve internet kaynaklarından faydalanılmıştır. Bu yapılırken de bir araştırmanın en önemli kuralı olan objektif olma konusunda oldukça dikkatli olunmuştur.

Araştırma konusunun seçiminde ve hazırlanma sürecinde verdiği destekten dolayı danışmanım Doç. Dr. Kürşat KURTULGAN'a, Lisansüstü Enstitü Müdürü Doç. Dr. Hamit ŞAFAKCI'ya, çalışma süresince her zaman olduğu gibi her türlü desteklerini esirgemeyen aileme ve çalışmamda emeği geçen herkese teşekkür ederim.

M. Mustafa KÜÇÜKSAATÇI

Artvin/2021

GİRİŞ

Türkler ve Ruslar, ana sebep olarak Rusya'nın, denizlerle bağlantısı olmayan bir kara devleti olmasından, sürekli olarak birbirleriyle mücadele eden iki millet olarak tarih sahnesinde yer almışlardır. Orta Çağ ve Yeni Çağ şartlarını düşündüğümüzde, Rusların devlet olarak büyüyebilmesi için sıcak denizlere ulaşabilmesi gerekiyordu. Sıcak denizlere ulaşmanın da en basit yolu Anadolu topraklarından geçmekteydi. Rusya'nın yüzyıllar boyunca devam eden güneye doğru sıcak denizlere açılma emelleri, başta İstanbul ve Çanakkale Boğazları olmak üzere, Anadolu toprakları üzerinde Osmanlı Devleti için bir tehdit oluşturmaya sebep olmuştur. Rusya, sınırlarını genişletmek ve Dünya ticaret sahnesinde daha fazla rol oynamak için Karadeniz'i, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını, Balkanlar'ı, Kafkasya'yı ve Orta Asya'yı ele geçirip, hâkimiyet kurmaya çalışması sonucunda Osmanlı Devleti de kendi topraklarındaki çıkarlarını doğrudan etkileyen Ruslara karşı daha değişik politikalar izlemiştir. Genel olarak bakıldığında Osmanlı Devleti'nin jeopolitik konumu ve Rusya'nın istekleri birbirine çakıştığı için bu durum, iki devletin sürekli olarak birbirlerini tehdit ve engel olarak görmesine neden olmuştur. Bu da bu iki devletin devamlı birbirleriyle mücadele etmesi sonucunu doğurmuştur.¹

Tarihte Türkler ile Ruslar arasındaki ilk resmi temasların, Osmanlı Devleti zamanında yapıldığı genel kabul görmektedir. Osmanlı Sultanı II. Bayezid döneminde, Moskova Knezi III. İvan, ikili ticari ilişkileri belli bir düzene sokmak üzere ilk önce Mihail Pleşçeyev'i, sonra Aleksey Golohvastov'u elçi olarak İstanbul'a göndermiş ve iki ülke arasında diplomatik ilişki başlamıştır.² Osmanlı hükümdarları, dönemin kendi açılarından şartları gereği Moskova Knezliği'ni doğrudan muhatap almamış, Moskova ile temasları kendi hakimiyeti altında bulunan Kırım Hanlığı vasıtasıyla yürüteceğini bildirmiştir.³ Rus Çarlığı da bu arada, güçlü komşusu Osmanlı Devleti ile ilişkilerini geliştirmeye çalışırken, Altın Orda Devleti'nin zayıflamasıyla yerine kurulan hanlıkları yenerek gücünü artırmıştır. 1552'de Kazan Hanlığını, 1556'da Astrahan Hanlığını yenerek Batı Türkistan'a hakim olmuştur. Böylece Rus Çarlığı, fethettiği bölgelerden edindiği servet ve güçle 16. yüzyılın sonlarında büyük bir devlet haline gelmiştir. Rusların bölgede güçlenmesi Osmanlı yönetim kademesinin dikkatini çekmiş ve dönemin Sadrazamı Sokullu Mehmet Paşa, Rusların bölgedeki etkisini kırmak için 1568

¹ Özlem Çolak, *Lenin Döneminde Türk-Rus İlişkileri (1917-1923)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2010, s. 1.

² Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1512", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 26.

³ İlyas Topsakal, "Tarihi Süreçte Türkiye-Rusya İlişkileri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, İstanbul 2016, s. 34.

yılında Astrahan üzerine sefer düzenlemiştir. Kırım hanının yeterince destek vermemesi ve lojistik imkânın yetersizliği gibi sebeplere, dönemin taktik ve askeri beceriler bakımından en güçlü ordularından Osmanlı ordusunun, Kafkasya bölgesinde hareket yapma yeteneğinden mahrum olması eklenince sefer başarısızlıkla sonuçlanmış, ordu savaşmadan geri dönmüştür.⁴

Başarısızlıkla sonuçlanan Astrahan seferinden yaklaşık bir yıl sonra, Kanuni Sultan Süleyman devrinde planlanan Don-Volga Kanalı projesi başlatılmıştır. Bu proje, Osmanlı Devleti'nin doğudaki en büyük rakibi olan İran'ın yanında kuzeyde kendini iyice hissettiren Rusları durdurmaya yöneliktir.⁵ Bu projede çalışmak üzere 30.000 Nogay Tatarı tutulmuş, üç ay boyunca aralıksız yapılan çalışmalar sonucu kanalın üçte biri açılmıştır. Lakin bölgede kışın 3 ay erken geldiği, dayanılmaz soğuklarda çalışmanın mümkün olmadığı gibi dedikoduların yayılması sonucu çalışanlar dağılıp memleketlerine dönmüş ve Don-Volga Kanalı projesi yarıda kalmıştır. Böylece Osmanlı Devleti bölgede Astrahan seferinden sonra ikinci kez başarısız bir sonuçla karşılaşarak Rusların güçlenmesini engelleyememiştir. Don-Volga Kanalı, Sovyetler Birliği zamanında Osmanlı Devleti'nin seçtiğinden farklı iki noktadan yürütülen beş yıllık bir kazı çalışmasının ardından, 1952 yılında kullanıma açılmıştır. Don-Volga Kanalı projesinin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Osmanlı Devleti, yaklaşık bir asır boyunca bölgeyle hiç ilgilenmemiş, hatta stratejik konumu itibarıyla önemli bir özelliğe sahip olan Rusya topraklarını 16. ve 17. yüzyıllarda fethetmeyi hiç düşünmemiştir. Osmanlı Devleti'nin 17. ve 18. yüzyıllarda duraklama ve gerileme dönemlerini geçirdiği zaman dilimi, Rus Çarlığı için bölgesel genişleme ve ilerleme yılları olmuş ve Rusya global bir güç olma yolunda hızla ilerlemiştir. Genişleme sahası olarak öncelikle Orta Asya'da yaşayan Türk soylu halkların topraklarını hedef almış ve bu bölgeyi fazla zorlanmadan ele geçirmiştir. Bu durum, Osmanlı Devleti-Rus Çarlığı adı altında Türk-Rus ilişkilerinin yeni bir sayfa açılmasına neden olmuş ve Türk-Rus ilişkilerinin 20. yüzyıla kadar sürekli gerilim ve savaşlar ile devam etmesinin tetikleyicisi olmuştur.⁶

Altın Orda Devleti'nin 16. yüzyılda yıkılmasıyla birlikte Rusların kontrol altında tutularak güçlü bir devlet haline gelmesini engellemesinin ve güneye doğru sıcak denizlere açılmasının önündeki en büyük set ortadan kalkmıştır. 16. yüzyıldan itibaren Rusya'nın güneye doğru ilerleyişinin altında yatan sebeplere baktığımızda; Rusların son yüzyılda

⁴ Topsakal, *agm*, s. 35.

⁵ Halil İncelik, "Osmanlı-Rus Münasebetlerinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", (46 Sayılı Belleten'den Ayrı Basım), C. 12, S. 46, Ankara 1948, s. 372.

⁶ Topsakal, *agm*, s. 35-36.

yaptıkları devamlı savaşlar nedeniyle zayıflayan maliyesini yeni yerler istila ederek düzeltmek istemesi, ayrıca İran, Türkistan ve Çin'in hammaddeleri ile Hint baharatını ele geçirerek ticaret yollarına doğrudan hakim olma arzusu sayılabilir.⁷

Bu sebepler ışığında Rus Çarı IV. İvan, güneydoğu tarafındaki Türk hanlıklarına doğru harekete geçmiş, Kazan Hanlığını 1552 yılında, Astrahan Hanlığını da 1556 yılında işgal ederek, Rusya'nın sınırlarını Volga ve Ural nehirlerinin döküldüğü Hazar Denizi'ne kadar ulaştırmıştır.⁸ Daha önceden de belirttiğimiz gibi Rusya'nın bölgede ilerleyişi sonrası Osmanlı Devleti, bölgeye doğru bir atılım yapma ihtiyacı hissetmiş, lakin gerçekleştirilen Astrahan Seferi ve Don-Volga Kanalı projesi başarısızlıkla sonuçlanınca Rusların bölgede güçlü bir şekilde ilerlemesinin önüne geçilememiştir.

17. yüzyıl Rusya'nın, Kafkasya politikasında önemli bir değişiklik olmadan ilerideki büyük ilerleyişine zemin hazırlamakla geçirmesinden dolayı daha sakin geçmiştir. Diğer taraftan bölgedeki Türk hanlıklarının güvendiği Osmanlı Devleti, İran ile yaptığı uzun savaşlar neticesinde, Gürcistan ve Azerbaycan topraklarının bu savaşlar sırasında sık sık el değiştirmesinden dolayı halkın meydana gelen istikrarsızlıktan ve savaşların getirdiği tahribattan bıkkınlık duymaya başlamasından bölgeye yeterli yardımı yapamamıştır.⁹

18. yüzyılda ise Rusya'nın güneye ve doğuya doğru yayılışı, iki eksen üzerinde gelişmiştir. Bunlardan ilki, Balkanlar ve Kafkaslardan olmak üzere Karadeniz'in iki tarafında Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yayılmaktı. İkincisi de, Türkistan yönünde Kazak steplerine doğru bir hareketten oluşmaktaydı. Bu alan, Urallardan Tanrı dağlarına, Sibirya'dan Türkistan çölleri kadar uzanan coğrafyayı oluşturmaktaydı.¹⁰

IV. İvan döneminde başlayan Rusların doğuya yayılma siyaseti içinde Türkistan'ın planlı şekilde istila edilmesi I. Petro Dönemi ile birlikte başlamıştır. Petro, ülkesini çağdaşlaştırma konusunda Avrupa devletlerini örnek alarak başta eğitim ve askeri alanlarda olmak üzere bir dizi reformlar yaparak ülkesini geliştirirken, sömürge hareketleri konusunda da Avrupa devletlerini örnek alarak doğuya yönelmiştir. Türkistan'a ve Hindistan'a ayrıca önem veren Petro, Rusya'nın Türkistan'daki nüfuzunu ticaret vasıtasıyla genişletebileceği

⁷ Mustafa Gökçe, *Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 1-2.

⁸ Hayri Çapraz, "Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Isparta 2011, s. 52.

⁹ Abdullah Saydam, "Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 5, Samsun 2014, s. 242-243.

¹⁰ Çapraz, *agm*, s. 52.

kanaatindeydi. Bu yüzden Hazar Denizi'nin, siyasî, iktisadî ve askerî önemini kavramıştır. Bu bölge, Kafkaslara, İran, Türkistan ve Hindistan'a ulaşmadaki önemli bir kapı görevi üstlenmekteydi. Buradan hareketle Petro amacına ulaşabilmek için öncelikle Türkistan'ın içinde bulunduğu durumu öğrenmek ve Türkistan'daki hanlıklar ve boylar arasında karışıklıklar çıkarmak amacıyla bölgeye elçiler ve ticaret kervanları göndermiştir.¹¹

Rusya'nın, Güney Kafkasya arazisi üzerinde yayılması ise 18. yüzyılın başlarında Çar I. Petro'nun reformlarıyla kuvvetlenmesinin ardından başlamıştır. Osmanlı Devleti ile İran'ın bölge üzerinde çekiştikleri bu dönemde Rusya bölgeye müdahale etmeye başlamıştır. Bölgenin, Rusya ve diğer ülkeler tarafından önemli hale gelmesinde; İran ve Orta Asya üzerinden Hindistan'a ulaşmak, ticaretin gelişmesini sağlamak, ipek, bakır, pamuk gibi hammadde kaynaklarına ulaşımın kolaylaşması ve seyrek nüfuslu toprakların kolonileştirilmesi gibi sebepler yatmaktadır. Lakin bu bölgenin, ele geçirilmek istenmesinin en temel sebebi, Transkafkasya geçitleri için stratejik bir konum içermesidir. Bu noktada, Osmanlı Devleti'nin duraklama döneminde olması, İran'ın da iç karışıklıklar içerisinde boğulduğu sırada, Kafkasya toprakları üzerinde Rusya'nın gölgesi yükselmeye başlamıştır. Çar Petro da güçlü komşularının sıkıntıları yaşadığını görerek çok geçmeden buraya saldırmak için gerekli bahaneyi bulmuştur.¹²

Kafkasya ve Türkistan planlarını başarıyla gerçekleştirdikten sonra Rusya için, artık daha büyük hayaller ve hedefler gündeme gelmiş ve varoluşundan beri hedefi olan güneydeki sıcak denizlere inmeyi bir devlet politikası haline getirmiştir. Bu gelişme Rusya'nın, komşusu konumunda olan ve görkemli yıllarını yitirmeye başlayan Osmanlı Devleti'nin verimli ve sıcak toprakları üzerinde çeşitli emeller beslemesine neden olmuştur.¹³

16. ve 17. yüzyıl boyunca sakin geçen Türk-Rus ilişkileri, 17. yüzyılın sonundan itibaren yeni bir aşamaya geçmiş ve iki devlet arasında doğrudan mücadeleler başlamıştır. İlişkilerin hareketlenmesinde Rusya'nın 1654 yılından itibaren Kazakların da etkisiyle Ukrayna'nın büyük kısmını ele geçirmesi yatmaktaydı. Kuzeydeki bu ve Rus lehine giden diğer gelişmeler üzerine Kara Mustafa Paşa kumandasında bulunan Osmanlı ordusu, 1678 yılında Ukrayna'nın başkenti Çihrin'e doğru sefere çıkmıştır. Osmanlı ordusunun zaferiyle sonuçlanan bu savaş sonrası, Osmanlı Devleti, Kırım Hanı ve Ruslar arasında Bahçesaray

¹¹ Gökçe, *age*, s. 4.

¹² Saydam, *agm*, s. 243.

¹³ Çağatay Benhür, *Stalin Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1924-1953)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2008, s. 18-19.

Antlaşması imzalanmıştır. Tarihte Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan ilk antlaşma olan Bahçesaray Antlaşması'na göre Rusya, Kırım'a vergi vermeye devam edeceğini belirterek bölgedeki Osmanlı üstünlüğünü kabul etmiştir. Osmanlı Devleti bu dönemde de Rusları doğrudan muhatap olarak kabul etmemiş, ilişkilerini Kırım hanları üzerinden yürütmüştür.¹⁴

Osmanlı Devleti, 17. yüzyılın sonunda aralarında Rusya'nın da bulunduğu kutsal ittifaka karşı verdiği mücadeleyi kaybetse de 1768 tarihinde Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar iki ülke arasındaki dengenin, Osmanlı Devleti'nde yana olduğu görülmektedir. 1768 Osmanlı-Rus Savaşı ise tarihte dengelerin değişmeye başladığı savaş olarak nitelendirilebilir. Bu savaş sonunda imzalanan 21 Temmuz 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti büyük miktarda toprak ve itibar kaybetmekle kalmamış, Karadeniz'in bir Türk gölü sayılmasının en önemli sembolü sayılan Kırım üzerindeki hakimiyetini de yitirmeye başlamıştır. Bu antlaşmayla birlikte Kırım artık Osmanlı toprağı olmaktan çıkmış ve Osmanlı Devleti ilk kez tazminat ödemek gibi daha ağır birçok şartı kabul etmek zorunda kalmıştır. Kırım, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile başlayan süreçte 1779 Aynalıkavak Tenkihnamesi, 1783 Ticaret Anlaşması, 1784 Kırım ile Taman bölgesinin ilhakı anlaşması ve sonunda 1792 Yaş Antlaşması sonucu Rusya'nın eline geçmiştir.¹⁵

19. yüzyılda Osmanlı Devleti-Rusya ilişkilerine bakıldığında, 1789 Fransız İhtilali'nin Osmanlı Devleti içindeki milliyetçi ayaklanmaların odak noktasında geliştiği söylenebilir. Osmanlı Devleti'ndeki Mora ve Yunan isyanlarından faydalanan Rusya, Osmanlı'nın Orta Doğu'daki topraklarında emelleri olan İngiltere ve Fransa'yı da yanına çekmiştir. Bu devletlerden oluşan üçlü ittifakla Osmanlı Devleti'nin kendi iç meselelerini bir Avrupa problemine dönüştürmeyi başarmışlardır. Ruslar, Balkanlarda Osmanlı'ya karşı komite faaliyetlerini artırmış, Osmanlı Devleti'nin Mora isyanı ile uğraşmasını fırsat bilerek İngiltere ve Fransa'yla birlikte 1829 yılında Navarin'de Osmanlı donanmasını yakmıştır. Navarin olayı sonrasında Osmanlı Devleti'nin gördüğü zarar üzerine tazminat istemesine karşılık Ruslar, donanması kalmayan Osmanlı'nın güçsüzlüğünden istifade ederek Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş ve Karadeniz'i aşıp Edirne'ye kadar gelmişler, Ahıska, Kars ve Erzurum'u işgal

¹⁴ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798– 1919)*, TTK Yayınları, Ankara 2011, s. 9; Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1998, s. 41.

¹⁵ Benhür, *age*, s. 20; Topsakal, *agm*, s. 42.

etmişlerdir. Edirne Antlaşması ile sona eren bu hadise Rusların, Osmanlı Devleti'nden tazminat almasına ve Sırbistan'ın bağımsızlığını ilan etmesine neden olmuştur.¹⁶

19. yüzyılda Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki diğer önemli bir mücadele, 1853-1856 arasında yapılan Kırım Savaşı'dır. Karadeniz'de son yüzyıl içinde önemli bir güç haline gelen Rusya, Osmanlı Devleti'nin İngiltere ve Fransa'yı yanına almasıyla Kırım Savaşı'nda ağır bir yenilgi almıştır. 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması ile Küçük Kaynarca Antlaşması'nın şartları kaldırılmış, Boğazlara ilişkin düzenleme değiştirilerek Karadeniz silahsız ve tarafsız bir hale getirilmiştir. Osmanlı Devleti tarafından baktığımızda, bu yüzyılda yapılan bir savaşta ilk ve son kez kazanmasına yardımcı olan İngiltere ve Fransa'ya yardım karşılığında verilen siyasal, sosyal ve ekonomik tavizler Osmanlı Devleti için artık telafi edilemez neticelere sebep olmuştur.¹⁷ 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ise iki ülkenin 19. yüzyıldaki son silahlı mücadelesi olmuş, bu savaş sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması Kars, Iğdır, Ardahan gibi tarihi Türk şehirleri Rus yönetimine girmiş, Sırbistan, Romanya ve Karadağ'ın bağımsızlıkları kabul edilmiştir.¹⁸

19. yüzyılın sonlarından itibaren Almanya'nın süper bir güç olarak ortaya çıkarak yeni bir güç dengesini ortaya çıkarması, Avrupa'nın iki kampa bölünmesine yol açmıştır. Güçlü Almanya'nın karşısında yer alan İngiltere-Fransa ikilisinin yer almasıyla oluşan denge en çok Rusya'nın işine gelmiştir. Çünkü İngiltere ve Fransa, Almanya'ya karşı Rusya ile ittifak ilişkisine girmiştir. Bu da Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emellerine onay vermek anlamına gelmekteydi. Rusya'nın dış politikadaki kendisine yönelik hamlesini gören Osmanlı Devleti, kendisini 19. yüzyılda Ruslara karşı koruyan İngiltere'nin politikasını değiştirmesi ve Rusya ile ittifak kurması nedeniyle doğal olarak karşı bloğun güçlü devleti Almanya ile olan ilişkilerini geliştirmiş ve Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında yer almıştır.¹⁹

Birinci Dünya Savaşı'nda, Rus Çarlığı ile Osmanlı Devleti'nin iki ayrı grupta mücadele etmesi, bu iki devletin kaçınılmaz şekilde yeniden birbirlerine karşı savaşmasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti, ordunun ve halkının gösterdiği üstün direnç ve çabalara rağmen, savaşın genelinde ve Ruslarla yaptığı mücadelelerde yenilgiden kurtulamamış ve Rusların, Doğu Anadolu ile Karadeniz Bölgesi'ndeki bazı şehirleri işgal etmesini

¹⁶ Kurat, *age*, s. 54-59; Topsakal, *agm*, s. 43.

¹⁷ Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara 2008, s. 186-188.

¹⁸ Benhür, *age*, s. 21.

¹⁹ Cenk Şen, *Stalin Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1924-1953)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2006, s. 1.

önleyememiştir. Rus Çarlığı, 1916 yılının Ağustos ayına kadar Van, Erzurum, Muş, Bitlis, Trabzon ve Erzincan işgal etmiştir. Yalnız bu işgaller sırasında Rusya içerisinde, Lenin ve arkadaşlarının Çarlık düzenini yıkıp yerine daha demokratik bir düzen getirme düşüncesinde olmaları sonucu, Ekim 1917 de gerçekleştirdikleri devrim ile Rus Çarı devrilmiş, Rusya’da ve dünyada yeni bir dönem başlamıştır.²⁰

Devrim sonrasında iktidarı ele geçiren Bolşevikler, Rusya’nın Birinci Dünya Savaşı’nda savaştıkları tüm devletlere barış teklif etmiştir. Bolşeviklerin barışı sağlamaya yönelik bu politikası sonucunda 18 Aralık 1917 tarihinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Erzincan Ateşkes Antlaşması ile bu iki devlet arasında yaşanan çatışmalar son bulmuştur. 3 Mart 1918’de, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı İmparatorluğu ile Bolşevikler arasında yapılan Brest-Litovsk Antlaşması ile Kars, Batum ve Ardahan Osmanlı’ya bırakılmıştır. Ayrıca bu antlaşmaya göre Ruslar, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı öncesindeki sınırlarına çekilmeyi, Ermeni çetelerini silahsızlandırmayı kabul etmiştir. Ruslar, bu üç ilden çekildikten sonra Osmanlı Devleti’nin 15 Ağustos 1918’nde çıkardığı geçici bir kanunla, bu iller anavatana katılmıştır.²¹

17. yüzyılın sonundan itibaren devamlı olarak birbirleriyle mücadele eden Türkiye ve Rusya, Ekim Devrimi’nden itibaren birbirine yakınlaşmaya başlamıştır. Bu yakınlaşmada, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yıkılan Çarlık Rejimi yerine kurulan Bolşeviklerin ve milli mücadele sonunda kurulacak Türk Devleti’nin Batı emperyalizmine karşı savaşmaları, her iki tarafı ortak bir noktada birleştirmesi etkin bir rol oynamıştır. Bu durum, iki tarafın stratejik bir ortaklık kurmalarına ve birlikte hareket etmelerine imkan sağlamıştır.²² Ayrıca 9 Kasım 1917 günü Bolşeviklerin, Rus Çarlığı zamanında Osmanlı topraklarını paylaşmak için yapılmış gizli anlaşmaları açıklaması ve gizli diplomasiye son vermesi de bu yakınlaşmadaki diğer önemli bir etkeni.²³

Yakın zaman öncesine kadar birbirleri ile savaşan Türkler ve Rusların, Brest-Litovsk ile savaşa son verdikten sonra birbirleriyle olan ilişkilerini çıkarları doğrultusunda giderek arttırmaları, Rusya Çarlığı’nın devrilmesinden sonra doğu cephesindeki önemli bir müttefiklerini kaybetmiş olan İtilaf devletlerini haklı olarak endişelendirmiştir. Bu yüzden müttefiklerini yeniden kazanmak için Rusya’da tekrar monarşiye dönülmesini istemişler ve

²⁰ Süleyman Kocabaş, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, Vatan Yayınları, İstanbul 1989, s. 374-408; Kurat, *age*, s. 295.

²¹ Şen, *age*, s. 2.

²² Şen, *age*, s. 4.

²³ Benhür, *age*, s. 28.

arzu etmişlerdir. Bu durumu gözlemlenmesi sonucunda iktidarda bulunan Bolşevikler, Anadolu topraklarının Türklerin elinde kalmasıyla Rusya'daki yeni mevcut düzeni bozabilecek dönemin güçlü aktörleri ile kendi aralarında önemli bir set olacağından, Türk toprakları aşılmadan kendi topraklarına herhangi bir saldırı olamayacağının farkına varmışlardır.²⁴ Bolşeviklerin bu konudaki diğer bir düşüncesi de Asya'da, eski Çarlık coğrafyasında yaşayan Türk soylu insanların arasında sosyalizmi daha rahat yaymaları için, Türkiye ile iyi geçiniyor olmalarının kendilerine bir avantaj getireceğiydi. Asya'da gelişebilecek ihtilal ve buna benzer gelişmelerden dolayı Lenin ve Sovyet stratejistleri bu konuya özellikle dikkat etmişlerdir.²⁵

Bu yakınlaşmaya Türkler tarafından bakıldığında, emperyalist zihniyetli düşmanlara karşı ortak mücadele vermenin yanı sıra Ruslarla yakınlaşmanın diğer bir sebebi; itilaf devletlerinin, doğuda kendi çıkarlarıyla uyuşmayan Bolşeviklerin, Türklerle fazla samimi olmasını istememesinden dolayı Türkiye'ye karşı daha anlayışlı bir tutum takınabilecek olmalarıdır.²⁶ Tüm bu veriler ışığında Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası, Türk ordusunun dağıtılmasıyla yerine direniş hareketi olarak ortaya çıkan Kuva-yı Milliyeçiler, çeşitli zorluk ve yokluklara rağmen o dönemde, kendilerine destek konusunda en yakın olarak Sovyet Hükümetini görmüşlerdir.²⁷

19 Mayıs 1919 tarihinde, Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak basması ile başlayan Millî Mücadele döneminde Bolşeviklerle ilk temas Mustafa Kemal'in Samsun sonrası gittiği ilk yer olan Havza'da gerçekleşmiştir. Binbaşı Hüsrev Bey ve Mustafa Kemal'in burada bir Rus yetkili ile görüştüğü bilinmektedir. Bu kişinin Albay Mihailoviç Budienni olduğu fikri, bazı tarihçiler tarafından kabul görmüştür.²⁸ Bu görüşme sonucunda, iki ülke arasındaki ilişkilerin herhangi bir resmi sıfat taşımamasına rağmen, Sovyetlerin her türlü para, silah ve cephane yardımıyla bulunacağı güvencesi verilmiştir. Bu da Türkler için, ulusal mücadelenin başlangıcında önemli bir moral olmuştur.²⁹

Bu dönemden itibaren başlayan karşılıklı mektuplaşmalar sonrası Ankara Hükümeti, karşılıklı temasların bir resmiyete dönüşmesini istemiş ve Bolşevik Hükümeti ile bir ittifak antlaşması imzalanması doğrultusunda bir heyet görevlendirmiştir. Bu heyete, ittifakın

²⁴ Osman Okyar, *Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1998, s. 63-65.

²⁵ Benhür, *age*, s. 30.

²⁶ Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Yayınları, Ankara 1991, s. 11.

²⁷ Benhür, *age*, s. 33.

²⁸ Şen, *age*, s. 6.

²⁹ Serap Toprak, "1919-1945 Türk-Rus İlişkileri", *Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 9, 2015, s. 163.

oluşabilmesi için onlara pusula görevi görecek 7 maddelik bir talimatname vermiştir. Ayrıca Türk heyeti, olası bir ittifak antlaşmasının imzalanması için, Sovyet Rusya'nın emellerinden biri olan Türk Boğazları konusunda ayrıcalıklar verilmesi, hatta manevi nüfuzunu kullanarak Rusya'daki Türk ve Müslümanların Sovyetlerin yanında yer alması vaadinde bulunmuştur. Türk heyetinin ittifak konusunda bu kolaylıklarına rağmen Ruslarla yapılan görüşmeler hayal kırıklığına yol açmıştır. Özellikle Rus Hükümeti'nin Ermeniler için tavizler istemesi ve ittifak antlaşmasına soğuk bakması görüşmelerin olumsuz sonuçlanmasındaki en büyük etken olmuştur.³⁰

İlk resmi temasların sonucunda, Kurtuluş Savaşı'nda mücadele ettiği Batılı güçlere karşı Sovyet Rusya'yı yanına alarak onlarla bir ittifak yapmak istemiş, fakat görüşmelerde Sovyet Rusya Hükümeti bir ittifak oluşumu içinde yer almak istememiştir. Ermeni meselesinin yanı sıra Milli Mücadele Hükümeti'nin komünizme karşı olması ittifakı zorlaştıran unsurlardan biri olmuştur. Türklerin ilerleyen süreçte Batılı Devletler ile antlaşma yapabilme olasılığının bulunması Rusların ittifaktan çekindiği diğer bir unsurdur.³¹

Bu dönemde Anadolu'daki Milli Mücadele fiiliyata geçmiş ve ilk olarak Kazım Karabekir Paşa Eylül 1920'de, taarruza geçerek Sarıkamış, Kars ve daha sonra da Gümrü'yü ele geçirmiştir. Bunun sonucunda, Milli Mücadele Hükümeti ile Ermeniler arasında 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Barış Antlaşması imzalanmış ve doğu cephesinde Türkler üstünlük sağlamıştır.³²

Gümrü Antlaşması'nın öncesinden başlayarak Mart 1921'de imzalanacak olan Moskova Antlaşması'na kadar geçen süre zarfında Türk-Rus heyetleri arasındaki diplomatik trafik hızlanmıştır.³³ İki taraf arasında sırasıyla Anadolu ve Moskova'da yapılan görüşmeler sonucunda iki hükümet arasındaki kısa vadeli sorunlar çözüme ulaşmış ve 16 Mart 1921 tarihinde, iki hükümet arasında Moskova Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre, Ankara Hükümeti, dış politikasında Kafkasya bölgesindeki topraklarla alakalı olan iddialarından, Rusya da Türkiye'nin kuzeydoğu sınırlarının 1878 Berlin Kongresi'nde belirlenmiş olan çizgiye kadar geri çekilmesini içeren talebinden vazgeçmiştir.³⁴

³⁰ A. Suat Bilge, *Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920–1964*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992, s. 42-43.

³¹ Çolak, *age*, s. 53; Şen, *age*, s. 12.

³² Şen, *age*, s. 12.

³³ Çolak, *age*, s. 53-59.

³⁴ Şen, *age*, s. 13; Topsakal, *age*, s. 46.

Moskova Antlaşması'ndan altı ay sonra Türkiye'nin doğu sınırı, 13 Ekim 1921'de Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Hükümetleri ile Kars'ta imzalanan Kars Antlaşması ile kesin şeklini almıştır. Sovyet Rusya da anlaşmaya bir temsilci göndererek katılmıştır. Kars Antlaşması'nda, Moskova Antlaşması'nda alınan kararlar antlaşmaya imza atan bütün taraflarca aynen kabul edilmiştir. Moskova Antlaşması'nın çok uluslu versiyonu olarak nitelendirilebilecek bu antlaşmaya göre, taraflar antlaşmaya imza atan ülkelerin topraklarında daha önce bulunan hükümetlerin bu topraklarla ilgili yapmış oldukları tüm antlaşma ve sözleşmelerin feshine karar vermiş, ayrıca bu antlaşmayı kabul eden hükümetleri meşru saymayı, onlar dışındaki güçlerce imzalanacak uluslararası anlaşmaları kabul etmemeyi kararlaştırmışlardır.³⁵

Bu arada daha önce anlaşmaya varılan Sovyet Rusya'dan Anadolu'ya silah ve cephane yardımının ilk bölümü, 1920 yılı Eylül-Aralık ayları arasında gerçekleştirilmiş ve 3387 tüfek, 3623 sandık cephane ve 3000 dolayında süngü Trabzon'a ulaştırılmıştır. Bu silahlar Trabzon'dan motorlarla İstanbul'a taşınmış ve özellikle İnebolu'dan Batı'ya ulaştırılmıştır. Ankara Hükümeti, Sovyet Rusya'dan gelen bu silah sevkiyatını, düşmanın Karadeniz'de daha etkili önlem alacağını düşündüğü için gizli tutmuştur. Yunanlılar da Karadeniz'den silah gelme olasılığının düşük olduğunu bildiği için yeterince önlem almayı düşünmemiştir. Silahların taşınmasındaki bu denetimsizlik, milli mücadelenin başarıya ulaşmasına sebep olmuştur.³⁶

18 Eylül 1921'den 14 Haziran 1922'ye kadar Anadolu'ya getirilen toplam Sovyet Rusya yardımı Türk kaynaklarına göre; 43.374 piyade tüfeği, 56.042 sandık piyade mermisi, 18 sandık Rus piyade fabrikası aletleri, 318 ağır ve hafif makineli tüfek, 81 top, 13 Rus bomba topu, 159.043 top mermisi, 40 sandık Fransız el bombası, 200 adet Rus el bombası, 60 süvari kılıcı, 10 sandık dumansız barut, 48 sandık Rus piyade mermi kovani, 8 sandık Rus piyade mermi kapsülü, 104 sandık Rus piyade mermi çekirdeğinden oluşmaktaydı. Rus kaynaklarına göre ise yardım paketi; 39275 tüfek, 327 makinalı tüfek, 54 top, 62.986.000 piyade mermisi, 147.079 top mermisi, 1000 atımlık top barutu, 4000 el bombası, 4000 şarapnel mermisi, 1500 kılıç, 20.000 gaz maskesini içermekteydi.³⁷

³⁵ Şen, *age*, s. 14; Benhür, *age*, s. 78.

³⁶ Ülkü Çalışkan, "Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya'nın Mali ve Askeri Yardımları", *Karadeniz Araştırmaları*, C. 3, S. 9, Çorum 2006, s. 49.

³⁷ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Ercan Kitabevi, İzmir 2000, s. 331.

Mali yardımlara bakıldığında, özellikle Moskova Antlaşması sonrası iki taraf arasında artan dostluk havasının da gelişmesiyle Ankara Hükümeti tarafından Moskova'ya bir heyet gönderilmiştir. Heyet içinde yer alan Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal Bey ile Dr. Rıza Bey 4.000.000 altın ruble ile Moskova'dan ayrılarak 29 Nisan 1921 günü Sarıkamış'a gelmişlerdir.³⁸ Sovyet Rusya, Moskova Antlaşması'nın imzalandığı Nisan 1921'den, Kurtuluş Savaşı'nın sona erdiği 1922 yılının sonuna kadar 10.000.000 altın rublenin Türkiye'ye göndermiştir. Bu ödemeler sırasıyla; Nisan 1921'de 4.000.000 altın ruble, Mayıs-Haziran 1921'de 1.400.000 altın ruble, Kasım 1921'de 1.100.000 altın ruble son olarak da, Mayıs 1922'de 3.500.000 altın ruble olarak gerçekleşmiştir. Milli Mücadele yıllarında Anadolu'ya yapılan bu yardımların kaynağı ve miktarı ile ilgili çelişkiler bulunmasına rağmen, Türkiye'nin o dönemde içerisinde bulunduğu vaziyet göz önüne alındığında, Sovyet yardımının Milli Mücadele'nin kazanılmasında oynadığı rol küçümsenemez.³⁹

Kurtuluş Savaşı sonrası, Ankara Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında 11 Ekim 1922'de Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmanın Sovyet Rusya'ya ilgilendiren Boğazlar konusunda, İtilaf Devletleri ve Ankara Hükümeti, boğazlarla ilgili herhangi bir askeri harekâta girişmeyeceklerini taahhüt etmişlerdir.⁴⁰ Mudanya Mütarekesi sırasında alınan bir kararla, Lozan'da barış görüşmelerinin yapılması için bir konferans toplanması kararlaştırılmıştır. İsviçre'nin Lozan kentinde 20 Kasım 1922'de başlayan görüşmelerin hepsinde Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya delegeleri hazır bulunmuştur. Sovyet Rusya, Ukrayna ve Gürcistan, Boğazlar ile ilgili görüşmelerde, Bulgaristan ise Adalar Denizi'ne çıkış sorunu görüşüldüğü sırada konferansa çağırılmıştır. ABD de gözlemci olarak konferansta bulunmuştur.⁴¹

Saltanatın kaldırılmasından sonra Anadolu'nun tek temsilcisi haline gelen TBMM, Lozan Konferansı'nda Türkiye'yi temsil edecek kurulu oluşturmak için harekete geçmiştir. Dönemin Dışişleri Bakanı İsmet (İnönü) Paşa'yı Temsilci Heyet Başkanlığı'na getirmiş ve

³⁸ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 1974, s. 542-543.

³⁹ Şen, *age*, s. 18-19.

⁴⁰ Şen, *age*, s. 31-32.

⁴¹ Döne Nihal Karaboran, *Cumhuriyet'in Kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'nın Bitimine Kadar Türk-Sovyet İlişkileri*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2016, s. 56.

yanına Sağlık Bakanı Dr. Rıza (Nur) Bey ile Eski Maliye Bakanı Hasan (Saka) Bey'i de temsilci olarak atayarak Lozan'a bu ekiple katılmayı uygun görmüştür.⁴²

Lozan Konferansı'nın başlangıcında İtilaf devletleri, bu konferansın Sovyetleri ilgilendirmedini söyleyerek konferansa Rusları çağırılmama kararı almışlardır. Bunun üzerine Sovyet yetkilileri, Ankara Hükümeti'nin Sovyet Rusya'ya haber vermeden 3 Ekim 1922'de, Moskova Antlaşması hükümlerine aykırı olarak, Trakya'yı İtilaf Devletleri'nin işgaline bıraktığını hatırlatmış ve Yakındoğu meseleleri ve özellikle Boğazlar ile ilgili konularda alınacak olan kararlarda önceden karşılıklı görüşerek, uzlaşarak, ortak bir dış politika uygulamaları gerektiğini belirtmiştir. Mudanya Mütarekesi ile birlikte Türkiye'nin Sovyet Rusya'yı katmadan izlediği dış politikadan bir anlamda rahatsız olan Sovyet yetkilileri, Sovyet Rusya'nın Lozan Konferansı'na çağırılmayışından dolayı Türkiye'yi suçlamışlardır. Ankara Hükümeti de Rus yetkililerin kendileri hakkındaki bu olumsuz bakışına karşın Lozan Konferansı'na İtilaf Devletleri'ne karşı yalnız kalmamak için Sovyet Rusya'nın da çağırılması konusunda ısrar etmiş ve Rusların, Lozan'a katılmasını sağlamıştır. Konferanstaki en önemli meselelerden biri olan Boğazlar konusunda, Türk Hükümeti'nin savunduğu tezden çok, İngilizler ve Ruslar arasındaki tezler çatışmış ve Türk heyeti, mevcut reel politik durumun etkisiyle İngiliz tezine yaklaşmıştır. Bu durumun oluşmasındaki en önemli etken, gittikçe artan Rus gücüdür. Ayrıca İngilizler, artan Sovyet gücü karşısında Karadeniz'de Türklerin güvenliğini sağlama garantisi vermiştir. Sovyet tezinde yer alan, diğer ülkelerin savaş gemilerinin Boğazlara girişinin yasaklanması durumunda Türk Hükümeti, Karadeniz'de Sovyet donanması ile karşı karşıya gelme ihtimalinden rahatsız olmuştur. Çünkü Karadeniz'in bir Sovyet gölü haline gelmesi sonucunda, Sovyet donanması Boğazları kontrol altına alabilecek bir konuma gelecekti. Bu yüzden de Türk Hükümeti bu durumun ancak Karadeniz'de güç dengesini koruyacak güçlü bir Avrupa Devleti ile önlenebileceğini düşünmüştür.⁴³

Karşılıklı görüşmeler sonucunda boğazlardan geçiş savaş ve barış ortamı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Barış ve Türkiye'nin tarafsız bulunduğu savaş zamanında boğazlardan geçiş tamamen serbest olduğu kararlaştırılmış, sadece savaş gemileri ile sınırlamalar getirilmiştir. Türkiye savaşın içerisinde ise serbest geçiş hakkı sadece tarafsız savaş gemilerine açık olacak, geçişleri ise Türkiye'nin başkanlığında Milletler Cemiyeti'nin himayesi altında bir komisyon

⁴² Baskın Oran, "Lausanne Barış Antlaşması", *Türk Dış Politikası 1919 – 1980* (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 216-217.

⁴³ Oran, *agm*, s. 117-221; Çolak, *age*, s. 114-116; Şen, *age*, s. 43.

kontrol edecektir. Boğazlardan geçiş kurallarına uyulmama durumunda ise Fransa, Büyük Britanya, İtalya ve Japonya gibi ülkeler, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin kararlaştıracığı bütün vasıtalar ile buna engel olma kararı alınmıştır.⁴⁴

Lozan'daki “*Boğazlar Meselesi*” Türk-Sovyet ilişkilerini olumsuz bir yönde etkilememiş, hatta Sovyet Rusya yetkilileri, Lozan Konferansı'nda kendi istekleri yönünde bir başarı elde edememesine rağmen, Ankara Hükümeti'ni kazanmış oldukları siyasi zaferden dolayı da kutlamışlardır. Mustafa Kemal Paşa da Rusların kendilerine yönelik nezaketli açıklamalarına aynı yönde bir karşılık vererek aradaki iyi ilişkileri koruma yönünde bir adım atmıştır.⁴⁵

Lozan Konferansı'nın devam ettiği sırada Sovyetlerin iç siyasetinde de önemli gelişmeler yaşanmış ve 28 Aralık 1922'de Rusya, Trans Kafkasya, Ukrayna ve Beyaz Rusya yetkililerinden oluşan bir konferans toplanmıştır. Bu konferans sonucunda, “*SSCB'nin Kuruluşu Antlaşması*” onaylanmış ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği resmen kurulmuştur. Bu belge 30 Aralık 1922 tarihinde de SSCB'nin ilk Sovyetler Kongresi tarafından onaylanmıştır.⁴⁶

Lenin dönemi Türk-Sovyet ilişkileri, Bolşevik İhtilali sonucu Lenin'in iktidara gelmesi ve iktidara geldiğinde Çarlık Rusyası'nın diğer devletlerle yaptığı gizli anlaşmaları açıklayarak onları geçersiz saymasıyla yeni bir döneme işaret etmekteydi. Bu olay sonrası, iki devlet arasında karşılıklı iyi ilişkiler gelişmeye başlamış ve Moskova Antlaşması'yla dostluğa evrilmiştir. Lenin, Anadolu'da yürütülen Milli Mücadelenin başlangıç safhasında bu mücadeleye şüpheyle yaklaşmasına ve destek vermemesine rağmen, ilerleyen zamanda Milli Mücadele Yönetiminin özellikle maddi olarak zor zaman geçirdiği anda onların yanında olmuş ve Milli Mücadelenin kazanılmasında Türklere büyük yardımlarda bulunmuştur. Milli Mücadele sonrası imzalanan Mudanya Mütarekesi ve Lozan Barış Antlaşması'nda Ankara Hükümeti ile ters düşse de mevcut konjonktürün etkisiyle Ankara Hükümeti ile dostane ilişkiler devam etmiştir.⁴⁷

Türkiye, Lozan sonrası özellikle 1923-1930 arası Lozan'dan arda kalan Musul meselesi, Hatay sorunu, nüfus mübadelesi gibi konularla uğraşırken SSCB'de, 24 Ocak 1924

⁴⁴ Şen, *age*, s. 46.

⁴⁵ Karaboran, *age*, s. 62.

⁴⁶ Richard Sakwa, *The Rise and Fall of the Soviet Union: 1917–1991*, Routledge Yayınevi, London 1999, s. 140-143.

⁴⁷ Çolak, *age*, s. 120-121.

tarikhinde Lenin'in ölmesiyle başa geçen kendine karşı oluşan muhalefeti adım adım yok eden Stalin, ülkenin dış politikasını tek elden yönetmeye başlamıştır. Stalin ülke liderliğini ele geçirdikten sonra Sovyet dış politikasının en önemli önceliği, batı ülkeleri ile siyasi ilişkiler kurmak ve Rusya'ya yönelik ittifaklar kurulmasını önlemek olmuştur. Özellikle Fransa-Almanya yakınlaşmasından ve Almanya'nın doğuya doğru genişlemesinden korkulmaktaydı. İki ülkenin, Milli Mücadele Dönemi'nde olduğu gibi aynı sahada aynı rakiplere karşı aldığı bu pozisyon, bu dönem içinde iki ülkenin birbirine yaklaşmasını ve ilişkilerin artmasını sağlamıştır. Her ne kadar Türkiye'nin, bu dönemde iç siyasi yapısını şekillendirirken özenle ülkeden uzak tuttuğu komünizm faaliyetleri çerçevesinde 1923 ve 1929 yıllarında yapılan tutuklamalar, SSCB'de olumsuz tepkilere yol açsa da statükoya hizmet eden “*Yurtta sulh, cihanda sulh*” ilkesi, SSCB bünyesindeki Türklerle ilgilenmeme anlamına işaret ettiği için bu iki ülke arasındaki ilişkiler sabit bir düzlemde devam etmiştir.⁴⁸

Bu arada Avrupa'da imzalanan Locarno Antlaşması'nın Almanya'ya doğuda hareket alanı vermesi, Türkiye'de yaşanan Şeyh Said İsyanı'nın Ankara'yı iç ve dış meselelerde zor duruma sokması, iki ülke arasındaki ittifak duygusunun harekete geçmesine neden olmuştur. Bu bağlamda iki ülke dışişleri bakanları Tefvik Rüştü (Aras) ve Çiçerin arasında 17 Aralık 1925 günü, 3 madde ve 3 protokol ve 1 gizli mektuptan oluşan “*Türk-Sovyet Saldırmazlık ve Tarafsızlık Antlaşması*” imzalanmış ve iki ülke arasında 1945 yılına kadar yapılan uzatmaları ve ek protokolleri ile bu dönemin siyasi ve hukuki temellerini oluşturmuştur.⁴⁹ Siyasi olarak gelişen bu dostluk havası, ikili ekonomik ilişkilere de yansıtılmak istenmiş ve 11 Mart 1927'de iki ülke arasında “*Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması*” imzalanmıştır.⁵⁰

Türkiye ile SSCB arasında dostluk havasına rağmen, Ankara'nın SSCB'yi dengelemek için Batı ile yeni ilişkiler içine girmek istemesi, 1929 yılı içinde Türkiye'de komünizm propagandası yapan komünistlerin toplu halde tutuklanması, iki taraf arasındaki dostane havayı olumsuz etkileyen gelişmelerdir. Yine de bu dönemde ticaret antlaşması sürecinde iki ülke arasında Milletler Cemiyeti'ne üyelik ve Balkanlar konusunda görüş alışverişi yapılması, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti Silahsızlanma Konferansı'na SSCB isteği üzerine davet edilmesi, iki ülkenin Batı Avrupa'da sağlanan barış ortamının bütün dünyaya yayılması için

⁴⁸ Erel Tellal, “1923-1939 SSCB'yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919 – 1980*, (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 314; Çağatay Benhür, “Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Konya 2004, s. 326-327.

⁴⁹ Tellal, “1923-1939 SSCB'yle İlişkiler”, s. 315-316; Benhür, *age*, s. 115; Şen, *age*, s. 57-58; Antlaşma metninin tamamı için bakınız İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasi Antlaşmaları (1920-1945)*, C. 1, Ankara 1983, s. 268-270.

⁵⁰ Fahri Belen, Askeri, *Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, Ankara 1974, s. 306; Gürün, *age*, s. 105.

oluşturulan Briand-Kellogg Paktı'nda ve Litvinov Protokolü'nde ortak hareket etmesi, iki ülke arasındaki ilişkinin olumlu bir ortamda sürmesine olanak sağlamıştır.⁵¹ Bunun sonucunda da 17 Aralık 1929 tarihinde de 1925 yılında imzalanmış olan “*Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı*” yapılan ek bir protokolle iki yıllığına uzatılmıştır.⁵²

İki ülke arasındaki diplomatik antlaşmalar, diplomatik ziyaretlerle devam etmiş, 1930'lı yıllardan itibaren iki taraf arasında üst düzeyde çeşitli ziyaretler gerçekleşmiştir. Bu dönemdeki karşılıklı ziyaretlerin en önemlisi, Başbakan İsmet (İnönü) Paşa, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) ve yanlarında bir grup heyetle birlikte 1932 yılının 25 Nisan – 10 Mayıs tarihleri arasında SSCB'ye yapılan resmi ziyaretidir. Sovyet hükümetinin isteği doğrultusunda gerçekleştirilen bu gezi esnasında, iki devlet arasındaki siyasi ve iktisadi konuların tekrar ele alınması kararlaştırılmıştır.⁵³ İsmet (İnönü) Paşa'nın bu ziyaretinden bir sene sonra 1933 yılında Cumhuriyetin 10. Yıl kuruluş yıldönümü kutlamalarına katılmak için, SSCB'den Savunma ve Deniz Kuvvetleri Komiseri General Vorosilov başkanlığında geniş bir heyet Türkiye'ye ziyarette bulunmuş ve Ankara'ya desteklerini bir kez daha vurgulamışlardır.⁵⁴ General Vorosilov düzeyinde bir ziyaret olmasının sebebi ise Başbakan Molotov'un o sırada rahatsız olmasıdır.⁵⁵

Bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkileri etkileyen bir diğer gelişme de “*Boğazlar*” konusu olmuştur. Türkiye, 1930'lı yılların başından itibaren bölgedeki artan hareketlilik nedeniyle Lozan Konferansı'nda kabul edilen Boğazlar statüsünü kendi lehine çevirmek için girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda ilk kez 1933 yılındaki Londra Silahsızlanma Konferansı'nda Boğazlar ve Marmara Denizi'ndeki adalar ile ilgili askerden ve silahtan arındıran hükümlerin kaldırılması istemiş, ancak dönemin koşulları nedeniyle kabul edilmemiştir. Lakin İtalya'nın Habeşistan'a 1935 yılında saldırmasını fırsat bilerek İngiltere'ye haber verdikten ve SSCB'ye danıştıktan sonra 11 Nisan 1936 tarihinde Lozan Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf devletlere bir nota göndermiştir. Bu nota, Boğazlar ile ilgili yeni bir düzenin oluşması için bu konuda bir konferans düzenlenmesini talep etmekteydi. Türkiye,

⁵¹ Soysal, *age*, s. 974; Tellal, “1923-1939 SSCB'yle İlişkiler”, s. 317.

⁵² Benhür, *age*, s. 151-152.

⁵³ Bilge, *age*, s. 106; Mehmet Gönübol, Cem Sar, “1919-1938 Yılları Arası Türk Dış Politikası”, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 10. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, s. 109.

⁵⁴ Tellal, “1923-1939 SSCB'yle İlişkiler”, s. 320.

⁵⁵ Benhür, *age*, s. 182.

bu talebi “*Rebus sic Stantibus*” yani “*Şartlar değişince kaideler değişir.*” hukuk ilkesine dayandırmıştır.⁵⁶

Türkiye’nin gönderdiği nota sonrası 1923 yılında imzalanan Lozan Barış Antlaşması’na göre belirlenmiş olan Türk Boğazlarının statüsünü değiştirecek olan konferans, 22 Haziran 1936 tarihinde İsviçre’nin Montreux şehrinde toplanmıştır. Konferansa İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği, Türkiye, Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya, Japonya ve Avustralya temsilcileri katılmıştır.⁵⁷

Türkiye, Montreux Konferansı’na Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras başkanlığında; o dönem Londra Büyükelçiliği görevini sürdüren Fethi Okyar, Paris Büyükelçisi Suad Davaz, Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Büyükelçi Numan Menemencioğlu, Genel Kurmay İkinci Başkanı Korgeneral Asım Gündüz, Türkiye MC Sürekli Delegatesi ve aynı zamanda dönemin Sivas Milletvekili Necmettin Sadak’tan oluşan bir heyetle katılmıştır. Bu heyete içinde diplomat, yüksek rütbeli asker, yüksek memur ve enformasyon işlerinden sorumlu bulunan 24 yardımcı iştirak etmekteydi.⁵⁸

Konferansın ikinci gününde Türk heyeti, Türkiye’nin tasarısını açıklamış ve 13 maddeden oluşan bu tasarıya göre; Boğazları tahkim ederek bu bölgede askeri kuvvet bulundurmamak istediğini açıkça belirtmiştir. Bunun dışında Lozan’da yapılan anlaşmaya göre kurulan Boğazlar Komisyonu’nun da kaldırılmasını istemiştir. Bu ana istekler dâhilinde ticaret ve savaş gemilerinin Boğazlardan geçişini bazı şartlar dâhilinde kabul etmiştir.⁵⁹

Konferansta Türkiye’nin tezini sunmasından sonra İngiltere, SSCB ve Fransa da Boğazların yeni statüsü için çeşitli tezler ortaya koymuşlardır. İngiltere, konferans sırasında ortaya çıkan Karadeniz’e kıyısı olan ve olmayan devletlerin çıkar çatışmalarını yumuşatmak için, yeni bir tasarı ortaya getirmiştir. Bu tasarıyla İngiltere, Boğazlar Komisyonu’nun kaldırılmasına karşı çıkmış ayrıca yakın bir gelecekte çıkması muhtemel bir savaş veya buna benzer bir tehdit durumunda Türkiye’nin Boğazlarla ilgili statüsünü kabul etmekle birlikte, Milletler Cemiyeti’nin bu kararı haksız bulması durumunda, Türkiye’nin söz konusu önlemleri kaldırmayı yükümlenmesini istemiştir.⁶⁰

⁵⁶ Gürün, *age*, s. 148; Kudret Özersay, “Montreux Boğazlar Sözleşmesi”, *Türk Dış Politikası 1919-1980*, (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 370-371.

⁵⁷ Karaboran, *age*, s. 97.

⁵⁸ Soysal, *age*, s. 503.

⁵⁹ Gönübol, Sar, “1919-1938 Yılları Arası Türk Dış Politikası”, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s. 123.

⁶⁰ Özersay, *age*, s. 373.

Konferansta SSCB adına söz alan Litvinov ise prensip olarak Türkiye'nin önerilerini kabul ettiklerini ve Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin donanmalarının belirli sınırlar içerisinde Karadeniz'i ziyaretlerine ses çıkarmayacaklarını belirtmiştir. Bunun dışında SSCB'nin Boğazlar ile ilgili tezinin ana maddesi olan Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin donanmalarının kayıtsız şartsız boğazlardan geçebilmesi ilkesini ortaya atmıştır. SSCB'ye göre Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin denizaltı ve uçak taşıyan gemilerine kapalı olması şartıyla Boğazlarda Türkiye askeri kuvvet de bulundurabilirdi.⁶¹

Yaklaşık 1 ay süren konferans boyunca yapılan görüşmeler ve ortaya koyulan tezler neticesinde, İngiliz ve SSCB temsilcileri arasında özellikle Boğazlardan geçecek gemiler hakkında oldukça sert tartışmalar yaşanmış, konferans bu iki devlet arasında ikiye bölünmüştür. Yalnız Fransa'nın 1935 yılında SSCB ile imzaladığı dostluk antlaşmasının etkisiyle ve Balkan devletlerinin Karadeniz sebebiyle Sovyet görüşünü desteklemesi İngiltere'yi konferansta yalnız bırakmıştır. Bu yüzden İngiltere Boğazlarla ilgili tezinde ısrarlı olamamış ve konferans beklenenden daha kısa sürmüştür. Tüm bu gelişmeler sonucunda Montreux Boğazlar Sözleşmesi 20 Temmuz 1936 tarihinde Türkiye, SSCB, İngiltere, Fransa, Bulgaristan, Japonya ve Romanya tarafından imzalanmıştır. Bölgedeki ülkelerden biri olmasına karşın toplantıya katılmamayı tercih eden İtalya ise bu sözleşmeyi 2 Mayıs 1938 tarihinde imzalamıştır.⁶²

Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazlardaki silahsızlanma durumu ortadan kalkmış ve Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki hâkimiyeti tam olarak sağlanmıştır. Bu sözleşme, Lozan'da imzalanan Boğazlar Sözleşmesi'ne göre, Türkiye ve Karadeniz'e kıyısı olan devletler lehine bazı değişiklikler de getirmiştir. Özellikle konferansta üzerinde en çok konuşulan konular arasında olan Boğazlardan savaş gemilerinin geçmesi meselesinde, herhangi bir savaş esnasında Türkiye tarafsız ve savaş dışı ise, savaşan ülkelerin savaş gemileri için Boğazlar kapalı olacaktır. Eğer Türkiye bir savaşa girerse veya kendisini yakın bir savaş tehlikesi karşısında görürse, diğer devletlerin savaş gemilerinin Boğazları kullanma hakkı tamamen Türkiye'nin kendi isteğine bağlı olacaktır. Savaş gemileri meselesi dışında Karadeniz'e kıyısı olan devletler lehine yapılan değişikliklere baktığımızda, Karadeniz'e

⁶¹ Benhür, *age*, s. 210.

⁶² Gönübol, Sar, "1919-1938 Yılları Arası Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası*, s. 124-125.

kıyısı olmayan devletlerin Boğazları kullanarak Karadeniz'e geçirebilecekleri ve bu denizde bulundurabilecekleri savaş gemilerinin cinsi, büyüklüğü ve toplam tonajı sınırlanmıştır.⁶³

Montreux Konferansı, Boğazlardaki yeni statünün belirlenmesi için toplansa da Türkiye'nin, konferans boyunca çekişme içinde yer alan İngiltere ve SSCB ile ikili ilişkilerinde önemli bir dönüm noktası olması bakımından oldukça önemlidir. Osmanlı Devleti zamanında 19. yüzyılın sonlarından itibaren kötüleşen ve Birinci Dünya Savaşı ve Türk Milli Mücadelesi döneminde dibe vuran Türkiye-İngiltere ilişkileri bu konferans ile birlikte önemli bir düzelme yoluna girmiş ve iki ülke arasında yakınlaşma dönemi başlamıştır. Bu yakınlaşmanın ana sebebi olarak İngiltere'nin Montreux Konferansı'ndaki - her ne kadar kendi tezini öne sürse de - Türkiye'nin tasarısına karşı rızası ve anlayışı gösterilebilirdi. Kabul etmek gerekir ki İngiltere'nin bu anlayışı olmasaydı Türkiye'nin Boğazlar için istediği yeni statüyü bu derecede kendi lehine değiştirmesi mümkün olamazdı. İngiltere'nin bu anlayışının altında yatan diğer önemli bir sebep de İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki tehditkâr büyümesi ve bunun İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarını tehdit etmesiydi. Bu tehdit İngiltere'yi doğal olarak bölgedeki güçlü devletlerden biri olan Türkiye'ye yakınlaştırmıştır.⁶⁴

Montreux Konferansı Türkiye-SSCB ilişkileri açısından da bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Montreux Konferansı'nın başında SSCB, Karadeniz'e denizaltılar gibi uçak gemilerinin de girmemesi, Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine hiçbir kısıtlama getirilmemesi, Türkiye'nin tarafsız kaldığı bir savaşta, savaşan ülkelerin gemilerine yasak olan geçiş hakkını diğer devletlere de uygulama hakkını veren İngiltere tasarısındaki 16. maddenin değiştirilmesini isteme gibi isteklerde bulunmuştur. Bu isteklerle adeta Karadeniz'in bir "*Rus Gölü*" haline dönüştürme projesi, Türkiye tarafından kabul edilmemiştir.⁶⁵ Ama ilerleyen süreçte iki ülke arasında birebir yapılan konuşmalar sayesinde Ruslar hemen hemen bütün taleplerini kabul ederek konferansı tamamlamışlardır. Rusların bu isteklerinin kabul edilmesinde, Türk dış politikasının o dönemde denge siyaseti izlemesi ve Akdeniz'deki İtalya tehlikesine karşı Türkiye-Fransa-İngiltere üçlüsüne SSCB'yi dâhil etme planının etkisi yadsınamazdı.⁶⁶

Montreux Boğazlar Konferansı ve sonrasında Türkiye ve SSCB arasında bir soğukluk meydana gelse de özellikle Rus Bakan Litvinov'un da ısrarlarıyla iki ülke arasında bir

⁶³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (C. I-II: 1914-1995)*, Genişletilmiş 11. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul 1999, s. 178.

⁶⁴ Armaoğlu, *age*, s. 178.

⁶⁵ Şen, *age*, s. 97.

⁶⁶ Erkin, *age*, s. 119-121.

“Yardımlaşma Paketi” görüşmeleri olarak geçen bir süreç meydana gelmiştir. Bu süreç aslında SSCB’nin Türkiye üzerinde, özellikle boğazlar konusunda hakimiyet kurmaya çalıştığı ama Türkiye’nin buna yanaşmadığı bir dönemdir. Yine de Kurtuluş Savaşı yıllarından itibaren sıkı bir müttefik haline gelen SSCB’den de kopmak istemediği bir dönemdir. Türkiye’nin yavaş yavaş Batı ile ilişkilerinin düzeltmeye başladığı bu dönem, iki ülke arasında karşılıklı görüşmeler ve diplomatik adımlarla şekillenmiştir. Bu koşullarda devam eden görüşmeler sonunda “Yardımlaşma Paketi” imzalanamamış ve iki taraf da kendi istek ve politikalarından vazgeçmemişlerdir. İkinci Dünya Savaşı’nın yaklaşmasıyla birlikte iki taraf arasındaki diplomatik ilişkilerin yeniden şekillenmesi zamana yayılmıştır.⁶⁷

Bu dönemde iki ülke arasındaki münasebetlerin kötüye gittiğini gösteren en önemli gösterge 1937 yılı içinde düzenlenen Nyon Konferansı olmuştur. İtalyan denizaltılarının Akdeniz’deki gemileri ve denizaltıları batırması Türkiye’yi endişeye düşürmüş, bu yüzden İngiltere, Fransa Yugoslavya, Yunanistan, SSCB, Mısır, Bulgaristan ve Türkiye’nin katıldığı Nyon Konferansı, 10 Eylül 1937 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Konferans sonucunda Akdeniz’deki gemi ve denizaltı saldırılarına karşı alınacak önlemleri içeren anlaşma 14 Eylül 1937 tarihinde imzalanmıştır.⁶⁸ Bu antlaşma ile beraber Türkiye’nin Batılı güçlerle yardımlaşma konusunda işbirliği yapması, Nyon Konferansı’nda Bulgaristan ve diğer Balkan Paketi devletlerinin SSCB’ye karşı tavır alması sonucu, bu tarihten itibaren Türk-Rus ilişkilerinin bozulma evresine girdiğini ve Türkiye’nin SSCB’nin karşısında yer aldığı görülmektedir. Nyon sonrası İkinci Dünya Savaşı’na kadar Türkiye-SSCB ilişkilerinde not edilebilecek bir durum görülmemiştir. Zaten iki ülke kendilerinden ziyade Avrupa’da kaynamaya hazırlanan olaylar zincirini takip etmekle meşgul olmuşlardır.⁶⁹ Bu yılın en önemli gündem maddesi Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu ve Cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal Atatürk’ün 10 Kasım 1938 tarihindeki ölümüdür. Bu olayın üzerine SSCB Politbüro üyelerinden Kalinin, 10 Kasım 1938 tarihinde Türk milletinin acısını paylaşan ve taziyelerini sunan bir telgraf göndermiştir.⁷⁰ Ayrıca SSCB, Atatürk’ün cenaze törenine; SSCB Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı General Potemkin, Karadeniz Filosu Komutanı Amiral Yumaşev ve

⁶⁷ Benhür, *age*, s. 218-219.

⁶⁸ Figen Atabey, “Montreux Konferansı’ndan İkinci Dünya Harbi’ne Türk-Sovyet İlişkileri”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 4, Ankara 2014, s. 4.

⁶⁹ Gürün, *age*, s. 174-175.

⁷⁰ Benhür, *age*, s. 239.

Ankara Büyükelçisi Terentieff başta olmak üzere 4 subay, 100 asker ve bir savaş gemisi ile katılmıştır.⁷¹

Lozan Barış Konferansı'ndan Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümüne kadar olan dönemi değerlendirmek gerekirse, Türkiye 1920 ve 1930'lu yıllarda dış politikada var olan dengeyi koruma yönünde adımlar atarak Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşı sonrası oluşan barışın korunması yönünde çaba sarf etmiştir. Bu doğrultuda SSCB ile olan ikili ilişkileri geliştirmek için çeşitli alanlarda antlaşmalar imzalamıştır. Ancak 1930'lu yıllarda baş gösteren yeni bir savaş ihtimali sonucunda Türkiye'nin Batılı devletler ile ilişkilerini geliştirmesi, Rusların son birkaç yüzyıldır hassas konusu olan Boğazlar ile ilgili Montreux Konferansı'nda istediklerini tam elde edememesi Türkiye-SSCB ilişkilerinde bir soğukluk oluşturmuş ve bu durumla iki ülke İkinci Dünya Savaşı'nı karşılamışlardır.

⁷¹ Mehmet Perinçek, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, s. 234-235.

BİRİNCİ BÖLÜM

1939-1950 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ

1. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ

1.1. Savaş Öncesi Türk-Sovyet İlişkileri ve Moskova Görüşmeleri

1939 yılına girdiğimizde Avrupa’da savaşın başlamasının an meselesi haline gelmesi, Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan dengelerin değişmesi, SSCB’nin bölgede giderek güçlenmesiyle birlikte Türkiye’yi komünizm akımının içine çekmek istemesi gibi nedenlerle, Türkiye-SSCB arasındaki ilişkiler, Montreux Konferansı ile bir yol ayrımına girmiştir. Komşusu SSCB ile ilgili endişeleri giderek artan Türkiye, savaşın da yaklaşması sonucu oluşan güvenlik kaygıları neticesinde Batılı güçlü devletler olan İngiltere ile Fransa’ya yaklaşarak üçlü bir ittifak arayışına girmiştir. SSCB ise Türkiye’nin de yer alacağı bu ittifaktan ziyade Almanya’nın kendi topraklarına saldırabileceği kaygısıyla Almanya ile yakınlaşmayı tercih etmiştir.⁷² Buna rağmen batıda Almanya, doğuda Japonya’nın tehditlerinden çekinen SSCB, Almanya ile yakınlaşma çabasını sürdürürken bir yandan da İngiltere, Fransa ve Türkiye ile görüşmelerini sürdürmeye devam etmiştir.⁷³

Tüm bu gelişmeler devam ederken İtalya’nın 1939 yılının Nisan ayında Arnavutluk’u işgal etmesi Türkiye’de büyük bir endişeye yol açmıştır. Çünkü İtalya, Arnavutluk’u işgal etmesiyle Türkiye’nin kendi güvenlik alanına girmiş bulunmaktaydı. Bu işgal sonucu bölge içinde artan kaygılar içinde İngiltere ve Fransa 13 Nisan tarihinde Yunanistan ve Romanya’ya garanti verirken, aynı garantinin Türkiye’ye de verilebileceğini iletmışlerdir. Türkiye, İngiltere ve Fransa’nın bu teklifine 15 Nisan tarihinde cevap vermiştir. Verilen cevapta; böyle bir teklifin uygunluğuna karşın verilen garantinin iki taraflı olmasını istemiştir. Türkiye’nin bu isteğinin altında yatan gerçek, işgal tehlikesine karşı açık taahhütlere sahip olmak istemesiydi. Karşılıklı teklifler sonucu Türkiye’nin, “*Barış Cephesi*” içinde yer alması içinde müzakereler başlamıştır.⁷⁴

15 Nisan 1939 tarihinde başlayan Türkiye-İngiltere görüşmeleri, 12 Mayıs’ta Ankara’da “*Ortak Demeç (Declaration Commune)*” adıyla anılan bir ön antlaşma niteliğindeki bir antlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Benzer bir antlaşma Fransa ile

⁷² Barış Ertem, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri ve Türkiye’nin Amerika Birleşik Devletleri ile Yakınlaşmasına Etkileri”, *Turkish Studies*, S. 8, Ankara 2013, s. 161.

⁷³ Atabey, *agm*, s. 5.

⁷⁴ Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander, “İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Dış Politikası”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 10. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, s.138.

de yapılmak istenmiş fakat Fransa ile yaşanan Hatay sorununun kesin çözümü konusunda görüşmelerin bitirilememesi sonucu antlaşma gecikmiştir. Hatay sorunu 23 Haziran'da sonuçlanınca, aynı gün Paris'te Fransa Dışişleri Bakanı M. Bonnet ile Türkiye Büyükelçisi Suat Davaz tarafından imzalanmıştır.⁷⁵

Türkiye-SSCB arasındaki ilişkiye geri dönersek Türkiye, İngiltere ve Fransa'nın 13 Nisan'da aldığı teklifi derhal Sovyet yetkililerine bildirerek, Sovyet Hükümeti'nin tutumunu öğrenmeye çalışmıştır. Türkiye'nin yaptığı bu girişim üzerine SSCB Dış İşleri Bakanı Molotov, 2 gün sonra Cumhurbaşkanı İsmet İnönü gönderdiği cevap mesajında *“Balkanlar ve Karadeniz bölgesinde ortaya çıkan yeni durum çerçevesinde, iki ülke arasında danışma yapılmasını, bir saldırıya karşı alınması gereken tedbirlerin görüşülmesini”* teklif etmiştir. Bu mesaja ilaveten görüşme yerinin Batum veya Tiflis olmasını önermiştir. Tedbir alınması yönünde SSCB'nin teklifini kabul eden Türk Hükümeti, görüşmenin İstanbul veya Ankara'da yapılması yönünde bir cevap yollamıştır. Bu cevaba karşılık Molotov da Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nu derhal Moskova'ya gelmesini istemiş, Saraçoğlu bu yeni teklifin ardından Rus maslahatgüzarını makamına çağırarak Moskova'ya gitme işini ileri bir tarihe bırakılmasını ve iki taraf arasındaki görüşmelerin Molotov'un ilk teklifi doğrultusunda Batum'da yapılmasını istediğini söylemiştir. Saraçoğlu'nun bu son isteği üzerine Molotov, Türk yetkililerinin Moskova'ya ileri bir tarihte yapılacak ziyareti senet olarak gördüğünü ancak görüşmenin acil olarak yapılmasını istediğinden Dışişleri Komiser Yardımcısı Potemkin'i Ankara'ya gerekli görüşmeleri yapması için göndermiştir.⁷⁶

Bu doğrultuda SSCB Dışişleri Bakanı Yardımcısı Vladimir Potemkin, 25 Nisan 1939'da Ankara'ya gelmiş, Türk yetkililer ile resmi görüşmelerini 5 Mayıs 1939 tarihine kadar sürdürmüştür. Zaptı yayınlanmayan görüşmelerden, Türk ve Rus taraflarının bu konuya ilişkin sorulan sorulara verdiği cevaplarda bir yardımlaşma paktı üzerine bir anlaşmaya varıldığı anlaşılmıştır.⁷⁷

Yaz sonuna doğru SSCB-İngiltere-Fransa arasındaki görüşme trafiği hızlanmışken ve Türkiye'nin uzun zamandır dış politikada beraber hareket ettiği SSCB ile ilgili umutlarını devam ettirdiği sırada 4 Ağustos tarihinde SSCB Ankara Büyükelçisi Terentieff, Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nu ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Terentieff, o sırada

⁷⁵ Soysal, *age*, s. 600.

⁷⁶ Mustafa Aydın, “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye (1939-1945)”, (Ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası 1919-1980*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 415-416.

⁷⁷ Gürün, *age*, s. 187.

Moskova’da SSCB ile Batılı devletler arasındaki görüşmelerin son durumu hakkında bilgi vermiş, ayrıca birkaç ay önce Potemkin ile yapılan görüşmeler çerçevesinde iki ülke arasında yapılması planlanan pakt veya yardımlaşma antlaşması konusunda Türk Hükümeti’nin görüşlerini almak için kendisini Moskova’ya davet etmiştir. Hükümetten bu konuda olumlu yanıt alan Saraçoğlu, Büyükelçiden konu ile ilgili bir ön proje gönderilmesini istemiştir.⁷⁸

Saraçoğlu ile SSCB Büyükelçisi arasındaki görüşme trafiği devam ederken 23 Ağustos 1939 tarihinde SSCB, Almanya ile bir “*Saldırmazlık Paktı*” imzalamıştır. Saldırmazlık Paktı ile birlikte bir de “gizli protokol” imzalayan Almanya ve SSCB bu protokole göre; Polonya ile Baltık bölgesi başta olmak üzere Doğu Avrupa’da nüfuz alanlarını belirlemişlerdir. Baltık ve İskandinavya coğrafyasında SSCB; Finlandiya, Estonya ve Letonya’yı, Almanya ise Litvanya’yı nüfuzuna almıştır. Ancak Polonya’nın Vilna bölgesinin Litvanya’ya ait olduğunu kabul etmişlerdir. Polonya da bu iki güçlü devlet arasındaki paylaşımdan nasibini almış; Narev, Vistul ve San nehirlerinin meydana getirdiği çizginin doğu kısmı SSCB’ye, batı kısmı da Almanya’nın nüfuzuna bırakılmıştır. Doğu Avrupa kısmına gelirse Almanya, Romanya’ya ait Besarabya’yı SSCB’ye bırakmıştır.⁷⁹

Almanya ile SSCB arasında yaşanan bu gelişmeler, Türkiye dış politikasında yeni bir sayfa açmaktaydı. Türkiye, “*Bariş Cephesi*”ne SSCB’nin de katılacağını ümit ederken komşusunun Almanya ile yakınlaşması, imzaya hazır duruma getirilen Türkiye-SSCB arasındaki antlaşmayı zora sokuyordu. Almanya ile SSCB arasında imzalanan Saldırmazlık Paktı’ndan 1 hafta sonra Almanya’nın 1 Eylül’de Polonya’ya saldırması ve bunun üzerine İngiltere ve Fransa’nın Almanya’ya savaş ilan etmesiyle İkinci Dünya Savaşı resmen başlamış oluyordu.⁸⁰

Şükrü Saraçoğlu ile SSCB Büyükelçisi arasındaki görüşmeler yaklaşık 11 gün kadar sessizliğe bürününce Ankara, Moskova Türk Büyükelçisini görevlendirerek Rusların tutumunu öğrenmesini istemiştir. Türk Büyükelçisi, SSCB Dışişleri Bakanı Molotov’u 5 Eylül tarihinde ziyaret ederek mevcut durumla ilgili kendisini bilgilendirmesini istemiştir. Bunun üzerine Molotov da büyükelçiye, “*Tamamen değişmiş olan milletler arası durumun Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında mevcut dostane ilişkiler meselesinin bundan iki hafta önce taraflarca belirtilenden daha başka bir tarzda ele alınmasını icab ettirdiği açıktır*” diye cevap vermiştir. Büyükelçi bu cevaba binaen, SSCB’nin Almanya ile yaptığı anlaşma,

⁷⁸ Aydın, *agm*, s. 418.

⁷⁹ Ertem, *agm*, s. 162.

⁸⁰ Esmer, Sander, *agm*, s. 140-141.

Türkiye ile yeni bir anlaşmaya engel mi diye sorması üzerine Molotov da komşu ve dost Türkiye ile yeni bir anlaşmaya engel olan bir durumun olmadığını ancak ikili ilişkilerde yeni bir esas alınması gerektiğini belirtmiştir.⁸¹ Bu arada SSCB Büyükelçisi Terentieff, 4 Eylül tarihinde Şükrü Saraçoğlu’nu tekrar ziyaret ederek, yaşanan son gelişmeleri açıklayan bir notayı Saraçoğlu’na vermiştir. Bu notada; SSCB’nin, İngiltere ve Fransa ile yaptığı görüşmelerden bir sonuç alamadığını, İngiltere’nin Almanya ile birleşerek SSCB’ye karşı bir harekâta girişmesini engellemek amacıyla Almanya’nın saldırmazlık paktı teklifini kabul ettikleri yer almıştır. Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu da kendisine verilen nota ve Molotov’un görüşlerini olumlu bulması üzerine 15 Eylül tarihinde SSCB’ye resmen davet edilmiştir.⁸²

Moskova Hükümeti, yeni esasların hangi konular üzerinde olacağına dair Türk Hükümeti’ne herhangi bir bilgi vermezken, Almanlara ise bu görüşmede Türkiye’nin savaşta tarafsız kalmasını sağlayacaklarını söylemiştir. Ruslar, ziyaretin resmileşmesinden hemen sonra görüşmede ne konuşulacağına dair iki tarafa da bir bilgi vermemiş olmasına rağmen Stalin, 17 Eylül tarihinde Polonya konusunu görüşmek üzere Moskova’ya davet ettiği Alman elçisi Schulenburg’a Türkiye’den de bahsederek görüşme konusun az da olsa içeriğini söylemiştir. Alman elçisi tarafından özel olarak kaydedilen bölümünde Stalin, Türkiye’nin Boğazlar ve Balkanlarda uygulanacak bir yardımlaşma paktı teklif ettiğini, ayrıca SSCB’ye yapılacak yardımın İngiltere ve Fransa’ya yönelik olmaması çekincesini taşıyan bir anlaşma istediğini belirtmiştir. Görüldüğü üzere Saraçoğlu-Molotov görüşmesinin ana eksenini “Boğazlar ve İttifaklar” olacaktır. Stalin, Türkiye ile karşılıklı yardımlaşma ihtiyacının önemli olduğunu söylerken diğer taraftan Türkiye üzerinde ağırlığını koyarak Almanya’nın istekleri doğrultusunda Türkiye’yi, İngiltere ve Fransa’dan koparmanın planlarını yapmaktadır.⁸³

Son yaşanan gelişmeler ışığında yeni bir dörtlük antlaşması yapmak üzere Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Genel Sekreter Yardımcısı Cevat Açıkalın ve Siyasi İşler Genel Müdürü Feridun Cemal Erkin’in de içinde bulunduğu Türk heyeti 22 Eylül 1939 tarihinde SSCB’ye hareket etmiş ve 25 Eylül tarihinde Moskova’ya ulaşmıştır.⁸⁴

Moskova görüşmeleri için görevlendirilen Türk heyetinin amacı, SSCB ile karşılıklı bir yardım ya da işbirliği antlaşmasının imzalanabilmesi için gereken görüşmelerin

⁸¹ Gürün, *age*, s. 193-194.

⁸² Aydın, *agm*, s. 418.

⁸³ Gürün, *age*, s. 198-199.

⁸⁴ Ömer Osman Umar, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk Sovyet İlişkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 20, S. 59, Ankara 2004, s. 376

yapılmasıdır. Diğer bir amaç da imzaya hazır hale gelmiş ve 23 Eylül’de parafe edilmiş olan Türkiye-İngiltere-Fransa arasındaki “Üçlü İttifak Antlaşması” ile Türkiye-SSCB dostluğu arasında bir bağlantı noktası bulmaktır. SSCB’nin amacı ise Montreux Sözleşmesi’ni kendi çıkarlarına göre değiştirmek, imza atılmayı bekleyen Üçlü İttifak Antlaşması’nın içeriğini tam olarak öğrenmek ve Türkiye’nin tarafsızlığını sağlamaktır.⁸⁵ Ayrıca İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra ortaya çıkan belgelere göre Almanlar, Sovyet yetkililerinden özellikle Romanya’ya denizden gelecek yardımın Boğazlardan rahatça geçmesi için Türkiye’nin sürekli olarak tarafsız kalmasını sağlamasını istemişlerdir.⁸⁶

Türkiye ve SSCB Dışişleri Bakanları Saraçoğlu ve Molotov, kendilerine biçilen bu amaçları gerçekleştirmek için 26 Eylül’de görüşmeler başlatmış ve aynı gün iki oturum yapmışlardır. Bu görüşmelerde Ruslar, sadece Türkiye’nin İngiltere ve Fransa ile yaptığı ittifak antlaşmasının içeriğini öğrenmekle yetinmişlerdir. Bunun üzerine Molotov da kendi hükümeti ile görüştüktan sonra Türk yetkililere, iki ülke arasında yapılması planlanan paktın bir sonraki toplantıda ele alacaklarını söylemiştir. Bunun dışında ilk günkü görüşmelerde Molotov’un Şükrü Saraçoğlu’na, SSCB’nin Montreux Sözleşmesi’nde yapılacak değişiklikleri içeren bir kağıt vermek istemesi üzerine Saraçoğlu’nun kağıdı eline almadan reddetmesi, iki taraf arasında soğuk rüzgarlar esmesine neden olmuştur. 26 Eylül tarihinde gergin geçen görüşmelerden bir gün sonra 27 Eylül tarihinde Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Almanya ve SSCB’nin Polonya ve Baltık ülkelerindeki nüfuz alanlarının sınırlarını yeniden belirlemek üzere Moskova’ya gelmesi nedeniyle Türkiye-SSCB arasındaki görüşmelere ara verilmiştir. Ribbentrop’un, yapılan görüşmelerden sonucunda 29 Eylül’de Moskova’dan ayrılmış olmasına rağmen Türkiye-SSCB arasındaki bir sonraki toplantı, 1 Ekim günü yapılmıştır. İki toplantı arasındaki bu arada Şükrü Saraçoğlu, Ankara’ya SSCB’nin Almanya ile yaptığı antlaşmadan sonra Türkiye ile herhangi bir antlaşma yapmayacağını düşündüğünü söylemiş ve görüşmelerden bir sonuç çıkmazsa geri dönmek için Ankara’dan izin istemiştir. Bunun ardından Türk Hükümeti Saraçoğlu’na, SSCB yetkilileri ile görüşmeleri sürdürmeye çalışmasını, önemli olanın bu görüşmelerde SSCB’nin amaçlarının sağlıklı değerlendirilmesi olduğunu söylemiştir.⁸⁷

1 Ekim günü tekrar başlayan Türkiye-SSCB görüşmelerinde, Saraçoğlu-Molotov ikilisine bu sefer SSCB lideri Stalin de katılmıştır. Yapılan bu üçlü zirvede SSCB’nin;

⁸⁵ Ertem, *agm*, s. 163.

⁸⁶ Aydın, *agm*, s. 419.

⁸⁷ Aydın, *agm*, s. 419; Gürün, *age*, s. 199.

Montreux Konferansı'nda değişiklik isteyerek Boğazların savunulmasının bu iki devlet tarafından yapılmasını, Montreux Konferansı'nda ısrarlı bir şekilde savunduğu gibi yine Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesinin engellenmesi ve imzaya hazır hale getirilen Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifak Antlaşması taslağında birtakım değişiklikler yapılması gibi talepleri olunca görüşmede bir ilerleme kaydedilememiştir.⁸⁸

SSCB'nin Molotov aracılığıyla ilk toplantıda Saraçoğlu'na vermek isteyip de kabul edilmeyen ancak ikinci toplantıda tekrar gündeme getirilen talepleri şunlardır:⁸⁹

1. *“Üçüncü devletlere ait harp gemilerinin barış ve savaş zamanında, Türkiye tarafsız veya savaşan olsun, Karadeniz'e girmeleri söz konusu olduğu zaman her defasında Türkiye Hükümeti ile Sovyetler Birliği birbirleri ile danışacak ve birlikte karar vereceklerdir.*
2. *Türkiye 18. maddede (Montrö Sözleşmesi'nde) öngörülen tonajın beşte birini aşan Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemilerini Boğazlardan geçirmeyecektir.*
3. *Türkiye, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin insani bir gaye ile Karadeniz'e gönderecekleri savaş gemilerini Boğazlara ve Karadeniz'e sokmayacaktır.*
4. *Montrö Sözleşmesi'nin 19. ve 25. maddeleri gereğince Boğazlardan geçecek savaşan devletlerin savaş gemilerinin geçişi ancak Sovyetler Birliği'nin Milletler Cemiyeti Konseyini geçiş konusunda onayını verdiği takdirde vuku bulacaktır.*
5. *Sözleşmenin 4. maddesine göre Boğazlardan geçen savaş malzemesi ve asker taşıyan veya silahla donatılan üçüncü devletlere ait ticaret gemileri yardımcı savaş gemisi sayılacaklardır. Bu gemilere sözleşmenin 10–18 ve 20–21. maddeleri uygulanacaktır.*
6. *Türk-Sovyet Paktı'nın uygulanması veya Sovyetlerin veya Türkiye'nin menfaatlerinin savunulması için gerekli olduğu takdirde Sovyetler Birliği'nin denizatlıları sözleşmenin 12. maddesinde öngörülen hâl dışında da Boğazlardan girip çıkabileceklerdir.*

⁸⁸ Ertem, agm, s. 163.

⁸⁹ Aydın, agm, s. 421.

7. *Türk-Sovyet karşılıklı yardım yüklenimlerinin esnek ve etkili olabilmeleri amacı ile Sovyet savaş gemilerinin Boğazlardan geçişleri için 13. Maddede öngörülen sekiz günlük ihbar iki güne indirilecektir.*

8. *Aynı sözleşmenin 23. maddesi ile Sovyet uçaklarının Boğazlardan geçişleri için kabul edilen üç günlük ihbar bir güne indirilecektir.*

9. *Türkiye ve Sovyetler Birliği Hükümetleri karşılıklı yardım paktı anlayışı içinde her yıl 1 Ocak ve 1 Temmuz'da, Karadeniz ve Boğazlardaki savaş filolarının tonajlarını birbirlerine bildireceklerdir.*

10. *Türkiye ve Sovyetler Birliği Hükümetleri Boğazlardan geçiş rejimini değiştirmemeyi ve önceden danışmada bulunmadan ve birbirlerinin imzalarını almadan hiçbir anlaşma yapmamayı yüklenirler.*

11. *Bu gizli protokol Türk-Sovyetler Birliği Karşılıklı Yardım Paktını tamamlar ve ayrılmaz bir parçasını oluşturur.”*

Maddelerden de anlaşılabilceği üzere Molotov ve Stalin ikilisinin öne sürdüğü bu isteklerin Ankara tarafından kabul edilmesi durumunda SSCB, Türkiye'nin iç işlerine rahatlıkla müdahale edebilecek konuma gelecekti. Ayrıca SSCB'nin, İngiltere ve Fransa ile yaşanabilecek bir çatışmada, Türkiye'yi tarafsız kalmaya zorlamakla SSCB yararına davranmış olacaktı. Ters bir durumda da Almanya'nın Türkiye'ye olası saldırısında bu sefer SSCB tarafsız kalarak kendi yararına ancak Türkiye'nin zararına davranmış olacaktı. Boğazlar ile ilgili tüm yabancı gemi geçişlerinde Türkiye ile birlikte karar mercii olacağından bu konuyla Türkiye'nin hem iç hem de dış işlerine karışabilecekti. Son olarak da bu maddeler sonucunda SSCB, Türkiye ile karşılıklı askeri tonaj bildirimleri ile asker bilgilerini kolay yoldan elde etmiş olacaktı. Bu senaryoya baktığımızda SSCB, bu işten kendi adına maksimum fayda sağlayacakken Türkiye ise bu durumdan gözle görülür herhangi bir avantaj sahibi olamayacaktı.⁹⁰

Görüşmeye geri dönersek on bir maddeden oluşan bu talep listesinden sonra Saraçoğlu, “iki ülke arasında yapılması düşünülen yardımlaşma anlaşmasının, bu taleplere bağlı olup olmadığını ve birinin reddi durumunda diğerinin düşüp düşmeyeceğini” sormuştur.

⁹⁰ Benhür, age, s. 278-279.

Sovyet tarafından da “*ikisinin de birbirine bağlı olduğu*” cevabı gelince Saraçoğlu, “*O halde benim için tek bir rica kalıyor, o da Stalin yoldaşın buradan ayrılmamı kolaylaştırmasıdır.*” cevabını vererek görüşmeleri o noktada kesmekten çekinmeyeceğini göstermiştir. Türk heyetinin bu sert çıkışının da etkisiyle SSCB lideri Stalin, “*Bu iki meseleyi burada birbirine bağlı olmayarak da halledebiliriz.*” şeklinde bir müdahale ile görüşmeleri yumuşatmaya çalışmıştır. Bunun üzerine Saraçoğlu, Stalin’in kendisine verdiği bu fırsatı kaçırmayarak Molotov’un sürekli gündeme getirdiği talep metninin tamamen ortadan kaldırılmasını istemiştir. Stalin de Türk tarafını fazla zorlamayarak “*Zaten bu kağıt berbat ve kaba yazılmış, vazgeçiyorum; bu defa şu pakı imzalayalım.*” diyerek ortamı iki taraf açısından yumuşatmıştır. Ayrıca Stalin bu toplantıda; on iki adaların İtalyanlar tarafından Türklere bırakılması gerektiğini, İngiltere ve Fransa’nın SSCB’ye karşı savaş açma olasılığı olduğunu da Saraçoğlu’na iletmiştir. Türkiye-SSCB arasında sert konuşmalara şahitlik eden ikinci görüşme, Stalin’in Türkiye-İngiltere-Fransa arsındaki üçlü ittifak anlaşmasına eklenmesini istediği konuların ilgili tüm taraflarla görüşülmesini temin etmek üzere ara verilmesiyle sona ermiştir. İki taraf arsında geçen ikinci görüşmeyi Türk heyeti, SSCB karşısındaki dik duruşuyla kendi egemenlik anlayışından taviz vermese de özellikle Boğazlar meselesinin bir sonraki görüşmede tekrar önüne geleceğinden habersiz bir şekilde istediklerini alarak bitirebilmiştir.⁹¹

İkinci görüşme sonunda geçen Stalin’in Türkiye-İngiltere-Fransa arasında yapılan Üçlü İttifak Antlaşma metninde yapılmasını istediği değişiklikler ise şunlardı:⁹²

1- İngilizlerle hazırlanan tasarıdaki 3. Maddede Romanya ve Yunanistan için İngiltere teminatı dolayısıyla Türkiye’nin yüklendiği taahhüt o maddeden kaldırılarak 4. veya 5. Danışma maddelerinden biri eklenecek.

2- Çekinceyi belirten protokoldeki cümle aynen kalmakla beraber, cümlenin sonuna, “ayrıca bu taahhütler, Rusya’yla savaşa girerlerse Türkiye’yi, İngiltere ve Fransa’ya yardım etmeye mecbur etmez, bu halde tüm savaş süresince Türk-İngiliz-Fransız anlaşması tatbik edilmeyecektir” cümlesi eklenecektir.

Stalin’in istediği bu değişiklikler sonrasında Ankara, İngiltere ve Fransa temsilcileriyle iletişime geçmiş ve yapılan görüşmeler sonucunda tüm taraflar bu değişikliklerin yapılmasına

⁹¹ Aydın, *agm*, s. 420; Benhür, *age*, s. 281.

⁹² Aydın, *agm*, s. 420.

razı olmuşlardır. Fakat Türkiye-SSCB arasında değişiklikler sonrasında hazırlanacak metnin önce kendilerine gösterilmesini ve iki anlaşmanın da Ankara ve Moskova'da aynı anda imzalanmasını istemişlerdir. İngiltere ve Fransa ile yapılan bu görüşmeler, yaklaşık 10 gün kadar sürdüğünden bu süre zarfında Moskova'daki Türk ve Rus heyetleri herhangi bir yeni görüşme yapmamışlardır. Bu sırada Moskova'da yapılan görüşmeleri yakından takip eden Almanya'da Dışişleri Bakanı Ribbentrop, 2 Ekim'de Moskova'daki Alman büyükelçisi Schulenburg ile iletişime geçmiştir. Ribbentrop, Schulenburg'a gönderdiği talimatta, SSCB'nin ısrarlı itirazları olursa Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile ittifak anlaşmasını imzalamaktan vazgeçebileceği yolunda istihbaratları olduğunu belirterek SSCB Dışişleri Bakanı Molotov'un bu yönde çalışmalar yapması için Schulenburg'un Sovyet yetkililerine talepte bulunması gerektiğini belirtmiştir. Alman büyükelçi bir gün sonra 3 Ekim'de Ribbentrop'a gönderdiği cevapta; gerekli taleplerin Moskova yönetimine iletildiğini, Molotov'un da bu yönde çalışmalar yaptığını fakat Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'yla ittifakının çok sıkı olduğunu, bu yüzden de şimdilik Türkiye'yi olası çatışmalar karşısında tarafsızlaştırmaya çalıştıklarını söylediğini nakletmiştir. Schulenburg'un cevabı sonrası Ribbentrop, Alman büyükelçiye 7 Ekim'de yeni bir talimat vermiştir. Bu yeni talepte, SSCB Hükümeti'nin Türkiye ile bir anlaşma yapmaktan kaçınmaması durumunda, yapılacak anlaşmaya hiç olmazsa Almanya'ya karşı yardım taahhüdünü sağlayacak bir madde eklenmemesini istemiştir. Çünkü böyle bir maddenin eklenmesi halinde Almanya-SSCB arasında imzalanan paktın ruhuna aykırı bir durum oluşacağını belirtmiş ve bunun Molotov'a iletilmesini istemiştir. Schulenburg, bu yeni isteğe is şu cevabı vermiştir: *“Molotov, Türk Dışişleri Bakanıyla 1 Ekim'den beri toplantı yapılmadığını ve müzakerelerin sonucu hakkında bir şey söylenemeyeceğini ifade etti. Molotov, Türkiye ile karşılıklı yardım paktı yapılamayacak gibi görüldüğünü belirtti. Fakat ne olursa olsun Almanya'nın menfaatlerinin ve Almanya-Sovyet bağlantılarının özel mahiyetinin korunacağını söyledi. Molotov, Türkiye'yi tam tarafsızlığa, Boğazları kapatmağa, Balkanlarda barışı temine yanaştırmak gayesi güttüğünü izah etti.”*⁹³

Almanya ve SSCB yetkilileri arasında geçen bu görüşmeden sonra yeniden başlayan Türk-Sovyet heyetleri arasındaki görüşmelerin üçüncüsü 13 Ekim 1939 tarihinde saat 17.00'de başlamış ve iki saat sürmüştür. Türk heyeti Stalin'in istekleri doğrultusunda İngiltere ve Fransa'dan gelen cevabı ve Türk tasarısını Sovyet heyetine iletmıştır. Saraçoğlu'nun başında bulunduğu heyet, iki taraf arasındaki bütün sorunların ortadan kalktığını ve yılın

⁹³ Gürün, *age*, s. 205.

başından beri yapılması planlanan paktın imzalanacağını beklerken Molotov'un açıklamaları sonrasında oldukça şaşkın bir duruma düşmüştür. Molotov, paktın imzalanması için Almanya konusunda mutlaka bir rezerv konulması gerektiğini söylemiştir. Bu açıklama sonrası Saraçoğlu ise Stalin'in bu fikri ikinci görüşmede geri çektiği halde bu konudaki ısrarlı tutumun nedenini sormuş ve bu konudaki ısrarın devam etmesi halinde görüşmelerden bir sonuç çıkmayacağını söylemiştir. Molotov, Saraçoğlu'nun görüşlerine kendisinin de katıldığını fakat Almanya ve SSCB Hükümetlerinin görüşünün bu doğrultuda olduğunu söylemiştir.⁹⁴ Saraçoğlu ve Molotov'un bu görüşleri doğrultusunda bu konu bir sonraki toplantıya bırakılmıştır. Ancak Molotov, bu kez de Montreux Konferansı'nda alınan kararları tekrar gündeme getirmek istemiştir. Saraçoğlu, bu konuda hiçbir şekilde taviz vermeyerek herhangi bir açıklama bile yapmayı reddederken Molotov, bunun üzerine hem Almanya hem de Boğazlar konusunda ısrarlı olunca üçüncü görüşme de taraflar arasında somut bir anlaşma sağlanamadan bitmiştir.⁹⁵

Türk ve Sovyet heyetleri arasındaki son görüşme ise 15 Ekim günü yapılmıştır. Türk heyeti başındaki Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, görüşme ile bilgileri Ankara'ya gönderdiği telgrafla bildirmiştir. Sovyet heyeti, Montreux'de değişiklik yapılarak Boğazlar konusundaki taleplerini bu son toplantıda da tekrarlamıştır. Türkiye-SSCB heyetleri arasındaki bu dört görüşmeye genel olarak baktığımızda; Türk heyeti Başkanı Saraçoğlu'na, Türkiye ile SSCB arasında imzalanması düşünülen Türk-Sovyet işbirliği anlaşmasıyla SSCB'nin Boğazlar üzerindeki taleplerinin bağlantılı olduğu ve bu taleplerin reddedilmesi durumunda işbirliği anlaşmasının da yapılamayacağı Sovyet heyeti tarafından açıkça ifade edilmiştir. Türkiye-SSCB ittifakının yapılabilmesi için Almanya'nın da direktifleriyle şekillenen Türkiye'nin kabul etmesi istenilen talepler ise şunlardır:⁹⁶

- 1- *Boğazların Türkiye ve Sovyetler Birliği tarafından ortak olarak savunulması,*
- 2- *Montreux Boğazlar Rejimi'ne, Karadeniz'e sahili olmayan devletlerin Boğazlardan geçemeyeceği garantisinin eklenmesi,*
- 3- *İngiltere ve Fransa ile girilen ittifak müzakerelerinin istişareye çevrilmesi,*
- 4- *İngiltere ve Fransa'nın Sovyetler Birliği ile savaşa girmesi durumunda Üçlü İttifak'ın geçersiz sayılması.*

⁹⁴ Benhür, *age*, s. 289-290.

⁹⁵ Aydın, *agm*, s. 420-421.

⁹⁶ Ertem, *agm*, s. 163-164.

Bu taleplerden başka iki taraf arasında sürdürülen görüşmelerde, Sovyet heyetinin tutumu açıkça belli etmişti ki Türkiye'nin izlediği dış politika SSCB'nin stratejilerine tamamen aykırı durumdaydı. Çünkü Türkiye, SSCB'nin dostu Almanya'ya karşı bir savaşın içinde olan İngiltere ve Fransa ile bir ittifak ilişkisi kurmuştu. Bütün bu etkenleri birleştirdiğimizde görüşmelerden iki taraf açısından olumlu bir sonuç çıkarmak mümkün olmamıştır. SSCB Dışişleri Bakanı Molotov da son gelinen durumu şöyle ifade etmiştir:⁹⁷

“... bahis konusu olan mesele Karadeniz ve Boğazlara ait karşılıklı bir yardım yardım paktının aktedilmesidir. Sovyetler Birliği bu yolda aktebilecek bir paktın kendisini hiçbir zaman Almanya ile silahlı bir çatışmaya götürecek hareketlere yol açmamayı ve savaş tehlikesi halinde Karadeniz devletlerinden sayılmayan devletlere ait savaş gemilerinin İstanbul Boğazı yolu ile Karadeniz'e geçmelerine Türkiye'nin izin vermeyeceğine dair Sovyet Rusya'nın teminata sahip olması düşüncesindedir. Türkiye Sovyetler Birliği'nin bu iki maddesini reddetmiş ve paktın imzasını imkansız kılmıştır.”

Molotov ve Stalin'in her defasında değişime uğraya ve ısrarlı bir şekilde üstelikleri talepleri üzerine, görüşmelerden bir sonuç çıkmayacağını anlayan Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, 17 Ekim tarihinde Moskova'dan ayrılarak 20 Ekim 1939 günü Türkiye'ye dönmüştür. Moskova'ya giderken 3 gün olarak planlanan fakat tam 23 gün süren Moskova görüşmeleri, Saraçoğlu'nun ifadesiyle “daha ziyade bir boğuşma” izlenimi vermiştir.⁹⁸ Başbakan Refik Saydam da Türk heyetinin Moskova'dan ayrıldığı 17 Ekim tarihinde iç kamuoyuna verdiği demeçte; iki taraf arasındaki görüşmelerin olumsuz geçmesinin, Sovyet heyetinin Türk heyetine sundukları tekliflerin Türkiye-İngiltere-Fransa üçlüsü arasında hazırlanan ön anlaşma metnindeki esaslarla uyuşmayan bir nitelikte olmasını, SSCB Hükümeti'nin verdiği garantilerin Türkiye'den istedikleri taahhütleri karşılayamamasını ve Boğazlar konusundaki ortaya çıkarılan yeni taleplerin de, Türkiye'nin Boğazlardaki uluslararası taahhütlerine uygun olmamasını göstermiştir. Ayrıca Boğazlar ile ilgili yeni talepler içinde Çanakkale Boğazı'nın ortak savunulması ve bunun için bir pakt yapılması,

⁹⁷ Esmer, Sander, *agm*, s. 142-143.

⁹⁸ Ertem, *agm*, s. 164.

Türkiye'den Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin Çanakkale'den geçemeyeceğine dair garanti istediklerini söylemiştir.⁹⁹

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de Türkiye-SSCB arasındaki ilişkileri, 1 Kasım 1939 tarihinde TBMM'nin 6. Dönem 1. Yasama yılı açılış konuşmasında şu sözlerle değerlendirmiştir.¹⁰⁰

“Malumunuz olduğu veçhile Hariciye vekilimiz, Sovyet Hükümetinin misafiri olarak Moskova’da üç hafta kadar temas ve müzakerede bulundu. Bu müzakerelerden, eski dostumuz Sovyet İttihadile aramızda bugünkü mesud münasebetlerden daha ileri bir vaziyet ifa edecek bir anlaşma meydana geleceğini ümid etmiştik. Neticeye varmak için iktidarımızda bulunan bütün gayreti sarf etmiş ve bir an muvaffakiyetin elde edildiği anlayışına varmıştık. Buna rağmen, bizim menfaatimize olduğu kadar karşı tarafın menfaatine de muvafık olduğunu zannettiğimiz neticenin istihsalı, bu defa mümkün olamamıştır. Bununla beraber, bilirsiniz ki, iki komşu memleket arasındaki dostluk kuvvetli esaslara müsteniddir. Bu devrin muvakkat icablarından doğan şartlar ve imkansızlıklar, bu dostluğu ihmal etmemelidir. Biz mazide olduğu gibi atide de Türk-Sovyet münasebetlerinin dostane seyrini samimi olarak takib edeceğiz.”

Bütün bu açıklamalarla beraber baktığımızda Moskova Görüşmeleri, Türkiye-SSCB arasındaki ikili ilişki açısından bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Bu tarihe kadar Türkiye, dış politikada devamlı olarak SSCB’ye danışarak hareket etmiş, ona bilgi vermeden hiçbir anlaşmaya imza atmamış ve onun aleyhinde olabilecek hiçbir pakta girmemiştir. Fakat Moskova Görüşmelerinde, iki ülke arasında yapılan anlaşmaların aksine SSCB tarafından yeni metinlerin ortaya çıkarılması ve Sovyet yetkililerinin Türkiye’yi, Fransa ve İngiltere arasında yapılan ittifaktan vazgeçmeye çalışması Türk yetkilileri tarafından tepkiye neden olmuştur. Bütün bunlara bir de Montreux ile ilgili yeni taleplerin gelmesi üzerine iki ülke arasındaki ilişkiler kopma noktasına gelmiştir. Tüm bunlara rağmen Türkiye Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün de belirttiği gibi iki ülke arasında dostane düzeyin devam etmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰¹

⁹⁹ Armaoğlu, age, s. 184.

¹⁰⁰ Umar, agm, s. 378-379.

¹⁰¹ Aydın, agm, s. 422.

1.2. Üçlü İttifak Antlaşması ve Türk-Sovyet İlişkilerine Yansımaları

Moskova görüşmelerinin başarısızlıkla sonuçlanmasının haberi Ankara'ya ulaşmasından sonra Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu başkanlığındaki Türk heyeti, daha dönüş yolundayken metni hazır olan Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması 19 Ekim 1939 tarihinde imzalanmış ve hemen yürürlüğe girmiştir. Antlaşma, Ankara'da Türkiye adına Başbakan Refik Saydam, İngiltere adına Ankara Büyükelçisi Hughe Montgomery Knatchbull-Hugessen ve Fransa adına da Ankara Büyükelçisi M. René Massigli tarafından imzalanmıştır. “Üçlü İttifak” olarak bilinen resmi adıyla “Türkiye, İngiltere ve Fransa Arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması” 9 maddelik ana metin, bir özel anlaşma, bir gizli askeri sözleşme ile biri gizli 3 protokolden oluşmaktadır.¹⁰² Antlaşmanın önemli maddeleri ise şunlardır:¹⁰³

1. *“Bir Avrupa devletinin saldırısı ile başlayan ve İngiltere ile Fransa'nın katılacakları bir savaş Akdeniz'e intikal ettiği takdirde Türkiye, İngiltere ve Fransa'ya yardım edecekti. Savaş Akdeniz'e intikal etmediği takdirde taraflar istişarede bulunacaklar ve Türkiye böyle bir halde hiç değilse İngiltere ve Fransa'ya karşı tarafsız bir politika izleyecekti.*
2. *Türkiye bir Avrupalı devletin saldırısına uğrarsa İngiltere ve Fransa Türkiye'ye yardım edecekler.*
3. *Türkiye, Romanya ve Yunanistan'a verdikleri garantilerin yerine getirilmesinde İngiltere ve Fransa'ya yardım edecekti.* □
4. *Bunların dışında Türkiye, ittifak antlaşmasına ek 2 numaralı protokolle, antlaşmadan doğan taahhütlerin kendisini Sovyetler Birliği ile savaşa sürüklemeyeceği hakkında bir ihtirazi kayıt koydu. Türkiye'nin böyle bir ihtirazi kaydın antlaşmaya konmasını istemesinin nedeni Sovyetler Birliği ile ilişkilerini bozmak istememesiydi.*
5. *Taraflar bu antlaşmanın uygulanması sonucu olarak savaşa girerlerse, mütareke ya da barışa birlikte karar vereceklerdi.*
6. *Antlaşmanın yürürlük süresi on beş yıl olacaktı.”*

¹⁰² Aydın, agm, s. 422-423.

¹⁰³ Karaboran, age, s. 134-135; Antlaşma maddelerinin tamamı için ayrıca bakınız; Soysal, age, s. 608-617.

İttifakın maddelerine bakıldığında, daha önceden varılan ön anlaşmanın maddelerinin aynen bu antlaşmaya yansıdığı görülmekle beraber birkaç noktada ek yapma ihtiyacı hissedilmiştir. Birincisi, daha önceki yapılan mutabakattan farklı olarak İngiltere ve Fransa'nın herhangi bir Avrupa devletinin saldırısına uğraması halinde Türkiye "hayırhah tarafsızlık" izleyecektir. İkinci olarak da yeni yapılan antlaşmaya Balkanlar da dahil edilmiş, İngiltere ve Fransa, Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri garantiler yüzünden savaşa girmesi halinde Türkiye'nin de savaşa girmesi eklenmiştir. Ayrıca antlaşma maddelerine ek 2 No'lu Protokol'e göre, antlaşmayla üzerine aldığı taahhütler neticesinde Türkiye, komşusu SSCB ile silahlı bir çatışmaya girmesi gerekirse bu ittifak antlaşması işlemeyecekti. Sadece bu madde özelinde Türkiye, SSCB'den çekiniyor ve özellikle bu devletle herhangi bir çatışmaya girmek istemiyordu.¹⁰⁴

İttifak antlaşmasının imzalanmasından bir gün sonra 20 Ekim 1939 tarihinde Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında bir gün önce imzalanan antlaşmaya ek olarak da iktisadi ve mali anlaşmalar imzalanmıştır. Bu yeni antlaşmaya göre Türkiye, savaş malzemeleri masraflarını karşılamak için İngiltere ve Fransa'dan 20 yıl vadeli ve %4 faizli olacak şekilde 25 milyon sterlinlik kredi almıştır.¹⁰⁵ Bu anlaşmanın sonrasında Türkiye, İngiltere ve Fransa temsilcileri iktisadi ve mali konularla ilgili başka görüşmelerde yapmışlardır. Bu doğrultuda İngiliz ve Fransız Doğu orduları komutanları General Wavell ve General Weygand, 18-22 Ekim 1939 tarihleri arasında Ankara'ya gelmişler ve burada askeri okullar ile ilgili görüşmeler yapmışlardır. Aynı yılın Aralık ayında da Türkiye Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu, Londra'ya giderek ittifakın getirdiği iktisadi ve mali meseleleri görüşmüştür.¹⁰⁶

Türkiye'nin Batılı güçlü devletlerle kurduğu siyasi ve mali ilişkiler doğal olarak SSCB tarafından hoş karşılanmamıştır. 21 Ekim 1939 tarihli İzvestia Gazetesi, İngiliz ve Fransızların Türk-Rus dostluğunu kullanarak, Rusya ile Almanya'nın arasını açmaya çalıştıklarını, barış politikasına bağlı Rusya'nın bu oyuna gelmediğini Türkiye'nin ise bir harbe doğru sürüklenmeye başladığını yazmıştır.¹⁰⁷ Bu konuda SSCB Dışişleri Bakanı Molotov da Rus medyasının Türkiye hakkındaki görüşlerini şu sözlerle desteklemiştir: *"Bunu yapmakla Türkiye tam ihtiyatkar bitaraflık siyasetini iterek, inkişaf etmekte olan Avrupa harbinin mihrakına dahil olmuştur. Türkiye acaba bir gün bu hareketine esef etmiyecek*

¹⁰⁴ Armaoğlu, *age*, s. 184-185.

¹⁰⁵ Umar, *agm*, s. 380.

¹⁰⁶ Esmer, Sander, *agm*, s. 144.

¹⁰⁷ Umar, *agm*, s. 380.

midir?" Ayrıca Komintern'in yayın organı olan Communist International'da 7 Aralık 1939 tarihli sayısında: *"İngiltere ve Fransa, harbi Balkanlara yaymak ve orada Almanya'ya karşı askeri bir cephe kurmak istediler. Bu planlarını yürütmek için de, Türkiye'yi stratejik bir üs haline getirmek istediler."* diyerek Türkiye'nin kurduğu ittifak hakkındaki görüşlerini kamuoyuna sunmuştur.¹⁰⁸

Sovyet Hükümeti, bir yandan başta Dışişleri Bakanı Molotov olmak üzere Sovyet medyasını kullanarak Türkiye'yi, yaptığı ittifak anlaşmasından ötürü üstü kapalı bir şekilde eleştirirken bir yandan da Türkiye'yi tamamen kaybetmemek ve Üçlü İttifak Antlaşması'nın mahiyetini öğrenmek için çaba sarf etmekten vazgeçmemiştir. Bu doğrultuda SSCB Ankara Büyükelçisi Terentieff, Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova dönüşünden dört gün sonra Sovyet Hükümeti adına Üçlü İttifak Antlaşması ile ilgili bir görüşme yapmak istemiştir. Bu isteğin Dışişleri makamınca kabul edilmesinin ardından Saraçoğlu ile bir görüşme yapan Terentieff, Şükrü Saraçoğlu'na Sovyet Hükümeti'nin Üçlü İttifak Antlaşması'nı uygun görmediğini ve yapılan bu antlaşmanın iki devlet ilişkilerinde yeni bir durum oluşturup oluşturmadığını söylemiştir. Aslında Moskova Görüşmeleri sonunda iki taraf tarafından yayınlanan resmi tebligatta iki ülke arasındaki görüşmelerin ileride devam edeceği yazılmıştır. Sovyet Hükümeti'nin bilenen bu gerçekliğe rağmen Terentieff aracılığıyla yeniden görüşmesinin esas amacı, Moskova'da negatif bir havada kesilen görüşmelerin dolayısıyla ikili ilişkilerin devam etmesini sağlamaktır. Buradan SSCB yetkililerinin de Türk yetkililer gibi komşusundan çekindiği sonucunu çıkarabiliriz.¹⁰⁹

Türkiye-SSCB ilişkisinin Moskova Görüşmeleri ardından Üçlü İttifak Antlaşması ile yeni bir safhaya girdiği muhakkaktır. Sovyet Hükümetinin bu ittifaktan hoşlanmadığı bir gerçektir. Aslında Türkiye ile İngiltere arasındaki ilk ittifak görüşmeleri sonucunda imzalanan deklarasyona Sovyet yetkilileri barışçı bir eser olarak yaklaşmışlardır. Üçlü İttifak Antlaşması imzalandıktan sonra ise bu deklarasyonun neredeyse aynı metnini geçerli kılan ittifakı bir savaş belgesi olarak görmüşlerdir. Türkiye'nin, SSCB'nin dış politikası doğrultusunda hareket etmemesi ve İkinci Dünya Savaşı'ndan faydalanarak emperyalist fikirlerine hizmet etmemiş olmasından duyulan kızgınlık şüphesiz bu yeni durumu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Moskova Görüşmelerinde Molotov ve Stalin'in ileri sürdükleri isteklerle Türkiye'yi ne hale getirmek istediklerini açıkça belli etmiş olması ve Türkiye'nin bu oyuna gelmemesi de Sovyet

¹⁰⁸ Armaoğlu, *age*, s. 185.

¹⁰⁹ Şen, *age*, s. 125; Esmer, Sander, *agm*, s. 144.

Hükümeti'nin sinirlenmesine yol açmıştır.¹¹⁰ Bu ittifaka Türkiye tarafından bakıldığında ise Türkiye'nin, komşusu SSCB ile bir çatışmaya sürüklenmek istemediğini ancak İngiltere ve Fransa'yı yanına alarak bir yandan İtalya ve Almanya saldırılarına karşı bir kalkan oluşturmuş bir yandan da batıya yaklaşarak bir denge politikası izlemiştir. Bu antlaşma sonrasında SSCB, bir tepki niteliğinde Türkiye'ye olan petrol sevkiyatını durdurmuş olsa da iki ülke arasındaki ilişkiler 1941 yılındaki Almanya-SSCB savaşına karşı soğuk bir ortamda beklemeye alınmıştır.¹¹¹

1.3. 1939-1941 Yılları Arası Türkiye-SSCB İlişkileri

Batılı güçlü devletlerle ilişkilerini siyasi ve mali olarak sağlamlaştıran Türkiye'nin SSCB ile arasındaki ilişkilerini özellikle Moskova Görüşmelerinden sonra, İkinci Dünya Savaşı yıllarında genel olarak iki dönemde inceleyebilmek mümkündür. İlk dönem SSCB'nin Almanya ile ittifak içerisinde olduğu Ağustos 1939-Haziran 1941 tarihleri arasını kapsayan dönemdir. İkinci dönem ise SSCB ile Almanya arasındaki savaşın başladığı 22 Haziran 1941 tarihinden savaşın sonuna kadar devam eden dönemdir.¹¹²

Türkiye-SSCB ilişkilerini inceleyeceğimiz bu ilk dönemde Türkiye'nin dış politikadaki stratejisi, İtalya'nın 1940 yılının Haziran ayında İkinci Dünya Savaşı'na girmesine kadar bir değişikliğe uğramamıştır. Almanya'nın Polonya'ya saldırmasıyla başlayan savaş, o sırada Türkiye'ye savaşa girme gibi bir zorunluluk teşkil etmemiştir. Hatta Başbakan Refik Saydam 2 Haziran 1940 tarihinde Ankara Radyosu'na verdiği demeçte, Türkiye'nin savaş dışı olduğunu ve bu şekilde kalmak istediğini belirtmiştir.¹¹³ Ankara, açıkça Türkiye'nin tarafsızlığını açıklarken Mihver grubunda bu dönemde, savaşan tarafların en merak ettiği konu da İtalya'nın savaşa girmesinin Türkiye tarafından ne şekilde karşılanacağıydı. Almanya ve SSCB, bu olaya farklı durumlardan baksalar da Türkiye'nin bu dönemde Müttefik kuvvetlerin yanında savaşa girmesini engelleyecek yegane durumun, komşusu SSCB'den çekinmesi olduğu biliyorlardı. Yapılan değerlendirmeler doğrultusunda Türkiye'nin SSCB'den çekinmesi devam etmeliydi. Ayrıca İtalya'nın savaşa girmediği durumda Türkiye de savaşa girmeyecekti. İtalya savaşa girse bile Türkiye'nin imzaladığı Üçlü İttifak Antlaşması'nın -SSCB ile çatışmamak için- 2 numaralı protokolünü kullanarak savaş dışında kalmaya çalışacağını düşünmüşlerdi. Zaten Türk yetkililer de bu konudaki görüşlerini hem Alman hem de Müttefik grup yetkililerine iletmişlerdir. 1940 yılının ilk 6 ayı bu

¹¹⁰ Armaoğlu, *age*, s. 185.

¹¹¹ Umar, *agm*, s. 380.

¹¹² Ertem, *agm*, s. 164.

¹¹³ Esmer, Sander, *agm*, s. 146.

doğrultuda gelişmelere neden olurken Türkiye ile SSCB arasındaki 1939 yılından kalma soğuk havaların tekrar yumuşamaya başladığı görülmüştür. Bunda Almanya'nın üst üste elde ettiği zaferler neticesinde Balkan bölgesine doğru ilerlemesi ve SSCB'nin er ya da geç bir gün Almanya ile çatışacağını düşünmesiydi. Ankara'da bu durumda SSCB'den farklı bir düşünceye sahip değildi. Almanya'nın kazandığı savaşların yanı sıra İtalya'nın olası savaşa girişiyle Almanya ile karşı karşıya geleceğini biliyordu. Almanya, Türkiye ve SSCB'nin kendisi hakkındaki bu düşüncelerini bildiğinde 1940 yılının yaz aylarında itibaren Türkiye'yi kendi saflarına çekmek için yoğun bir propaganda faaliyetlerine girişmiştir. Başbakan Refik Saydam'ın tarafsızlık ve savaş dışı kalma açıklamasına Almanya, Türkiye'yi İngiltere ve Fransa ile yaptığı ittifaktan koparıp, SSCB tehdidi ile besleyerek Mihver grubuna dahil etmek istemiştir.¹¹⁴

Almanya'nın elde ettiği zaferler sonucunda Mihver Grubundaki müttefiki İtalya'nın da 10 Haziran 1940 tarihi itibarıyla İngiltere ve Fransa'ya savaş ilan etmesiyle Akdeniz ve Balkanlardaki hareketlilik iyice artmıştır. İtalya'nın savaşa girmesiyle birlikte İngiltere-Fransa-Türkiye arasında imzalanan Üçlü İttifak Antlaşması'ndaki 2/1 maddeli, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya karşı bir fiili saldırı durumunda elinden gelen her türlü yardımı yapmasını öngören maddeye göre Türkiye'nin de İngiltere ve Fransa yanında savaşa girmesi gerekmektedir. Ankara'da ise bu durum karşısında tam bir şok yaşanmaktaydı. Türk Hükümeti, savaşın başından beri tarafsız bir şekilde savaş dışı kalmayı planlamıştı. Her ne kadar Üçlü İttifak Antlaşması'na göre savaşa dahil olmayı gerektirecek bir maddenin konulmasını kabul etse de savaşın başlangıcında İttifak Antlaşması'ndaki müttefiklerinin aleyhine bir durumun bu kadar kısa bir sürede yaşanmasını beklemiyordu. Ankara'nın hesaplarına Fransa'nın Almanya'ya karşı kurduğu geçilmez denilen “*Maginot Hattı*” en az 4-5 sene dayanırdı. Almanların Fransa'ya girmesinin beklenmediği bu süre zarfında da İtalya savaşa dahil olamayacak ve savaş Akdeniz ve Balkanlara sığramayacaktı. Fransa'nın düşmesiyle oluşan yeni durumda ise Türkiye kendini bir anda savaşın ortasında iki tarafında baskılarına maruz bir şekilde bulmuştu.¹¹⁵

Bu doğrultuda İngiltere ve Fransa, ittifak antlaşması gereğince Türkiye'den savaşa dahil olmasını istemiş, Türkiye ise SSCB ile 17 Aralık 1925 tarihinde imzaladığı “Dostluk ve Saldırmazlık Anlaşması” gereği durumu Sovyet Hükümeti'ne bildirmiştir. SSCB Dışişleri Bakanı Molotov, bu durumu sert bir tepkiyle karşılamıştır. SSCB'den gelen sert tepki üzerine

¹¹⁴ Aydın, *agm*, s. 425; Umar, *agm*, s. 381.

¹¹⁵ Aydın, *agm*, s. 426.

Türkiye, Üçlü İttifak Antlaşması'nın SSCB ile silahlı bir çatışmaya girmemesi için koydurduğu 2 numaralı protokolünü öne sürerek ve savaş dışı kalmaya devam edeceğini İngiltere ve Fransa'ya şu sözlerle bildirmiştir: *“Hariciye Vekili, İtalya'nın harbe girmesi üzerine, Büyük Britanya ve Fransa Büyükelçileri tarafından, hükümetleri namına yapılan teşebbüsü ve telkinleri Hükümete arza müzaraat etmişlerdir. İşbu teşebbüs ve telkinleri dikkatle tetkik ettikten sonra Cumhuriyet Hükümeti, Üçlü Müahede'nin ikinci maddesinin bilâkaydıışart (şartsız olarak) tatbikinin bugünkü ahvalde Türkiye'yi Sosyalist Sovyetik Cumhuriyet Birliği ile silahlı bir ihtilafa sevk edebileceği kanaatine varmıştır. Binaenaleyh Hükümet bu Muahedenamenin aslı cüzünü teşkil eden iki numaralı protokolün hükümlerine istinad etmeğe karar vermiştir.”* Türkiye tarafından yapılan bu geri bildirim sonrasında İngiliz Hükümeti de Türk ordusunun savaşa katılacak kadar yeterli donanımı ve hazırlığı olmadığını bildiği için bu görüşe saygı göstermiş ve ısrarcı olmamıştır.¹¹⁶

Türkiye kendisini savaşın dışında bir şekilde tutmayı başarmışken SSCB tarafında ise Almanya'nın SSCB'ye karşı Türkiye'yi yanına çekmeye çalışması, SSCB'nin 1940 yılının yaz aylarındaki bir numaralı gündem maddesi haline gelmiş, bu sebeple Sovyet lider Stalin'i harekete geçirmiştir. 1940 yılının ilk aylarında Türkiye ile aralarındaki gergin havanın biraz olsun yumuşamasını fırsat bilen Stalin, 1 Temmuz 1940 tarihinde İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Stafford Cripps'den Türkiye-SSCB arasındaki ilişkilerin tamamen düzelmesi için İngiltere'nin yardımını istemiştir. SSCB'nin, Almanya'dan uzaklaşıp Üçlü İttifak üyelerinden biri olan Türkiye'ye yakınlaşmak istemesi İngiliz Hükümeti tarafından mutlulukla karşılanmıştır. Çünkü SSCB'nin Almanya'dan uzaklaşarak Türkiye ile anlaşması durumunda Almanya'nın Balkanlar ve Karadeniz'e ulaşmasının zorlaşacağı bilinmekteydi. Ayrıca Türkiye'nin de SSCB tehdidinden dolayı Almanya ile olası bir yakınlaşma kurma ihtimali ortadan kalkmış olacaktı. İleride İngiltere adına oluşabilecek bu olumlu tablo durumundan dolayı İngiliz Hükümeti, Türkiye'nin SSCB ile arasını düzeltme konusunda nabzını yoklamıştır. Türk Hükümeti ise İngilizlere, SSCB ile ilişkilere önem verdiklerini ancak özellikle Moskova Görüşmelerinde ortaya çıkan Türkiye'nin tam bağımsızlık ve güvenlik endişelerini ortadan kaldırmayan hiçbir uzlaşa içinde yer almayacaklarını belirtmiştir.¹¹⁷

SSCB'nin ilişkileri yumuşatmaya yönelik hamlesine rağmen Türkiye'nin Moskova'daki duruşunu devam ettirmesi iki ülkenin o an için 1939 öncesine dönmesini zorlaştıran bir etken olmuştur. Moskova'nın bu hamlesi sonrası iki taraf arasındaki soğuk havanın biraz normale döndüğü söylenebilirdi. Lakin İtalya'nın savaşa dahil olmasından

¹¹⁶ Ertem, *agm*, s. 164.

¹¹⁷ Umar, *agm*, 381-382.

hemen sonra Almanya'nın Türkiye'yi yanına çekmesi konusunda kendisi aleyhine sıkıntı çıkarabilecek Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nu koltuğundan indirmek için Fransa işgali sonrası ele geçirdiği Bakü'yü ilgilendiren bir takım belgeleri yayınlaması Ankara-Moskova hattında yeniden soğuk rüzgarlar esmesine neden olmuştur.¹¹⁸

1.3.1. Bakü Gerilimi

Bu konudaki Türk-Rus gerginliğini anlatmadan önce Bakü'nün neden önem arz ettiğini anlatmakta fayda var. Aslında bu olayın gelişim seyri Almanya ile SSCB arasında 23 Ağustos 1939 tarihinde imzalanan “Saldırmazlık Paktı” ve bu pakta eklenen gizli protokollerle başlamıştır. Türkiye-SSCB arasında yapılacak olan Moskova Görüşmeleri öncesinde yapılan bu antlaşmanın önemli maddelerinden biri de SSCB'nin, Almanya'ya içerisinde petrolün de bulunduğu bazı stratejik ham maddeleri temin etmesiydi. Bu yüzden SSCB'de üretilen petrolün % 75'ini sağlayan Bakü petrolü anlaşma yapıldığı tarihten itibaren düzenli olarak Almanya'ya gönderilmiştir. Kafkasya Bölgesi, Bakü'nün petrolde dünyadaki önemli rezervlerden birine sahip olması ve İkinci Dünya Savaşı boyunca petrolün de maden kaynakları içinde en önemli unsuru teşkil etmesi nedeniyle dış güçler tarafından ekonomik, siyasi ve askeri hedef haline gelmiştir.¹¹⁹

Bakü'nün jeopolitik konumunun önemli olduğu muhakkaktır. Ama sadece bu durumdan dolayı bir hedef haline geldiğini de söylememiz yanlış olur. Özellikle SSCB'nin savaşın başlamasıyla Almaya ile yapılan anlaşma doğrultusunda Polonya ve İskandinavya coğrafyasında elde ettiği konum ve Almanya'nın saldırgan politikaları, Müttefik Grup içinde olan Fransa'yı Avrupa dışında bir askeri hareket düzenleme düşüncesine yöneltmiştir. Fransızların düşüncesine göre, Almanya ve SSCB'nin ortak olarak rahatsız olacağı bir yer öncelik olmalıydı. Bu yüzden SSCB toprakları hedef alınmalıydı. Bu koşula uyan Bakü ve Bakü petrolüydü. Bu doğrultuda Fransa Başbakanı Daladier, 19 Ocak 1940 tarihinde Başkumandan General Gamelin'e Almanya'ya petrol sevkiyatının durdurulması, Rusya'nın savaş gücünün büyük ölçüde hırpalanmasının sağlanması ve Bakü'deki petrol sahalarının bombalanması için bir plan hazırlaması talimatını vermiştir. General Gamelin aldığı bu talimat sonrası bu konuda bir çalışma yürütmüştür. Buna göre; İngiliz ve Fransız uçaklarının Karadeniz üzerinden Batum'u bombalaması, Türkiye, Irak ve İran'dan havalanacak uçakların da Bakü'deki petrol alanlarını bombalayıp yok etmesi gibi ihtimaller ortaya çıkmıştır.

¹¹⁸ Esmer, Sander, *agm*, s. 147.

¹¹⁹ Nesrin Sarıahmetoğlu, “II. Dünya Savaşı'nda Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri”, *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, (Ed. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu), Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2016, s. 109.

General, çalışması sonucunda oluşturduğu bu planları 31 Ocak 1939 tarihinde İngiliz komuta heyeti ile yaptığı toplantı dile getirmiş ancak İngilizlerden bir destek görmemiştir. Üçlü İttifak Antlaşması müttefiklerinden Türkiye'nin ise tarafsızlığını koruyarak savaş dışında kalma isteği bu hareketin yapılmasındaki en büyük engel olarak ortaya çıkmıştır.¹²⁰

İttifak kuvvetlerinden yeterli desteği alamayacağını gören Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli, muhtemel bir saldırının Türkiye'ye haber verilmeden gerçekleşmesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü böyle bir durumda Türkiye'nin, bir emrivaki yöntemiyle SSCB'ye karşı bir sorumluluğu olmayacağını ifade etmiştir. Fransa askeri ve yönetim bürokrasisinin tasarladıkları bu olgunun, Üçlü İttifak Antlaşması ruhuna tamamen aykırı olduğunu da belirtmek gerekir. Öte yandan Alman orduları karşısında gerileyen Fransızlar, oluşturdukları saldırı senaryolarına kendi açılarından baktıklarında, Türkiye'nin de savaşın bir parçası haline gelmesini istemekteydiler.¹²¹

Ocak 1939 yılında yapılan bu planlardan SSCB Hükümeti'nin, Mart ayının başında haberi olduğu görülmektedir. ABD'nin Moskova Büyükelçisi Steinhardt, 9 Mart tarihinde kendi bakanlığına gönderdiği telgrafta bu konu ile ilgili: *"Bu gece, Moskova'dan Hazar Denizi bölgesine yoğun bir asker sevkiyatı başlayacaktır. İngiliz ve Fransızların Bakü petrol bölgesine bir saldırısından korkulmaktadır. Vorosilov 6 Martta Hazar bölgesine hareket etmiştir."* demiştir. Rusların, Fransızlara karşı bir hamle yaptığı açıkça görülmekteydi. Hatta bu yüzden Finlandiya'da sürdürdükleri savaş son vermek zorunda olduklarına dair birçok kaynak mevcuttur. Bakü ile ilgili şu ana kadar kendisi dışında gelişen bu olaylar silsilesinde Türkiye, Fransa'nın düşmesinden sonra kendini olayların tam ortasında bulacaktır.¹²²

Saldırı planları yaparak Avrupa'da kendine bir hareket alanı oluşturmak Fransa, yaz aylarına doğru kendini birden Alman saldırısı karşısında bulmuş, kısa süre içinde Alman ordusu karşısında ağır bir mağlubiyete uğramış ve 22 Haziran 1940 tarihinde Almanya ile mütareke imzalamak zorunda kalmıştı.¹²³ İşin Türkiye'yi ilgilendiren kısmına gelirse, Almanya Dışişleri Bakanlığı, Fransa'nın düşmesinden sonra 5 Temmuz 1940 tarihinde Fransa'da yapılan saldırılar sonrası harap olmuş bir vagonda bulunduğunu iddia ettiği bir

¹²⁰ Sarıahmetoğlu, *agm*, s. 107; Gürün, *age*, s. 215.

¹²¹ Volkan Ergül, *Basında Türk-Sovyet İlişkileri (1925-1945)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2009, s. 60.

¹²² Gürün, *age*, s. 215-216.

¹²³ Mustafa Yahya Metintaş, Mehmet Kayıran, "Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası (1939-1942)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Lisesi Dergisi*, C. 21, S. 1, Elazığ 2011, s. 301.

takım belgeleri açıklayınca ortalık karışmıştır. Sözüm ona belgeler, Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli'nin Paris'e gönderdiği telgraflardan oluşmaktaydı.¹²⁴

Gönderilen rapor niteliğindeki belgelere göre; Büyükelçi Massigli, Şükrü Saraçoğlu'ndan randevu istemiş, Saraçoğlu da onu kabul edeceği sırada neden bahsedeceğini biliyormuş gibi, bir jest yapmış. Massigli daha söze başlamadan ona Türkiye'nin bir başka ülkedeki büyükelçisinin kendisine gönderdiği bir gizli yazıyı göstermiş ve orada okumasına izin vermiş. Massigli de yazıyı almış, okumuş. Yazıda Türk Büyükelçisi, bulunduğu ülkedeki Amerikan Büyükelçisi ile yaptığı bir konuşmayı özetliyormuş. O Amerikan Büyükelçisi, Türk Büyükelçisi'ne demiş ki: *"Ruslar Bakü petrol muntıkasının bombalanması karşısında o kadar endişe duyuyorlardı ki, bu bombardımanın yaratacağı yangına karşı ne şekilde mücadele edilebileceğini Amerikan mühendislerinden sordular. Amerikan mühendisleri ise şu görüştedirler: Petrolün, Ruslar tarafından işletilme tarzının sonucu olarak Bakü'deki toprak, petrolle o kadar meşbudur ki, burada çıkacak herhangi bir yangın çevreye hemen yayılacaktır. Sadece yangını söndürmek birkaç ay sürecektir, işletmeyi yeniden kurmak ve üretimi sağlamak ise yıllara ihtiyaç duyulacaktır."* Massigli raporu okuduktan sonra Saraçoğlu kendisine: *"Ne Dersiniz?"* diye sormuştur. Saraçoğlu ile geçen diyalogu Massigli'den dinleyelim: *"Buna cevap olarak modern bombardıman uçaklarının Cezayir ve Kuzey Irak üzerinden hareket ederek Bakü'ye ulaşabilmek için Türkiye ve İran toprakları üzerinden uçmaları gerektiğini söyledim. Bakan(Saraçoğlu), 'o halde İran tarafından bir protesto gelmesinden mi korkuyorsunuz' diye sordu. Bu söz güçlüğün Türk Hükümeti'nden gelmeyeceğinin açık ifadesidir. Bakanı daha da açıklığa zorlamam, benim için beceriksizlik olacaktı. Onun için bu mesele üzerinde ısrar etmedim. Fakat mesele çok mühim olduğu için durumu ekselanslarının dikkatine sunuyorum."* Almanların yayınladığı diğer bir raporda da Massigli: *"Türkiye üzerinden uçaklar Türkiye'ye haber verilerek ama sanki Türkiye'nin haberi yokmuşçasına uçmalıdır. Türkiye, İngiliz ve Fransızları bu gerekçeyle protesto etmelidir. Türkiye, bu şekilde Sovyetlerin hışmından kurtulabilir."*¹²⁵

Massigli ile Şükrü Saraçoğlu arasında geçtiği söylenen bu belgelerin yayınlanmasından sonra, 1940 yılına kötü bir ortamda giren lakin daha sonraki dönemde yumuşama emareleri gösteren Türkiye-SSCB ilişkileri tekrar gerginleşmiştir. Sovyet basını Türkiye'yi sert bir şekilde eleştirmesine rağmen SSCB Hükümeti sert bir tepki vermemiştir.

¹²⁴ Aydın, agm, s. 429.

¹²⁵ <http://www.radikal.com.tr/yazarlar/altan-oymen/savas-gunlerinden-bir-belge-hikyesi-1031433/> Erişim Tarihi: (20.01.2020).

Sadece Ankara'daki Büyükelçisi Terentieff Moskova'ya geri çağırılmıştır.¹²⁶ Almanya'nın Türkiye-SSCB ilişkilerini bozmayı hedeflediğinin bilindiği bir ortamda SSCB Dışişleri Bakanı Molotov, *"Türkiye ile münasebetlerimizde esaslı bir değişiklik olmamıştır. Yalnız Alman beyaz kitabında yayınlanan vesikalar, Türkiye'de yapılmakta olan faaliyetin tezahürlerini nahoş bir şekilde aydınlatmaktadır."* diyerek uyarıcı nitelikte üstü kapalı bir mesaj vermekle yetinmiştir.¹²⁷

Türkiye'de, bu belgelerin yayınlanmasından sonra ise Ankara ve yazılı medya bu olayın tamamen asılsız olduğuna dair bir görüşte birleşmişlerdir. Hatta 6 Temmuz 1940 tarihli Cumhuriyet gazetesinde yer alan *"Alman ajansının neşrettiği raporlar, bilakis Türkiye'nin Rusya'ya yapılacak bir taarruza muvafakat etmediğini sarahatle gösteriyor"* habere bakıldığında, Almanların bile Türkiye-SSCB arasında karmaşaya neden olabilecek gelişmenin doğru olmadığını kabul ettiği görülmüştür. Yine Cumhuriyet gazetesinin 13 Temmuz 1940 tarihli nüshasında SSCB'nin resmi tekzibi verilmiş, *"Türkiye'ye bir ültimat verildiği haberleri tamamen uydurmadır. Bütün şayiaların uydurma olduğunu ve hakikate hiçbir suretle tekabül etmediğini beyana mezundur"* haberi yayınlanmıştır.¹²⁸

Hükümet kanadında ise Başbakan Refik Saydam, 12 Temmuz 1940 tarihinde Türkiye'yi; İngiltere ve Fransa ile yapılan ittifaktan kopartarak yalnız bırakmak, komşusu SSCB ile olası bir çatışmaya sürüklemek ve bunun sonucunda Mihver tarafına çekmek için kurgulanmış bu plana TBMM'de sert dille konuşarak tepki göstermiştir. Konuşmasından satır başları şöyleydi:¹²⁹

"Son günlerin hadisatı arasında dikkat nazarınızı çektiğinden şüphe etmediğim bir tanesinden bahsedeceğim. Bir ecnebi ajansı bir takım vesikalar neşretmekte ve aralarında Türkiye ile ilgisi olanlar da bulunmaktadır. Vesikaların doğru veya yanlış neşri Türkiye Hükümet ve milletini endişeye düşürmez. Çok temenni ederiz ki tahrife uğramadan neşredilsinler. Çünkü dürüst siyasetimizin yeni bir delilini irad etmiş olurlar. Fakat bu vesikalara istinaden Türkiye'ye samimiyetsizlik isnat edenler ve bu arada maksatlarına hadim olmayacağını bildikleri Türk ricalini zedelemeye uğraşanlara verilecek bir tek cevap vardır: Nefretle baş çevirmek. Biz hiçbir zaman ne tahrik ne de komşularımıza taarruzu düşünmüyoruz."

¹²⁶ Ergül, age, s. 60.

¹²⁷ Sander, Esmer, agm, s. 148.

¹²⁸ Zuhâl Özmen, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Türk Basına Yansıması (1918-1990)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2019, s. 57-58.

¹²⁹ Metintaş, Kayıran, agm, s. 302-303.

Komşularımızın da aynı hissiyatta olduklarının bariz delillerini görüyoruz. Yegane gayemiz vatanımızın mahfuziyeti, milletimizin selameti ve zarardan vikayesidir. Dünyanın bu kararsız vaziyetine rağmen memleketimiz yakın bir tehlikeye maruz görünmemekte ve bütün devletlerle ve alelhusus komşuları ile iyi münasebetleri idame hususundaki azminde berdevam bulunmaktadır.”

Başbakan Refik Saydam'ın merakla beklenen bu açıklaması, yurt içinde olduğu kadar yurt dışında da büyük yankı uyandırmıştır. Belgelerin asılsızlığının vurgulanması ve komşu SSCB ile olumlu ilişkilerin varlığının devam ettirilmesinin belirtilmesi, karşı cephedeki Alman ve İtalyan basınında olumsuz tepkilere neden olurken ittifaktaki İngiliz basınında, “*dürüst bir siyasetin ifadesi*”, Fransız basınında ise “*Türk Başbakanı'nın enerjik bir nutku: Dostluklara sadakat-memleketi müdafaaya azim*” gibi haberlerle yüceltilmiştir. Ayrıca belgelerin ortaya çıkarılmasından sonra Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Massigli, Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'na belgelerdeki gerçeklerin değiştirildiğini belirten bir özür mektubu da yollamıştır. Yine Fransa'nın düştüğü günlerde, İngiliz basınında çıkan Türkiye ile SSCB'nin arasında bir itilaf bulunduğu, bu yüzden Kafkas sınırına iki taraf tarafından asker sevkiyatı yapıldığı ve iki ülke arasında fiili bir çatışmanın başlamak üzere olduğu yazılmıştır. Türk kamuoyunda da tartışmalara sebep olan bu haberler üzerine Başbakan Refik Saydam bir açıklama yapma ihtiyacı hissetmiş ve şunları söylemiştir:¹³⁰

“Şu son günlerde dolaşan gizli amaçlı söylentilere rağmen Sovyetler Birliği ile ilişkilerimizde hiçbir değişiklik yoktur. Herkesin ancak şahsı adına teminat verebileceği bir çağda yaşamaktayız. Bizim kendi hesabımıza Sovyetler Birliğine savaş ilân etmek niyetimiz kesinlikle yoktur. Sovyetler Birliğinin de Türkiye'ye karşı bir saldırıda bulunacağı hakkında hiçbir delil mevcut değildir.”

Bürokrasiden yapılan açıklamalar ve medyada çıkan haberlerden de anlaşılacağı üzere Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı başladığından beri tarafsızlığını sürdürerek savaşa dahil olmama tutumu malumdu. Bu yüzden İngiliz ve Fransız kuvvetlerin Türk topraklarını kullanarak SSCB'ye karşı bir saldırı düzenlenmesi, Türkiye'nin SSCB ile fiili bir çatışmaya girmesi manasına geleceğinden böyle bir plana Türkiye'nin onay vermesi düşünülemezdi.

¹³⁰ Metintaş, Kayıran, *agm*, s. 303-304.

SSCB Hükümeti'nden de aşırı tepki gelmemesinin altında yatan sebeplerden birinin bu olduğu yadsınamazdı. İki ülke arasındaki ilişkiler, ilk zamanlarında gerginliğe yol açan bu olayı yaptıkları açıklamalarla belli bir yumuşama düzeyine inmişti. Yine de birbirlerine satır aralarından da olsa mesaj vermekten kaçınmayan bu iki komşu, artık birbirlerine daha sıkı sarılmak zorundaydı. Çünkü Balkanlarda beliren Almanya tehdidi iki ülkeyi de etkilemeye başlamıştı.

1.3.2. Hitler-Molotov Görüşmeleri: Türkiye Üzerine Almanya-SSCB Pazarlığı

İkinci Dünya Savaşı'nın dönüm noktalarından biri sayılan Kasım 1940'daki Almanya ile SSCB arasında geçen görüşmelere değinmeden önce o güne kadar ki Türk-Sovyet ilişkilerini ele almakta fayda var. Daha önceki konularda bahsettiğimiz gibi yaz aylarına doğru SSCB lideri Stalin, Türkiye ile ilişkilerini düzeltmek istemiş, bu yüzden İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Cripps'ten yardım istemiştir. Ancak Türkiye, Moskova Görüşmelerinden itibaren SSCB'de kendi aleyhine gördüğü yeni tutumlar nedeniyle şimdilik eski günlere dönme sinyali vermemiştir. Daha sonraki süreçte “*Bakü Harekat Planı*” ile ilgili gerçek dışı belgelerin Almanya tarafından ortaya çıkarılmasıyla iki ülke kısa süren bir gerginlik yaşamış, burada da iki ülke hükümet temsilcilerinin sağduyulu açıklamalarıyla ilişkiler tekrar normalleşmeye başlamıştır.

1940 yılının son çeyreğine kadar olan dönem, bu iki ülke arasında bazen kendileri dışında gelişen olaylar nedeniyle aktif olarak geçmiş, yaz aylarının sona ermesinden itibaren özellikle Ekim 1940'dan 1941 yılının ortalarına kadar olan süre zarfında SSCB, Almanya'nın Balkanlara inmesini önlemek üzere kurgulamaya başlamıştır. Yalnız, olayların gelişimi ve girişilen teşebbüsler, SSCB'nin fırsattan istifade Boğazlar gibi bazı sorunları da çıkarlarına uyacak bir şekilde değiştirme olanağı sunmuştur. Hatta bu amaçla Bulgaristan'la bile yakınlaşmaktan çekinmemiştir.¹³¹

Türkiye ise sonbaharda İtalya tehlikesini hissetmeye başlamıştır. Ekim ayında İtalya'nın Yunanistan'a saldırma ihtimalinin gittikçe arttığını gören Ankara, olası bir çatışma ihtimaline karşı Trakya'da hazırlıklara başlamıştır. Türkiye'nin Trakya'da yaptığı askeri hazırlıkları öğrenen SSCB Dışişleri Bakanı Molotov, dönemin Türkiye Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay ile bu konuyu da içeren bir görüşme yapmıştır. Görüşmede, Türkiye'nin Trakya'da yaptığı hazırlıkları memnuniyetle karşıladığını ve bu hazırlıkların İtalya'nın

¹³¹ *Türk Dış Politikasında 50 Yıl İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973, s. 50.

Yunanistan'a saldırmasını önleyeceği düşüncesinde olduğunu söylemiştir. Molotov ayrıca Balkanlardaki Alman hareketlenmesiyle ilişkili olarak Almanların Romanya'ya askeri sevkiyat yapacaklarına yönelik kendilerine herhangi bir bilgi gelmediğini de büyükelçiye iletikten sonra SSCB Hükümeti'nin, Türkiye'ye dost ve sadık olduğunu da belirtmiştir. Molotov, dostane mesajıyla Türkiye'ye güven vermeye çalışsa da Rusların, o dönem için güvenli bir liman olmayacağı İtalya'nın 28 Ekim'de Yunanistan'a saldırmasıyla ortaya çıkmıştır. Saldırı haberinin duyulmasıyla Türkiye Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay, Türkiye'nin İtalya tarafından bir saldırıya uğraması halinde SSCB'nin Türkiye'ye ne gibi bir yardımda bulunabileceğini SSCB Hükümeti'ne sormuştur. Moskova, bu soruyu anlamadıkları, zaten iki ülke arasında herhangi bir konuda yardım antlaşmasının yürürlükte olmadığı cevabını vermiştir.¹³²

SSCB Hükümeti'nin Türk Büyükelçisi'ne verdiği bu cevabın arkasında kasım ayında Hitler, Ribbentrop ve Molotov ile arasında yapılacak olan görüşme olduğu düşünülebilir. Çünkü 27 Eylül 1940 tarihinde Berlin'de, Almanya, İtalya ve Japonya arasında imzalanmış olan üçlü paktın 5. maddesi SSCB'yi ilgilendirmekte olup, diğer üç devletin SSCB'nin politikalarını etkileyecek herhangi bir girişimde bulunulmayacağı taahhüt edilmiştir. SSCB, her ne kadar Almanya'nın özellikle Balkanlarda izlediği siyasetten dolayı kendini tehdit altında hissetse de Almanya ile yürürlükte olan bir saldırmazlık antlaşması mevcuttur. Bu sebeple Türkiye'ye olası bir İtalya saldırısı karşısında Türkiye'nin yanında yer almak, Almanya'nın müttefiki İtalya'ya yani Almanya'ya karşı cephe almak anlamına gelecektir. Tüm bu olgular SSCB'yi, en azından görüşme sonuçlanana kadar bir denge siyaseti izlemeye mecbur etmiştir.¹³³

Görüşme öncesi Almanya ise, Türkiye ile SSCB arasında ikili oynamaktadır. Bir tarafta Türkiye'yi, kendi yanına çekmeye çalışarak bir anlaşma imzalamaya uğraşırken diğer tarafta SSCB'yi, yumuşak karnı sayılabilecek Boğazlar meselesiyle ikna edip Mihver devletler arasına katmak istemiştir.¹³⁴ Böylelikle 12 Kasım 1940 tarihinde Berlin'de gerçekleşen ve üç gün süren Hitler-Molotov görüşmelerinde Türkiye de ele alınmıştır. Görüşmelere Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop da katılmıştır. Ribbentrop görüşmelerde SSCB'nin Montreux ile ilgili taleplerini anladıklarını, Almanya'nın herhangi bir katkısının bulunmadığı bu sözleşmenin iptal edilmesi gerektiğini söylemiş ve Boğazlarla ilgili yeni

¹³² Gürün, *age*, s. 229; İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 24.

¹³³ Benhür, *age*, s. 315.

¹³⁴ Aydın, *agm*, s. 431.

sözleşmenin Almanya, İtalya, SSCB ve Japonya arasında düzenlenmesinden yana olduklarını belirtmiştir. SSCB'nin, Montreux imzalandıktan sonra bir türlü bitmeyen şikayetleri konusunda her türlü desteğe hazır olduğunu gösteren Almanya, Boğazlar ile ilgili bu yeni düzenlemede, savaş ve ticaret gemilerini Akdeniz'e serbestçe çıkarma da dahil SSCB'ye bir takım ayrıcalıklar verilmesi konusunda ortak bir noktada buluşmuştur.¹³⁵ Hitler ayrıca Molotov'a, Almanya, İtalya ve Japonya'dan oluşan "Üçlü Pakta" katılmalarını ve İran ve Hindistan'ı ele geçirerek Hint Okyanusu'na çıkmalarını istemiştir. Bu görüşmede Molotov'a üçlü pakt üyelerince taksim edilen yerlerde gösterilmiştir. Buna göre Avrupa, Almanya ve İtalya arasında paylaşılacak, İtalya Kuzey ve Kuzeydoğu Afrika'ya, Almanya da Orta Afrika'ya sahip olacaktı. Japonya ise Doğu ve Güneydoğu Asya'ya hakim olacaktı.¹³⁶

Molotov Ribbentrop ve Hitler'in tekliflerine cevaben ilk olarak, SSCB'nin kağıt üstünde verilmiş sözlerle tatmin olmayacağını söylemiştir. Molotov'a göre, SSCB ile Türkiye arasında bir masa kurulmalı ve Türkiye, Molotov'un düşüncesiyle düşmanlarının bir numaralı saldırma bölgesi olan Boğazlarda SSCB'ye üsler vermeliydi. Molotov, Boğazlar haricinde Karadeniz'deki konumunu da kuvvetlendirmek için SSCB'nin Bulgaristan'a garanti vermesi gerektiğini de belirtmiştir.¹³⁷

Görüşme amacı, dünyanın Mihver devletleriyle SSCB arasında nüfuz bölgelerine ayrılması olan Hitler-Molotov Görüşmeleri iki tarafın karşılıklı istekleri altında sona ermiştir. Genel olarak iki tarafın da üzerinde durulan konular üzerinde anlaşmış gibi gözüktüğü bu görüşmelerin ardından Almanya Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Moskova'ya geri dönen Molotov'a bir anlaşma taslağı vermiştir. Bu taslağa göre, yukarıda belirttiğimiz dünyanın taksimi dışında Türkiye ile ilgili şu öneriler de yer almıştır: İlk olarak Türkiye, ittifak kurduğu İngiltere'ye verdiği taahhütlerden kurtarılmalı ve Mihver devletleriyle işbirliği içine girmeliydi. Montreux yeniden düzenlenmeli, bu doğrultuda SSCB'ye Boğazlardan sınırsız geçiş hakkı verilmeli ve Boğazlar Karadeniz'e kıyısı olmayan savaş gemilerine tamamen kapatılmalıydı. Ribbentrop'un Molotov'a verdiği bu taslağa 25 Kasım tarihinde cevap veren SSCB Hükümeti, Mihver devletleri arasına girmek için sürdüğü şartlar Berlin'de yapılan görüşmelerdeki taleplerinin tekrarlanmasından ibaretti: Boğazlarda kendi güvenlikleri için üs kurmak, Bulgaristan ile karşılıklı yardım paktı yapmak. Moskova, bunlara ilaveten Türkiye'nin, Almanya, İtalya ve SSCB ile yapılacak bir pakta katılmayı kabul etmesi

¹³⁵ Ertem, *agm*, s. 165.

¹³⁶ Armaoğlu, *age*, s. 192.

¹³⁷ Esmer, Sander, *agm*, s. 149.

durumunda toprak bütünlüğünün garanti edilmesi veya Türkiye'ye karşı gerekli önlemlerin alınmasını da istemiştir. Moskova'nın bu yeni talepleri karşısında Almanların, kendi dış politik eksenleri düşünüldüğünde olumlu bir cevap vermesi imkânsızdı. Hitler, özellikle Boğazlar konusunda Molotov'a karşı başta yumuşak bir duruş gösterse de stratejik konumu çok önemli olan Boğazları, Ruslar gibi hiçbir ülkeyle paylaşmak ve bu sebeple SSCB'nin Bulgaristan'ı kullanarak Balkanlara girmesini yani dolaylı yoldan Boğazlarda, Türkiye ile birlikte ortak bir konumda olmasını istemiyordu. Zaten Türkiye Hitler'in düşüncesine göre, Almanya'nın bu ilerleyişinin devam etmesi halinde kısa bir süre zarfında Alman nüfuzu altına girecekti.¹³⁸ Sonuç olarak Berlin Görüşmesi olarak da adlandırılan Hitler-Molotov Görüşmesi, iki taraf açısından da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. SSCB, Almanya'nın kendisi için belirlediği Hindistan, İran ve çevresine nüfuz etmeye sıcak bakmamış, Almanya da SSCB için çok önemli olan Boğazlar ve Balkanlarda Rusların nüfuz etmesini onaylamamıştır. İki tarafın da bir şekilde Türkiye'ye egemen olmak istedikleri aşikardır. Hatta Almanya, bu isteği doğrultusunda Türkiye'yi işgal plânı dahi yapmıştır.¹³⁹ SSCB Hükümeti ile herhangi bir uzlaşının mümkün olmayacağını anlayan Hitler, Ruslarla imzaladığı Saldırmazlık Paktı'nı sonlandırmaya kara vermiş ve 18 Aralık 1940 tarihinde Alman ordularına, 15 Mayıs 1941'de SSCB'yi işgal etmek için harekete geçmek üzere hazır olmaları emrini vermiştir.¹⁴⁰

1.3.3. Türk-Sovyet Saldırmazlık Bildirisi

İtalya'nın Yunanistan'a saldırmasından sonra Ankara'nın, Türkiye'ye yönelebilecek olası bir saldırıdan çekindiği için Trakya'da askeri önlemler almaya başladığını daha önce belirtmiştik. Lakin Türkiye'nin kendi güvenliği için aldığı bu önlemlerden dolayı Bulgaristan, endişeye kapılmış ve Türkiye'nin kendisine yönelik bir fiili hareketinin önüne geçebilmek için bir saldırı talebinde bulunmuştur. Bulgarların talebi Türkiye tarafından olumlu karşılanmış ve görüşmeler başlamıştır. Görüşmeler sonucunda 17 Şubat 1941 tarihinde, iki devletin imzaladıkları 1925 yılında "*Türk-Bulgar Dostluk*", 1929 yılında da "*Türk-Bulgar Tarafsızlık*" Antlaşmalarının bir teyidi yapılarak yeni bir sözleşme imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, iki taraf yine birbirinin toprak bütünlüğüne saygı gösterme, komşuluk ilişkilerini dostane bir şekilde devam ettirme gibi yükümlülükleri aynen korunmuştur. Ancak daha önceden var olan unsurlara ilaveten "*saldırıdan korunmayı dış politika ilkesi haline getirme*" gibi bir hüküm konularak iki tarafında da İkinci Dünya Savaşı'nda etkin bir mücadeleden kaçınması isteniyordu. Ama antlaşma içerisine yerleştirilen bu maddeye rağmen

¹³⁸ Aydın, *agm*, s. 423-433.

¹³⁹ Şen, *age*, s. 133.

¹⁴⁰ Armaoğlu, *age*, s. 193.

Bulgaristan, 1 Mart 1941 tarihinde kendisinin Mihver devletlerin arasına girdiği ilan etmiş ve Alman askerlerinin ülkede konuşlanmasına izin vermiştir.¹⁴¹

Bulgaristan'ın, Mihver devletleri arasına girmesiyle birlikte İngiltere'nin Balkanlar üzerindeki stratejisi de bozulmuştur. Çünkü İngiliz Hükümeti, Balkanlarda Almanya'ya karşı bir blok kurmaya ve bu bloğun başına da Türkiye'yi getirmeye çalışmaktaydı. Romanya'nın işgal, Yunanistan'ın saldırı altında olması üzerine Bulgaristan'ın da gönüllülükle Almanlara kapıyı açması, stratejinin çökmesi demektir. Bunun üzerine yaşanan gelişmeleri takip etmek ve 1941 yılının gelişmelerini değerlendirmek amacıyla İngiltere Dışişleri Bakanı A. Eden Türkiye'ye gelmiştir. Eden'in Türkiye'yi ziyaretinde, İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi Cripps de eşlik etmiştir. Balkanlardaki devletler arası ilişkileri yeniden canlandırmak ve Türkiye-SSCB arasındaki mevcut ilişki düzeyini sorgulamak için yapılan görüşmelerde Cripps ile Saraçoğlu da özel olarak bir görüşme yapmış ve Ankara'nın SSCB hakkında ne düşündüğünü de sormuştur. Saraçoğlu bu soruya, Almanya'nın Türkiye'nin neredeyse komşusu statüsüne geçmesinin ardından Moskova'nın bundan faydalanmak isteyebileceğini ve Türkiye'nin doğusundan saldırarak Polonya'nın parçalanmasına benzer bir senaryonun Anadolu'da oluşabileceğini söylemiştir.¹⁴²

Cripps, Ankara'dan aldığı cevaplarla Moskova yolunu tutarken, Ankara'nın SSCB'den çekindiği konuları, Almanya fırsata dönüştürmek için harekete geçmiştir. Türkiye'nin İngiltere ile daha fazla yakınlaşmasını istemeyen Hitler, 4 Mart 1940 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye bir mektup göndermiştir. Hitler mektupta, Almanya'nın Türkiye'ye karşı bir saldırı düşüncesinin olmadığını ve Alman ordusunun Türkiye sınırından 60 km uzaklıkta mevzileneceğini belirtmiştir. Alman lider Türkiye Cumhurbaşkanı'na mektup yollamakla kalmamış, Türkiye'nin Almanya Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede, SSCB'nin Boğazlar üzerindeki emellerinden konuyu Türk kamuoyunda sıcak tutmaya çalışmıştır. Hitler'in amacı belliydi: SSCB ile ilgili çekincesinin devamını sağlayarak planladığı Alman-Rus savaşında Türkiye'nin tarafsız kalmasını sağlamaktır.¹⁴³

Cripps, Moskova'ya döndükten sonra Dışişleri Komiser Yardımcısı Vişinski ile bu konuyu görüşerek Ankara'nın endişelerini dile getirmiştir. Vişinski, muhtemelen Hitler'in Türkiye'ye yönelik hamlesini gördükten sonra 9 Mart 1940'ta Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay'ı yanına çağırarak ve kendisine bu konu ile ilgili bir tebligat

¹⁴¹ Aydın, *agm*, s. 436.

¹⁴² Gürün, *age*, s. 221-222; Benhür, *age*, s. 320.

¹⁴³ Esmer, Sander, *agm*, s. 154.

yapmıştır. Bu tebligatta özetle; Türkiye'nin, topraklarına yönelik silahlı bir saldırı altında kaldığında SSCB'nin, bundan istifade ederek Türkiye topraklarına saldıracağından endişelendiğinin anlaşıldığını, ancak bu senaryonun SSCB Hükümeti'nin durumuna uymadığını bilakis Türkiye'nin, böyle bir durum altında kalması durumunda SSCB Hükümeti'nin anlayışına ve tarafsızlığına güvenilebileceğini belirtmiştir.¹⁴⁴

Moskova'nın cevabından memnun kalan Türk Dışişleri Bakanlığı, bu konuda bir deklarasyon yayınlanması için istekte bulunmuş, Ruslar da Türk tarafına bir taslak metin vermişlerdir. İki tarafta verilen taslakta bazı değişiklikler yapılmasını kabul etmiş ve 25 Mart 1940 tarihinde Ankara ve Moskova'da aşağıdaki metni yayınlamıştır:¹⁴⁵

“Türkiye harbe girmeye mecbur olduğu takdirde Sovyetler'in Türkiye'nin müşkülâtından istifade ederek kendisine hücum edeceklerine dair ecnebi matbuatta çıkan haberler üzerine ve bunlarla alakadar bir istifsar dolayısı ile Sovyet Hükümeti aşağıdaki hususları Türkiye Hükümetine bildirmiştir:

1 — Bu gibi haberler Sovyet Hükümeti vaziyetine kafiye tevafuk etmemektedir.

2 — Şayet Türkiye hakikaten duçarı tecavüz olur ve topraklarını müdafaa için harbe girmeye mecbur kalırsa o zaman Türkiye, Sovyetler ile arasında mevcut saldırmazlık paktına istinaden Sovyetler Birliğinin tam anlayış ve tarafsızlığına güvenilebilir.”

Türkiye ile SSCB arasında karşılıklı güven verme esasıyla yayınlanan bu bildiriye Büyükelçi Cripps, iki ülke arasında büyük bir ilerleme ve başarı olarak görmesine karşılık, ne Ankara ne de Londra, Büyükelçi ile aynı görüşte olmadıkları ortadadır. Dışişleri Bakanı Saraçoğlu, konu ile ilgili üç dış temsilciliğe gönderdiği telgrafında olayları özetlemiş ve deklarasyonun tek taraflı olarak SSCB Hükümetince yapıldığını ve Ankara'nın da aynen kabul ettiğini belirterek bir anlamda tek taraflı bir metin olduğunu vurgulamıştır.¹⁴⁶ İngiliz Dışişleri yayınında da deklarasyonun, Türkiye'nin bir saldırıya uğramadığı takdirde savaşa

¹⁴⁴ Gürün, *age*, s. 322-323.

¹⁴⁵ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 73.

¹⁴⁶ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 74.

girme ihtimalini dışarda bıraktığı, anlayış ve tarafsızlık vaadinin bir yardım sözü vermediği belirtilmiştir.¹⁴⁷

Görüldüğü üzere İngiltere'nin inisiyatif alıp Ankara-Moskova arasında yürüttüğü temaslar, Türkiye-SSCB arasında görünüşü saldırmazlık ve tarafsızlık içeren, ancak içinde hiçbir fiili faydası olmayan bir deklarasyona dönüşmüştür. 1939 yaz aylarından beri Türkiye-SSCB ilişkisindeki muğlaklık devam etmektedir ve bu durum Alman-Rus savaşının başlamasına kadar devam edecektir.

Bu bölümü genel olarak toparlamak gerekirse, 1939 yılıyla başlayan dünya savaşı, aktif olarak savaşın içinde olan ve olmayan devletleri yeni anlaşmalar, paktlar ve oluşumlar içine girme mecburiyeti bırakmıştır. Daha önceki konularda bahsettiğimiz anlaşmalar haricinde özellikle 1940 yılının sonlarında itibaren devletlerin çizdikleri yön, daha belirgin haline gelmiştir. Bu doğrultuda, Bulgaristan 1 Mart 1941'de, Yugoslavya 25 Mart 1941'de Üçlü Pakt'a katılmışlardır. SSCB de Asya'nın doğusundaki topraklarının güvenliği için Japonya ile 13 Nisan 1941 tarihinde bir "*Saldırmazlık Paktı*" imzalanmıştır.¹⁴⁸

Türkiye de diğer devletler gibi kendi çizdiği yönde ilerleyerek çeşitli oluşumların içinde yer almıştır. Almanya ile imzaladığı "*Saldırmazlık Paktı*" da bunlardan biridir. 1940 yılının başlarından itibaren iki devlet arasında ilişkiler, yoğunluk kazanmış ve diplomatik müzakerelerin sayısı artmıştır. Almanya, SSCB'ye yönelik hareket öncesi Doğu Avrupa'da kendini güvence altına almaya çalışırken Türkiye, sınırına kadar gelen Alman tehdidini bertaraf etmek istemiştir. Mart 1940'da başlayan görüşmeler zaman zaman gerginleşmiştir. Özellikle Nisan 1941'de Irak'ta yönetiminin Alman yanlıları tarafından ele geçirilmesi sonucunda, Almanya'nın Irak'a geçmek için Türkiye'ye baskı yapmış, bu bölgeye Alman askerlerinin sevkiyatı karşılığında Türkiye'ye Ege adalarını ve saldırmamayı taahhüt etmiştir. SSCB'ye karşı iki cepheden birden saldırmayı planlayan Almanlar için Orta Doğu'yu kullanmak kritik bir önem arz ediyordu. Bu yüzden Ankara, bu isteğe olumlu bir cevap vermesi halinde Almanların yanında yer alacak ve böylelikle SSCB ile fiili bir çatışmaya girmek zorunda kalacağından bu talebi reddetmiştir.¹⁴⁹ Türkiye bu talebi geri çevirince Almanya için tek çare saldırmazlık paktı imzalanması kalmıştır. Çünkü, SSCB'ye yönelik hareketin bir an önce başlamasını isteyen Hitler, Rus topraklarına saldırdığında en azından ordunun doğu cephesini garantiye almak istemiştir. Bundan dolayı Türkiye'ye saldırmazlık

¹⁴⁷ Gürün, *age*, s. 224.

¹⁴⁸ Benhür, *age*, s. 325.

¹⁴⁹ Şen, *age*, s. 138.

paktı teklifi gitmiş, Ankara bunu memnuniyetle karşılamış ve iki taraf arasında 18 Haziran 1941 tarihinde “Saldırmazlık Pakı” imzalanmıştır.¹⁵⁰

Pakt; iki tarafın birbirinin toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi, birbirine karşı saldırımazlığı ve iki taraf arasında bu antlaşma imzalandıktan sonra ortaya çıkabilecek sorunların çözümünü barışçıl yollarla bulmayı içermektedir.¹⁵¹ Bu anlaşmanın imzalanması İngiltere ve SSCB’nin hoşuna gitmemiş, ayrıca İngiltere’yi destekleyen ABD’nin de Türkiye’ye karşı tavır almasına neden olmuş ve bu sebeple Türkiye’ye yapmaya başladığı “Ödünç Verme-Kiralama” yardımlarını geçici bir süreliğine durdurmuştu. Türkiye ise kendince denge politikasını sürdürmek için yakaladığı fırsatı kullanmış, antlaşma başta Batılı müttefiklerinin hoşuna gitmese de uygulama safhasına gelindiğinde Türkiye bağlı bulunduğu ittifaka ve antlaşmaların dışına çıkmayarak kendi politikası doğrultusunda ilerlemiştir.¹⁵²

1.4. 1941-1945 Yılları Arası Türkiye-SSCB İlişkileri

1.4.1. Alman-Rus Savaşı’nın Başlaması ve Türkiye’ye Etkileri

İkinci Dünya Savaşı’nın en önemli dönüm noktalarından biri olarak gösterilen Almanya-SSCB arasındaki savaş, 22 Haziran 1941 tarihinde başlamıştır. Alman orduları, Baltık’tan Romanya’ya kadar uzanan Rus sınırını üç koldan kısa bir sürede geçmiştir. “Barbarossa Planı” adı verilen bu harekate göre Hitler, Ruslara karşı zafer formülünü Rusları büyük bir alanda ve bir defada imha etmek olarak belirlemiştir. SSCB tarafında ise Almanya’nın 1941 yılının yaz aylarında Rus topraklarına saldıracaklarını kesinlikle tahmin edip etmedikleri bir bilinmezdir. Almanya’nın Balkan topraklarını önemli ölçüde ele geçirmesi, Rus istihbarat raporları ve çeşitli uyarıların yapılması Moskova’nın ne zaman yapılacağı belli olmasa bile bir Alman saldırısı ihtimalini bilmemeleri imkansızdır. Ancak tüm bu bilgilere rağmen SSCB Hükümeti’nin bu doğrultuda bir planlama yapmaması ve orduyu buna göre bir konuşlandırma içinde olmaması SSCB lideri Stalin’in Almanya ile hala bir anlaşma yapmayı ümit ettiğine bir işaret sayılmıştır. Rusların bu plansızlığı Alman birliklerinin Rus topraklarında çok hızlı bir şekilde ve büyük direnişlerle karşılaşmadan ilerlemesine neden olmuştur.¹⁵³

Almanya ile SSCB arasındaki savaşın başlaması, haliyle bu tarihten önceki ittifak denklemlerinin de değişmesine yol açmıştır. Almanların yaptığı bu hareket, her ne kadar son

¹⁵⁰ Esmer, Sander, *agm*, s. 156-157.

¹⁵¹ Antlaşmanın tamamı için bakınız, Soysal, *age*, s. 647.

¹⁵² Soysal, *age*, 645-646.

¹⁵³ Sarıahmetoğlu, *agm*, s. 108; İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 121.

zamanlar aralarında bir yumuşama gözüke de SSCB ile İngiltere arasında bir ortak nokta koymuş ve ikisi de şimdi ortak bir düşman karşısında mevzilenmişti. Bu sebeple işbirliği yapmaları gayet normaldi. Almanların saldırısına uğramasına rağmen bu işbirliği teşebbüsü SSCB’den değil İngiltere’den gelmiştir. Almanların saldırdığı 22 Haziran 1941 akşamı İngiltere Başbakanı Churchill İngiliz radyosuna verdiği demeçte, İkinci Dünya Savaşı’nın bir “*sınıf savaşı*” olmadığını ve bu sebeple İngiltere Hükümeti olarak SSCB ile her türlü işbirliği ve yardım yapmaya hazır olduklarını bildirmiştir. Churchill’in bu savaşı “*Komünizm-Liberalizm*” ekseninden çıkararak Rusları yanında tutmak istediği açıkça görülmesine rağmen Moskova, bu teklife başta bir yanıt vermemiş, daha sonra Churchill, Stalin’e bizzat başvurması üzerine SSCB’den olumlu bir yanıt almak mümkün olmuştur. Moskova’nın, İngiltere ile yakınlaşmayı kabul etmesi sonucu 12 Temmuz 1941 tarihinde Moskova’da İngiltere ile SSCB arasında “*Ortak Hareket Anlaşması*” imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre iki taraf, birbirlerine her türlü yardımı yapmayı, birbirlerinden habersiz bir şekilde ateşkes veya barış antlaşması imzalamamayı kabul etmiştir. Ayrıca bu anlaşmadan dolayı İngiltere SSCB’ye, ilk üç ayda 400’den fazla uçak, 20 bin tondan fazla kauçuk, 3 milyon çift ayakkabı ve savaşta kullanılabilecek diğer malzemeler için gerekli madenleri vermiştir. ABD’nin İkinci Dünya Savaşı’na dahil olmasından sonra da İngiltere ile SSCB arasında 26 Mayıs 1942 tarihinde bir de ittifak anlaşması imzalanmış, böylelikle savaş öncesi ve savaşın ilk iki yılında iki ülke arasındaki gergin durumda olan ilişkiler, yerini şimdilik dostane bir görüntüye büründürmüştür.¹⁵⁴

Alman-Rus savaşının Türkiye etkisine gelirsek en başta Ankara, Almanya’nın Rus topraklarına saldırmasıyla büyük bir rahatlama yaşamış ve dış politikadaki manevra alanı daha da genişleyerek büyük bir rahatlama yaşamıştır. Savaşın başından beri Türkiye topraklarında gözü olan bu ikilinin savaşa tutuşması, kısa bir süre bile olsa Türk Hükümeti’ne nefes aldırılmış ve tehlikeyi bir süreliğine bertaraf etmiştir.¹⁵⁵ Bu yüzden savaşın başlamasından 3 gün sonra 25 Haziran 1941’de Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay, Türkiye’nin bu mücadelede tarafsız kalacağını SSCB Dışişleri Bakanı Molotov’a bildirmiştir. Zaten iki ülke arasındaki gerek saldırmazlık antlaşması gerekse 25 Mart 1941 tarihinde yayınlanan ortak bildiri, Türkiye’nin bu şekilde hareket etmesini gerektirmekteydi. Ancak Ankara’nın bu gösterdiği tavır Moskova’nın hoşuna gitmemiştir. Çünkü savaşın başından beri Türkiye’nin tarafsız kalmasını isteyen SSCB Hükümeti, Almanların

¹⁵⁴ Armaoğlu, *age*, s. 194; Ertem, *agm*, s. 166.

¹⁵⁵ Esmer, Sander, *agm*, s. 158.

saldırmasıyla beraber Türkiye'nin, İngiltere aracılığıyla Müttefik devletlerin yanında savaşa katılmasını istemiştir.¹⁵⁶

Öte yandan Türkiye'nin stratejik konumu, bu savaş mücadelesiyle birlikte daha da artmış, taraflardan herhangi birinin yanında savaşa girmesiyle savaşın sonucunu etkileyebilecek duruma gelmiştir. İngilizler içinse bu durum, bir yönüyle pozitif bir yönüyle negatif bir etki oluşturmaktaydı. Üçlü ittifak gereği Türkiye, Alman askerlerine Orta Doğu kapısını daima kapalı tutacağını bildiği için Mısır'daki İngiliz askerleri için bir rahatlama oluşurken, Almanya saldırısı altında bulunan SSCB'ye yardım etmedeki çekilen güçlük de olumsuz bir nokta olarak kalmaktaydı. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından beri tarafsız duruşu ve Alman-Rus savaşının başlamasıyla birlikte bu duruşundan hiçbir taviz vermemesi ve Almanya ile yeni imzaladığı "*Saldırmazlık Paktı*" Rus topraklarına yardımı zorlaştırmaktaydı. Çünkü bu yardımın en kolay bir şekilde yapılabilmesi için Boğazlar kullanılmalıydı, ancak mevcut durumda Türk Hükümeti'nin böyle bir şeye izin vermesi düşünülemezdi.¹⁵⁷

Ankara için olumlu gözüken bu havanın değişmesi, yaşanan birtakım olaylar yüzünden çok sürmemiştir. Hükümeti şüphelendiren olayların başında, İngiltere ile SSCB arasında yapılan 12 Temmuz tarihli anlaşma hakkında SSCB'nin Türkiye'ye herhangi bir bilgi vermemesidir. Bu durum Türkiye ile SSCB arasında 1929'da yapılan antlaşmanın açık ve gizli protokollerine göre aykırı bir durum oluşturmuştur. Bu durumun yaşanmaması için SSCB Hükümeti'nin, İngilizlerle masaya oturmadan önce Türkiye Hükümeti'nden izin alması gerekiyordu.¹⁵⁸ Ankara'nın zihnini bulandıran bir diğer gelişme, İngiltere ile SSCB'nin Türkiye üzerinden bir pazarlık yaptığı dedikodusunun yayılmasıydı. Türkiye'nin hafızasında önemli bir yer tutan Birinci Dünya Savaşı sırasında özellikle İngilizler ve Rusların Boğazlar üzerinden yürüttüğü pazarlıklar ve Montreux Konferansı'ndan beri SSCB'nin Boğazlar üzerindeki yeni emelleri düşünüldüğünde, Türk Hükümeti'ndeki çekincelere haklılık payı bırakan hadiselerdi. Bu durumdan faydalanmak isteyen Almanya'nın, Hitler-Molotov görüşmesindeki Rusya'nın Boğazlardaki üs isteğini açığa çıkartarak Türkiye'deki Birinci Dünya Savaşı yıllarında beliren Turancılık faaliyetlerini tekrar kışkırtmak istemesi,

¹⁵⁶ Gürün, *age*, s. 239.

¹⁵⁷ Aydın, *agm*, s. 446.

¹⁵⁸ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 122.

Ankara'nın penceresinden yaz aylarının başında berrak gözüken tabloyu karamsarlaştırmak için yeterli bir sebep olmuştur.¹⁵⁹

SSCB Hükümeti, bir yandan Alman saldırılarına karşı koyarken bir yandan mevcut durum içindeki önemi sebebiyle Türkiye'yi kendi yanına çekmek için karşı hamle hazırlığına girişmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak Ankara'nın çekincelerini giderme yolunu seçmiş, İngiltere ile 12 Temmuz'da yaptığı anlaşma dolayısıyla kendisine tepki gösteren Türkiye'yi, "Seefalke" gemisi konusu ile bastırmak istemiştir. Bu konudan kısaca bahsedecek olursak; Seefalke gemisi, Almanya ticaret filosuna bağlı bir gemi olup 9 Temmuz tarihinde Boğazlardan geçerek Karadeniz'e çıkmıştır. Ruslar ise bu geminin bir silah muhafaza botu olduğunu ve içinde silah mühimmatı bulunduğunu iddia ederek Türkiye'yi bir anlamda Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne uymamakla suçlamıştır. Ankara'daki hükümet, Rusların bu yorumuna karşılık Türkiye'nin kayıtlı gözüken ticaret gemilerini arama yetkisinin olmadığı cevabını vermiştir.¹⁶⁰ Rusların bu olayı ortaya atarak Türkiye'yi karşı cepheye ittiğini söylemek doğru olmayacaktır. Tahminen Moskova, bu konu ile Ankara'ya elinde bir koz bulunduğu göstermek istemiştir.

Seefalke konusu ile dış politikada kıvrak bir manevra yapan Ruslar, Almanya'nın Türkiye'ye karşı kendi aleyhine propaganda yapmasına da karşı propaganda ile cevap vermiştir. Tass Ajansı'nın 26 Temmuz tarihli nüshasında çıkan haberde, Rus askerlerinin Alman ordusunu imha ettiği sırada ele geçirilen belgeler arasında, Türkiye'nin müstahkem mevkillerinin işaretlenmiş ve özellikle Boğazları ölçekleyen haritalar olduğunu yazarak Hitler'in Türkiye'ye yönelik işgal planları bulunduğu yazılmıştır.¹⁶¹

SSCB Hükümeti Türkiye'nin karşı cepheye geçmesini engelleyecek adımlar atarken İngiltere ve ABD'nin gündeminde Alman saldırı altındaki Ruslara yardım vardır. Türkiye'nin tarafsızlığı dolayısıyla Boğazları kullanamayacağını, Murmansk ve Vladivostok limanlarının da büyük ölçekteki bir yardım için uygun olmadığını bilen İngiliz ve Amerikalılar için Rusya'ya yardım götürmek için en müsait yol İran kalmıştır. Lakin mevcut İran Hükümeti, İngiltere ve SSCB'nin tüm baskılarına rağmen bu yardımın kendi ülkesin üzerinden gitmesine izin vermeyince İngiltere ve SSCB, İran'ı işgal etmeye karar vermişlerdir. Bu arada İran'ın işgalinin kesinleşmesi üzerine Türkiye'nin, İngiltere ve SSCB hakkında zaten var olan çekincelerini gidermek için İngiltere ve SSCB, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü garanti eden

¹⁵⁹ Esmer, Sander, *agm*, s. 158.

¹⁶⁰ Gürün, *age*, s. 241.

¹⁶¹ Esmer, Sander, *agm*, s. 158.

ve Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne bağlı kalınacağını bildiren 10 Ağustos 1941 tarihli notayı Ankara'ya vermişlerdir. Türkiye'nin kuşklarını bir nebze olsun azaltabilen İngiltere ve SSCB, 25 Ağustos'ta İran'ı işgal etmiş, ülke tahtında oturan Rıza Şah'ı da indirip oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'yi tahta oturtmuştur. Bu işgal sonrası İran nüfuz bölgelerine ayrılarak Tahran bölgesi bağımsız olup Kuzey İran SSCB, diğer bölgeler İngiltere'nin kontrolüne girmiştir. İlerleyen zaman diliminde İran ile anlaşma yaparak bu ülkeyi işgal statüsünden çıkarıp kendi cephelerine katan İngiliz ve Ruslar için Almanya'ya karşı yürüttükleri planın işlemeye devam ettiği görülmüştür.¹⁶²

1.4.2. Türkiye Üzerindeki Savaş Baskısının Artması

İkinci Dünya Savaşı'nda sürecin ilerlemesiyle birlikte oluşan yeni pozisyonlara göre, Müttefik devletlerin de beklentilerinde değişiklikler yaşanmış ve bundan Türkiye'de etkilenmiştir. Savaşın başladığı tarihten Almanya'nın SSCB'ye saldırmasına kadar geçen sürede Müttefikler, Türkiye'nin savaşa girmesini isterken Almanya'nın Ruslara yönelik başlattığı hareket sonucu Türkiye'nin, Almanya'nın yanında yer alma ihtimalini de düşünerek tarafsız bir şekilde savaş dışı kalma politikası desteklemişlerdir.

Ankara, İkinci Dünya Savaşı'nın başından beri belirlediği stratejisi gereği Müttefiklerin kendisi hakkında düşündükleri yeni pozisyonunun oldukça memnun olmasına karşılık, Mihver grubuyla da dengeli bir siyaset izlemeyi sürdürmüştür. Saldırmazlık anlaşmasının ardından Almanya ile ticari olarak da ilişkilerini belli bir düzeye getirmek isteyen Türkiye, 9 Ekim 1941'de bu devletle “*Krom*” anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre; 1943 ve 1944 yıllarını kapsamak üzere 90 bin ton krom ve diğer bazı maddeler Almanya'ya verilecek, karşılığında da Türkiye, Almanya'dan çelik ve savaş malzemesi alacaktı.¹⁶³

Ankara, Almanya ile izlediği bu siyasetinin Batılı müttefikleri ile yürüttüğü ittifaka herhangi bir zarar gelmeyeceğini düşünmüştür. Hakikaten İngiltere ve SSCB'den ilişkileri etkileyebilecek herhangi bir durum oluşmamışken, ABD ile ilişkiler daha da gerginleşmiştir. Almanya ile yaptığı saldırılmazlık anlaşması sonrasında “*Ödünç Verme ve Kiralama*” kanunundan Türkiye'nin yararlanmasını yasaklayan ABD, Churchill'in Türkiye'nin doğu cephesindeki varlığının çok önemli olduğunu ve bu yüzden yeniden yardıma başlanması gerektiği konusundaki talebini bile dinlememiştir. Türkiye'nin savaştaki mevcut konumunun

¹⁶² Armaoğlu, *age*, s. 194; İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 125

¹⁶³ Esmer, Sander, *agm*, s. 159.

öneminin farkında olan İngiliz Hükümeti, ABD'den aldığı malzemelerin bir kısmını Türkiye'ye vererek bir anlamda Ankara siyasetinin değişmesini engellemiştir. ABD Başkanı Roosevelt, belki savaşın da kendisine yaklaşmakta olduğunu bilerek Türkiye'nin de mevcut etkisiyle 4 Aralık 1941 tarihinde yaptığı konuşmada Türkiye'nin savunmasının Amerika için önemli olduğunu belirterek 1942 yılı itibariyle Türkiye'nin de “*Ödünç Verme ve Kiralama*” kanunundan tekrar yararlanabileceği söylemiştir.¹⁶⁴

Türkiye ekseninde bu gelişmeler yaşanırken Aralık ayında, İkinci Dünya Savaşı'nın diğer bir dönüm noktası yaşanmaktaydı. Japonya, 7 Aralık 1941 sabahı ABD'nin Hawaii'deki Pearl Harbor'da üslerine ani bir baskınla saldırarak ABD'ye resmen savaş açmıştır. Bu gelişme üzerine ABD, İkinci Dünya Savaşı'na dahil olmuş, 11 Aralık 1941 günü de Almanya ile birbirlerine savaş ilan etmişlerdir. İngilizler, ABD'nin savaş girmesine en çok sevinen ülke olmuş, Başbakan Churchill, “*Haritadan silinmeyecektik. Tarihimiz sona ermeyecekti*” sözleriyle bu durumun yarattığı memnuniyeti belirtmiştir.¹⁶⁵

ABD'nin savaşa girmesiyle savaşta yeni bir denge oluşurken bu sırada İngiltere, temaların elçiler vasıtasıyla tam olarak yürütülemediğini düşündüğünden Dışişleri Bakanı Eden'ı Stalin ile konuşmak üzere Moskova'ya göndermiştir. 16 Aralık'ta bir görüşme yapan iki liderin gündem maddeleri; Baltık havzasının ilhakı, SSCB-Finlandiya sınır hattı ve Türkiye'nin durumuydu. Eden, bu görüşme ile ilgili raporu 5 Ocak 1942 günü vermiştir. Raporda Türkiye kısmıyla ilgili Stalin, “*Türkiye, Ege'de Yunanistan için önemli adalarda onun lehine önemli ayarlamalardan sonra 12 adaları almalıdır. Türkiye, Bulgaristan'dan ve mümkünse kuzey Suriye'den bazı kısımları da almalıdır.*” sözlerini dile getirmiştir. Almanya ile savaşta olan Sovyet lider, Türkiye'nin yanlarında savaşa girmesiyle Alman askerlerinin bir bölümünün başka bir noktaya kaymak zorunda olacağını bildiği için hiç şüphe yok ki Ankara'nın hoşuna gidebilecek tekliflerle Türkiye'yi savaşa dahil etmek istemiştir. İngiliz Hükümeti, Stalin'in Türkiye'ye yönelik bu teklifleri Türk Hükümeti'ne iletmediğinden Ankara'nın buna karşı bir cevabı olmamıştır.¹⁶⁶

1942 yılı, Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkilerin durağanlaştığı bir yıl olmuştur. Bunda SSCB'nin fiili olarak bir savaş içinde yer almasının önemli bir etken olduğu savunulabilir. Lakin iki ülke arasında, zaman zaman tansiyonun yükselmesine neden olan bazı gelişmeler de yaşanmıştır. Konumuz gereği bu olaylardan kısaca bahsedelim.

¹⁶⁴ Aydın, *agm*, s. 447.

¹⁶⁵ Armaoğlu, *age*, s. 196.

¹⁶⁶ Gürün, *age*, s. 242-243; İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 126-128.

Alman Hükümeti, 1941 yılının sonlarına doğru Türkiye-İngiltere-Rusya üçlüsü arasında mini bir ittifak kurulma hazırlığı içinde olduğunu görmüş ve Türk kamuoyundaki SSCB aleyhinde ve kendi lehinde olan durumdan faydalanmaya çalışmıştır. Buradan hareketle Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Türkiye'deki Almanya Büyükelçisi Von Papen'e 5 Milyon Altın Mark göndererek bu paranın, Turancılık duygularını harekete geçirilmesi için SSCB'deki Türklerin örgütlenmesinde kullanılması talimatını vermiştir. Bu sırada Alman Büyükelçi Papen'e 24 Şubat 1942 tarihinde Ankara'da bir suikast girişiminde bulunulmuştur. Yapılan araştırmalarda, bu girişimin arkasından SSCB'nin bulunduğu dair işaretler ortaya çıkmış ve suikastın azmettiricileri olarak iki SSCB vatandaşı tutuklanarak 16 yıl hapse mahkum edilmiştir. Ancak Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini kestiği 2 Ağustos 1944 tarihinde "*Papen Suikastı Davası*" tekrar gündeme gelmiş, 9 Ağustos 1944'de yeniden yapılan duruşma sonucunda sanıklar suçsuz bulunmuştur. SSCB vatandaşı iki sanığın yaklaşık 1,5 yıl sonra serbest bırakılmasında Ankara'ya gelen istihbarat raporlarında, Almanya'nın savaşı kazanamayacağını belirtmesi etkili olmuştur. Yaşanılan bu olay Türkiye-SSCB arasındaki gerginliğin yükselmesine neden olmuş ve SSCB Hükümeti, Türkiye'deki büyükelçisini o dilim zarfında geri çekerek Türkiye'ye yönelik tepkisini göstermiştir.¹⁶⁷

Bu dönemle alakalı kayda değer diğer bir gelişme Molotov ile Türkiye'nin Moskova Büyükelçiliği'ne yeni atanmış Cevat Akalın arasındaki görüşmedir. Görüşmenin konusu ise o sıralardan Alman ordusunun Kafkasya'ya doğru hareket ettiği sırada Türkiye'nin de Trabzon ve Hopa yerleşkelerinde askeri tedbirler almasının Moskova'da yarattığı kuşkudur. Çünkü Moskova, Ankara'nın yaptığı bu hareketle Almanların Rus topraklarında olası bir zafer kazanması halinde Rusya'ya yönelik bir hamle yapacağını düşünmektedir. Akalın, Rusların bu düşüncelerine karşılık, hükümetin hangi devlet galip gelirse gelsin olası bir tehdide karşı koymak arzusunda olduğunu, bu yüzden sınırlarını kuvvetlendirmek istediklerini söylemiş ve Türkiye'nin bir anlamda SSCB ile ilişkisine güvenemediğinden hamle yapma ihtiyacı hissettiğini eklemiştir. Molotov da büyükelçinin bu sözlerine, verdiği gerekli izahattan dolayı teşekkür ederek cevap vermiş ve bu gelişme iki ülke tarafından daha fazla büyütülmeden kapatılmıştır.¹⁶⁸

Türkiye-SSCB ilişkisi bu iki olay dışında pek bir hareketliliğe şahit olmamıştır. Öte yandan 1941 yılında başlayan Alman-Rus savaşının seyri de değişmeye başlamıştır. Saldırı

¹⁶⁷ Başak Karataş, "II. Dünya Savaşı Sırasında Franz Von Papen Suikastı Çerçevesinde Türkiye, Sovyetler Birliği ve Almanya İlişkileri", *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 4, Çanakkale 2019, s. 131-134; Aydın, *agm*, s. 448-449.

¹⁶⁸ Gürün, *age*, s. 243-244.

başladıktan Kasım 1941'in sonuna Odessa, Rostov ve Kırım'ı kısa bir süre içerisinde ele geçiren Almanlar, Rusya'daki ağır kış şartlarını göz önünde bulundurmadan Kasım ayında Moskova'yı ele geçirmek için yaptığı harekattan başarısızlıkla ayrılmış ve Hitler'in 6-8 haftada Rusya'ya ele geçirme planı suya düşmüştür. ABD'nin savaşa dahil olmasına rağmen buradan kendilerine gelecek yardımın yıl sonunu bulacağını bilen Ruslar, inatla dayanmaya karar verdikten sonra, Ocak 1942'den itibaren taarruza geçerek bir miktar da olsa Alman ordusunu geriletebilmeyi başarmıştır. Almanlar ise ordu nakli sağladıktan sonra Haziran 1942'de tekrar taarruza geçmiş ve Stalingrad'ı almaya çabalamıştır. Özellikle Hitler'in önem verdiği Stalingrad, SSCB için büyük bir prestij taşımaktaydı ve bu yüzden buranın korunması hayati bir önem taşıyordu. Temmuz ayında başlayan Stalingrad muharebelerinde en şiddetli safha 24 Kasım 1942 tarihinde başladı. Almanlar, yoğun çarpışmalara rağmen Stalingrad'ı ele geçirememiş ve Rusların Ocak 1943'ten itibaren taarruzları sonucunda birçok Alman Generali ve askeri Rusların eline esir düşmüştür. Stalingrad Muharebeleri, SSCB'nin zaferiyle sonuçlanırken bu zamana kadar Doğu Cephesi'nde var olan Almanya inisiyatifi SSCB'ye geçmiştir.¹⁶⁹

Stalingrad ve Kuzey Afrika'da savaşları kazanarak dengeyi kendi lehlerine çeviren Müttefikler, Almanya'yı tamamen bertaraf etmek için Avrupa içlerine girmenin gerekli koşul olduğunu belirtmişlerdir. Churchill, Stalin ve Roosevelt üçlüsünün de ortak fikri; Türkiye'nin artık fiili olarak savaş girmesidir. Bu doğrultuda 1943 yılının ilkbahar aylarından itibaren Türkiye'yi savaşa ikna etmek için mümkün olan her şeyi yamaları konusunda anlaşmışlardır. Ankara ise bir yandan Almanya tehlikesinin ortadan kalkmış olmasına sevinirken diğer taraftan yeni yeni ortaya çıkan SSCB tehlikesi karşısında, nasıl bir pozisyon alması gerektiğinin hesaplarını yapmaktadır.¹⁷⁰

1.4.3. Değişen Dengeler Doğrultusunda Türkiye-SSCB İlişkileri

İtalya'nın Kuzey Afrika'daki, Almanya'nın da Stalingrad'daki mağlubiyetlerinin ardından İkinci Dünya Savaşı'ndaki dengenin değiştiği muhakkaktır. Bu durum fiili olarak savaşı hisseden bütün devletlerde olduğu gibi Türkiye-SSCB ilişkileri açısından da bir dönüm noktası olmuştur. "*Barbarossa Planı*" ile birlikte Almanya'nın saldırısına uğrayan SSCB Hükümeti, saldırıyla birlikte Türkiye'ye karşı dostane bir anlayışa evrilmiş, lakin Almanları geri püskürtmeye başlamasıyla birlikte tekrar Montreux sonrasındaki evreye dönmüşlerdir. Stalingrad Muharebeleri devam ederken rüzgarın artık Almanya karşısından estiğini fark eden

¹⁶⁹ Armaoğlu, *age*, s. 197.

¹⁷⁰ Esmer, Sander, *agm*, s. 163-165.

Türkiye, olası bir Alman yenilgisinin uzun vadeli sonuçları için endişelenmeye, SSCB'nin özellikle Doğu Avrupa'nın yeni patronu olup olmayacağını ve buna da başta ABD ve İngiltere olmak üzere Müttefiklerin izin verip vermeyeceğini merak etmeye başlamıştır. Ankara, tüm bu olumsuz gözükten senaryolara rağmen yine de savaş dışı kalmaya kararlı tutumu devam ettirmiştir. Ama Almanya'nın aldığı her yeni darbe ile Müttefiklerin savaş meydanına çekilme baskısını da hissedecektir.¹⁷¹

1943 yılı, savaş meydanında gerilemeye başlayan Mihver grubunun tamamen yok edilmesi üzerine kurgulanmış konferanslar silsilesine sahne olmuş, Türkiye bu konferanslarda ana gündem maddeleri haline gelmiş ve bu doğrultuda komşu SSCB ile ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır. Konferansların ilki 14-24 Ocak tarihlerinde Fas'ın Kazablanka şehrinde gerçekleştirilmiştir. ABD Başkanı Roosevelt ve İngiltere Başbakanı Churchill'in katıldığı bu konferansın Türkiye'yi ilgilendiren kısmında; Balkanlarda yeni bir cephenin açılması ve bu sebeple Türkiye'nin Müttefikler yanında aktif olarak savaş katılmasının gerekli altyapısının hazırlanması vurgulanmıştır. Ayrıca Müttefik kuvvetlerce Sibiry'a çıkarma yapılması, Çin'e yardım edilmesi konuları da konuşulmuş ve Mihver grubu ile kesin zafer elde edilinceye kadar mücadele edilmesi kararları alınmıştır.¹⁷²

Başbakan Churchill, Kazablanka Konferansı'ndan sonra konferansta görüşülen konular ile ilgili Türkiye Cumhurbaşkanı İnönü veya Başbakan Saraçoğlu ile görüşmek istediğini İngiltere Savaş Kabinesi'ne belirtmiş ancak Savaş Kabinesi, Türkiye'ye daha önceden söz verilen savaş malzemesinin temini ve bunların ulaştırılması gibi konuların tamamlanmaması sebebiyle en üst diplomatik düzeyde bir görüşmenin yapılmamasını istemiştir. Lakin Churchill, ısrarlı talebi sonucunda Savaş Kabinesi'nin de onayını alarak Adana'ya gelmiş ve burada Adana Konferansı yapılmıştır.¹⁷³

1.4.3.1. Adana Görüşmeleri

Churchill ve İnönü'nün 30 Ocak–1 Şubat 1943 tarihlerinde yaptıkları Adana görüşmeleri, Yenice İstasyonu'nda “*Beyaz Vagon*” olarak da bilinen Cumhurbaşkanı'nın özel vagonunda yapılmıştır. Görüşmelere Cumhurbaşkanı İnönü'nün yanı sıra, Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ve Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu da katılmışlardır. Churchill görüşmede, SSCB'nin Stalingrad ve İngiltere'nin Kahire'de kazandıkları zaferler sonucunda, Türkiye üzerindeki Alman tehdidinin ortadan kalktığını,

¹⁷¹ Ergül, *age*, s. 72.

¹⁷² Benhür, *age*, s. 350; Gürün, *age*, s. 246.

¹⁷³ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 136.

SSCB'nin kuzeyden, Müttefiklerin ise Türkiye üzerinden güneyden harekete geçmeleri durumunda Almanya'nın kısa bir süre içinde yenilgiye uğratabileceğini belirttikten sonra Türkiye'nin, 1943 yılı içinde Müttefik ordusunun yanında savaşa girmesinin gerektiğini söylemiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Churchill'in fiili savaş talebine ordunun her konuda yeterli donanımda olmadığını ve Türkiye'nin bir savaşa girebilmesi için ilk önce bu konunun çözüme kavuşturulması gerektiğini söylemiş ve bu konu çözüme kavuşmadan Türkiye'nin herhangi bir savaşın içinde yer almasının mümkün olmayacağını belirtmiştir. Teknik meseleler konuşulduktan sonra Başbakan Saraçoğlu, Türkiye'nin SSCB'den duydukları endişeyi vurgulayarak, savaş sonrasında oluşabilecek yeni durum için Ankara'nın Müttefiklerden garanti istediğini, Avrupa'nın sosyolojik yapısı incelendiğinde birçok Komünist bulunduğunu ve Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle ayrılması halinde bu bölgedeki devletlerin SSCB altında tamamen Bolşevizm akımı içinde yer alacaklarını da söylemiştir.¹⁷⁴

İki tarafın görüşlerini ve taleplerini içeren bu görüşmeler, askeri bir anlaşma içine alınmış ve Türkiye'ye, bir yıllık ihtiyacı kadar savaş malzemesi, saldırıya uğraması muhtemel önemli noktaların korunması için 1 İngiliz Filosu ve Türk komutasına verilmek üzere belli miktarda uçak ve tank savar birlikleri verilmesi kararlaştırılmış ve görüşmeler sona ermiştir. Adana'ya gelmeden önce Türkiye'yi, savaş içine dahil edemese bile Türkiye'nin savaş dışı durumunun Müttefikler lehinde genişletilmesi amacıyla gelen Churchill, bir anlamda amacına ulaşmış, ayrıca Türkiye'ye askeri açıdan bulunduğu maddi destekle de ileride Ankara'dan bazı şeyleri talep etme hakkı elde edeceğini düşünmüştür.¹⁷⁵

Adana Görüşmelerinden Stalin'i de bilgilendiren Churchill, Sovyet liderine şu sözleri söylemiştir: *"Tabiatıyla Sovyet Rusya'nın büyük kuvveti karşısında büyük endişeleri vardır. Onlara, tecrübeme göre, Sovyetler Birliği'nin hiç zaman bir taahhüdü ve anlaşmayı ihlal etmediğini, kendileri için iyi bir terkip yapma zamanının şimdi olduğunu ve Türkiye için en emin yerin barış masasında kazananlar olarak oturması olduğunu belirttim. Bütün bunları ortak yararımız ve ittifakımıza uygun olarak söyledim ve sizin de onaylayacağınızı umarım."* Moskova, Churchill'in bilgilendirme nitelikli notu sonrası ilk olarak Adana görüşmelerinde Türkiye'ye savaş malzemesi takviye edilmesine tepki göstermiş ve bu yapılanın, Almanya'ya karşı yapılan bir savaşla ilgisi olmadığı söylemiştir. Ayrıca SSCB lideri Stalin de Churchill'e cevaben, savaştaki gidişatın SSCB'nin Türkiye'ye yaklaşması yerine Türkiye'nin SSCB'ye

¹⁷⁴ Ertem, *agm*, s. 167.

¹⁷⁵ Esmer, Sander, *agm*, s. 167.

yaklaşmak zorunda olduğunu gösterdiğini dile getirdikten sonra şu sözlerle devam etmiştir: *“Türkiye’nin uluslararası durumu çok nazik olmakta devam ediyor. Türkiye’nin bir tarafta SSCB ile tarafsızlık anlaşması diğer taraftan da Alman saldırısından üç gün önce Almanya ile yaptığı dostluk anlaşması var... Bırakın Türkiye bize yaklaşsın.”*¹⁷⁶

Adana Görüşmeleri, öncesi ve sonrasıyla ülkeler arasında yakın gelecekte yeni ilişkiler açısından ilk ipuçlarını vermiştir. İngilizler, savaşın kısa sürede sonuçlanması ve Almanya tehdidi yerini alabilecek Sovyet tehdidine karşı Türkiye’yi de oyunun içine dahil etmeye çalışmış, şu anlık Müttefiki konumundaki SSCB ile yakınlaştırmak istemiştir. Moskova ise Stalingrad sonrası kazandığı moral ve güç neticesinde elde ettiği yeni pozisyonuyla Ankara ile olan ilişkilerini tekrar Montreux sonrasına çevirerek buna göre hareket etme kararına vardığı anlaşılmaktadır. Ancak yine de gücünü kaybetmiş gibi gözükmesine karşın ortada var olan Almanya tehdidini düşünerek Türkiye’yi de tamamen kaybetmek istemediğini gözükmektedir.

1.4.3.2. Moskova Konferansı

Adana görüşmeleri sonrası verdiği bilgiler neticesinde Stalin’den aldığı cevapla birlikte Churchill, 9 Şubat 1940 tarihinde Cumhurbaşkanı İnönü’ye bir mektup yollayarak Türkiye-SSCB arasındaki ilişkileri düzeltilmesinde etkin bir rol oynayacağını söylemiştir. Churchill ayrıca mektubunda, bunun iki ülke arasındaki ilişkiler açısından önemli bir fırsat olduğuna inandığını belirtirken, Türkiye-SSCB arasındaki diplomatik düzeyin Mustafa Kemal Atatürk’ün liderlik ettiği dönemdeki gibi dostça olmasını arzu ettiğini de söylemiştir. Başbakan Saraçoğlu, Churchill’in mektubuna cevap olarak iki ülke arasında daha önceden yapılmış ve hala yürürlükte olan dostluk antlaşmasından feyz alınabileceğini, olası bir antlaşma için görüşmelerin ilk başta büyükelçiler aracılığıyla gerçekleşeceğini söylemiştir.¹⁷⁷

Ankara ile Moskova arasında yakınlaşma emareleri gözükünce Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, Türkiye’deki Rus büyükelçiyle görüşerek iki ülke arasında iş birliğinin sağlanması yönünde hükümetin talebini iletmiştir. Bu görüşmede Menemencioğlu, büyükelçiye Adana Görüşmeleri hakkında da bilgi vermiştir. Churchill’in aracılığıyla, Stalin ve Türk Hükümeti’nin de en azından olumsuz bir davranış göstermemesiyle iki ülke arasında yeniden bir ılımlı bir ortam oluşmuştur. Buradan hareketle Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Cevat Açıkalın, 12 Mart’ta SSCB Dışişleri Bakanı Molotov ile görüşerek hem Adana Görüşmeleri hakkında bilgi vermiş hem de iş birliği ve dostluk sağlanması için Türkiye’nin

¹⁷⁶ Umar, *agm*, s. 390.

¹⁷⁷ Tuğrul Otaç, “İkinci Dünya Savaşında Müttefik Konferansları ve Türkiye İçin Önemi”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Ocak 2019, s. 108.

hazır olduğunu belirtmiştir. Fakat SSCB Hükümeti, Ankara'dan gelen dostluk ve işbirliği antlaşma teklifine aynı şekilde karşılık vermeyerek anlaşmadan kaçınmıştır. Mevcut durumundan faydalanarak iki ülke arasında yeni bir köprü kurmak isteyen Türk Hükümeti'nde, teklifinin karşılık bulmaması üzerine SSCB konusundaki şüpheleri tekrar ortaya çıkmıştır. SSCB Dışişleri Bakanı Molotov ise gösterdikleri bu tavrı, Türkiye'nin Almanya ile yaptığı ve hâlihazırda devam eden antlaşmalarını, Almanya'ya karşı cephe almamasını göstererek açıklamıştır. Rusların bu tavrı, sene boyunca yapılan görüşmelerin çoğunda da aynen devam etmiştir.¹⁷⁸

Türkiye-SSCB cephesinde yine bir duraksama evresine girilirken bu dönemde İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanan yeni gelişmelerle ilgili konferanslar yapılmaya devam etmiştir. 12-26 Mayıs 1943 tarihlerinde toplanan Washington Konferansı bunlardan biridir. Trident olarak da adlandırılan Müttefikler tarafından Kuzey Afrika cephesinin kapatılması üzerine alınacak yeni önlemleri konuşmak üzere toplanan bu konferans, Roosevelt ve Churchill arasında yapılmıştır. Konferansta; İtalya'nın tamamen devre dışı kalması için işgal edilmesi gerektiği ve böylelikle kendini İtalya'ya göre ayarlayan Türkiye'nin de savaşa dahil olabileceği, bu durumda da Romanya'daki petrol sahalarının bombalanması için Türkiye'deki hava alanlarının kullanılabileceği belirtilmiştir. Savaş sonu ile ilgili de yeniden sağlanacak barışı koruma sorumluluğunun ABD, İngiltere, SSCB ve Çin'e verilmesi ve bu dört devletin kuracağı Dünya Konseyi'ne bağlı olacak şekilde; Avrupa, Amerika ve Uzakdoğu'da Bölge Konseyleri ve Konfederasyonları kurulması kararı alınmıştır.¹⁷⁹

İtalya'da Mussolini'nin iktidardan düşmesiyle oluşan yeni durumu konuşmak üzere de 14-24 Ağustos 1943 tarihlerinde Roosevelt ve Churchill, Quebec Konferansı'nda yeniden bir araya gelerek görüşme yapmışlardır. Bu konferansta Churchill, İtalya'da beklenmedik şekilde ortaya çıkan yeni durumdan dolayı, açılacak ikinci cephenin Fransa yerine, Türkiye'nin de savaşa dahil olmasıyla Balkanlarda açılması gerektiğini söylemiştir. Churchill'in Balkan ısrarına rağmen konferansta, ikinci cephenin Fransa'da Normandiya kıyılarında açılmasına karar verilmiş ve bu cepheye yönelik hazırlığın sorumluluğu ABD'ye bırakılmıştır. Bunun dışında Türkiye'nin askeri gücünün artırılması ve krom başta olmak üzere Almanya'ya yapılan yardımın durdurulması, Boğazlardan Alman gemilerinin geçişinin yasaklanması gibi konularda çalışılması kararlaştırılmıştır.¹⁸⁰

¹⁷⁸ Otaç, *agm*, s. 108.

¹⁷⁹ Armaoğlu, *age*, s. 201.

¹⁸⁰ Esmer, Sander, *agm*, s. 169; Armaoğlu, *age*, s. 201.

Quebeck Konferansı'nda, Roosevelt ve Churchill'in bir ortak kararı da Stalin'in de katılımıyla üçlü bir konferans düzenlenmesiydi. Ancak Stalin'in buna isteksiz oluşu nedeniyle, yeni konferansın ABD, İngiltere ve SSCB Dışişleri Bakanları arasında Moskova'da yapılması kararlaştırılmıştır. Konferansın hazırlık aşamasında Türkiye'nin gündemde olmamasına karşılık, Türkiye Hükümeti'nin Madrid ve Stockholm'deki Büyükelçilerinin, Ruslar ve Almanların kendi aralarında ayrı bir barış yapma çabası içinde olduklarını bir rapor haline getirerek gizli bir şekilde Ankara'ya iletmesi bu konferansın Türkiye açısından önemini artırmıştı. Bunun üzerine bir de İngiltere Dışişleri Bakanı Eden ve ABD Dışişleri Bakanı Hull'un Moskova'yı ziyaret edecek haberinin Türkiye'ye ulaşması Ankara'da ciddi endişelere yol açmıştır. Tahminen o sırada Türkiye'nin Moskova'da Dışişleri Bakanları arasında bir toplantı yapılacağından haberi olmamıştır, ayrıca toplantı sonrası Stalin'in Almanya ile ilgili verdiği demeçte bu devletle ayrı bir barış anlaşmasının söz konusu olmadığını söylemesinden dolayı Ankara'nın endişelerinde haksız olacağı ortaya çıkacaktır.¹⁸¹

Bu ortamda Eden, Hull ve Molotov'un katılımıyla, 19 Ekim'de başlayan Moskova Konferansı, 2 Kasım'da sona ermiştir. Konferansın ilk oturumunda, Molotov Türkiye ile ilgili olarak bir gündem teklif etmiş ve ABD, İngiltere ve SSCB'nin, hemen savaşa dahil olması için Türk Hükümetine baskı yapılmasını istemiştir. Hem Eden hem de Hull, Türkiye'nin savaşa katılması için yapılacak bir zorlamanın aksine Türkiye'ye savaş için bile teklif götürülmesinin uygun olmadığını söylemiştir. Çünkü Türkiye'ye, daha önceden vaat edilen savaş malzemesinin teslim edilmemiş olduğunu ayrıca Balkanlarda açılacak ikinci bir cephe ile Türkiye'nin savaşa girmesi durumunda o günkü şartlarda vaatlerin teslim edilmesinin de mümkün olamayacağını sözlerine eklemişlerdir. Molotov, Moskova'da yapılan görüşmeler boyunca bu konudaki ısrarını devam ettirmiş ancak Amerikalı ve İngiliz mevkidaşlarına bunu kabul ettirememiştir. Hull, bu konuda sadece Türkiye'den Müttefik uçaklarınca kullanılmak üzere Türkiye'deki hava üslerinin kullanılmasını isteyebileceklerini söylerken Molotov, bunun savaşa dahil olma anlamına gelmeyeceğini ileri sürmesine rağmen İngilizlerin yaptığı bu görüşü kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁸²

Konferans bitiminde, görüşmeler süresince kabul edilen kararlar sonucunda ortaya çıkan antlaşmada Türkiye ile ilgili şu kararlar alınmıştır.¹⁸³

¹⁸¹ Aydın, *agm*, s. 455.

¹⁸² Gürün, *age*, s. 255-256.

¹⁸³ Şen, *age*, s. 152-153.

“1- Türkiye’nin ve diğer barışsever devletlerin ilgilendiği Hitler Almanya’sının bozguna uğratılmasını çabuklaştırmada Birleşmiş Milletlere katılabilmesi için iki Dışışleri Bakanı, Türkiye’nin 1943 yılı bitmeden önce BM yanında savaşa girmesini arzuya şayan bulmaktadır.

2- İki Dışışleri Bakanı İngiltere ve Sovyet Hükümeti adına 1943 yılı sonundan önce BM safında savaşa girmesi için aralarında kararlaştırılacak en erken tarihte Türkiye’den talepte bulunulmasında anlaşmışlardır.

3- Türkiye’den üsler ve iki memleket arasında (Türkiye ve İngiltere) kararlaştırılacak savaş kolaylıklarının Müttefik kuvvetlerce tahsisi yolunda BM’ye mümkün olan bütün yardımı yapması için derhal talepte bulunulmasında anlaşmaya varmışlardır.”

Eden ve Molotov arasında¹⁸⁴ 1 Kasım gecesi hazırlanan antlaşma ve 2 Kasım’da da imzalanmıştır. Stalin, Türkiye’nin savaşa katılmasıyla Almanya’nın en az 10 tümenini doğuya kaydıracağını düşündüğünden Molotov da konferans boyunca, Türkiye’nin savaşa dahil olması için ısrarlı tutumunu sürdürmüş ama onların bakış açısıyla ABD ve İngiltere’nin ilgisiz kalması sonucunda amaçlarına ulaşamamışlardır. Ama yine de bu konuda Eden’e güvendiklerini de belirtmeden geçmemişlerdir. Eden ise Moskova Konferansı’nın bitimiyle birlikte konferansta alınan kararları konuşmak üzere Menemencioğlu’nu Kahire’ye davet etmiştir.¹⁸⁵

1.4.3.3. I.ve II. Kahire Konferansı

İngiltere Dışışleri Bakanı Eden, daha Moskova’dayken Kahire’ye davet ettiği Türk mevkidaşı Menemencioğlu ile 5-6 Kasım 1943 tarihlerinde bir görüşme yapmıştır. I. Kahire Konferansı olarak da adlandırılan bu görüşme iki temel konu üzerinden gerçekleşmiştir. Birincisi, Moskova’dan çıkan kararlar üzerine Menemencioğlu’nun, Türkiye ile ilgili cevap beklediği sorulardır. İkincisi de Müttefiklerin, Moskova sonrasında Türkiye’den isteyeceği taleplerdir.¹⁸⁶

¹⁸⁴ İngiltere Dışışleri Bakanı Hull, imza yetkisi olmadığı için katılmamıştır.

¹⁸⁵ Gürün, *age*, s. 256-257.

¹⁸⁶ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 151.

İki dışişleri bakanı arasında başlayan görüşmelerde Eden, ilk önce SSCB'nin Balkanlar üzerindeki emelleri konusunda Menemencioğlu'nun endişelerini gidermeye çalışmış ve kendi gözlemleri doğrultusunda Rusların yayılmacı bir zihniyete sahip olmadığını söyleyerek Türkiye'nin savaşa dahil olmasını istemiştir. Menemencioğlu, buna cevap olarak SSCB'nin amacının, üzerindeki Alman yükünün hafifletilerek savaşı kısaltmak olmadığını, aksine Türkiye'yi askeri açıdan zayıflatmak için mümkün olan en kısa sürede savaşa sokmak istediğini söylemiştir. Ayrıca daha önceden karşılıklı diplomatik görüşmelerde belirtildiği gibi Türkiye'nin savaşa girmesi için SSCB'nin, savaş sonunda da İngiltere ve ABD ile işbirliğinin sürdürülerek bu devletlerin karşı koyamayacağı herhangi bir harekete girişmeyeceğine dair Ankara'nın ikna olması gerektiğini de belirtmiştir. Eden, Menemencioğlu'nun bu cevabına bir taraftan Rusların Balkanlardaki yayılmacılığına dair herhangi bir işaret bulunmadığını belirtirken bir taraftan da SSCB'nin böyle emelleri varsa Türkiye'nin savaş dışı kalarak bu durumu çözemeyeceğini söyleyerek bir anlamda Ankara'yı korkutarak taleplerini yaptırmak istemiştir.¹⁸⁷ Ayrıca Eden, Müttefiklerin savaş talebi dışında İngiltere adına da Türkiye'den hava alanı kullanımını da istemiş, Türkiye'nin savaş dışı pozisyonunu koruması halinde de Türkiye'ye yönelik yapılan yardımların kesileceğini de söylemiştir.¹⁸⁸

Eden'in bu istekleri Türk heyeti tarafından benimsenmemiş, Dışişleri Bakanı Menemencioğlu da Eden'in, İngiltere'ye üs verme teklifini reddettiğini, Türkiye'nin savaşa girme teklifini ise kendisinin yanıtlamayacağını, hükümete danışması gerektiğini Eden'e bildirmiştir. Başbakan Saraçoğlu, Kahire'den gelen taleplere, Müttefiklere hava üs vermenin savaşa girmekle ilgili aynı manaya geldiğini ve bu yüzden Almanya'nın İstanbul, Ankara, İzmir gibi önemli Anadolu kentlerine saldırdığında karşısında durabilecek bir askeri kuvvetin bulunmadığını söyleyerek Türkiye'nin, mevcut koşullarda savaşa girmesinin imkansız olduğunu bir kez daha vurgulamıştır. Menemencioğlu da hükümetin bu görüşleri doğrultusunda İngiltere Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen'i 15 Kasım'da yanına çağırması ve Türkiye'nin, Eden'in taleplerini reddettiğini söylemiştir.¹⁸⁹

I. Kahire Konferansı sonucu Türkiye ile İngiltere arasındaki ilişkilerde bir gerileme yaşandığı gerçektir. İşte böyle bir durumda, savaşın gidişatını değerlendirmek üzere ABD, İngiltere ve SSCB bu kez en üst düzeyde diplomatik katılımıla Tahran Konferansı gündeme gelmiş ve Roosevelt, Churchill ve Stalin'in katılımıyla, 28 Kasım- 1 Aralık 1943 tarihleri

¹⁸⁷ Aydın, *agm*, s. 458.

¹⁸⁸ Otaç, *agm*, s. 111.

¹⁸⁹ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 158; Esmer, Sander, *agm*, s. 174.

arasında gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin savaşa girmesi, konferanstaki konular arasında en önemli madde olarak ortaya çıkmıştır. Buna sebep olarak Müttefiklerin, Almanya'nın bir an evvel devre dışı bırakılması için Balkanlarda açılacak ikinci cephede, Türkiye dışında bir alternatif bulamamasıdır. Eden-Menemencioğlu arasındaki görüşmelerden yola çıkarak konferansta yer alan diğer bir görüş, Türkiye'nin toprak ve Boğaz güvenliğinin artık dikkate alınmaması gerektiği ve Türkiye'ye yardımların kesileceğidir.¹⁹⁰ Bu görüşün, Türkiye'nin savaş dışı pozisyonun koruması durumunda geçerli olacağını hatırlatmak gerekmektedir. Stalin ise Türkiye'nin savaşa girmesinin en başta kendi ülkesine olmakla birlikte Müttefiklere bir yarar sağlayacağını söylemekle birlikte, mevcut durumda Ankara'nın savaş dışı durumunu koruyacağını, çünkü o tarihe kadar yapılan tüm tekliflere kapalı olduğunu dile getirmiştir. Stalin, Türkiye'nin, ABD ve İngiltere ile müttefik ilişkiler içinde olduğu için savaşa dahil olması için bu iki devletin görüşmesi gerektiğini de sözlerine eklemiştir. Roosevelt ise Churchill ve Stalin'e göre farklı bir pencereden bakarak Türkiye'nin, o an için savaş dışı durumunu desteklemiştir. Çünkü Roosevelt'e göre Türkiye, Müttefiklerin yanında savaşa girmeye karar verirse diğer cephelerdeki harekâtları aksatacak miktarda yardım isteyecektir. Üçlü liderin konferansında Boğazlar konusu da bir ara gündeme gelmiş ve Stalin, Churchill'e Montreux Sözleşmesi'nin revizyonunun mümkün olup olmadığı sormuştur. Churchill'den bu konuda olumsuz cevap alması üzerine Stalin, bu konuyu konuşmak için “*zamanın ileride geleceğini*” belirterek Müttefiklerine Boğazlar ile ilgili ilk gözdağını vermiştir.¹⁹¹

Konferans sonunda alınan nihai kararlar, 1 Aralık gecesi bir bildiri haline getirilip imzalanmıştır. Alınan kararlar içinde Türkiye ile ilgili, Türkiye'nin yılsonundan önce Müttefiklerin yanında savaşa girmesinin istendiği, Türkiye'nin kendini Almanya ile savaş içinde bulması durumunda Bulgaristan, Türkiye'ye savaş ilan ederse veya saldırırsa SSCB'nin Bulgaristan'a savaş ilan edeceği yer almıştır.¹⁹²

Müttefikler cephesinden bakıldığında Tahran Konferansı, kendi aralarındaki görüş ayrılıklarının yavaş yavaş belirmesi bakımından önemli bir nokta teşkil etmiştir. Churchill'in, savaş sonrasını da düşünerek Rusların bölgede hakimiyet kurmasını istememesinden de kaynaklı Balkanlarda, ısrarlı bir şekilde ikinci cephe açma isteği, SSCB'nin İngilizlerin bu

¹⁹⁰ Otaç, *agm*, s. 111.

¹⁹¹ Ertem, *agm*, s. 170.

¹⁹² Aydın, *agm*, s. 461.

taktiğini fark ettiklerinden bunu kabul etmemesi, ayrıca ABD ve İngiltere arasındaki görüş farklılıkları not alınması gereken bir durumu ortaya çıkarmıştır.¹⁹³

Tahran Konferansı sonrası alınan kararlar doğrultusunda Roosevelt ve Churchill, Cumhurbaşkanı İnönü'yü Kahire'ye davet etmiştir. İnönü bu davete, Tahran Konferansı'nda alınan kararların temelinde bir görüşme yapılacaksa gelemeyeceğini, ancak Türkiye'nin ortak bir amaç için, serbest bir şekilde önceden alınmış kararlar dışında bir görüşme yapılacaksa gelebileceğini bildirmiştir. Bu cevaptan sonra Roosevelt'in İnönü'ye, müzakerelerin eşit devletler statüsünde olacağını bildiren telgrafı gönderilerek gerekli teminatların verilmesi üzerine 4-7 Aralık 1943 tarihlerinde Mısır'ın başkenti Kahire'de, Roosevelt, Churchill ve İnönü'nün katılımıyla II. Kahire Konferansı gerçekleştirilmiştir.¹⁹⁴

Görüşmelerin gerçekleşmesine yakın bir tarihte İngiltere Genelkurmay Başkanlığı tarafından Türkiye'nin Şubat 1944'te savaşa girmesinin uygunluğunu belirten bir açıklama yayınlanmıştır. Konferans öncesi İngiltere tarafından yayınlanan talep niteliğindeki bu açıklamanın, görüşmelerdeki etkisi hakkında net bir fikir yoktur. Görüşmelere geçerek ilk sözü Roosevelt alarak, Türkiye'nin Almanya'ya karşı savaşının sadece savaş için değil, savaş sonrası oluşacak yeni dünya düzeninde etkin bir rol oynaması için önemli olduğunun altını çizmiştir. Churchill ise, Almanya'nın savunmaya çekilmesi halinde Türkiye için ortada bir sorun kalmayacağını, SSCB ile ilgili endişelerin de Türkiye'nin savaşa dahil olmasıyla ortadan kalkacağını, 15 Şubat 1944 tarihinde İngiliz ve Amerikan uçaklarının Türkiye'ye geleceğini ve Türkiye'nin bunu kabul etmemesi ve Türkiye'nin savaş dışı pozisyonunda kalmaya devam etmesi durumunda yalnızlığa itileceğine söyleyerek İnönü'ye uyarı yapmaktan da vazgeçmemiştir.¹⁹⁵ İnönü ise bu kez Müttefiklerin baskısının daha da ağırlaştığını hissederek gerekli malzeme ve teçhizatın tamamlanması halinde prensip olarak savaşa katılmayı kabul etmiştir. Türkiye'nin savaş konusunda adım atmasından sonra tartışmalar, hazırlık safhasının ne şekilde olacağı yönünde gelişmiş, İngilizler bu konuda sadece Türk hava alanlarının hazır olmasını kastederken, Türk tarafı ise kara ve hava ordusunun eğitimi ve donanımlarının tam olmasını istemiştir.¹⁹⁶

Savaşa hazırlık konusundaki tartışmaların kilitlenmesi üzerine Roosevelt, Türkiye'nin görüşlerini de kendince uygun bulmuş bir şekilde İnönü'ye “*siz derhal hazırlığa başlayınız ve*

¹⁹³ Armaoğlu, *age*, s. 203.

¹⁹⁴ Benhür, *age*, s. 384; Esmer, Sander, *agm*, s. 177.

¹⁹⁵ Otaç, *agm*, s. 112-113.

¹⁹⁶ Aydın, *agm*, s. 462.

bunu kendinizi bağlamadan yapınız” demiş ve 7 Aralık tarihinde Kahire’den ayrılmıştır. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus da Roosevelt’in, Kahire’den ayrılmadan önce İnönü ve Menemencioğlu ile yalnız bir görüşme yapmasıdır. Bu görüşmede Roosevelt, Tahran Konferansı’nda Stalin’le görüşmeleri ve savaş sonunda kurulması planlanan Birleşmiş Milletler hakkında bilgi vermiştir.¹⁹⁷ Churchill ve İnönü, Roosevelt’in ayrılmasından sonra bir gün daha görüşmelere devam etmiş, ancak kesin bir karar alamadan 8 Aralık’ta Kahire’den ayrılmışlardır. Churchill, konferans sonrası İnönü’ye 4-5 gün içinde cevaplanmasını istediği bir plan vermiş, İnönü ise yine birtakım şartlar öne sürerek prensip olarak savaş girme dışında hiçbir söz vermemiş, böylece Türkiye kesin bir tarih dilimi içine sokulması kararına direnmiş bir şekilde Kahire’den ayrılarak Müttefiklere karşı zaman kazanmıştır.¹⁹⁸

1943 yılı sonu itibariyle Türkiye-SSCB ilişkilerine bakıldığında Moskova, en başta Kahire Konferansı’na üst düzeyde diplomatik bir temsilci göndermeyerek Türkiye’nin savaşa katılması ile ilgili tavrını göstermiştir. SSCB lideri Stalin, Stalingrad Muharebeleri sonucunda Doğu Cephesi’nde Almanya’yı tek başlarına devirebilecek bir güce sahip olduğunu düşünmeye başlamış ve daha önceden ısrarlı bir şekilde her platformda dile getirdiği Türkiye’nin savaşa girmesi konusundaki fikrini değiştirmiştir. Stalin ayrıca, Balkanlarda hiçbir şekilde Müttefik askerlerini görmek istememiş ve Türkiye’ye savaşa girmesi için verilecek tavizlere de karşı çıkarak savaş sonu itibariyle Türkiye’ye karşı duruşunu açıktan göstermeye başlamıştır.¹⁹⁹

1.4.4. Türkiye ile Müttefikler Arasında Bunalım Dönemi

Türkiye’nin, II. Kahire Konferansı sonunda Churchill’in verdiği plana da olumsuz yanıt vermesinin ardından İngiltere Hükümeti, oluşan durumun teknik analizleri yapmak için Kara, Deniz ve Hava Kuvvet Komutanları ile İngiltere’nin Orta Doğu Ordu Komutanı’nın Türkiye’ye gitmesini teklif etmiştir. Ancak Müttefik devletler içindeki bu önemli komutanların Türkiye’ye gelmesinin, *“Hazırlık safhasında Almanya’yı tahrik edecek girişimlerde bulunulmaması”* maddeli Kahire kararlarından birine aykırı olması nedeniyle Ankara, bu teklifi reddetmiştir. Zaten Kahire’den gergin olarak ayrılan iki devletin, bu olay üzerine birbirlerine karşılıklı nota verecek ilişkilerin onarılması zor bir zemine doğru

¹⁹⁷ Ertem, *agm*, s. 170-171.

¹⁹⁸ Aydın, *agm*, s. 463.

¹⁹⁹ Şen, *age*, s. 161.

sürüklemesine rağmen İngiliz askeri heyeti, Türkiye'nin de sonunda onay vermesiyle Ocak 1944'te Ankara'ya gelmiş ve Türk Genelkurmayı ile görüşmelere başlamıştır.²⁰⁰

İki taraf arasındaki görüşmelerin konusu ağırlıklı olarak Müttefiklerin Türkiye'den istekleri üzerine kurulu olmuştur. Görüşmeler devam ederken Churchill, İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Knatchbull-Hugessen'e bir mesaj göndererek, Türkiye'nin görüşmelerdeki isteksiz tavrı ve İngiltere'nin altından kalkamayacağı bir yardımı istemesi durumunda, Türkiye'nin bu süreçten itibaren yalnız kalacağı ve kendilerine yapılan yardımın tamamen kesileceğini Türk yetkililerine söylemesini istemiştir. Churchill sadece bu uyarıyla kalmamış, Türk-Rus ilişkilerinin yumuşak karnı olan Boğazlar meselesini de gündeme getirerek Türkiye'nin, SSCB'nin özellikle Boğazlardaki isteklerine karşı İngiltere'ye güvenmemesini söyleyerek bir anlamda tehdit nitelikli bir mesaj yollamıştır. Churchill mesajlarına rağmen Türk-İngiliz kurmayları arasında yapılan görüşmeler bir sonuç vermemiş ve İngiliz askerleri, 3 Şubat 1944 tarihinde Türkiye'den ayrılmıştır.²⁰¹

Görüşmelerin sonuçsuz kalmasını, iki taraf da kendi pencerelerinden açıklamış, Türk idarecileri, İngilizlerin SSCB ve Yunanistan'a Balkanlarda ve Ege adalarında bulundukları bazı vaatlerden dolayı endişelenmiş, bu konuda Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nun İngiltere'ye gönderdiği mektupta belirttiği gibi İngiltere'yi, SSCB ile nüfuz alanı paylaşımı yaparak Balkanları SSCB'ye bırakmakla suçlamıştır. İngiliz idarecileri ise Türkiye'nin, ulaştırılması savaş sonuna kadar sürecek ve hatta Türkiye'nin savaş dışı kalmasını sağlayacak yardım talebinde bulunduğunu söylemiştir. İngiliz askerlerinin Türkiye'den ayrılmasından bir gün sonra İngiltere Dışişleri Bakanlığı, ABD'ye bu konuda bir telgraf göndererek Türkiye ile yapılan müzakerelerin kesildiğini, iki ülke arasındaki ilişkilerin dondurulduğunu ve ABD'den de aynı tutumu beklediklerini iletmiştir. Bunun sonucunda da İngiltere 2 Mart 1944'te, ABD de 1 Nisan 1944'te Türkiye'ye yapılan yardımları kesmişlerdir. Böylece savaş başladığından beri Türkiye ile Müttefikler arasındaki ilişki ilk kez kopma noktasına gelmiştir.²⁰²

Türkiye ile ilişkilerini dondurma kararı veren İngilizler, hem Türkiye'yi ticari yönden sıkıştırmak hem de Almanya ile ilişkisini geliştirmesine engel olmak için krom meselesini ortaya çıkarmışlardır. Türkiye'nin 1941 yılında Almanya ile yaptığı anlaşmaya göre 1943 ve 1944 yılları geçerli olmak üzere aldığı savaş malzemesi kadar Almanya'ya krom ihracatı yapacaktı. Zaten 30 Nisan tarihinde sona erecek anlaşma için İngilizler, araya ABD'yi de

²⁰⁰ Aydın, *agm*, s. 465.

²⁰¹ Esmer, Sander, *agm*, s. 179

²⁰² Ertem, *agm*, s. 172.

koymuş, Başkan Roosevelt de, İsmet İnönü'ye bu konuda bir mektup göndermiştir. Mektupta Roosevelt, Almanya'nın krom ihtiyacının büyük bir bölümünü Türkiye'den sağladığını ve bu durumun kendilerince hoş karşılanmadığını belirtmiştir. 14 Nisan 1944 tarihinde de ABD ve İngiltere, Türkiye'ye bir nota vererek Almanya'ya krom ihracatının durdurulmasını resmen istemişlerdir.²⁰³ Türkiye, bu notadan sonra krom ihracatını önce ayda 4200 tona indirdiğini açıklamış ancak daha sonra tarafsız bir devlet olmadığını gerçeğiyle 21 Nisan 1944 tarihinde Almanya'ya krom ihracatını tamamen durdurmuştur.²⁰⁴

Türkiye, krom meselesinde olduğu gibi müttefikler ile ilişkilerini hala canlı tutmaya çalışırken İngilizler ise Türkiye'ye iktisadi baskı politikasının, doğrudan askeri temasa göre daha etkili olduğunu keşfetmeye başlamış, krom meselesinden sonra Boğazlardan geçen Alman ticaret gemileri meselesini çıkararak Türkiye'yi baskılamaya devam etmiştir. Montreux Sözleşmesi'ne göre savaş zamanında savaş gemilerinin Boğazları kullanması yasaktı. Böyle zamanlarda sadece ticaret gemilerinin geçişi serbestti ve Türkiye'nin bu gemileri kontrol hakkı yoktu. İngiltere'nin iddiasına göre bu gemiler, Ege'ye çıktıktan sonra silahlandırılacak ve savaş gemisi gibi kullanılacaktı. Türkiye'nin kontrol hakkı olmadığından bu gemilerin ilk başta geçişine izin verilmesine rağmen böyle bir iddiadan dolayı Türkiye, Almanya tarafından protesto edilmiştir. Lakin daha sonra 30 tonluk bir gemide tespit edilen silahların varlığından itibaren bu geminin geçişi önlenmiş ve bundan sonra geçecek bütün Alman gemilerinin kontrol edilmesi kararı alınmıştır. Bu karardan ötürü Müttefikler, Türk idarecilerine memnuniyetlerini sunarken Almanya, Türkiye'ye daha şiddetli bir nota vermiş, SSCB de zamanında Alman gemilerinin geçişi önlenemediği için Türkiye'yi protesto etmiştir. Krom ve Boğazlardan geçen Alman gemi meselesini bir şekilde tatlıya bağlanmasına rağmen Ankara açısından en acı olayı Dışişleri Bakanı Numan Menemencioğlu'nun Haziran başında istifa etmesi olmuştur.²⁰⁵

Yaşanan bu gelişmelerin arasında, istifa etmeden önce Dışişleri Bakanı Menemencioğlu, İngiltere ve ABD'ye haber vermeden 22 Mayıs 1944 tarihinde SSCB'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ile bir görüşme yapmış ve SSCB ile daha yakın bir işbirliği ve Balkanları içine alacak bir anlaşma teklif etmiştir. Molotov, Ankara'dan gelen bu teklife 5 Haziran'da cevap vermiş ve Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilerde esaslı bir değişiklik olmadan yapılacak işbirliğinin bir anlam olmayacağını, Türkiye ile SSCB arasında yeni bir

²⁰³ Gürün, *age*, s. 262; Benhür, *age*, s. 393-395.

²⁰⁴ Aydın, *agm*, s. 466.

²⁰⁵ Gürün, *age*, s. 262-263; İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 221.

anlaşma yapılması için tek şartın Türkiye'nin Almanya ile ilişkilerini tamamen koparması ve Müttefiklerin yanında savaşa girmesi olarak belirtmiştir. Menemencioğlu'nun istifasından sonra Moskova ile görüşme görevini üzerine alan Genel Sekreter Açıkalin 22 ve 27 Haziran tarihlerinde Vinogradov ile iki görüşme yapmıştır. 27 Haziran'daki görüşmede 7 Kasım 1935'te Protokolü'nün uzatılması bile gündeme gelmiş, ancak Vinogradov, Molotov'un 5 Haziran'da verdiği cevapların aynısını söylerken bir de Türkiye'de yaşanan Von Papan suikast davası, SSCB aleyhindeki yazıları vb. gelişmeleri bahane göstererek görüşmenin sonuçsuz kalmasına sebep olmuştur.²⁰⁶

3 Temmuz'da Açıkalin ile Vinogradov tekrar bir araya gelmiş ve bu buluşmada Açıkalin, Türkiye'nin Almanya ile ilişkileri kesme kararı aldığını ve bunun meclisten geçirileceğini büyükelçiye iletmiştir. Vinogradov, bunun tam bir tedbir olmadığını, Almanya'ya savaş ilan etmenin daha doğru olacağını söylemiştir. Açıkalin, bunun doğrudan bir savaş kararı olmadığını ancak Almanya'nın sonunda Türkiye'ye savaş ilan etmesiyle aynı kapıya çıkacağını dile getirmiştir. Açıkalin-Vinogradov görüşmesine ilişkin Moskova, 6 Temmuz günü bir cevap verme gereği duyarak, Türkiye'nin Kasım 1943'ten beri Almanya'ya savaş ilan etmesi yolundaki talepleri kabul etmediğini ve iki taraf arasındaki işbirliğini pekiştirecek diplomatik belgeyi, savaşı kısaltmaya yaramayacağını belirterek bir anlamda anlaşmanın gereksizliğini vurgulamıştır. 2 Ağustos günü Türkiye, Almanya ilişkilerini tamamen kestiğini açıkladıktan sonra SSCB ile aradaki soğukluğu gidermek için son bir kez daha görüşme yapılmış, ancak Moskova'nın daha önceden var olan tutum ve söylem biçimlerinde bir değişiklik olmadığı görülmüş, ayrıca Ruslardan Türkiye'nin savaşa girmesine artık gerek kalmadığı cevabı gelmiştir. Bu tarihten itibaren de Türkiye-SSCB arasındaki ilişkiler Yalta Konferansı'na kadar tekrar bir duraklama dönemine girmiştir.²⁰⁷

1.4.5. İkinci Dünya Savaşı'nın Sonu ve SSCB'nin Talepleri

İkinci Dünya Savaşı'nın sonundaki gelişmelere gelirken ilk önce Stalingrad Muharebelerinden itibaren Müttefiklerin ilerleyişini hatırlamakta fayda var. Stalingrad'da alına mağlubiyet sonrası Almanya, 5 Temmuz 1943'de son bir kez taarruz hamlesiyle SSCB'ye cevap vermek istediye de başarılı olamamış ve savunmaya çekilmiştir. SSCB ise Almanya'nın 5 Temmuz saldırısına karşı koyduktan sonra 15 Temmuz 1943'te bütün cephelerde genel bir saldırıya geçerek Almanya'nın gerilemesini hızlandırmıştır. Alman ordusu son bir karşı taarruz denemesine girişmişse de başarı elde edememiştir. Bunun

²⁰⁶ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 222-225.

²⁰⁷ Gürün, *age*, 268-270.

neticesinde Mayıs 1944’de gelindiğinde SSCB’nin bazı yerler hariç savaş öncesi sınırlarına ulaştığı görülmüştür. SSCB’nin Almanya’yı geri püskürtmesiyle birlikte Müttefikler, çok tartışılan ikinci cepheyi 6 Haziran 1944 tarihinde Fransa’nın yaklaşık 100 km uzunluğundaki Normandiya kıyılarında açarak buraya çıkarma yapmışlardır. Alman ordusu, Ağustos ayına kadar bu bölgede direnç gösterse Müttefiklerin bölgeyi ele geçirmesine engel olamamış ve Müttefik ordusu 24 Ağustos’ta Paris’e, 3 Eylül’de de Brüksel ve Amsterdam’a gelerek bu şehirleri Alman işgalinden kurtarmıştır. 25-26 Eylül tarihinde Ren geçen Müttefikler, Almanya topraklarına giriş yapmıştır.²⁰⁸

Normandiya Harekatı’nın başarılı olmasından sonra Ruslar, taarruzlarını artırarak Orta Avrupa ve Balkanlarda harekete geçmiştir. Mayıs ayında girmeye başladıkları Romanya topraklarını tamamen işgal etmiştir. Romanya sonrası sırasıyla Bulgaristan, Macaristan, Yugoslavya, Arnavutluk ve Çekoslovakya’yı işgal eden Ruslar, buralarda kendi isteği doğrultusunda Komünist yönetimleri iktidara getirerek Orta Avrupa ve Balkanlarda nüfuzunu artırmayı başarmıştır. Balkanlarda birçok bölgenin SSCB idaresi altına geçtiğini gören İngiltere ise en azından Yunanistan’ın SSCB’ye bağlanmaması için hızlı davranıp Eylül 1944’te buraya 4000 kişilik bir kuvvet yollamış ve Şubat 1945’te Yunanistan’a tam anlamıyla hakim olmuştur. Uzakdoğu’da ise baktığımızda ABD’nin 7 Aralık 1942’de savaş girmesiyle ve aynı yıl yapılan Midway ve Guadalcanal Deniz Savaşları ile Japonya’nın Pasifik’teki ilerlemesi durdurulmuş, ABD ve İngiltere, 1943 yılından itibaren Pasifik’te kontrolü ele geçirmiştir. Pasifik’teki ilerlemesinin durdurulmasının ardından Japonya, bölgedeki ham madde bağlantıları açısından Çin topraklarını Kuzey-Güney doğrultusundaki bir şerit şeklinde ele geçirmeye karar vermiş ve Nisan 1944’te harekete geçerek ilk başta başarılı olmuştur. Lakin Japonya’nın Pasifik’te üst üste aldığı mağlubiyetler buranın önemin azalmasına neden olmuştur. Bu tarihten itibaren ABD, bölgede sırasıyla Yeni Gine Marshall, Marianne ve Guam adalarını birkaç ay içinde ele geçirmiştir. Bundan sonra Japonya’nın ağır kayıplar vermesine neden olan ve Ekim 1944’te yapılan Leyte Deniz Savaşı sonrasında Leyte adası ve 1945 yılında da Filipinler ve Okinawa alınarak ABD’yi yakın mesafeden bombardıman yapılması için Japonya’ya yaklaştırmıştır. İngiltere de Güneydoğu Asya’da Birmanya’yı ele geçirmek için Hindistan üzerinden Mart 1944’te harekete geçmiş, Mayıs 1945’te tüm kuvvetleriyle Birmanya’ya girmiştir. İngiliz ve ABD’nin iki taraflı kendisine yaklaştığını gören Japonya ise Çin’in kuzeyine çekerek burada yeni bir savunma hattı oluşturmuştur.²⁰⁹

²⁰⁸ Armaoğlu, *age*, s. 204.

²⁰⁹ Armaoğlu, *age*, s. 208.

1943 yılının ortasından 1945'e kadar 1,5 yıllık süreçte Müttefiklerin ilerleyişini anlattıktan sonra konumuz gereği 1944 yılı gelişmelerine geri dönelim. İkinci Dünya Savaşı'nda Müttefiklerin, 6 Haziran 1944 tarihinde başlattığı Normandiya Çıkarması ile Almanya'nın yenileceği ve Avrupa'daki savaşı Müttefiklerin kazanacağı kesinleşmiştir. Türkiye'nin, savaşın sonuna doğru Avrupa'daki üstünlüğü ele geçiren ve kendisine bu sebeple sert tavırlar göstermeye başlayan SSCB'ye karşı İngiltere ve ABD'nin de kendisine ihtiyacı kalmamasından dolayı endişeleri artmaya başlamıştır. Bu dönemde SSCB'nin kendisi üzerindeki baskılarına karşı Ankara'nın tek güvencesi, Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa ile imzaladığı üçlü ittifaktır. Ancak Ruslar gibi, Türkiye'nin bu saatten sonra savaşa katılmasının savaşın süresi ve sonucu üzerinde artık bir fayda sağlamayacağını düşünen Churchill, bu dönemde daha çok Stalin'in savaş sonundaki nüfuz paylaşım alanları ve Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ndeki yeni talepleri ile ilgilenmiştir.²¹⁰

Bu arada Müttefikler arasındaki konferanslar, bu dönemde de devam etmiş, 21 Ağustos-7 Ekim 1944 tarihleri arasında "Dumbarton Oaks Konferansı" düzenlenerek burada çeşitli görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. İki aşamalı olarak gerçekleştirilen konferansın ilkinde, ABD, İngiltere ve SSCB, ikincisinde ise ABD, İngiltere ve Çin yer almıştır. Konferansta, Birinci Dünya Savaşı sonrası kurulan Milletler Cemiyeti'nin faal olarak bir anlamının kalmadığı belirtilerek, bunun yerine kurulacak yeni örgütün gerekliliği üzerine vurgu yapılmış, ayrıca oluşturulacak yeni örgütün güvenlik konseyinde büyük devletlerin üstün ve etkin bir şekilde yer alması görüşü kabul edilmiştir. Dumbarton Oaks, bir anlamda "*Birleşmiş Milletler*" örgütünün temelini atıldığı konferans olarak tarihteki yerini almıştır.²¹¹

Oaks Konferansı'nın bitmesinden hemen sonra 9-20 Ekim 1944 tarihleri arasında İngiltere Başbakanı Churchill ve Dışişleri Bakanı Eden, Moskova'da SSCB lideri Stalin ve Dışişleri Bakanı Molotov'la "*Moskova Konferansı*" olarak da adlandırılan Türkiye'nin de endişeyle gözlemlediği bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmenin ana gündem maddesi Balkanlar ve özellikle Polonya ve Macaristan'ı kapsayan Orta Avrupa'nın savaş sonunda alacağı şekildir. SSCB ve İngiltere idarecilerinin, artık ortak bir paydada bulunduğu gibi Türkiye'nin, zamanında dahil olmadığı savaş yüzünden SSCB nüfuzu altına girmeye hazırlanan Balkanlar hakkında bir söz söyleme hakkı yoktur. Bu yüzden Türkiye'yi Balkanlarda savaş sonu oluşacak yeni düzenin içindeki hesaplara katmamışlardır. Yine de görüşmede Türkiye'yi ilgilendiren birkaç husus konuşulmuştur. Birincisi, toprak kaybına

²¹⁰ Ertem, *agm*, s. 172-173.

²¹¹ Otaç, *agm*, s. 114.

uğrasalar bile Balkan Devletlerinin, bağımsızlıklarının devam ettirilmesi ve bu bölgenin egemen güçler arasında nüfuz bölgelerine bölünmemesidir. İkincisi ise Stalin'in isteğiyle Montreux Sözleşmesi'nin değiştirilmesinin prensip olarak kabul edilmesidir. SSCB idarecileri, bu konu hakkında daha detaylı bir çalışma yapıldıktan sonra bilgi vereceklerini bildirmişlerdir. Konferans sonunda Churchill'in teklifi ve Roosevelt'in şeklen olur vermesiyle Stalin ile “*Yüzdeler Antlaşması*” olarak da bilinen Balkanlardaki nüfuz oranları konusunda bir anlaşma yapılmıştır. Moskova'daki görüşme sonrası Churchill, Roosevelt'e 22 ve 23 Ekim 1944 tarihlerinde iki ayrı mektup yollamıştır. 22 Ekim tarihli mektupta, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin mutlaka değişmesi gerektiğini belirtirken 23 Ekim'deki mesajında ise Türkiye'nin artık İkinci Dünya Savaşı'na girmek istediğini lakin SSCB'nin, Montreux Sözleşmesi'nin değişmesindeki isteğinden hareketle buna yanaşmadığını söylemiştir.²¹²

Görüldüğü üzere Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı'nı hissettiği andan itibaren uyguladığı aktif olarak savaş dışı kalma politikası, ilk kez kendisi zor duruma düşürmüş ve Türkiye'yi gerek dibindeki Balkan ülkelerinin geleceği gerekse kendi Boğazlarındaki değişiklik hakkında tek söz söyleyemez duruma gelmiştir. SSCB ise bu durumu fark ettiğinden bir yandan Ankara'ya karşı sertlik dozunu artırmış, bir yandan da Türkiye'nin savaşa girip savaş sonrası oluşacak yeni dünya düzeni için ABD ve İngiltere ile birlikte oturdukları masaya dahil olmasını engellemek istemişlerdir. Ruslar bununla da kalmamış, mevcut statüsünü bir fırsata çevirerek yüzyıllardır yumuşak karnı sayılabilecek Boğazlar konusunda kartlarını açık oynamaya başlamışlardır.

1.4.5.1. Yalta Konferansı

Daha önceden belirttiğimiz gibi 1944 yılında yapılan Normandiya çıkarmasıyla Müttefiklerin, Fransa ve Orta Avrupa'daki önemli ülkeleri Alman işgalinden kurtarması ve Pasifik'te de ABD ve İngiltere'nin Japonya'ya karşı elde ettiği zaferler neticesinde İkinci Dünya Savaşı'nın Müttefiklerin zaferiyle sonuçlanacağı belli olmuştu. 1945 yılına gelindiğinde, savaş sonunda yapılacak barış görüşmelerinin bir anlamda kılavuzu olacak görüşmeler yapmak için “*Üçler*” olarak adlandırılan ABD Başkanı Roosevelt, İngiltere Başbakanı Churchill ve SSCB Lideri Stalin'in katılımıyla bir toplantı yapılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Mevcut durumdan ötürü bu üç lider ile ilgili hem kendi ülkelerinde hem de dünya kamuoyunda yapılması şart olan toplantının geleceğine dair kafalarda soru işaretleri oluşmuş, ancak Başkan Roosevelt bu durumun ortadan kalkması için 4 Ocak 1945 günü bu

²¹² İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 241-242; Benhür, *age*, s. 414.

konuda açıklama yaparak ilk adımı atmıştır. Başbakan Churchill de 5 Ocak'ta Roosevelt ve Stalin'e bir mesaj göndererek, seri bir şekilde buluşmaları gerektiğini bildirmiştir. Üç liderin de görüşme yapılmasına mutabık kaldığı bu yeni toplantıda, daha önceki konferanslarda olduğu gibi savaştaki son durumu tartışmayacakları, aksine savaş dışı konuların öncelik olacağı basına yansımıştır.²¹³ Bu şartlar içinde Yalta Konferansı, 4-11 Şubat 1945 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. ABD, İngiltere ve SSCB'nin katıldığı konferans, savaş sonrası oluşacak dünya düzeninin belirlenmesi amacıyla toplanmış, bir nevi sulh müzakeresi niteliğini de taşımıştır.²¹⁴

Yalta Konferansı'nda görüşmeler 5 Şubat'ta başlamış, ilk gün savaş sonrasında Almanya'nın durumu, ikinci gün de Birleşmiş Milletler ve Güvenlik Konseyi'nin çalışma şartları ele alınmış ve ABD, İngiltere ve SSCB'nin birlikte hareket etmesi konusunda uzlaşma sağlanmıştır. Ayrıca bu karara ilaveten Birleşmiş Milletler örgütünün kuruluş toplantısına, sadece Mihver grubuna karşı savaş ilan eden devletlerin çağırılması kararlaştırılmıştır. Türkiye, Balkan devletleri arasında bir federasyon kurulması sırasında gündeme gelmiş, ancak Stalin ve Molotov, Türkiye'nin buraya katılmasında bir aciliyet olmadığını belirterek Türkiye'yi devre dışı bırakmak istemişlerdir. Ruslar, Türkiye'yi sadece Balkan federasyonunda değil Birleşmiş Milletler organizasyonunda da istememiş, bu yüzden 44 devletin yer aldığı Birleşmiş Milletler Konferansı'nın kararlaştırıldığı 8 Şubat toplantısında, Türkiye'nin adı ilk başta yer almamıştır. Lakin Churchill, Türkiye'nin savaşın başından beri kendileri ile ittifak halinde bulunduğunu ve yeterli askeri donanımına sahip olmadığı gerekçesiyle savaşa katılamadığını vurgulayarak Stalin'i ikna etmiştir. Stalin de 1 Mart 1945 tarihine Almanya'ya savaş ilan etmesi halinde Türkiye'nin, San Francisco'da yapılacak Birleşmiş Milletler Konferansı'na davet edilmesi şartını öne sürerek bir anlamda Churchill'in isteğini kabul etmek zorunda kalmıştır.²¹⁵

Türkiye, Churchill'in de yardımıyla kendisini uluslararası arenada çok önemli bir işlevi olacak örgütün içine atmayı bir şekilde başarsa da esas can sıkıcı nokta 10 Şubat tarihli oturumda gerçekleşmiştir. Stalin, bu oturumda Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ndeki düşüncelerini şu sözlerle ifade etmiştir: *"Bu arkaik(modası geçmiş) bir anlaşmadır. Hazırlanmasında Japonya Rusya'dan daha mühim bir rol oynamıştır. Mütevaffa Milletler*

²¹³ Mustafa Emre Kürümoğlu, *Yalta-Potsdam'da Savaş Sonrası Uluslararası Düzenin Kurulması ve Türkiye (Türk Basınına Göre, 1945)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara 2011, s. 19-20.

²¹⁴ Umar, *agm*, s. 396-397.

²¹⁵ İsmail Köse, "Yalta ve Potsdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 19, Trabzon 2015, s. 248-249.

Cemiyeti'ne dayanan ve İngiltere ile Rusya arasındaki münasebetlerin iyi olmadığı bir zamanda oluşturulmuş bir anlaşmadır. Türklere, sadece harp halinde değil, harp tehdidi halinde de Boğazları kapama hakkını vermektedir. Anlaşmanın derhal revizyonunu talep etmiyorum. Sadece Kırım(Yalta) Konferansı'ndan sonra Dışişleri Bakanlarının bu konuyu ele almakla tavzif edilmelerini (görevlendirilmelerini) istiyorum. Türkiye'nin bu şekilde Rusya'nın boğazını sıkması son derece haksızdır.” Stalin, Yalta'ya kadar Boğazlar konusunu ya ikili görüşmelerde ya da karşılıklı telgraflarda açarken ilk defa uluslararası toplumun takip ettiği bir konferansta dile getirerek bu konudaki niyetini belli etmiştir. Stalin'in bu konuşmasına ABD Başkanı Roosevelt, “Rusya bakımından batıda sıcak denizlere rahatça çıkmayı istemesi tamamen mantıktır”, diyerek SSCB'nin arkasında yer alırken Churchill ise “Ben de tamamen mutabık olacağım, ancak Türkiye'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü mutlak şekilde garanti edilmelidir.” sözleriyle Roosevelt'e göre daha temkinli bir davranış göstermiştir.²¹⁶ Tabi Churchill'in bu sözlerinin altında Balkanlarda giderek artan SSCB nüfuzuna karşı en azından Türkiye'yi kendi yanında tutma düşüncesi olduğu söylenebilirdi.

Konferans sonucunda, Boğazlarla ilgili Stalin'in isteği doğrultusunda, üç ülkenin Dışişleri Bakanlarının Londra'da bir toplantı yapması, bu toplantıda Yalta'daki taleplerin değerlendirilmesi ve uygun bir zamanda Türk idarecilerine de gerekli bilgilerin verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda İngiliz Büyükelçi Peterson, Dışişleri Bakanı Hasan Saka'yı konferans sonrası ziyaret etmiş ve Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'e dahil olması için San Francisco Konferansı öncesi Almanya'ya savaş ilan etmesi gerektiğini söylemiştir. Türk idarecileri bu fırsatı kaçırmayarak Peterson'un ziyaretinden üç gün sonra 23 Şubat 1945'te, 1 Ocak 1942 tarihli Birleşmiş Milletler Beyannamesi imzalamış ve Almanya'ya savaş ilan etmiştir. Türkiye, Almanya'ya savaş ilan etmesiyle 5 Mart 1945 tarihinde San Francisco Konferansı'na davet edilmiş ve Birleşmiş Milletler kurucu üyeleri arasındaki yerini almıştır.²¹⁷

1.4.5.2. Dostluk Döneminin Sona Ermesi

SSCB Hükümeti, anlaşmanın yapıldığı dönemden beri Montreux Sözleşmesi'ne karşı bir duruş sergilemiştir. Anlaşma sonrası ilk zamanlar Boğazları, Türkiye ile birlikte savunmak istediklerine yönelik bir söylem geliştirseler de aslında kendi hareket kabiliyetlerini kısıtlı gerekçesiyle bu anlaşmanın iptalini istemişlerdir. Hâlbuki anlaşmanın imzalandığı 1936'dan İkinci Dünya Savaşı'nın bittiği 1945 yılına kadar Montreux Sözleşmesi, imzacı devletler ve

²¹⁶ Umar, *agm*, s. 397.

²¹⁷ Esmer, Sander, *agm*, s. 184-185.

diğer ülkeler açısından hiçbir problem yaşanmadan uygulanmıştır. SSCB'nin rahatsızlık yaşadığı Boğazların Rus gemilerine kapalı olması ise Akdeniz'e kıyısı olan devletlerin Almanya ve İtalya işgali altında bulunmasından kaynaklanmıştır. Sözleşmede esaslı bir değişiklik yapılması halinde ise başta Türkiye'nin bağımsızlığı ve egemenliği olmak üzere, Ankara'nın dış politika tercihlerini tehdit eder hale gelecekti. Türk idareciler bu yüzden Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Milletler Cemiyeti altında kolektif savunma sistemi içerisinde imzalandığına ve yeni kurulacak Birleşmiş Milletler sistemine de rahatlıkla adapte olabileceğine güvenmekteydiler. Herhangi bir durumdan dolayı sözleşmede değişiklik yapılması gündeme gelirse de zaten Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalayan devletlerden herhangi birisi, her 5 sene sonunda 3 ay önceden bildirimde bulunmak şartıyla değişiklik yapılmasını isteme hakkına sahipti. Sözleşmenin 5 yıllık ikinci periyodunun 1946 yılında dolacağı biliniyordu ve SSCB Hükümeti, bu konu ile ilgili makul taleplerini bir sene sonra gündeme getirebileceğinden bu konuda Rusların iyi bir niyet taşıdıkları söylenemezdi.²¹⁸

SSCB'nin, anlattığımız gibi Boğazlar konusundaki emellerinin üzerine Yalta Konferansı'nda yaşananlarla birlikte, iki taraf arasında bir görüşme yapılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda Ruslar ilk adımı atmış, SSCB Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper ile 19 Mart 1945 tarihinde makamında bir görüşme gerçekleştirmiştir. Molotov görüşmede, SSCB'nin Türkiye ile yaptığı 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması'nın süresinin uzatmayacağını ve *"İkinci Dünya Savaşı'nda meydana gelen köklü değişiklikler"* nedeniyle 7 Kasım 1935 tarihli protokole göre de sözleşmenin feshedildiğini büyükelçiye bildirmiştir.²¹⁹

Türkiye için beklenmedik bir gelişme sayılabilecek bu sözleşmenin fesih olayı, aslında Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper için çok da sürpriz olmamıştır. Çünkü Sarper, Ankara'nın da talimatıyla Yalta Konferansı öncesi Aralık 1944'te, o dönemde Moskova'da bulunan SSCB'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve görüşme sonundaki izlenimlerini Dışişleri Bakanlığı'na iletmıştır. Sarper'in telgrafında Ankara'yı uyarıcı şu mesajlar vardır:²²⁰

²¹⁸ Köse, "Yalta ve Postdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri", s. 250-251.

²¹⁹ Aydın, *agm*, s. 472.

²²⁰ Gürün, *age*, s. 270-271.

“Sovyetlerin bize karşı durumlarını dostane diye tavsif etmeğe imkan yoktur. Bize muameleleri, bura ölçüsünde dürüst ve nazikane olmakla beraber, çekingen ve hatta soğuktur.”

“...Ruslar, Boğazlar meselesini pek unutmuşa benzemiyorlar.”

“...Üçler(Yalta) Konferansında siyasi vaziyet aydınlanır aydınlanmaz bizi sıkıştırmaya başlayacaklarını tahmin ediyorum.”

“... Ruslarla münasebetlerimizin dostane gibi telakki etmek hususundaki tek taraflı gayretlerin tezahürat halini almasının da netice üzerinde müspet tesiri olacağına inanmıyorum. Sovyetlerin aramızda mevcut Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasının sona erme tarihi olan 7 Kasım’dan 6 ay önce, yani 7 Mayıs 1945 tarihinde fesih ihbarında bulunmaları beklenebilir.”

Görüldüğü gibi Türk Büyükelçisi, Molotov ile yapılan görüşmeden 4 ay önce olabilecekleri Ankara’ya bildirmiş, sadece fesih tarihinde yanılmıştı. Molotov’un antlaşmanın kaldırıldığı açıklamasından Dışişleri Bakanlığı durumu İngiltere ve ABD ile mütalaa etmiş, daha sonra Dışişleri Bakanı Hasan Saka 4 Nisan 1945 tarihinde Molotov’un verdiği notaya bir deklarasyon ile cevap vermiştir. Deklarasyonda Saka, sona eren Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması yerine, iki tarafın da mevcut durumdaki menfaatlerine uygun bir şekilde iyileştirmeleri içeren yeni bir antlaşma ile yapılması konusunda SSCB Hükümeti’nin telkinlerinin dikkate alınabileceğini ve kendilerine yapılacak bütün teklifleri tetkike hazır olduklarını bildirmiştir.²²¹

Türkiye, bu bildiriyle SSCB ile yeni bir dostluk antlaşmasının kapısını açarken, bundaki sonraki süreçte iki büyükelçi Sarper ve Vinogradov arasında Türkiye-SSCB Hükümetlerinin bilgisi dahilinde bir dizi görüşme dönemi başlamıştır. Bu görüşmelerin temel amacı, yapılacak yeni antlaşmanın ana hatlarını belirlemek ve iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişimi olmuştur. Görüşmelerde iki tarafında üzerinde titizlikte durduğu nokta ise, yapılması planlanan yeni antlaşmanın, en az son eren antlaşma kadar bir niteliğinin olmasıdır. Öte yandan Sarper’in, Türkiye’nin SSCB ile bir ittifak antlaşması da yapabileceğini söylemesiyle iki ülke arasında Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması’nın yanında bir de ittifak antlaşması ihtimalini de oluşturmuştu. Vinogradov ise görüşmelerle ilgili bütün detayları

²²¹ Gürün, age, s. 278.

Moskova'ya iletirken Türkiye'nin, SSCB ile İngiltere'nin ileride itirazına neden olabilecek dostluk antlaşması yapmak yönündeki kararlılığını da vurguluyordu.²²²

İki büyükelçi aralarında görüşme yaparken 7 Mayıs 1945 tarihinde gerçekleştirilen San Francisco Konferansı sırasında, bu kez iki ülkenin Dışışleri Bakanları arasında bir görüşme gerçekleşmiş ve bir durum değerlendirmesi yapmışlardır. Bu görüşmede Molotov, Saka'ya yapılması gündemde olan antlaşma ile ilgili SSCB'nin herhangi bir hazırlığı olmadığını ve Türkiye'den gelecek teklifleri dinlemeye hazır olduklarını söylerken, Saka da Molotov'a SSCB'nin tekliflerini beklemeyi tercih ettiklerini dile getirmiştir.²²³

İlkbahar ayları boyunca iki ülke arasında devam eden görüşmelerde, açıkçası Türkiye'nin SSCB'ye göre olası yeni bir antlaşmada daha istekli taraf olduğu görülmüştür. Bu süre zarfında iki ülke temsilcileri genellikle ilk hamlenin karşı taraftan gelmesini ve buna göre bir pozisyon almayı yeğledikleri için görüşmeler çıkmaza girmiştir. Birazda bu sebeple Molotov, Sarper'i 7 Haziran'da makamına davet ederek iki ülke arasında bir antlaşmanın yapılabilmesi Türkiye-SSCB arasındaki bazı sorunların çözümümlenmesi gerektiğini söylemiştir. Molotov'a göre bu sorunlar üç ana maddeden oluşmaktaydı.²²⁴

1- *Türkiye'nin doğu sınırında değişiklik yapılması(1921 Moskova Antlaşması'nın değiştirilerek Kars ve Ardahan bölgelerinin SSCB'ye verilmesi.)*

2- *Boğazlarda ortak savunmayı sağlamak için SSCB'ye üs verilmesi.*

3- *Montreux'nün yeniden gözden geçirilmesi.*

Molotov'un bu talepleri sonrası Selim Sarper, Ankara'nın Moskova Antlaşması hükümleri gereğince SSCB ile arasında belirlenmiş olan sınırların değiştirilmesini ve Boğazlarda SSCB'ye üs verilmesini kabul etmeyeceğini belirtirken Montreux Sözleşmesi'nin ise sadece Türkiye ile SSCB'yi değil taraf olan bütün devletleri ilgilendirdiğinden onların da görüşlerinin alınması gerekliliğini söylemiştir.²²⁵

²²² Agil Hacıyev, *Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Sovyetler Birliği'nin Türkiye Algısındaki Değişim ve Dış Politikaya Yansımaları (1939-1953)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014, s. 126.

²²³ Benhür, *age*, s. 438-439.

²²⁴ Aydın, *agm*, s. 473.

²²⁵ Umar, *agm*, s. 402.

Molotov'un bu taleplerine Türk Hükümet cenahında ilk olarak Cumhurbaşkanı İnönü'den bir cevap gelmiş, İnönü "*Türk topraklarını ya da Türkiye'nin haklarını hiç kimseye devretme yükümlülüğümüz yoktur (...) Onurumuzla yaşar, onurumuzla ölürüz.*" sözleriyle sert bir tepki ortaya koymuştur. Molotov'un, İnönü'nün olumsuz cevabına rağmen 18 Haziran'da Büyükelçi Sarper'le görüşerek taleplerini yinelemiştir. Lakin Türk tarafında bu taleplere ilişkin herhangi bir değişiklik olmamış ve ilkbahar aylarından itibaren 1925 antlaşmasının yerini alabilecek yeni bir antlaşma yapılma olasılığı kalmamıştır.²²⁶ Bu vesileyle Kurtuluş Savaşı'nın başından beri Türkler ile Bolşevikler arasında başlayan dostluk süreci, daha sonra iki tarafın kurduğu yeni devletlerle daha da güçlenmiş olmasına rağmen, İkinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı yeni durum sebebiyle özellikle SSCB'nin, Türkiye'nin egemenlik haklarını hiçe sayan talepleriyle bozuntuya uğramış ve iki ülke arasındaki ilişkiler bir anlamda Çarlık Rusya'sı dönemine geri dönmüştür.

Bölümü noktalarken, kronolojik olarak gittiğimizden dolayı İkinci Dünya Savaşı'nın son kısmını anlatmakta fayda var. Normandiya Harekatı ile savaştan galip çıkma ümidi kalmayan Almanya, bu süreçten sonra Müttefik kuvvetleri tarafından doğudan ve batıdan işgal edilmeye başlamıştır. Müttefikler, Berlin'e girdikleri ve çarpışarak Başbakanlık binasına yaklaştıkları 30 Nisan 1945 tarihinde Alman lider Hitler, yerine Amiral Doenitz'i bırakarak intihar etmiştir. Berlin, 2 Mayıs'ta tamamen Müttefiklerin eline geçmiş, 4 Mayıs'ta da Hollanda, Kuzeydoğu Almanya ve Danimarka'daki Alman askerleri, Müttefik kuvvetlere teslim olmuşlardır. Doenitz, Almanya'nın başına geçince ilk iş olarak Almanya'yı Bolşevizm'den kurtarmak olarak bir hedef seçtiğinden, Alman askerleri kitlesel olarak ABD ve İngiltere askerlerine teslim olmayı tercih etmişlerdir. Bu sebepten dolayı mütarekeyi biraz da olsa geciktirmiş ve 7 Mayıs 1945'te temsilcilerini Amerikalı General Eisenhower'ın karargâhına gönderip kayıtsız şartsız teslim belgesini imzalamış ve böylelikle Avrupa'da savaş tamamen sona ermiştir.²²⁷

Avrupa'da savaş sona ererken Pasifik'te Japonya, umutsuz olarak hala direnmeyi sürdürmekteydi. Bu arada Postdam Konferansı'nın başladığı gün ABD, New Mexico'da ilk atom bombası denemesini yapmış ve olumlu bir şekilde sonuçlanmıştı. ABD'nin yeni Başkanı Truman, bu olayı SSCB lideri Stalin'e aktarmasına rağmen Stalin, o dönemde atom bombasının önemini kavrayamamıştır. Başarılı atom bombası denemesinden sonra ABD, savaşı artık tamamen noktalamak için 6 Ağustos 1945'te Hiroşima ve 9 Ağustos 1945'te de

²²⁶ Aydın, *agm*, s. 474.

²²⁷ Armaoğlu, *age*, s. 207-208.

Nagazaki üzerine birer atom bombası atarak her iki şehirde yüzbinlerce insanın ölmesine neden olmuştur. Japonya, bu iki bombanın yarattığı vahameti görüp, 10 Ağustos 1945 tarihinde İsviçre aracılığı ile ABD'ye başvurmuş ve Japon İmparatoru'nun haklarına ve ayrıcalıklarına dokunulmamak şartıyla teslim olacağını bildirmiştir. Hiroşima'ya atılan atom bombası yarattığı tahribat sadece Japonya'yı değil bölgedeki SSCB'yi de etkilemiş, bu sebeple SSCB Hükümeti, acele bir şekilde 8 Ağustos'ta Japonya'ya savaş ilan edip Mançurya'yı hemen işgal etmiştir. 2 Eylül 1945'te Japonya'nın, teslim olduğunu gösteren belgeyi bölgedeki ABD'nin Missouri zırhlısında imzalamasıyla o gün İkinci Dünya Savaşı resmen sona ermiş oluyordu.²²⁸

1.5. Türkiye-SSCB İlişkilerinden Etkilenen Diğer Gelişmeler

1.5.1. Turancılık Davası

1.5.1.1. 3 Mayıs 1944 Olaylarına Giden Süreç

Türkçülük ideolojisi çerçevesinde kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti içerisinde yaşayan Türk toplumu, Cumhuriyet Halk Partisi iktidarını içine alan ilk 25 yılda milliyetçiliği din ile birlikte benimsemiştir. Materyalist milliyetçilik kavramı ise toplumun içinde oldukça azınlıkta kalan bir aydın grup tarafından benimsenmiş ve sadece kültürel çerçevede savunulmuştur. Bu dönem içinde özellikle 1940 yıllarına kadar Türk milliyetçiliği, devletin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün savunduğu ve Türk toplumuna benimsettiği şekilde Kemalist bir çizgide ilerlemiştir. Lakin bu dönem içinde tek parti yönetiminin etkisi doğrultusunda resmi bir milliyetçilik anlayışı toplum içinde sınırlandırılmış olsa bile o dönemde ülke topraklarında esmeye başlayan Pantürkizm akımı ve taraftarları devlet tarafından devamlı göz önünde tutulmuş ve tahrip edilmiştir. Genel görüş ise bu gelişen yeni akım ve onun getirdiği olayların, İkinci Dünya Savaşı'nın devletlerarası bloklaşmasında Türkiye Cumhuriyeti'nin stratejik konumundan faydalanmak ve saflarına çekmek için giriştikleri iç ve dış siyasete müdahale etme çabalarından biri olarak görülmüştür.²²⁹

İkinci Dünya Savaşı'nın ilk evresi Almanya üstünlüğü ile geçerken bu dönemde Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi Papen bir yandan, Türkiye'deki Pan-Turanist çevreler ile ilişki kurmuş diğer yandan da SSCB'den Anadolu'ya göç eden Türk asıllı göçmenler ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Papen'in bu girişimlerinin altında, Türkiye öncülüğünde Almanya'ya karşı Balkanlarda ikinci bir cephe açılmasını engellemek vardır. Bu bağlamda

²²⁸ Armaoğlu, *age*, s. 210.

²²⁹ Çetin Adem, *Orhun Dergisinin Türk Düşünce Hayatındaki Yeri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2009, s. 63

Cumhurbaşkanı İnönü ile de bir görüşme yapan Papen, Türkiye’deki “*Turancılık*” mevzusunu İnönü’ye de aktarmış fakat Türk Cumhurbaşkanı, bunların konuşulabilmesi için SSCB’nin yenilgisinin kesinleşmesinin gerektiği ve ancak böyle bir durumda görüşmenin mümkün olacağı ve Türkiye’nin bu konuda istekli davranacağını belirtmiştir.²³⁰

Esasen Cumhurbaşkanı İnönü de, Nazilerin üstün gittiği dönemde bile Turancı anlayışa sempati ile yaklaşmamıştır. Bunun altında yatan iki neden bulunmaktadır: Birincisi, Almanya’nın İkinci Dünya Savaşı’nı üstün bir şekilde bitireceğine inanmamaktadır. İkincisi ise Turancı zihniyetin Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’ne yaşattıklarıdır. Cumhurbaşkanı’nın bu tutumu, Türkiye’deki Türkçü-Turancı çevrelerde hayal kırıklığı yaşatmıştır. Çünkü Türkiye’deki Turancı çevreler Sovyet coğrafyasındaki Türk topraklarının ele geçirilmesini ve bunun için de Türkiye’nin Almanya’nın yanında, SSCB’ye karşı derhal savaşa katılmasını istemişler, lakin bu düşünce İkinci Dünya Savaşı boyunca hayata geçirilememiştir.²³¹

Konu özeline dönersek 3 Mayıs 1944 olaylarının başlangıcı, Faris Erkman’ın “En Büyük Tehlike” isimli broşürü yayınlamasıyla başlamıştır. Bu broşürde Erkman, Türkiye’deki Turancı-Türkçü zihniyetin ırkçı kuklalar olduğundan bahsetmekte ve iplerinin dış güçlerin elinde olduğunu iddia etmiştir. Broşürde ayrıca Türkçü yayınlardan alıntılar yaparak açıkça bu zihniyetin o dönemde Anadolu’daki önemli temsilcilerinden olan Atsız, Rıza Nur, Erkilet ve diğerlerine karşı bir girişimde bulunmanın dışında bu isimleri savaş kışkırtıcısı olarak nitelendirmiştir. 1943 tarihli bu broşür genel olarak ise Türkiye’nin Türk asıllı halkları SSCB boyunduruğundan kurtarma amacıyla Almanya’nın yanında savaşa girmeyi isteyenlerin propagandalarının tehlike arz ettiği ve buna toplum nezdinde dikkat çekmek amacıyla yazıldığı belirtilmiştir. Hakikaten Faris Erkman hazırladığı bu broşür ile farkındalık yaratmayı başarmış ve o dönemdeki Türkiye’nin siyasi durumu ve ırkçılığa bakışı kamuoyunda tartışılmaya başlanmıştır. Gerçekçi olmak gerekirse Türkiye’deki ırkçı düşünceye karşı bu tutumun alınması, Alman ordularının 31 Ocak 1943’te Stalingrad’da SSCB’ye karşı yenilmesiyle başlamıştır.²³²

Türkçü-Turancı zihniyetin önde gelen kalemlerinden olan Nihal Atsız, bu gelişmeler üzerine o dönemde kendisinin çıkarmakta olduğu Orhun dergisinin 16. sayısında dönemin

²³⁰ Cemil Koçak, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945): Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*, C. 1, İstanbul 2010, s. 663.

²³¹ Koçak, *age*, s. 674.

²³² Mert Gönül, *Türk Düşünce ve Siyasi Hayatında Fethi Tevetoğlu*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011, s. 104-105.

Türkiye Başbakanı Şükrü Saraçoğlu'na ithafen iki açık mektup yayınlamıştır. Yayımladığı iki açık mektupta Atsız, İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru SSCB'nin savaştaki inisiyatifi eline geçirmesine binaen, Türkiye'de giderek artan komünist etkinliklerine dikkat çekmiş ve özellikle bunların eğitim alanında yapacağı yıkıcı etkileri açıklayarak, kendileri açısından bu kötü gidişin durdurulmasını istemiştir. Atsız, Başbakan Saraçoğlu'nun TBMM'deki bir konuşmasında Türkçü olduğunu söylemine vurgu yaparak özellikle son dönemde Milli Eğitim alanındaki komünist etkinliklerini ve faillerini ele alarak onları sırasıyla tanıtmış ve bunları destekleyen dönemin Milli Eğitim Bakanı'nı da istifaya davet ederek yazısını sonlandırmıştır. Nihal Atsız'ın yazısında, üzerinde durduğu ilk kişi de sabıkalı bir Devlet Konservatuarı öğretmenini olan Sabahattin Ali olmuştur. Atsız, Sabahattin Ali'nin 1931 yılında yayımladığı, Atatürk başta olmak üzere zamanın devlet büyüklerini alaya alan bir şiirinden dolayı 14 ay hapis cezası aldığını, lakin Ali'yi himaye eden bazı kesimlerce affedilmesinin sağlandığı ve bu olaydan kısa bir süre sonra Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından konservatuvarda öğretmenliğe yükseltilmesine rağmen kendince vatan hainliğine varan eylemlerini belirtmiştir. Atsız'ın bu yazı dizisi bütün ülkede ilgi ile karşılanırken Sabahattin Ali, Nihal Atsız'a karşı dava açarak ülke içinde yaşanacak olayların fitilini ateşlemiştir.²³³

Diğer taraftan Sabahattin Ali ile Nihal Atsız arasındaki çatışma aslında iki boyuta dayanmaktadır. Birincisi, daha önce anlattığımız gibi ikili arasındaki ideolojik farktan kaynaklanmaktaydı. Bu çatışmanın ana kaynağını ise Sabahattin Ali'nin 1939'da yayınladığı "*İçimizdeki Şeytan*" adlı roman oluşturmaktaydı. Nihal Atsız, bu romanda yer alan kimi karakterlerin, Sabahattin Ali tarafından Türkiye'deki Türkçü zihniyetin önde gelenlerini kötölemek amacıyla oluşturulduğunu iddia etmiştir. Atsız'a göre bu roman, üstü kapalı bir biçimde milliyetçiliği ve milliyetçileri aşağılayan bir romandır ve içindeki karakterlerin gerçek hayatta karşılıkları vardır. Romanda yer alan Tatar suratlı herif, Zeki Velidi Togan, Profesör Hikmet; Mükrimin Halil; İsmet Şerif; Peyami Safa ve Nihat da muhtemelen Nihal Atsız'ın kendisidir. Bu sebepten dolayı Nihal Atsız, "*İçimizdeki Şeytan*" romanına misillemede bulunmak için "*İçimizdeki Şeytanlar*" adlı kitabı yayınlarak bir cevap vermek istemiştir. Görüldüğü üzere ikili arasındaki çatışma yıllar öncesine dayanmış ve günün konjonktürü gereğince yeniden alevlenmiştir.²³⁴

²³³ Necmeddin Sefercioğlu, *3 Mayıs 1944 ve Türkçülük Davası*, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara 2009, s. 7-8.

²³⁴ Çağrı Doksan Çolak, *Türkiye'de Türkçü-Turancı Düşüncenin Kökleri ve Irkçılık-Turancılık Davası*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2014, s. 131.

Nihal Atsız, Başbakan'dan bütün komünistlerinin görevden alınmasını istemiş olması ve bu mektupların kamuoyunda büyük yankı oluşturmaları üzerine, mektuplarda en fazla suçlanan kişi olan Sabahattin Ali, 7 Nisan 1944 tarihinde Nihal Atsız'ı mahkemeye vermiştir. Dava ise 26 Nisan 1944'te Ankara 3. Asliye Ceza Mahkemesi'nde başlamıştır. Nihal Atsız mahkemedeki savunmasında, suçlamalarının kişisel bir nitelik taşımadığını, sadece sorumluluğunu bilen bir milliyetçi insan olarak Türk idarecilerini, ülkede komünist düşüncenin yayılmasını önlemek için uyardığını söylemiştir.²³⁵

Nihal Atsız'ın bu açıklaması üzerine dava savunmanın genişletilmesi için 3 Mayıs'a ertelenmiştir. 3 Mayıs 1944 tarihine gelindiğinde ise duruşmadan çok Ankara'da yapılan gösteriler konuşulmuştur. Bu duruşma da savunmanın genişletilmesi için ek süre isteyen avukatların talebinin kabul edilmesi üzerine 9 Mayıs'a ertelenmiştir. Fakat o gün Turancı-Türkçü taraftarların sokağa dökülerek gösterilerden bulunması ve buna da halkın hatırı sayılır bir kesiminin destek vermesi, duruşmayı gölgede bırakan en önemli unsur olmuştur. 3 Mayıs günü Ankara Garı, sabahın erken saatlerinden itibaren İstanbul'dan gelmesi beklenen Nihal Atsız'ı karşılamak için oldukça kalabalık bir gençlik kütlesiyle dolmuştur. Atsız'ın da içinde olduğu İstanbul treni gara girdiği zaman garı dolduran binlerce genç hep bir ağızdan; *"Kahrolsun Komünistler!"*, *"Hainlere fırsat verilmeyecektir!"*, *"Yaşa Atsız!"* ve *"Yaşasın Türk Milliyetçileri!"* diye bağırmaya başlamışlardır. Ayrıca Nihal Atsız'ı da omuzlarına almışlar ve taksi durağına kadar sevgi gösterileriyle götürmüşlerdir. 3 Mayıs tarihi, bir duruşmadan ziyade bir ideolojinin halkı da yanına katarak hükümeti ve komünistleri protesto eden bir miting günü olarak tarihe geçmiştir. Gençlerin gösterileri sırasında polisin de devreye girmesiyle ortalık birden karışmış ve gençler hem komünizmi lanetleyen sloganlarla hem de milli marşlar eşliğinde Adliye binasından Ulus Meydanı'na doğru yürüyüşe geçmişlerdir. Bu yürüyüş sırasında halkın da kendilerine katılmasıyla gösteri kfilesi giderek büyümüştür. Gösteriler sırasında Sabahattin Ali'nin kitapları yakılmış, bazı öğrenciler ve gençler tutuklanmıştır. Oldukça gergin bir atmosferde geçen Türkçülerin 3 Mayıs 1944 tarihli gösterisi, ileride savcılar tarafından Irkçılık-Turancılık Davası'nın iddianamesinin doldurulmasında, hükümet darbesi olarak ele alınmış ve bayram havasında geçen 3 Mayıs mitingi Türkçüler için ıstırap dolu bir buçuk yılın sebep olmuştur.²³⁶

O dönemin Türkçü-Turancı zihniyetin en önemli aktörlerinden biri olan Nihal Atsız, 3 Mayıs 1944 olaylarını şu şekilde değerlendirmiştir: *"Ankara'da yapılan bir yürüyüş, bugün*

²³⁵ Gönül, *age*, s. 106.

²³⁶ Çolak, Türkiye'de Türkçü-Turancı Düşüncenin Kökleri ve Irkçılık-Turancılık Davası, s. 133-134.

farkına varılmamış olmakla beraber, Türk tarihinin gidişi üzerinde son derece tesirli olmuştur. Havadaki zehirli gazla boğulacak hale gelmiş bir insana oksijen verilmesi, aşırı humma içinde kıvranan hastaya bir antibiyotik şırıngası yapılmasının yaratacağı şifa gibi, dikta idaresi altında yaşayarak o diktanın hiç umursamadığı komünizm propagandasını çökertmeye çalıştığı bir toplumu 3 Mayıs 1944’de Ankara da yapılan bir gençlik yürüyüşü uyarmış, tehlikeyi gördükleri halde ses çıkarmayanlara cesaret ve ümit vermiş, tek partili idare olduğu halde millet meclisinde de görülen heyecanla Türkiye’yi bir “içten vurulma” tehlikesinden kurtarmıştır.” Son yapılan açıklamaya ve tüm sıkıntılara rağmen 3 Mayıs olayları, Türkçü taraftarları arasında “Milli Diriliş” günü olarak değerlendirilmiş ve 3 Mayıs 1944 tarihi, Türk milliyetçilerinin “Bayram” ilan ettiği gün olarak kayıtlara geçmiştir. Bu tarihten itibaren de olayın her yıl dönümünde, 3 Mayıs çeşitli faaliyet ve toplantılarla anılmıştır.²³⁷

1.5.1.2. İsmet İnönü’nün 19 Mayıs Nutku ve Turancılık Konusu

3 Mayıs’tan itibaren olaylara ilişkin gözaltına alınmalar ve gözaltındaki kişilerin sorgu aşamaları 16 Mayıs gününe kadar sürmüş, sonuç olarak gözaltına alınan 57 kişiden 33’ünün tutuklanmasına karar verilmiştir. Bu tutuklamalar ve resmi gerekçeler Hükümet tarafından 16 Mayıs tarihli bir resmi tebliğle kamuoyuna sunulmuştur. 18 Mayıs 1944’te yayınlanan bu resmi tebliğde şu ifadeler yer almaktadır:²³⁸

“Son günlerde hükümetçe kapatılan Orhun mecmuası sahibi Nihal Atsız ile Konservatuar öğretmenlerinden Sabahattin Ali’nin, Ankara’da görülen mahkemesi sırasında Nihal Atsız lehine yapılan taşkınlıklar dolayısıyla nezaret altına alınması zarureti hâsıl olan bazı kimseler nezdinde çıkan evrakın verdiği şüphe üzerine Nihal Atsız, Reha Oğuz Türkkan ve Zeki Velidi Togan ile Hasan Ferit Cansever’in İstanbul’da, bulunan evlerinde ve daha bazı yakın arkadaşları nezdinde İstanbul Örfî İdare Komutanlığı’nca aramalar yapılmış ve elde edilen vesikalar tetkik edilmiştir. Bu vesikaların tetkikinden elde edilen netice ve kanaate göre, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nuzun tespit ettiği esaslara aykırı olarak Irkçılık ve Turancılık gayeleri güden ve son zamanlarda faaliyetlerini arttırdıkları, bu yolda tertibat aldıkları ve anlaşmalar imzaladıkları görülen bu kimselerin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile müesses bugünkü rejimimize ve vatandaşlarımızın hakiki milliyetçilik hislerine aykırı umdeleri ve bu umdelere varmak için gizli

²³⁷ Adem, *age*, s. 72

²³⁸ Çolak, Türkiye’de Türkçü-Turancı Düşüncenin Kökleri ve Irkçılık-Turancılık Davası, s. 140-141.

cemiyetleri, faaliyet programları, teşkilat ve propaganda organları, hatta muhabereelerini gizli tutmağa mahsus şifreleri ve parolaları vardır. Bunlar memleketin muhtelif muntıkalarında ve bilhassa her çeşit terbiye müesseselerinde masum gençlerin milliyetçilik ve vatanseverlik duygularını istismar ederek genç nesil arasında kendilerine taraftar toplamak ve bu suretle hedeflerine ulaşmak için devamlı ve sistemli bir faaliyet sarf etmekte, zararlı ideolojilerini tahakkuk ettirmek yolunda çalışmaktadır. Bu mahiyetteki faaliyet, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’muza aykırı ve Türk Ceza Kanunu’muza göre suç vasıflarını haiz olduğundan faalleri hakkında salahiyyetli adli merciler tarafından kanuni takibat yapılmak üzere işe el konulmuştur.”

Kamuoyuyla paylaşılan tebliğe rağmen Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de İkinci Dünya Savaşı ve cephelerde yaşanan gelişmelerin etkisini göz önünde bulundurarak ülkede gelişen Turancılık ve milliyetçilik konularında birtakım açıklamalarda bulunma ihtiyacı hissetmiş ve 19 Mayıs 1944 tarihinde halka hitaben nutkunun içinde bu konuya da yer vermiştir. Cumhurbaşkanı İnönü sadece kendi konuşmasında bu konuyu dile getirmekle kalmayıp, çevresinde kendisi gibi düşünen insanların yazılarının da yayınlandığı “*İrkçılık-Turancılık*” adlı bir eseri piyasaya sürerek, Turancılık ideolojisinin zararları ve ırkçılığın, Turancılık ile eş değer olduğunu ve bu düşünceden uzak durulması gerektiğini bu eser aracılığıyla bir kez daha kamuoyuna aktarmıştır.²³⁹

Cumhurbaşkanı İnönü’nün konuşmasının konu ile ilgili satırbaşı cümleleri ise şunlardan oluşmuştur:²⁴⁰

“Türk Milliyetçisiyiz, fakat memleketimizde İrkçılık prensibinin düşmanıyız. Memleketimizde politika garazleri için uydurulan İrkçılık önderlerinin çok acıklı faciaları hatıralarımızda canlıdır. 1912 senelerinde Rumeli’de tutunmak için turnaklarıyla kayalara yapışarak son gayretlerini sarf eden Türk erlerine Arnavut Priştineli Hasan ve Derviş Hima ile beraber arkadan hücum tertipleyenlerin Türk ırkçı politikacısı olduğu, Büyük Millet Meclisi’nde ispat olunmuştur...”

²³⁹ Elif Akar, *Türkiye’de Türkçülük Turancılık ve Yargılamalar (1940-1950 Arası Dönem)*, Polis Akademisi Güvenlik Birimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019, s. 53.

²⁴⁰ Akar, *age*, s. 55-57.

“Türk Milliyetçiliği içinde vatan çocuklarının temiz ülkülü ve vatan fikirli olarak birbirine dayanan sağlam bir millet olması, erişilmez ve yanlış bir hayal değildir. Bunun doğru bir fikir ve erişilir bir hedef olduğunu, elle tutulur ve gözle görülür neticeleriyle tamamıyla anlıyoruz. Şimdi insaf ediniz. Türk vatandaşı yetiştirmek için bütün iyi şartları özünde toplamış olan bu feyizli yolu bırakır da ırkçıların Milleti binbir parçaya ayıracak fesatlı ve nifaklı zehirlerine Cemiyeti kaptırır mıyız?”

“Turancılık fikri, yine son zamanların zararlı ve hastalıklı gösterisidir. Bu bakımdan Cumhuriyeti iyi anlamak lazımdır. Millî kurtuluş sona erdiği gün yalnız Sovyetlerle dostluk ve bütün komşularımız eski düşmanlıklarının bütün hatıralarını canlı olarak zihinlerinde tutuyorlardı. Herkesin kafasında, biraz derman bulursak sergüzeştçi, saldırgan bir siyasete kendimizi kaptıracağımız fikrî yaşıyordu. Cumhuriyet, kuvvetli bir medeniyet yaşayışının şartlarından bir esaslısını, milletler ailesi içinde bir emniyet havasının mevcut olmasında görmüştür... “

“Turancılar, Türk Milletini bütün komşularıyla onulmaz bir surette derhal düşman yapmak için birebir tılsımı bulmuşlardır. Bu kadar şuursuz ve vicdansız fesatçıların tezvirlerine Türk Milletinin mukadderatını kaptırmamak için elbette Cumhuriyetin, bütün tedbirlerini kullanacağız. Fesatçılar, genç çocukları ve saf Vatandaşları aldatan fikirlerini Millet karşısında açıktan açığa münakaşa edemeyeceğimizi sanmışlardır. Aldanmışlardır ve daha çok aldanacaklardır. Şimdi vatandaşlarımdan iki suale zihinlerinde cevap bulmalarını isteyeceğim: ırkçılar ve Turancılar gizli tertipler ve teşkillere başvurmuşlardır. Niçin? Kandaşları arasında gizli fesat tertipleriyle fikirleri memlekette yürür mü? Hele, doğudan batıdan ülkeler, gizli Turan cemiyetleriyle zapt olunur mu? Bunlar o şeylerdir ki ancak Devletin kanunları ve esas teşkilatı ayak altına alındıktan sonra başlanabilir. Vatandaşlarıma ikinci sualimi soruyorum. Dünya olaylarının bugünkü durumunda Türkiye’nin ırkçı ve Turancı olması lazım geldiğini iddia edenler hangi millete faydalı, kimlerin maksadına yararlıdır? Türk Milletine yalnız bela ve felaket getirecek olan bu fikirleri yürütmek isteyenlerin Türk Milletine hiçbir hizmetleri olamayacağı muhakkaktır. Bu hareketlerden yalnız yabancılar faydalanabilirler...”

1.5.1.3. Yargılamalar ve Sonuç

Nihal Atsız ve Sabahattin Ali arasında başlayan daha sonra birçok kesimi içine çeken bu olay sonrasında Türkçülerden hatırı sayılır bir kesim sorgulanmış ve 23 kişi hakkında iddianame hazırlanarak gözaltına alınmışlardır. Sanıklar, 18 Mayıs 1944 tarihinde Hükümet tarafından kamuoyuyla paylaşılan bildiride yer alan suçların yanı sıra *“hedeflerine ulaşmak için devamlı ve sistemli bir faaliyet sarf etmek ve memlekette zararlı ideolojilerini tahakkuk ettirmek yolunda muhtelif gruplar halinde çalışmak”*; *“memleketin aleyhine bu gizli cemiyetleri kendi maksatlarına göre tevcih etmek isteyen yabancı teşekküllerle... fesat ve hıyanet”* içinde olmak... *“Hükümeti devirmek için cemiyet kurmak, hükümetin, Büyük Millet Meclisi’nin manevi şahsiyetlerini tahkir, milli menfaatlere muhalif hareket etmek, gayesi devletin Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile muayyen olan ana vasıflarına muhalif milli hissiyatı sarsmağa, zayıflatmağa matuf propaganda yapmak”* iddiaları da yargılanmaları sırasında kendilerine isnat edilmiştir. Sanıklar, gerek hükümetin kendilerine bakışı nedeniyle gerekse özellikle İkinci Dünya Savaşı’nda SSCB’nin bölgede üstünlüğü ele geçirmesinin etkisiyle gözaltında oldukça zor günler geçirmişlerdir. Gözaltında ve daha sonrasında tutuklananlar, verdikleri ifade ve hatıralarında tabutluk denilen ve tavanlarında 500’er mumluk ampullerin bulunduğu işkence odalarına kapatılmışlar ve çeşitli işkencelerden geçmişlerdir.²⁴¹

Turancılık davası, altmışaltı duruşmaya sahne olmuş ve 29 Mart 1945’te sona ermiştir. Son duruşma sonrası sanıkların büyük bir kısmı beraat ederken, on kişilik bir grup çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Sanıklar arasında Zeki Velidi Togan, Hükümeti devirmek amacıyla komplo kurmaktan dolayı en uzun hapis cezasına çarptırılırken, Reha Oğuz Türkkan, Cihat Savaş Fer ve Nurullah Barıman yalnızca gizli bir örgüt kurmaktan hüküm giymiştir. Nihal Atsız, Nejdet Sançar, Alparslan Türkeş ve Fethi Tevetoğlu, yıkıcı propaganda yapmaktan çeşitli derecelerde suçlu bulunmuş, Cebbar Şenel ve Cemal Oğuz Öcal ise, yalnızca, Ankara’daki 3 Mayıs 1944 olaylarına katılmaktan suçlu sayılmıştır. 1 No.lu Sıkıyönetim Mahkemesi, ayrıca yukarıda ismi geçenlere, darbe planlama suçundan hüküm verilemeyeceği, çünkü örgütün tutuklamalardan önce feshedilmiş olduğunu gösteren kanıtlar bulunduğu sonucuna varmıştır.²⁴²

1 No.lu Sıkıyönetim Komutanlığı Mahkemesi’nin verdiği cezalar sanıklara çok ağır gelmiş, bu bağlamda suçsuz olduklarını düşündükleri için Nihal Atsız ve arkadaşları vatanlarına bağlılıkları ve milliyetçilikleri sonucu aldıkları bu cezanın temyizi için Askeri

²⁴¹ Adem, *age*, s. 80-81.

²⁴² Çolak, Türkiye’de Türkçü-Turancı Düşüncenin Kökleri ve Irkçılık-Turancılık Davası, s. 187.

Yargıtay’a başvurmuşlardır. Askeri Yargıtay da davayı esastan ele almış ve davayı 1 No.lu Sıkı Yönetim Mahkemesi’nden alarak 2 No.lu Sıkıyönetim Mahkemesi’nde görülmesine karar vermiştir. Bunun sonucunda da 25 Ekim 1945 tarihinde tutuksuz yargılanmak üzere serbest bırakılan sanıklar, 31 Mart 1947 tarih ve 1947/3 sayılı kararlar beraat etmiştir.²⁴³

Geriye dönüp baktığımızda, İkinci Dünya Savaşı boyunca tarafsız bir duruş sergileyerek savaşa fiili olarak dahil olmayan Ankara, yine de savaş öncesi, esnası veya sonrasındaki pozisyonunu tehlikeye düşürebilecek her gelişmeyi, konuyu ya da süreci tehdit olarak algılamış ve şiddet de dahil olmak üzere her türlü tedbire başvurmuştur. Savaşın ilk evresinde Almanya’nın üstünlüğü ve bu ülkeyle olan dostluğun etkisiyle Türk Hükümeti, ülke içindeki milliyetçi faaliyet ve yayınlardan rahatsızlık duymamıştır. Fakat savaş ilerledikçe SSCB’nin Nazileri püskürterek üstünlüğü ele geçirmesi ve Ankara’nın, Moskova ile tekrardan yakınlaşma emareleri göstermesi iç politikada da bir değişikliğe gidilme ihtiyacı doğurmuş ve Hükümet, Türkçü ve Turancı oluşumları göz önünde tutmaya başlamıştır. Dolayısıyla Türkçülük ve Turancılık ideolojileri, hükümet nezdinde çok tehlikeli ve devlet güvenliğini tehdit eder hale gelmiş, hatta bu akımı savunanlara ırkçı demekten çekinmeyerek Turancılık ile ırkçılığı aynı kefeye koymuş ve konu ile ilgili duruşunu kamuoyuna göstermiştir.

Son olarak Turancılık davası, Türkiye-SSCB arasında bir fiili durum oluşturmamıştır. Bu durum sadece Türk yetkililerinin, Rusların ileride boğazlar konusunu yeniden gündeme getirme ihtimaline karşı bir ön alma çabası olarak değerlendirilebilirdi. İkinci Dünya Savaşı sonundaki gelişmeleri düşündüğümüzde dış politikada bir başarı getirmeyen bu politika, iç siyasette de Hükümeti zora sokmuş, 14 Mayıs 1950 seçim sürecinde başta Demokrat Parti olmak üzere muhalefetin kullandığı kullanışlı bir malzeme haline gelmiştir. Turancılık davası İnönü’nün yönetimindeki Cumhuriyet Halk Partisi’nin o seçimi kaybetmesinin başlıca etkenlerinden biri olarak gösterilmiştir.²⁴⁴

1.5.2. Boraltan Köprüsü Olayı

İkinci Dünya Savaşı süresince Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkileri etkileyebilecek diğer bir gelişme de “*Boraltan Köprüsü Olayı*” olmuştur. Savaş öncesi ve esnasında da sıklıkla bahsettiğimiz gibi Türkiye, İkinci Dünya Savaşı başlamadan önce İngiltere ve Fransa ile bir “*Barış Cephesi*” içine girmek istemiş ve savaş başladıktan bir buçuk ay sonra 19 Ekim 1939 tarihinde İngiltere ile bir ittifak antlaşması imzalayarak fiilen savaş dışı kalmayı tercih

²⁴³ Adem, *age*, s. 89.

²⁴⁴ Sefercioğlu, *age*, s. 29.

etse bile İngiltere yanında yer aldığını göstermiştir. Bu ittifaka o zamana kadar gayet iyi bir ilişki çizgisi götürdüğü komşusu SSCB'yi de katmak istemiş, lakin o dönemde Nazilerin Sovyetler ile ittifak yapması, bir de SSCB lideri Stalin ve Dışişleri Bakanı Molotov'un Boğazlar meselesini yeniden gündeme getirmesi üzerine Ankara'nın planları boşa çıkmıştır.

Savaşın başlarında Fransa'nın teslim olması, Balkanlarda Nazilerin hızlı bir şekilde Türkiye sınırına dayanması, Türkiye'nin savaş dışı kalma pozisyonunu daha da güçlendiren etkenler olmuş ve Şubat 1945'te düzenlenen Yalta Konferansı'na kadar tarafsız bir şekilde savaşın seyrini takip etmiştir. Yalta Konferansı'nda Mihverlere savaş ilan eden devletlerin, daha sonra yapılacak olan San Francisco Konferansı'nda kurulması planlanan Birleşmiş Milletler Teşkilatı'na alınması kararı sonrası Türkiye, sembolik de olan Almanya ve Japonya'ya savaş ilan ederek tarafsızlığını ilk defa bozmuştur.

Nazileri savaşta yenerek bölgede siyasi üstünlüğü ele geçiren Ruslar, bunu bir fırsata dönüştürmek istemiş ve Yalta Konferansı ile birlikte Boğazlar üzerindeki isteklerini diğer müttefiklerine kabul ettirmek istemiştir. Bu gelişmeler ışığında Türkiye de SSCB Hükümeti ile bir iletişim kurma zorunluluğu hissetmiştir. Görüşme için ilk adımı SSCB atmış, Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper ile 19 Mart 1945 tarihinde makamında bir görüşme gerçekleştirmiştir. Molotov görüşmede, SSCB'nin Türkiye ile yaptığı 17 Aralık 1925 tarihli Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması'nın süresinin uzatmayacağını ve *"İkinci Dünya Savaşı'nda meydana gelen köklü değişiklikler"* nedeniyle 7 Kasım 1935 tarihli protokole göre de sözleşmenin feshedildiğini büyükelçiye bildirmiştir. Sözleşmenin yenilenebilmesi içinde Boğazlarda üs, Kars ve Ardahan'ın da SSCB'ye verilmesi şartını ileri sürmüştür.

Daha önce ayrıntılarıyla anlattığımız yukarıdaki olaylardan sonra konumuz ile ilgili kısımına gelirse SSCB Dışişleri Bakanı Molotov'un tehdit içeren görüşmesinin ardından Büyükelçi Selim Sarper, Türkiye'ye gelmiş ve SSCB'ni Ankara Büyükelçisi Vinogradov ile iki taraf arasındaki ilişkilerin tekrardan eski seviyeye dönebilmesi için bir dizi görüşmelerde bulunmuştur. Selim Sarper'in, bu görüşmeleri gerçekleştirmesinin nedeni o sırada Dışişleri Bakanı Hasan Saka ve Bakanlık Genel Sekreter Vekili Feridun Cemal Erkin'in San Francisco Konferansı'na katılmak üzere ABD'ye gitmeleridir. İşte bu görüşmeler sırasında Sovyet vatandaşı Türk kökenli asker mültecilerin iade talebi gündeme gelmiştir. Selim Sarper'in tutmuş olduğu görüşme tutanaklarında Vinogradov, önce 1942 yılında Von Papen'e suikast düzenlemeye çalıştıkları için 20 yıl hapse mahkûm edilen iki Sovyet vatandaşının serbest

bırakılmasını, sonra da savaş esnasında Türkiye'ye sığınmış olan Sovyet vatandaşı mültecilerin iadesini istediklerini söylemiştir.²⁴⁵

Konunun bu noktasında, mülteci meselesinin başlangıcına gitmekte fayda var. Mülteci konusu, ilk kez Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başta devletler olmak üzere uluslararası örgütlerin üzerine eğildiği bir konu olmuş ve konu ile ilgili tüm ülkeleri kapsayan antlaşmalar ve sözleşmeler hazırlanmıştır. Birleşmiş Milletler de mülteci konusuna; *“Siyasi, sosyal, dini, meselelere veya ırk meselelerine dayanan sebeplerle asıl memleketinden kaçmış bulunan kimsedir. Mültecinin geçmişinde bu unsurlardan birisinin bulunması şarttır. Mülteci, ülkesinin himayesinde değildir. Gerektiği zaman başvuracağı bir elçi veya konsolosluk yoktur.”* şeklinde bir tanımlama getirmiştir. Türkiye de bu konuda yaşanan gelişmeleri dikkate alarak bir takım düzenlemeler yapmıştır. Çıkarılan 14 Haziran 1934 tarih ve 2510 sayılı İskân Kanunu'nun 3. Maddesinde mülteci kavramı *“Türkiye de yerleşmek amacıyla olmayıp bir zorunluluk sonucu geçici olarak oturmak üzere sığınanlara mülteci denir.”* şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca Türkiye'ye yerleşmek istediklerini yazı ile bildirmeleri halinde *“muhacir”* statüsünde yer alacakları ve vatandaşlık haklarından da yararlanabilecekleri kanun içine koyulan diğer unsurlar olmuştur. Askeri mülteci statüsü içinde sivil mülteci tanımından farklı olarak uluslararası antlaşmalara ve o dönemin koşullarına uygun bir şekilde oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda bulunulan duruma uygun bir tanım yapılmaya ve bir sistem kurulmaya çalışılmıştır. Çıkarılan 11 Ağustos 1941 tarih ve 4104 sayılı *“Muharip Yabancı Ordu Mensuplarından Türkiye'ye İltica Edenler Hakkında Kanun”* ile savaş içinde olan yabancı ordu mensuplarının Türkiye'ye iltica ettiği tarihten iade edilecekleri tarihe kadar haklarında yapılacak işlemler, kanunlar belirlenmiş ve yetkili üst organ hükümet olarak belirlenmiştir.²⁴⁶

Konumuza geri dönersek SSCB'nin bünyesinde, Türk kökenli Müslüman 1 milyon asker bulunmaktaydı. Bu da tüm ordunun yaklaşık beşte birine tekabül etmekteydi. Bu askerlerin bir kısmı Rus subayların kötü muamelesinin de etkisiyle İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'ya sığınmıştır. SSCB'nin Türkiye sınırına konuşlandığı birlikler içinde Türk kökenli asker ve subaylar da Türkiye'ye kaçmaya çalışmıştır. Sadece subay ve asker geçişleri değil, SSCB'nin doğu sınırları hariç diğer ortak sınırlardan ve komşulardan ya da

²⁴⁵ İsmail Köse, “Boraltan Faciası Türk Kökenli Sovyet Vatandaşı Mültecilerin Sovyetler Birliği'ne İadesi (1945)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 32, S. 93, Aralık 2016, s. 164.

²⁴⁶ Ahmet Emin Yalman, “II. Dünya Savaşında Türkiye' de Askeri Mülteciler ve Gözaltı Kampları (1941-1942)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 33, 2003, s. 144.

savaş içinde olup da Türkiye'ye ile sınır paylaşımı olmayan devletlerden de kaçan mülteciler savaş süresince Türkiye'ye sığınmaya devam etmiştir.²⁴⁷

İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından yaklaşık üç yıl sonra 15 Temmuz 1942 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı, bir harita yayınlayarak askeri mülteci kamplarını ve bu kamplarda bulunan mülteci sayılarını göstermiştir. Genelkurmay Başkanlığı'nın hazırladığı haritada, Türkiye'de yedi adet asker mülteci kampı bulunduğunu göstermektedir. Bu kamplar; Adana, Ankara, Erdek, Isparta, Niğde, Sivas ve Yozgat illerinde oluşturulmuştur. Bu tarih itibarıyla Türkiye'de bulunan kamplardaki toplam Rus asker mülteci sayısı 125 olarak tespit edilmiştir.²⁴⁸

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye, tarafsızlığını koruduğu ve fiili mücadelelerin hiçbir şekilde topraklarına uğramadığı nadir ülkelerden biri olduğundan, sıklıkla mülteci akınına uğramıştır. 1907 tarihli Lahey Sözleşmesi'nin 13. Maddesine, savaş esnasında başka bir devlette esir durumunda olup da Türkiye'ye kaçarak sığınanlar, gerekli kontroller yapıldıktan sonra Türkiye'den ayrılmak üzere serbest bırakılacaktı. Bu kişiler kaçtıkları ülkeye geri iade edilmeyecekti, isterlerse vatandaşlıkları bulunduğu devlet temsilcileriyle iletişime geçebileceklerdi. Tabiiyetinde bulundukları devlet temsilcilikleriyle iletişime geçmeleri serbestti. Türkiye, savaş içinde tarafsız bir konumda olduğundan asker mültecileri için enterne²⁴⁹ işlemine maruz kalmıyorlardı, lakin asker mülteciler, enterne edilmeyi reddederlerse ülkelerine geri iade edilmişlerdir.²⁵⁰

Türkiye, Yalta Konferansı'nın ardından tarafsızlık politikasına son vererek Müttefik devletlerin yanında yer alınca, yeni dış politikasını da onlara göre dizayn etmek durumunda kalmıştır. Bu politikalardan biri de mülteci konusunu içermektedir. Bu dönemdeki arşiv belgelerinde de görülebileceği üzere Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın galip ülkelerinden mülteci alımına son vermiştir. 21 Mayıs 1945 tarihinde düzenlenen belge ile *“Almanya ve Japonya veya her ikisi ile harp halinde olan devletler uyruğundan memleketimizde bulunan mültecilerin, yalnız askerlik hizmetlerine mensup olanlarının, mütekabiliyet esası*

²⁴⁷ Köse, “Boraltan Faciası Türk Kökenli Sovyet Vatandaşı Mültecilerin Sovyetler Birliği'ne İadesi (1945)”, s. 156-157.

²⁴⁸ Yalman, *agm*, s. 153-154.

²⁴⁹ Fransızca “Interne” sözcüğünden Türkçeye aktarılmış, “Gözaltına almak” anlamındaki enterne etmek birleşik fiilinde geçen bir sözdür. Bakınız; <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: (24.01.2021).

²⁵⁰ Köse, “Boraltan Faciası Türk Kökenli Sovyet Vatandaşı Mültecilerin Sovyetler Birliği'ne İadesi (1945)”, s. 160.

çerçevesinde iade edilmesi” kararlaştırılmıştır. Bu da ağırlıklı olarak Yozgat’taki kampta tutulan asker kökenli mültecilerin SSCB’ye iade edilmesi anlamına gelmekteydi.²⁵¹

Bakanlar Kurulu’nun 21 Mayıs 1945 tarih ve 3/2563 sayılı kararında diğer bir tespit edilen noktaya göre Türkiye’de, SSCB vatandaşı 243 mülteci bulunmaktaydı. Bunlardan sadece iki tanesi İstanbul’daki kampta bulunurken geri kalan 241 kişi ise Yozgat’taki kampta yer almaktaydı. Türkiye’nin bu 243 kişiyi iade kararından sonra mülteciler, Stalin’in insanlık dışı uygulamalarını yakından bildikleri için bu kararı şaşkınlıkla karşılamışlar ve Sovyet topraklarına geri dönmek istememişlerdir. Ancak Ankara’nın zaten gergin bir şekilde devam eden Moskova ile ilişkilerini daha da fazla yıpratmamak için başka bir çaresi kalmamış ve mültecilerin iadesi kararı kesinleştirilmiştir. Mülteciler de bu konudaki karardan emin olduktan sonra kendileri ile iletişime geçen Türk idarecilerine *“Sovyetler’e geri gidersek öldürüleceğiz, bu akıbetten kurtulmak için her çareye başvuracağız, [kaçmaya] muvaffak olamazsak intihar edeceğiz.”* sözleriyle kendileri açısından durumun akıbetini anlatmışlardır. Hatta Azeri kökenli mülteciler *“Ne olur bizi teslim etmeyin, Bizi burada siz kurşuna dizin. Kendi toprağımızda kendi öz gardaşımızın yanında, kendi bayrağımızın altında bizi siz öldürün.”* diyerek durumun vahametini anlatmaya çalışmışlardır. Tüm bunlara rağmen 6 Ağustos 1945 tarihinde ilk seferde 195 mülteci, Kars’ın Akyaka ilçesine bağlı Tiknis (Kalkankale) Köyü sınır kapısından sınır çizgisinin geçtiği Camızboğan Deresi üzerinde bulunan demir yolu köprüsünden geçirilerek iade edilmişlerdir. Boraltan Köprüsü’nden iade edilen mülteciler, kendi akıbetlerini tahmin ettikleri gibi köprünün hemen karşısında Türk askerlerinin, Türk subaylarının gözleri önünde elleri bağlanmış olarak kurşuna dizilerek öldürülmüşlerdir. Bu arada bazı kaynaklar, iadenin Boraltan Köprüsü’nden yapıldığını ileri sürmüş, lakin 1945 yılı itibariyle Türkiye-İran sınırında yer alan bu köprüden tren yolu geçmediği için buradan mülteci iadesi yapılması imkânsızdır. Yine de Türkiye’ye sığınan mültecilerin büyük bir kısmının Boraltan Köprüsü’nden geçmesi nedeniyle bu iade hadisesi daha sonra *“Boraltan Faciası”* şeklinde isimlendirilmiştir.²⁵²

Son olarak Boraltan Köprüsü ile ilgili hadise, ilk kez Demokrat Parti iktidarı döneminde gelmiş, konuyu gündeme getiren isim ise DP Tekirdağ Milletvekili Şevket Mocan olmuştur. Mocan, SSCB’ye iade edilen Rus mültecilere ilişkin soru önergesini Mayıs 1951’de

²⁵¹ Hakkı Uyar, “70. Yılında Boraltan Köprüsü Olayı”, *Toplumsal Tarih*, S. 263, Kasım 2015, s. 5-6.

²⁵² Köse, “Boraltan Faciası Türk Kökenli Sovyet Vatandaşı Mültecilerin Sovyetler Birliği’ne İadesi (1945)”, s. 166-171;

https://www.academia.edu/40099933/BORALTAN_K%C3%96PR%C3%9CS%C3%9C_T%C3%9CRK_VE_AZER%C4%B0_TAR%C4%B0H%C4%B0N%C4%B0N_ACI_B%C4%B0R_HATIRASI

Erişim Tarihi: (24.01.2021).

TBMM'ye vermiş, önerge ise 18 Temmuz 1951 tarihinde TBMM'de gündeme gelmiştir.²⁵³ Mocan'ın soru önergesi ise şöyledir:²⁵⁴

“Muhtelif tarihlerde memleketimizde siyasi mültecilik haklarına dayanarak iltica etmiş (156) mülteci 1947 senesinde, milletlerarası hukuk kaidelerine tamamen aykırı olarak Sovyet Rusya'ya teslim edildikleri doğru mudur? Facia kurbanlarının sevk şekli de kurban gönderilen mabudun usullerine uygun olmasından ve akıbetlerini görmesinden, teslim işinde vazifeli Yedek Subay Posta Müfettişi Reşat'ın asabi rahatsızlığa uğradığı ve sinir hastanelerinde elyevm tedavi olduğu doğru mudur...”

Dönemin Adalet Bakanı ve Edirne milletvekili olan Rükneddin Nasuhioğlu, Dışişleri, İçişleri ve Milli Savunma Bakanlıklarından aldığı bilgilere göre soru önergesine şu yanıtı vermiştir:²⁵⁵

“23 Şubat 1945 tarihinde Almanya ve Japonya'ya karşı harb ilân etmemiz üzerine, müttefiklerimiz arasında yer almış bulunan Sovyet Rusya kendi tebaasından olan askerî mültecilerin iadesini istemiştir. Bunun üzerine Dışişleri Bakanlığınca Başbakanlığa yazılan 22. V. 1945 tarihli tezkerede, Almanya ve Japonya ile harb hâline geçmemizden sonra memleketimize iltica etmiş olan müttefiklerimiz tebaasından asker olanların mütekabiliyet şartıyla iadelerinin uygun olacağı teklif edilmiştir. Keyfiyet Bakanlar Kurulunca incelenerek neticede ittihaz olunan Mayıs 1945 gün ve 3/2563 sayılı kararla; «Almanya veya Japonya veya her ikisi ile harb halinde olan devletler uyruğundan memleketimizde bulunan mültecilerin yalnız askerlik hizmetine mensup olanlarının mütekabiliyet esası çerçevesinde iade edilmeleri» tasvip edilmiştir...”

Sonuç olarak Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sırasında izlediği politikaların bir tercihi olarak kendisine sığınan SSCB vatandaşı asker mültecilerin iadesini gerçekleştirmek durumunda kalmıştır. Stalin'in savaş öncesi Sovyet toprakları içindeki vatandaşlara zaman zaman yaptığı muameleler hatırlandığında, bu kararı vermek son derece yanlış olarak görülebilir. Lakin dönemin şartları, devletler arası güç dengeleri gözetildiğinde Türkiye'nin komşusu ile herhangi bir çatışma yaşamak istemeyeceği de aşıkardır. Bu nedenle Boraltan

²⁵³ Uyar, *agm*, s. 2.

²⁵⁴ TBMM Tutanak Dergisi, 9. Dönem, C. 9, 101. Birleşim, s. 203.

²⁵⁵ TBMM Tutanak Dergisi, 9. Dönem, C. 9, 101. Birleşim, s. 204.

Köprüsü hadisesini, dönemin siyasi şartları içinde değerlendirmek en doğrusu olacaktır.

2. 1945-1950 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ

2.1. Postdam Konferansı

Postdam Konferansı'na gelmeden önce kronolojik olarak gitmek gerekirse 25 Nisan-26 Haziran 1945 tarihleri arasında “*San Francisco Konferansı*” toplanmış ve Birleşmiş Milletler teşkilatının kurulması görüşülmüştür. Sonunda 26 Haziran 1945 tarihinde Birleşmiş Milletler Antlaşması imzalanmış ve aynı gün Birleşmiş Milletler Anayasası onaylanmıştır. Konferans sonunda alınan kararlarda Birleşmiş Milletler teşkilatının amaçları şu şekilde ifade edilmiştir:²⁵⁶

- 1- *Uluslararası barış ve güvenliği korumak ve bu amaçla barışın uğrayacağı tehditleri önlemek.*
- 2- *Halkların hak eşitliği ve kendi geleceklerini belirlemesi ilkesine saygı üzerine kurulmuş dostça ilişkiler geliştirmek.*
- 3- *Uluslararası her türlü sorunu çözmede hiçbir ayrım gözetmeden insan hak ve özgürlüklerine saygının geliştirilip güçlendirilmesi.*

Birleşmiş Milletler'in kurulması sırasında SSCB ile ittifak masasında oturan Türkiye, görüşmelerin egemenliğini tehdit eden bir boyuta ulaşmasından itibaren ilk olarak savaş öncesinden müttefik olduğu batılı güçlerin desteğini arama yoluna girmiştir. Bu doğrultuda ilk olarak İngiltere'nin diplomatik desteğini aramış, İngilizler de Türkiye'nin kendilerine başvurduğu sırada SSCB'nin, savaş sonrası Balkanlar üzerindeki emellerinden endişelenmeye başladığından 18 Haziran 1945 tarihinde ABD Hükümeti'ne başvurmuştur. İngilizler, SSCB'nin hem Türkiye hem de diğer Balkan ülkeleri üzerindeki davranışlarının Yalta Konferansı kararlarına aykırı olduğunu belirterek, ABD, İngiltere ve SSCB arasında yapılması kararlaştırılmış olan Postdam Konferansı'ndan önce, ABD ile İngiltere arasında Anglo-Amerikan tutumunun tespit edilmesini ve SSCB'nin karşısına bu şekilde çıkılmasını istemiştir. Ankara da İngilizlerle aynı dönemde ABD Hükümeti'ne de başvurarak hem SSCB'nin bu tutumu karşısında Washington'un ne düşündüğünü öğrenmek hem de SSCB'ye

²⁵⁶ Ergül, *age*, s. 90; Otaç, *agm*, s. 116.

karşı ortak bir tutum içerisine girilmesini sağlamak istemiştir. Ankara'dan gelen bu müracaat sonrası ABD Dışışleri Bakan Vekili John Grew, 7 Temmuz 1945'te Türkiye'nin ABD Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur ile bu konuda bir görüşme yapmıştır. Grew, Moskova'daki Molotov-Sarper görüşmesinin şimdilik dostane yapılmış bir görüşmeye benzediğini, SSCB'nin Türkiye'ye yönelik somut herhangi bir tehdidinin olmadığını söyleyerek kendilerinden beklenen SSCB Hükümeti'ne yönelik bir girişimden şimdilik kaçınmıştır. Grew ayrıca herhangi bir girişim yapılacaksa bile Postdam Konferansı'nın sonucunun beklenmesi gerektiğini büyükelçiye bildirmiştir.²⁵⁷

ABD'den beklediği cevabı alamayan Türkiye, şansını tekrar İngiltere üzerinden deneme kararı almış, Dışışleri Bakanı Hasan Saka ve Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Ruşen Eşref Ünaydın 12 Temmuz'da ABD Büyükelçisi John G. Winant ile bu konuda tekrar bir görüşme yapmış olmasına rağmen istenilen neticeye ulaşamamışlardır.²⁵⁸ Dışışleri Bakanlığı diplomatları yapılan görüşmelerden bir sonuç alamadan Türkiye'nin yolunu tutarken görülen resimde İngilizler, Türklerin endişelerini anlamış gözükmeye karşılık ABD olmadan SSCB'ye karşı bir hamle yapma durumuna geçmek istememiştir. ABD ise SSCB ile savaş sonu müttefiklik pozisyonunu devam ettirme düşüncesinde olduğu için, en azından şimdilik SSCB'yi karşısına alacak bir hareketten uzak durmuştur.

Anlattığımız gelişmeler ışığında “*Postdam Konferansı*”, 17-25 Temmuz ve 28 Temmuz-2 Ağustos 1945 tarihleri arasında ABD, İngiltere ve SSCB'nin katılımıyla Berlin'de toplanmıştır. Konumuz gereği konferansın Türkiye'yi ilgilendiren kısmı yani Boğazlar meselesi, 22 Temmuz tarihli 6. oturumunda gündeme gelmiştir.²⁵⁹ Bu arada belirtilmesi gereken başka bir nokta da konferans öncesi ve sırasında ABD ve İngiltere Hükümetlerinde meydana gelen değişikliklerdir. İngiltere de Postdam Konferansı'na ilk başta Churchill katılmış, ancak konferans sırasında İngiltere'deki seçimleri İşçi Partisi'nin kazanması üzerine Churchill yerini yeni Başbakan Clement Atlee almıştır. ABD tarafında ise konferans öncesi Başkan Roosevelt'in ani ölümü üzerine başkanlığa seçilen Harry Truman, konferansta ABD'yi temsil etmiştir.²⁶⁰

²⁵⁷ Hacıyev, *age*, s. 144.

²⁵⁸ Köse, “Yalta ve Postdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri”, s. 257.

²⁵⁹ Sabit Dokuyan, “İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Ankara 2013, s. 123.

²⁶⁰ Otaç, *agm*, s. 116.

Konferansta konuşulan başlıca konular, Almanya ve Avusturya'nın işgali ve özellikle Almanya'nın galip devletler tarafından nasıl yönetileceği, SSCB'nin Balkanlardaki nüfuz arayışları, Uzakdoğu'nun durumu ve Polonya'nın doğu sınırı olmuştur. Boğazlar meselesi ise daha önceki görüşmelerde olmadığı kadar kapsamlı bir şekilde tartışılmıştır.²⁶¹ Boğazlar meselesine gelirse konferansın ilk günü bu konuda herhangi bir konuşma yapılmamasına karşın akşam Churchill ile Stalin özel bir görüşme yapmışlardır. Bu görüşmede Churchill, *“Rusya'nın, Atlantik, Karadeniz ve Kiel Kanalı'ndan sıcak denizlere ulaşmasına İngiltere tarafından itiraz edilmeyecektir. Fakat Türkiye'nin tehdit edilmesinin kabulü de mümkün değildir.”* sözleriyle konu ile ilgili düşüncelerine paylaşıırken Stalin de *“Montrö ve Kars ile Ardahan'ı kapsayan toprak talepleri, Türk tarafından gelen ittifak antlaşması teklifi üzerine yapılmıştır.”* cevabını vererek SSCB'nin taleplerinin arkasında olduğunu göstermiştir.²⁶²

Resmi olarak ise Boğazlar ile ilgili konuşmalar, 22 Temmuz tarihli 6. oturumda başlarken bu konudaki ilk konuşmayı Churchill yapmıştır. Churchill, bu konuşmanın Montreux'de değişiklik yapmanın zorunluluğundan kaynaklandığını, konferans öncesi İngiltere ve SSCB arasındaki diplomatik görüşmeler sırasında İngiltere Hükümeti'nin Montreux rejiminin gözden geçirilmesi taraftarı olduğunu belirtmiştir. Boğazlar konusunda şimdilik SSCB'nin yanında olduğunu gösteren Churchill ayrıca, Türkiye'nin SSCB'ye yaptığı ittifak teklifinden sonra SSCB'nin öne sürdüğü taleplerin, Türkiye'yi endişelendirdiğini de vurgulayarak SSCB temsilcilerini bu konuda uyarma ihtiyacı hissetmiştir.²⁶³

SSCB adına söz alan Molotov, Churchill'in konuşmasının son kısmındaki vurgulamayla başlayarak Türkiye Hükümeti'nin, SSCB'ye ittifak anlaşması için girişimde bulunduğunu, yapılması planlanan ittifak anlaşmasının iki ülke sınırlarını koruma anlamına geldiğini, ancak mevcut durumdaki SSCB-Türkiye sınırını adil bulmadıklarını dile getirmiştir. Molotov sınır konusunu daha da açarak 1921 yılında iki ülke arasında imzalanan Moskova Antlaşması sonucunda Türkiye, Kars, Artvin ve Ardahan gibi şu anda Sovyet Ermenistan'ı ve Sovyet Gürcistan'ına ait olması gereken toprakları zorla aldığını, dolayısıyla iki ülke arasında yeniden bir ittifak anlaşması yapılabilmesi için bu toprakların geri verilmesi gerektiğini söylemiştir. Molotov, Montreux ile ilgili olarak da mevcut rejimde Japonya ile SSCB'nin haklarının aynı olduğundan dolayı bunun kabul edilemez olduğunu söyleyerek, Türkiye'ye bu konuda, Sarper ile görüşmelerinde sundukları teklifi yazılı olarak konferanstaki diğer

²⁶¹ Bilge, *age*, s. 280.

²⁶² Köse, “Yalta ve Postdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri”, s. 260-261.

²⁶³ Hacıyev, *age*, s. 148

katılımcılara vermiştir. Churchill, Molotov'un verdiği yazılı belgeye itiraz etmiş ve Boğazlarda SSCB üssü kurulması ve Boğazları Türkiye ve SSCB dışındaki hiçbir devletin kullanmaması gibi Molotov'un sunduğu kağıttan başka konuların çıktığını söyleyerek itiraz etmiş ve bu teklifleri Türkiye'nin hiçbir şekilde kabul etmeyeceğini söyleyerek ilk günkü tartışmaları sona erdirmiştir.²⁶⁴

22 Temmuz tarihli oturum İngiltere'nin, her ne kadar Montreux üzerinde değişiklik yapılmasını istese de Türkiye-SSCB ilişkisinde, Türklerin yanında yer almaya başladığını, SSCB'nin taleplerinde en ufak bir geri adım bile atmayı düşünmediğini gösterirken, ABD'nin bu duruma sessiz kalması da bu günden kalan ilginç bir gelişmeydi. Bunu dışında Boğazlar konusunda, üç devletin ortak bir noktayı bulamayacağı daha şimdiden belli olmuştu.

23 Temmuz'da da bir önceki güne göre bir değişiklik yaşanmazken İngiltere, SSCB'nin taleplerine karşın iyice Türk tarafında yer almaya başlamış, Sovyet temsilcileri ise taleplerindeki ısrarlı tutumu devam ettirmiştir. Bu konuda ABD Başkanı Truman da ilk defa konuşarak Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesinden yana olduklarını, ayrıca Boğazlar dışında serbest dolaşım ile ilgili dünyadaki tüm denizlerde çalışmalar yaptıklarını, Türkiye-SSCB sınırına ilişkin ise bu meselenin iki tarafın iç meselesi olduğunu ve sorunun çözümünün iki taraf arasında olması gerektiğini dile getirmiştir.²⁶⁵

Boğazlar meselesinin çözüme kavuşmadığı 23 Temmuz gününün akşamında yemek sırasında Stalin ile Churchill küçük bir görüşme yapmıştır. Stalin, *“Eğer Marmara'da bize tahkim edilmiş bir pozisyon vermeniz mümkün değilse o zaman Dedeoğlu'nda bir üs alamaz mıyız?”* diye sorarak Boğazların denetimi konusundaki ısrarını ortaya koyarken, Churchill ise *“Rusya'nın sıcak denizlere inmesini arzu etmekteyim”* cevabıyla Rusları bu konuda anladığının işaretini vermiştir. Lakin ertesi gün Başkan Truman tarafından sunulan ve Churchill'in de desteklediği Ren, Tuna ve Türk Boğazlarının güvenliğinin üç büyük devlet tarafından sağlanması konusunu Stalin, ABD'nin bölgeye müdahil olmasını istemediği için kabul etmezken Molotov da karşı hamleyle, aynı rejimin ABD ve İngiltere tarafından Süveyş Kanalı'nda uygulanmasını isteyerek Boğazlar meselesinin iyice tıkanmasına sebep olmuştur.²⁶⁶

²⁶⁴ Hacıyev, *age*, s. 148-150.

²⁶⁵ Benhür, *age*, s. 454-455

²⁶⁶ Köse, “Yalta ve Postdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri”, s. 267.

Sonuç olarak Boğazlarla ilgili ortak bir çözüm ortaya çıkmamış, konferans sonunda üç devlet tarafından 2 Ağustos'ta imzalanmış bildiride, Boğazlarla ilgili şu madde aynen kabul edilmiştir:²⁶⁷

- *“3 Hükümet, Boğazlarla ilgili olan Montreux’de imzalanmış sözleşmenin, günün şartlarına uymadığından değişmesi gerektiğini kabul etmişlerdir.*
- *Müteakip adım olarak, 3 Hükümetten her biri ile Türkiye arasında bu meselenin doğrudan görüşme konusu yapılması uygun görülmüştür.”*

Postdam Konferansı sona ererken görüldüğü üzere Boğazlar konusunda kesin bir sonuca varılamamıştır. Lakin konferanstaki görüşmeler, iki noktanın açığa çıkmasına yol açmıştır. Bunlardan birincisi, ABD ve İngiltere’nin, 1936 tarihli Montreux Boğazlar Sözleşmesi’nin değişimine taraf oldukları ortaya çıkmış ve özellikle ABD, yeni yapılacak sözleşmede söz sahibi olmak istemiştir. İkincisi ise ABD’nin, SSCB’nin Türkiye’den toprak talep etmesine karşılık bu işin iki ülke arasında çözülmesi taraftarı olduğunu belli ederek, bir anlamda savaş sonunda SSCB ile müttefik pozisyonunu devam ettireceği düşüncesidir.²⁶⁸ Bu sonuçlara Türkiye penceresinden bakıldığında ilk noktada Ankara’nın, zaten kendi egemenlik haklarını kısıtlamadığı müddetçe Montreux’nün değişebileceğini daha önceden belirttiği için bu konuda bir sıkıntı yaşamayacağı söylenebilirdi. Ancak Moskova’nın son talepleri göz önüne alındığında savaş sonrası ABD-SSCB işbirliği, Türkiye için bir felaket senaryosu olabilirdi. Neyse ki Truman ve kurmaylarının savaş sonu için umdukları işbirliği, bu süreçten sonra yaşanacak olaylar doğrultusunda bir hayalden öteye gidemeyecek, bu iki emperyal kuvvetin birbirlerine rakip olması, en başta Türkiye’yi rahatlatacaktı.

2.2. Türkiye Üzerinden Nota Savaşları

Postdam Konferansı’nda üç büyük devletin Boğazlar haricindeki diğer konularda ortak bir noktada oldukları görülürken Boğazlar meselesi, biraz da her bir devletin gelecekte konumlanacağı noktayı görme açısından olsa biraz uzamış ve net bir çözüm alınamadan konferans dağılmıştı. Ankara’da ise Başbakan Şükrü Saraçoğlu, konferansa ait gelişmelerden haberdar olduktan sonra bu konuda bir şeyler yapma ihtiyacı hissederek, konferanstan yaklaşık iki ay sonra Türkiye’ye geri gelen İngiltere’nin Türkiye Büyükelçisi Peterson ile 11-

²⁶⁷ Gürün, age, s. 297-298.

²⁶⁸ Mehmet Gönübol, Haluk Ülman, “İkinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Türk Dış Politikası-Genel Durum”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 10. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, s. 196-197.

12 Ekim 1945 tarihinde bir görüşme yapmıştır. Görüşmede Saraçoğlu, SSCB'nin talepleri karşısında İngiltere'nin düşüncelerini öğrenmeye çalışmış, Peterson da Londra'dan Türkiye'nin lehine olabilecek gelişmeleri Başbakan'a sunmuştur.²⁶⁹ Saraçoğlu-Peterson görüşmesinden sonra İngiltere Hükümeti, Postdam Konferansı'nda alınan karar gereği 1 Kasım 1945'te Boğazlarla ilgili görüşlerini içeren notayı Türkiye Hükümeti'ne iletmıştır. İngilizler bu notada, özetlemek gerekirse Boğazlar meselesinin yalnız Türkiye ile SSCB arasında olmadığını ve bu konunun uluslararası bir konferansta ayrıca ele alınması gerektiğini bildirmişlerdir.²⁷⁰

Postdam Konferansı boyunca SSCB'yi zaman zaman destekleyen, en azından o dönemlik karşısına almak istemeyen ABD cephesinde ise konferans sonra SSCB'ye karşı bir bakış değişikliği olduğu görülmüştür. SSCB'nin, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türk boğazlarını o dönem için kullanamayacağı İngiltere ile birlikte işgal ettiği İran'dan askerlerini çekmeye yanaşmaması, hatta buradaki kuvvetlerinin sayısını artırması, ABD'yi bölge siyaseti konusunda endişelendirmeye başlamıştır. Bölgedeki durumu değerlendiren Amerikalı diplomatlar, SSCB'nin İran'ı tamamen kontrol etmesiyle buradaki petrol kaynaklarının Ruslara akacağını belirtirken İran'a yerleşen Sovyetlerin, Türkiye üzerindeki baskısını artırarak Ortadoğu'da genişleme sürecine girebileceğini de uyarı olarak Washington'a bildirmişlerdir. Öte yandan SSCB'nin Yalta Konferansı'nda alınan kararlara uymayarak Polonya ve işgal ettiği Doğu Avrupa ülkelerinden çekilmemesi de ABD'nin, bu konudaki kaygılarını artıran diğer bir unsur olarak durmaktadır.²⁷¹ Bu sebeple ABD, Türkiye'ye Boğazlar ile ilgili nota göndermeden önce Postdam Konferansı'nda izlediği yol haritasında bir değişikliğe gitmiştir. Başkan Truman, Boğazların tüm milletlerin kullanabileceği bir statüde olması düşüncesinden vazgeçmiştir.²⁷²

Son gelişmeler ışığında fikirlerinde değişikliğe giden ABD, 2 Kasım 1945 tarihinde Türkiye'ye Boğazlarla ilgili bir nota vermiştir. ABD Hükümeti'nin Ankara'dan isteklerini içeren nota, şu önerileri içermektedir:²⁷³

“1- Boğazlar her zaman bütün milletlerin ticaret gemilerine açık bulunmalıdır.

²⁶⁹ İsmail Köse, “Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarıyla İlgili Talepleri: 1945-1946 Notaları”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 74/(4), Ankara 2019, s. 1129.

²⁷⁰ Dokuyan, *agm*, s. 123.

²⁷¹ Ertem, *agm*, s. 176.

²⁷² Dokuyan, *agm*, s. 123.

²⁷³ İkinci Dünya Savaşı Yılları, s. 283-284.

2- Boğazlar her zaman Karadeniz’de sahil sahibi Devletlerin harp gemilerinin transit geçişine açık olmalıdır.

3- Barış esnasında ve müşterek mutabakat yolu ile tespit edilecek sınırlı bir tonaj dışında, Boğazlar, Karadeniz’de sahile sahip olmayan Devletlerin (harp gemilerine, sahil sahibi Devletlerin muvafakatleri veya Birleşmiş Milletler otoritesi altında hareket etmeleri halleri dışında, kapalı tutulmalıdır.

4- Sözleşmede, Milletler Cemiyeti sistemi yerine Birleşmiş Milletler Sisteminin ikamesi ve Âkit Devlet olarak Japonya’nın antlaşmadan çıkarılması gibi, Montreux rejimini günün icaplarına uydurmağa matuf bazı değişiklikler yer almalıdır.”

İngiltere ve ABD, Boğazlarla ilgili verdikleri notalarla pozisyonlarını belli ederken SSCB idarecileri bir yandan Boğazlar ile ilgili verecekleri notaya hazırlanırken bir yandan da Postdam’da dile getirdikleri Türkiye’nin kuzeydoğu bölgesi için bir rapor hazırlanması talimatı vererek ne Boğazlardan ne de toprak iddiasından vazgeçmeyeceklerini göstermiştir. Hatta raporu hazırlayan Gürcistan ve Ermenistan idarecileri, sınırlarda Moskova’nın istediği gibi bir değişiklik yapılması durumunda beklenenden daha fazla toprak kazanımı olacağını öne sürerek SSCB’nin bu konudaki isteğini daha da kabartmıştır.²⁷⁴

Ankara ise İngiltere ve ABD’nin kendilerine verdiği notaya şimdilik bir tepki göstermezken, SSCB’nin Türkiye’nin kuzeydoğusu için yaptığı çalışmalara oldukça sert demeçlerle cevap vermiştir. 20 Aralık 1945 tarihinde TBMM’de Dışişleri Bakanlığı Bütçesi görüşmeleri sürerken söz alan İstanbul Milletvekili Kazım Karabekir, hem bölgenin tarihçesi ve önemi hakkında uzun bir konuşma yapmış hem de tarihi gerekçeleri kullanarak Rusların iddialarına cevap vermiştir. Karabekir’in konuşmasından önemli satırbaşları ise şöyleydi:²⁷⁵

“Boğazlar; milletimizin hakikaten boğazıdır. Oraya el saldırtmayız. Fakat şunu da bilmelidir ki; Kars yaylası da milli bel kemiğimizdir. Kırdırırsak yine mahvoluruz. Eğer Ruslar bizden yer istemekte ısrar ederlerse hiç şüphe yoktur ki dövüşeceğiz; fakat istikbal bize olduğu kadar kendileri için de karanlık olur.

²⁷⁴ Ufuk Erdem, ”İkinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Sovyetler Birliği’nin Türkiye’den İstekleri ve İngiltere (1945-1946)”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 32, İzmir 2017, s. 191.

²⁷⁵ Erdem, *agm*, s. 191.

Cihan yıkıluncaya kadar ve tek bir Türk kalıncaya kadar varımızı, yoğumuzu ortaya koyarak uğraşacağız.”

1945 yılı bu şekilde sona ererken 1946 yılının başından itibaren ABD ve İngiltere’nin, SSCB’ye karşı tutumlarında daha da sertleşmeye başladıkları gözlemlenmiştir. Özellikle ABD, bu zamana kadar koruduğu SSCB ile müttefik bağlarını koparmama düşüncesinde değişikliğe giderek Türkiye ile daha fazla ilgilenmeye başlamıştır. Başkan Truman, Ocak 1946’da Dışişleri Bakanı Byrnes için yazdığı şu satırlar “*Soğuk Savaş*” terminolojisini başlatma işareti verdiğini göstermektedir.²⁷⁶

“Sovyetler Birliği’nin Türkiye’yi istila ederek Boğazlar bölgesini ele geçirmek istediğine artık şüphem kalmadı. Eğer bu gidişe demirden bir yumruk uzatıp “Dur” demezsek, yeni bir savaş çıkacaktır. Sovyetler Birliği yalnız bir sözden anlıyor: Kaç tümeniniz var?”

Truman’ın oldukça sert sözlerine İngiltere’den de destekler nitelikte açıklama gelmiş, 21 Şubat’ta 1946 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, Avam Kamarası’nda bu konuda bir konuşma yaparak Türkiye ile SSCB arasındaki daha önceden kalma bir ittifak antlaşması olduğunu belirtip SSCB’nin, Türkiye’ye yönelik toprak talebini sert bir şekilde eleştirmiştir. Truman, ayrıca Nisan ayında ordu gününde Ortadoğu hakkındaki “*Ortadoğu, enerji kaynaklarıyla ekonomik ve stratejik önemdedir ve buradaki güçsüz devletler desteklenecektir*” sözleriyle ABD’nin, Ortadoğu’daki çıkarları gereği başta Türkiye olmak üzere bölge ülkelerinin destekleneceğini belirterek burayı bir anlamda komünist devletin uydusu haline getirmeyi planlayan Moskova’ya da mesaj vermekten geri durmamıştır.²⁷⁷

1946 yılının başında ABD ve özellikle İngiltere’den gelen açıklamalar Ruslarda bir şok etkisi yaratmıştır. Bu durumu değerlendirmek isteyen SSCB Ankara Büyükelçisi Vinogradov, 23 Şubat 1946 tarihinde milletvekili Ahmet Şükrü Esmer’le bir görüşme yapmıştır. Görüşmede büyükelçi, “*Rusya, bir devletin aynı anda hem Rusya’nın, hem de Batının dostu ve müttefiki olmasını kabul edemez. Rusya, Türk dostluğunu başkalarıyla paylaşmayı değil, sadece kendisine ait olmasını düşünürdü.*” sözleriyle Moskova’nın,

²⁷⁶ Gönlübol, Ülman, *agm*, s. 201.

²⁷⁷ Köse, “Sovyetler Birliği’nin Türk Boğazlarıyla İlgili Talepleri: 1945-1946 Notaları”, s. 1134.

Türkiye'nin son aylarda ABD ve İngiltere ile yakınlaşmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir.²⁷⁸

Türkiye-SSCB arasındaki ilişkide yaz aylarına kadar pek bir gelişme yaşanmazken bu arada yılın başından beri Türkiye'ye olan ilgisini artıran ABD, Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün cenazesini, ABD Donanması'nın en büyük savaş gemilerinden birisi olan Missouri ile Türkiye'ye gönderme kararı almış ve gemi 5 Nisan 1946 tarihinde Türkiye'ye ulaşmıştır. Bu hareketiyle Washington, hem SSCB'ye bölge ile alakalı bir mesaj daha vermiş, hem de Türk halkı ve idarecilerini, kendisine daha da yakınlaştırmıştır. Ayrıca büyükelçi cenazesinin geleceği haberi duyulur duyulmaz, Missouri gemisinin karşılanması için büyük hazırlıklar yapılmış, posta pulları çıkartılmış, caddelere bayraklar asılmış, hatta özel "Missouri Sigaraları" üretilmiştir.²⁷⁹

Gelişen olaylar neticesinde SSCB'nin Ankara Büyükelçisi Vinogradov, Temmuz başında geri çağırılmış ve Moskova iki sene boyunca Türkiye'ye büyükelçi atamamış ve maslahatgüzarlarla iletişim sağlanması yolunu tercih etmiştir. Sonunda Postdam kararları sonucunda Boğazlarla ilgili fikrini beyan etmeyen tek Müttefik devlet olan SSCB de 8 Ağustos 1946 tarihinde, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na bu konudaki ilk notasını vermiştir. Özet olarak notada, İkinci Dünya Savaşı sırasında Alman savaş gemilerinin kurallara aykırı olarak Boğazlardan geçtiği ve bu yüzden Türkiye'nin suçlu olduğu yazılırken Boğazlarla da ilgili aşağıdaki teklifler öne sürülmüştür:²⁸⁰

"1- Boğazlar bütün memleketlerin ticaret gemilerine daima açık olmalıdır.

2- Boğazlar Karadeniz devletlerinin harp gemilerine daima açık olmalıdır.

3- Karadeniz'de sahili bulunmayan devletlerin harp gemilerinin Boğazlardan geçmesi, özel şekilde öngörülen hariç, yasaklanmalıdır.

4- Boğazlar rejiminin tespiti Türkiye ile diğer Karadeniz devletlerinin salahiyyetinde olmalıdır.

5- Bu rejimin uygulanması ve Boğazların savunulmasını Türkiye ile Rusya ortaklaşa yürütmelidirler."

²⁷⁸ Gürün, age, s. 305.

²⁷⁹ Ertem, agm, s. 176.

²⁸⁰ Gürün, age, s. 305-306.

SSCB'nin notasına ilk önce ABD yönetimi 19 Ağustos 1946 tarihinde karşı bir nota ile cevap vermiştir. ABD yönetimi, genel olarak ilk 3 maddede SSCB ile aynı görüşte oldukları belirttikten sonra 4. ve 5. madde ile ilgili düşüncelerini ise şöyle dile getirmiştir.²⁸¹

“Sovyet notasında söz konusu olan dördüncü teklif, Montreux Sözleşmesinin değiştirilmesinden çok, Türkiye ile Karadeniz devletlerine münhasır kalacak yeni bir rejimin kurulmasını öngörür bir nitelik taşımaktadır. Hükümetimizin görüşü şudur ki, Boğazlar rejimi yalnız Karadeniz devletlerine değil, fakat Birleşik Amerika da dahil olmak üzere diğer devletlere de taalluk eden bir meseledir. Bu bakımdan Amerikan Hükümeti, Boğazlar rejiminin tespit işinin diğer devletler dışarıda bırakılmak suretiyle Karadeniz devletlerinin yetkisinde bulunduğu dair Sovyet görüşüyle mutabık olamaz. Sovyet notasında sözü geçen beşinci teklif Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin Boğazların savunulmasını ortaklaşa yapmaları yolundadır. Hükümetin kesin düşüncesi şudur: Türkiye Boğazların savunmasında başlıca sorumlu olarak kalmaya devam etmelidir. Eğer Boğazlar bir saldırgan tarafından bir saldırı, ya da bir saldırı tehdidine konu olursa, bundan doğacak durum uluslararası güvenlik için bir tehdit ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Meclisinin harekete geçmesi için açık bir sebep teşkil edecektir.”

ABD'den sonra İngiltere de SSCB'ye konu ile alakalı 21 Ağustos'ta bir nota göndermiştir. İngilizler, Boğazlar rejiminin sadece Karadeniz'e kıyısı olan devletlerce düzenlenmesi önerisine karşı çıkarak ve Boğazların savunmasının, Türkiye'nin görevi olduğunu söyleyerek ABD ile birebir aynı düşüncede olduklarını göstermişlerdir.²⁸²

Notanın bir numaralı muhatabı olan Türkiye ise SSCB'ye cevabını 22 Ağustos'ta vermiştir. İlk önce kendisine yöneltilen Alman gemilerinin Boğazlardan geçme hususu ile ilgili şunları söylemiştir: *“(…) İkinci Dünya Harbi sırasında Sovyet Hükümeti bir defa bile Karadeniz'de kendi emniyetini tehlikeye koyabilecek bir durum için Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine müracaatta bulunmamıştır(…)”* SSCB'nin talepleri ile ilgili ise Ankara, Montreux'nün mevcut koşullar göz önüne alındığında değiştirilmesi için uluslararası bir konferansın toplanmasını kabul ettiğini belirtirken, 4. ve 5. maddeler için aynı ABD ve

²⁸¹ Gönlübol, Ülman, *agm*, s. 206.

²⁸² Erel Tellal, “1945-1960 SSCB'yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919 – 1980*, (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 505.

İngiltere Hükümetlerinin düşüncelerini paylaşıyordu. Ankara'nın bu konudaki düşünceleri de şöyleydi:²⁸³

“Hassaten 4üncü nokta hakkında Sovyet Notası, diğer bütün ilgili devletlerin hariç bırakılması suretiyle, yalnız Türkiye ile Karadeniz’de sahili bulunan devletlerin tanzimine iştirak edecekleri, yeni esaslara istinaden ileri sürülmüş, yeni bir Boğazlar rejimini ileri sürer görünmektedir. Sovyet notasında ileri sürülen 5’inci prensibe gelince, işbu Sovyet teklifi, milli bakımdan Türkiye’nin hiçbir suretle feragat edemeyeceği ve sınırlamasını kabul edemeyeceği egemenlik haklarına ve güvenliğine aykırıdır.”

Türkiye’nin özellikle Boğazların ortak savunulması yönündeki olumsuz cevabına rağmen SSCB Hükümeti, 24 Eylül 1946 tarihinde bu konudaki talebini yenileyerek Ankara’ya bir nota daha gönderme ihtiyacı hissetmiştir:²⁸⁴

“Karadeniz’de uzunluğu 2100 kilometreye varan Sovyet sahillerinin memleketin en mühim muntıkalarına isal ettiğini ve bu sebeple bu sahillerin güvenliğinin Sovyetler Birliği’nin Boğazların müdafaasına doğrudan doğruya iştirakiyle sağlanması lüzumunun Sovyetler Birliği’nin hayati menfaatlerinden neşet ettiğini unutmak haksızlık olur. Bütün bunlar, Sovyet Hükümeti’nin ne için Boğazların müdafaasının Türkiye ve Sovyetler Birliği’nin müşterek kuvvetleriyle sağlanmasına ve bundan bütün Karadeniz devletlerinin güvenliğinin gaye ittihaz edildiğine lüzum gösterdiğini izah eder.”

Sovyet Hükümeti, bu kez bu notadan ABD ve İngiltere Hükümetlerine bir bilgi vermemesine rağmen Ankara, bu konuda ABD ve İngiltere desteğine duyduğu ihtiyaçtan ötürü notanın birer kopyasını iki ülkenin idarecilerine göndermiştir. Notanın kendilerine ulaşmasından sonra ABD ve İngiltere ortak olarak 9 Ekim 1946 tarihinde SSCB notasını yanıtlamıştır. İki ülkenin verdiği ortak notada; Boğazlarla alakalı Türkiye ile SSCB arasında ikili bir müzakere sürecinin yapılamayacağı, böyle bir görüşmenin olması halinde ABD ve

²⁸³ Tellal, “1945-1960 SSCB’yle İlişkiler”, s. 505-506.

²⁸⁴ Ertem, *agm*, s. 179.

İngiltere'nin de bu sürecin bir parçası olması gerektiği, ayrıca Boğazlara karşı yapılacak bir saldırının Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne taşınacağı belirtilmiştir.²⁸⁵

Türkiye, cevabını yine kronolojik olarak en sona bırakarak 18 Ekim tarihinde vermiştir. Cevap metnini özetlemek gerekirse yine Ağustos notasındaki düşünceler tekrarlanırken Karadeniz'e kıyıdaş devletlere Boğazlar ile ilgili özel bir imtiyaz tanınamayacağı vurgulanmıştır. Notanın son kısmında ise artık meselenin kapatılması gerektiğini belirten şu cümlelere yer verilmiştir: *“Türk Hükümetinin fikrinde, Postdam Konferansı'nın temenni ettiği hazırlayıcı çalışmalar, ilk önce ABD ve İngiltere Hükümetlerinin Ankara'ya yaptığı tebliğler ve sonra da aynı konu hakkında Türkiye ile Rusya arasında vuku bulan nota teatisiyle bugün fiilen tamamlanmıştır. Onun için Cumhuriyet Hükümeti, bu suretle yapılmış temasların Türkiye ile üç devletten her birinin Boğazlar meselesi karşısındaki durumlarını sarahatle ve yeter derecede açıklamış olduğu kanaatindedir. Bu şartlar içinde Türk Hükümeti, yazışma yoluyla görüş teatisi usulüne devamın faydalı ve uygun olup olmadığı hususunda şüphe eder. Bu hükümet tadil usulünün verimli bir şekilde harekete getirilmesi için zeminin yeter derecede hazırlanmış bulunduğu kanaatindedir.”* Türk Hükümeti'nin, bu saatten sonra açıkça herhangi bir görüşmenin fayda vermeyeceğini açıklamasından sonra Moskova'dan bu konuda bir cevap gelmemiş, hatta Boğazlarla alakalı bir konferans toplanmasını talep etmemiş ve Montreux Sözleşmesi'ni de feshedeceğini bildirmemiştir. Karşılıklı notalarla geçen yaklaşık bir yıllık süreçten sonra Montreux Boğazlar Sözleşmesi, devletler arasında bir çözüm getirmemiştir ve günümüzde hala varlığını korumaktadır. Türkiye ve SSCB'nin politik olarak artık aynı düzlemde yer almadığı bir gerçektir. Bu tarihten sonra ise iki ülke arasında ilişki ise, bir süre karşılıklı protestolar ve bunlara verilen cevaplarla geçecektir.²⁸⁶

2.3. 1946-1950 Arası Yaşanan Diğer Gelişmeler

Karşılıklı notalar sonrası Türkiye-SSCB arasındaki ilişki bir süreliğine de olsa durulmuşken dünya, 1946-1950 arasında özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası daha da güçlenen ABD ve SSCB etrafındaki bloklaşma hareketlerine sahne olmuştur. Konumuzdan fazla uzaklaşmadan bu oluşumları inceleyelim.

İkinci Dünya Savaşı sonrası ABD'nin tüm çabalarına rağmen SSCB'nin askeri çalışmalarına devam etmesi ve özellikle atom bombası üzerine yaptığı çalışmalar, Avrupa'da

²⁸⁵ Dokuyan, *agm*, s. 129; Ertem, *agm*, s. 179.

²⁸⁶ Gürün, *age*, s. 308.

güvenlik endişelerine yol açmıştır. SSCB sadece askeri çalışmalar üzerine kendini geliştirmekle yetinmemiş, siyasi alanda özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde Sovyet hayat tarzı ve ekonomik anlayışı benimsemiş partilerin ülkelerinde başa geçmesi için çaba harcamıştır. Bu çabasında oldukça başarılı olmuş, 1947 yılında Macaristan, Bulgaristan, Romanya, Polonya, 1948'de Çekoslovakya'da komünist partiler ülke başına geçmiştir. Kendisiyle aynı ideolojik düşünce sistemine sahip hükümetlerin ülkelerinde başa geçmesi sonucu SSCB, 1947 yılında bu ülkelerle birlikte "*Cominform*"u kurmuştur.²⁸⁷

Doğu Avrupa'da SSCB'nin askeri ve siyasi alanda nüfuzunu güçlendirmesi sonucu, Batı Avrupa ülkeleri de ortak savunma amaçlı bir birlik kurma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bunun sonucunda da 17 Mart 1948'de İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg, Brüksel Antlaşması'nı imzalayarak Batı Avrupa Birliği'ni, Eylül ayında da Batı Birliği Savunma Örgütü'nü kurmuşlardır.²⁸⁸

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batı Avrupa devletlerinin SSCB'ye karşı tek dayanak noktası olan ABD'de ise Senatör Vanderberg tarafından hazırlanan yasa tasarısıyla, Avrupa'daki komünist nüfuzun daha da artmasını önlemek için ABD'nin Monroe Doktrininden dolayı engellenen siyasi örgütlenme işine tekrar girmesi hedeflenmiştir. 11 Haziran 1948 tarihinde Amerikan Senatosu'nda Vanderberg'in yasa tasarısı onaylanarak bu engel ortadan kaldırılmıştır. Yaşanan bu köklü dış politika değişiminden sonra Washington yönetimi, Mart ayında kurulan Batı Avrupa Birliği'ni daha da genişletmek ve özellikle SSCB'ye karşı güvenlik tedbirlerini artırmak için 6 Temmuz 1948'de ABD Dışişleri Bakanlığı, Kanada ve Batı Avrupa Birliği üyelerinin büyükelçileri arasında Kuzey Atlantik Paktı görüşmelerini başlatmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda paktın esasları konusunda bir görüş birliğine varıldığı açıklanmış ve pakta ilave olarak İtalya, Norveç, Danimarka, Portekiz ve İzlanda davet edilmiştir. Sonunda 12 ülkeyle birlikte 4 Nisan 1949'da Washington DC'de kısa adı NATO(North Atlantic Treaty Organization) olan Kuzey Atlantik Paktı kurulmuştur. Böylelikle Cominform'un kurulmasıyla oluşan Doğu Bloku'na karşı NATO'nun kurulmasıyla oluşan Batı Bloku yerini almıştır.²⁸⁹

²⁸⁷ Alpaslan Eker, *İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türk Dış Politikasındaki Gelişmeler ve Türkiye'nin NATO'ya Giriş Süreci*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2007, s. 15-17.

²⁸⁸ Yusuf Sarıay, *Türkiye'nin Batı İttifakına Yönelişi ve NATO'ya Giriş*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 74.

²⁸⁹ Sarıay, *age*, s. 75.

1947 yılında Türkiye’yi de ilgilendiren en önemli gelişmelerden birisi de “*Truman Doktrini*” olmuştur. ABD’nin Ortadoğu bölgesindeki en önemli devletlerden Türkiye ve Yunanistan’a yönelik yardımı içeren Truman Doktrini’nin başlıca sebebi, SSCB’nin bölgedeki yayılmacı politikasıydı. Özellikle Yunanistan’da İkinci Dünya Savaşı sonrası beliren komünizm hareketleri, İngiltere ve ABD’yi harekete geçirmiş, ancak İngiltere’nin maddi durumu bu iki ülkeye yapılacak iktisadi yardımı kaldırabilecek güçte olmadığından dolayı İngiliz Hükümeti ABD’ye bu iki ülkeye yardım yapılması konusunda baskı yapmıştır. ABD’de de Başkan Harry Truman kurmayları ile birlikte bu iki ülkeye yapılacak yardımın miktarı konusunda bir çalışma yapmış, çalışma sonunda Truman kongreye, Türkiye ve Yunanistan’a 400 milyon dolarlık yardımı içeren teklifi sunmuş ve kongreden bunun yapılması için kendisine yetki verilmesini istemiştir. “*Yunanistan ve Türkiye’ye Yardım Kanunu*” tasarısı, 22 Nisan 1947’de Senato, 9 Mayıs 1947’de de Temsilciler Meclisi tarafından kabul edilmiş ve 22 Mayıs 1947’de Başkan Truman tarafından onaylanmıştır. Bu yardımın 100 milyon dolarlık kısmı Türkiye’ye verilmek için planlanmıştır. 12 Temmuz 1947’de Ankara’da imzalanan yardım antlaşmasıyla Türkiye 100 milyon doları alabilmiştir. Bu antlaşma aynı zamanda ABD-Türkiye ilişkisindeki işbirliğinin ilk resmi hareketi özelliği taşımaktadır.²⁹⁰

Bu dönemde Türkiye’yi içine alan diğer önemli bir gelişme, “*Marshall Planı*” olmuştur. ABD Dışişleri Bakanı George Marshall tarafından öne sürülen bu plan, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra sosyal ve iktisadi yönden sıkıntı yaşayan Avrupa devletlerine kalkınması için maddi yardım yapılmasını içermektedir. Bu kapsamda ABD, Avrupa devletlerine bir araya gelmeleri ve ortak bir rapor hazırlamaları halinde yardım yapabileceğini söylemiş, İngiltere ve Fransa’nın öncülüğünde on altı Avrupa devletlerinin ihtiyaçları konusunda ortak bir rapor hazırlanmıştır. Ayrıca bu on altı devlet, 16 Nisan 1948’de Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı’nı kurmuşlardır.²⁹¹

Marshall Planı’nın savaşın içinde yer almış devletlere uygulanması hedeflendiğinden dolayı, başlangıçta Türkiye’ye yer verilmemiştir. Lakin en başta ABD içindeki uzmanların görüşüyle Türkiye’nin yalnız kalabileceği endişesi doğması, Türk hükümetinin de ABD’ye baskı yaparak maddi yardımın iç düzeni ve dış tehlikelere karşı savunmayı güçlendirmek için gerekli olduğunu söylemesi üzerine 4 Temmuz 1948’de iki ülke arasında imzalanan ekonomik

²⁹⁰ Faruk Sönmezoğlu, *Türk Dış Politikası/II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze*, Der Yayınları, İstanbul 2006, s. 37-38.

²⁹¹ Sarıay, *age*, s. 66.

işbirliği antlaşmasıyla Türkiye, Marshall Planı'na dâhil edilmiştir.²⁹² İmzalanan bu antlaşma ile Türkiye, ABD'den 1948-1952 yılları arasında Marshall Planı adı altında 351 milyon 700 bin dolar yardım almıştır.²⁹³

Dışarıda yaşanan bu gelişmelerle birlikte bu dönemde Türkiye iç siyaseti de hayli hareketli yıllar geçirmiştir. Yapılan yardımlar ve antlaşmalar neticesinde Batı ile uyum sürecine giren Türkiye, uzun bir aradan sonra çok partili hayata geçmiştir. Ancak bu dönemde, dış politikadaki gelişmeler içeriye de yansımış, SSCB'ye ve ideolojisine prim verenlere herhangi bir hoşgörü gösterilmemiştir. Ankara, çok partili hayata geçmek istese de bu doğrultuda Mayıs ve Haziran 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Partisi ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin ömrü altı ay ile sınırlı kalarak aynı yıl içinde kapatılmışlardır.²⁹⁴

Türk siyasi tarihinde önemli bir aktör olan Demokrat Parti'nin kurulması ve iktidara gelmesi, çok partili hayata geçiş döneminin en önemli durumunu oluşturmuştur. TBMM'de 1945 yılı bütçe görüşmelerinde ve “*Toprak Reformu Kanunu*” sırasında CHP içinde ortaya çıkan muhalefet, “*Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu*” tasarısı sırasında daha da alevlenmiş ve başta Celal Bayar olmak üzere Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes gibi CHP milletvekilleri, bütçe aleyhinde oy vermişlerdir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Batı ile uyum sürecini göz önünde bulundurarak demokrasinin gelişmesini istediğini açıklamasıyla bahsi geçen bu dört milletvekili 7 Haziran 1945'te “*Dörtlü Takrir*” olarak da adlandırılan bir muhtırayı CHP Meclis Grubuna vermişlerdir. Bu muhtırada, anayasada yer alan hak ve özgürlüklerin artık tanınması, CHP'nin iktidarında bu hakları kısıtlayan rejimi daha fazla sürdürmenin doğru olmayacağı ve çok partili bir siyasi hayata geçilmesi ve TBMM tarafından denetlenebilir bir hükümetin olması yer almıştır.²⁹⁵

Muhtıra sonrası CHP yönetimi, daha fazla parti içi karışıklığı engellemek adına 21 Eylül 1945 tarihinde Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'yü partiden ihraç etmiş, ihraçları eleştiren Refik Koraltan da aynı akıbete uğramıştır. Parti içi muhalefetin başını çeken Celal Bayar da bu gelişmelerden sonra önce İzmir milletvekilliğinden, sonra da CHP'den istifa etmiştir. Celal Bayar istifa ettikten sonra basına, istifa eden arkadaşlarla birlikte yeni bir parti

²⁹² Eker, *age*, s. 29-31.

²⁹³ Nuri Karakaş, *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri(1939-1952)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi, Ankara 2013, s. 317.

²⁹⁴ Bilge, *age*, s. 292.

²⁹⁵ Enis Şahin, Bilal Tunç, “Demokrat Parti'nin Kuruluş Süreci ve DP – CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 2, Sakarya 2015, s. 33-34.

kurulacağını açıklamış ve bu sürecin sonunda 7 Ocak 1946'da Celal Bayar başkanlığında Demokrat Parti resmen kurulmuştur.²⁹⁶

Demokrat Parti'nin kurulmasından sonra ilk genel seçim, 21 Temmuz 1946 tarihinde yapılmıştır. Türk demokrasi tarihinde “*Hileli Seçimler*” olarak yerini alan bu seçim, “*Açık Oy, Gizli Tasnif*” esasına göre gerçekleştirilmiştir. Resmi sonuçlara göre de TBMM’de ki toplam 465 milletvekilliğinden CHP 395, DP 64 ve bağımsızlar da 6 tanesini kazanmışlardır. Bu sonuçla TBMM 1946-1950 arasını uzun bir aradan sonra iktidar-muhalefet çemberi içinde demokrasi ruhuyla geçirmiştir. 14 Mayıs 1950 Pazar günü yapılan seçimle de 27 yıllık CHP iktidarı değişmiş, oyların %53.59’unu alan DP 408 milletvekili çıkararak iktidarı ele geçirmiş, oyların %39.98’ini alan CHP 69 milletvekiline sahip olmuş ve muhalefete düşmüştür.²⁹⁷ Demokrat Parti iktidarı ile Türkiye, 1950’den itibaren daha liberal bir düzeni tercih ederek özellikle ABD ile ilişkileri geliştirmeye çalışacak, komşu SSCB ile mesafesini koruyarak yoluna devam edecektir.

²⁹⁶ Şahin, Tunç, *agm*, s. 34.

²⁹⁷ Emel Aslan, *Türkiye’nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960)*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2014, s. 19-39.

İKİNCİ BÖLÜM

1950-1960 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ

1. DEMOKRAT PARTİ İKTİDARININ BAŞLANGICINDAN STALİN'İN ÖLÜMÜNE KADAR TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ (1950-1953)

1950'li yıllar, İkinci Dünya Savaşı oluşan cepheleşmelerin artık netleştiği, ABD ile SSCB arasında bilim, teknoloji ve casusluk savaşlarının yaşandığı bir zaman dilimi olarak tarihte yerini almıştır. Türkiye ise bu “Soğuk Savaş” adı verilen bu güçler oyununda, savaş sonrası Batılı güçlerle olan temasını daha da sağlamlaştırırken son birkaç senede yaptığı bilimsel hamlelerle devasa bir güce evrilen komşusu SSCB ile farklı cephelerde yer almasına karşın yine de ilişkisini belli bir düzeyde sürdürmeye gayret etmiştir.

Boğazlar üzerinden verilen nota savaşları sonucunda, Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkilerin durgunluk dönemine girdiğini bir önceki bölümde söylemiştik. 27 yıllık CHP iktidarını sonlandırarak yeni bir dönemi başlatan Demokrat Parti, iktidarı süresince nasıl bir dış politika izleyeceğinin sinyallerini, 1950 yılındaki genel seçim sonucunda Başbakan olacak Adnan Menderes, 1948 yılında sarf ettiği şu sözlerle açıklamıştır:²⁹⁸

“Amerika ve Sovyetler Birliği'nin önderlik ettikleri iki ayrı blokun ortasında kalmak hatalı bir yoldur. Milli veya bağımsız olarak adlandırılan dış politika, Birleşmiş Milletler'in demokrasi anlayışından uzaklaşmak demektir... Eğer Sovyetler Birliği'nin siyaseti aynen devam ederse Türkiye, kısa sürede Demir Perde'nin parçası olacak demektir.”

Menderes'in sözlerinden de anlaşılacağı gibi Demokrat Parti, dış politikada çizgisini Batı tarafına doğru çekmek istemektedir. Bu doğrultuda, 14 Mayıs 1950 seçimlerinden hemen önce 11 Mayıs 1950'de, ABD öncülüğünde Batı Avrupa devletleri tarafından kurulan NATO'ya üye olmak için ABD, İngiltere ve Fransa'ya resmen başvuru yapmıştır. Ancak NATO'nun belirlediği coğrafi sınırlar içinde Türkiye'nin yer almadığı belirtilerek bu başvuru kabul edilmemiştir. Demokrat Parti'nin daha iktidara gelmeden yaptığı bu başvurunun altında ise komşusu SSCB'ye karşı duyduğu güvensizlikle beraber, Türkiye'nin 1949'da kurulan

²⁹⁸ M. Ali Gemuhluoğlu, *Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkisi (1945-1965) ve Türk Dış Politikası (Cilt: I)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s. 87.

Avrupa Konseyi üyelerinden biri olarak Avrupa devleti sayılması ve İkinci Dünya Savaşı'na girmemesine rağmen yurtiçinde yarattığı ekonomik tahribattan dolayı dış kaynak ihtiyacının ABD tarafından sağlanacağını düşünmesidir.²⁹⁹ Konumuz dışında olduğu için Türkiye'nin NATO'ya giriş sürecinde yaşanan gelişmeleri bahsetmeyeceğiz. Ancak yine de kronolojik olarak da bir hatırlatma ihtiyacına binaen yukarıda saydığımız sebeplere ek olarak Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çok partili bir düzen arayışına girerek Batılı devletlerin içinde bulunduğu demokrasi şartlarını yerine getirmeye çalışması, SSCB'nin benimsediği sosyalist ekonomik düzene karşı liberal ekonomik modeli benimsemesi ve ülke savunmasının ABD ile daha iyi korunacağı düşüncesi Türkiye'yi, SSCB'den koparan diğer etkenler olmuştur. Bu sebepler ışığında Demokrat Parti, ABD-SSCB arasında yaşanan gelişmeleri bir fırsata dönüştürmüş ve 18 Şubat 1952'de NATO'ya girebilmiştir.³⁰⁰

Konumuza geri dönersek Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkiler, Türkiye'nin NATO üyeliği söz konusu oluncaya yani 1951 yılının sonuna kadar durgunluk dönemini devam ettirmiştir. Bu dönemde Türkiye cephesinde, gerek iktidardayken CHP idarecileri gerekse Demokrat Parti iktidarı sonrasında parti yetkilileri yaptıkları açıklamalarda, SSCB ile ilişkilerde herhangi bir iyileşme veya kötüleşme durumunun olmadığını belirterek durumun stabil halde olduğunu açıklamak durumunda kalmışlardır. Hatta 14 Mayıs seçimleri sonrası 1. Menderes Hükümeti programında, iki ülke münasebetlerine dair herhangi bir başlık yer almamıştır. Yeni hükümetin Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Haziran ayında bu konuya ilişkin International News Service'e bir demeçte bulunmuştur. Köprülü, *"... İdeolojik telakkileri itibariyle birbirleri ile samimi suretle uyuşmalarına asla imkan olmayan bu iki cephe arasında tarafsız ve müstakil siyaset takip etmek hülyasına kapılarak hürriyet cephelerine iltihaktan çekinen milletler, bu affedilmez gafletlerinin cezasını çekeceklerdir."* sözleriyle SSCB'nin komünist rejimine karşı, Türkiye'nin demokrasi cephesinde yer alacağını belirtirken SSCB ile ilişki düzeyinin eski yıllardaki gibi olmasının zorluğunun altını çizmiştir. Aynı dönem içinde Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes de SSCB ile olan duruma ilişkin birer açıklamada bulunmuşlardır. Bayar, Kasım ayındaki TBMM açılış konuşmasında *"Sovyetler Birliği ile iyi olmasını temenni ettiğimiz münasebetlerimizde geçen seneye nazaran bu sene de herhangi bir değişiklik yoktur."* derken Menderes, *"Türkiye, bütün devletlerle olduğu gibi komşusu Rusya ile de dostane münasebetler idamesini arzu etmektedir."*

²⁹⁹ Gemuhluoğlu, *age*, s. 87-88.

³⁰⁰ Olcay Özkaya Duman, Haktan Birsell, "Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler", *Atatürk Dergisi*, C. 1, S. 1, Erzurum 2012, s. 305-306.

Yalnız bu dostluğun bir taraflı olamayacağını ve iki tarafın karşılıklı hüsnüniyetine bağlı olduğunu göz önünde bulundurmak icap eder.” şeklinde ifade etmiştir.³⁰¹

Moskova tarafına baktığımızda, her ne kadar Türkiye ile bir durgunluk dönemi içine girilse bile Türkiye’nin başta ABD ile olmak üzere Sovyet bloğunun tam karşısında konumlanmış ülkelerle ilişkilerini geliştirmesi ve çeşitli yardımları içeren paketleri kabul etmesi endişe ile karşılanmış ve Türkiye’nin Batı Bloku’nda konumlanmaması için bir takım girişimlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda ilk olarak, ABD Başkanı Truman’ın yardım paketinin meclisten geçmesi üzerine SSCB Hükümeti, Truman Doktrini’nin dünya barışını tehlikeye attığını öne sürerek Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’ne başvurmuş, lakin bu girişimden bir sonuç alamamıştır. SSCB Hükümeti, diplomatik yollarla Türkiye’nin karşı cephede yer almasını engellemeye çalışırken Rus medyası da bu dönemde Türkiye halkının bağımsızlık duygularını okşayan yazılar çıkarmaya başlamıştır. Rusların önemli gazetelerinden Pravda Gazetesi, 12 Haziran 1947 tarihli nüshasında özetle Türkiye ile ilgili şu cümlelere yer vermiştir.³⁰²

“Türkiye Truman Doktrini ile Amerika’nın kontrolü altına düşmüştür. Türkiye askeri bakımdan bağımsızlığını kaybetmiştir. Yabancı sermayeye kapılarını açmıştır. Türkiye’deki demokratik çevreler Türkiye’nin Amerika’nın sömürgesi haline düşmesinden büyük bir kaygı duymaktadır.”

Gerek Moskova’nın hamleleri gerekse Rus basınının kışkırtıcı haberleri sonucu değiştirmemiş Türkiye, 12 Haziran 1947 tarihinde ABD ile yardım antlaşmasını imzalamıştır. 1948 döneminden itibaren ise SSCB, Marshall yardımlarının da devreye girmesiyle Türkiye’nin de içinde bulunduğu ABD ile ilişki içinde bulunan devletlere karşı cephe almaya başlamıştır. Bu durum, ilk başta Moskova tarafından çok da sert olmayan bir biçimde geçirtilmiş, lakin 1950 yılında Türkiye ve Yunanistan’ın NATO’ya girmek için resmi müracaatta bulunması, Sovyet idarecilerinin reaksiyonunun ve bu iki ülke hakkındaki aleyhte davranışlarının daha da sertleşmesine neden olmuştur. Bu konudaki ilk resmi teşebbüs ise Türkiye’nin NATO’ya girmesi söz konusu olunca meydana gelmiştir. Türkiye’nin NATO’ya girme görüşmeleri sırasında SSCB Ankara Büyükelçisi Lavrichef, Dışişleri Bakanı Vekili

³⁰¹ A. Suat Bilge “İkinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Türk Dış Politikası(1945-1965) - Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Türk-Sovyet İlişkileri”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 10. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, s. 391-392.

³⁰² Gürün, *age*, s. 308.

Samet Ağaoğlu'na 3 Kasım 1951 tarihinde konu ile ilgili bir nota vermiştir. Notada, NATO'nun emperyalist devletlerin bir saldırı aracı için kurulduğunu, Türkiye'nin bu kuruluşa katılmasıyla topraklarının NATO'nun emperyal hedeflerine tahsis edeceği ve bunun sorumluluğunun da Ankara'da olacağı yazmaktaydı. SSCB'nin uyarı ve tehdidi bir arada barındıran bu notasına Türkiye, 10 Aralık 1951'de cevap vermiştir. Türkiye verdiği cevapta, NATO'nun bir savunma paktı olduğunu, Türk topraklarının asla saldırgan emeller için kullanılmasının söz konusu bile olmadığı lakin Türkiye'nin geçmişte egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tehdit eden durumlarla karşılaştığının unutulmaması gerektiğini söylemiştir.³⁰³

Konu ile ilgili Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü de bir açıklama yapmıştır. Köprülü: *“Böyle bir notaya cevap vermemiz ancak evvelki cevabımızın aynen tekrarlamamızla mümkün olabilirdi. Faidesi olacağına kaani bulunsaydık, bunu memnuniyetle yapardık. Çünkü kendilerine karşı herhangi bir kötü niyet beslemediğimiz, münasebetlerimizin dostane olmasını temenni ettiğimiz ve bu arzumuzun bariz nişanelerini âhdi sahada ibraz eylemiş olduğumuz bu komşumuzla aramızda herhangi bir suitefehhüm bulunmamasını arzu ederiz.”* sözleriyle Türkiye'nin, SSCB ile ilişki düzeyinin dostane bir şekilde devam etmesi yönünde istekli olduğunu bir kez daha vurgulamıştır.³⁰⁴

SSCB, Ankara'dan istediği cevabı alamamasına karşılık bu konuda bir kez daha hareket geçmiştir. Çünkü bu esnada Batı Bloku'nun öncü devletlerinin aracılığıyla Orta Doğu bölgesinin savunulması için *“Orta Doğu Komutanlığı”* kurulması planı ortaya çıkmıştır. Bu sebeple SSCB, sırasıyla ABD, İngiltere, Fransa ve 24 Kasım 1951 tarihinde Türkiye'ye birer nota verme zorunluluğunu hissetmiştir. Türkiye'ye verilen notada Türkiye'nin bu oluşuma öncülük etmesiyle emperyal emellere aracılık ettiğini ve bu durumun SSCB tarafından kayıtsız kalamayacağı belirtilmiştir. Ankara, tehdit dozunun daha da arttığı bu notaya 19 Aralık 1951'de cevap vermiş ve Moskova'nın, Türkiye hakkındaki yorumlarının tamamını reddetmiştir.³⁰⁵

Bu arada proje olarak ortaya çıkan *“Orta Doğu Komutanlığı”* kurulamamıştır. Ancak kurulamamasının sebebi SSCB'nin tehditkar durumundan ziyade bölgede Türkiye'nin de içinde yer aldığı CENTO'nun kurulması ve İkinci Dünya Savaşı öncesi kurulan Balkan Paktı'nın tekrar canlandırılmak istenmesidir. Öte yandan SSCB Hükümeti, Türkiye'ye 30 Kasım 1951'de içeriği hemen hemen aynı olan bir nota vermiş, lakin Türkiye bu notayı

³⁰³ Bilge, *age*, s. 334-335; Gürün, *age*, 308-309.

³⁰⁴ Özmen, *age*, s. 85.

³⁰⁵ Gemuhluoğlu, *age*, s. 96

cevapsız bırakmıştır.³⁰⁶ Moskova, konu ile ilgili 28 Ocak 1952’de yeni bir nota daha vermiş ve daha önceki tehditkar sözleri arasında iddialarını yinelemiştir. Ankara ise bu yeni notaya da cevap verme gereksinimi duymamıştır. Bunun dışında 1952 yılında Türkiye’nin NATO’ya resmen üye olması doğal olarak SSCB Radyo ve basınında Türkiye aleyhtarı yeni polemikler başlatmış, bu tarihten itibaren Demokrat Parti kurmaylarının Batılı ülkelere gittiği her ziyaret, Sovyet topraklarında polemik konusu olmuştur.³⁰⁷

Türkiye’nin NATO’ya girme ihtimalinin kuvvetlenmesi, iç siyasette de kendini göstermiş ve bunun sonucunda 2 Kasım 1951 tarihinde Mihri Belli, Savim Tarı, Dündar Baştımar ve diğer bazı sosyalistler komünist parti kurma suçlamasıyla tutuklanmış, Behice Boran da komünist faaliyetler içerisinde yer aldığı gerekçesiyle 16 Kasım 1951’de üniversitedeki görevinden çıkarılmıştır. Yine Behice Boran’ın başkanlığını yaptığı ve Kore Savaşı’na Türk askerinin gönderilmesi kararına en şiddetli tepkiyi veren *Barışseverler Derneği*, askeri mahkemece takibata uğramış ve kapatılmış, yöneticileri ise, on beş ile on ay arasında değişen cezalara çarptırılmıştır. Başta ABD olmak üzere Batılı müttefiklere Anti-Komünizm düşüncesinde olduğu göstermek isteyen Demokrat Parti yönetimi, komünist yapılarla mücadeleye 1952 yılında da devam etmiştir. Bu doğrultuda 17 Haziran 1952 tarihinde Türkiye Sosyalist Partisi’nin bazı üyeleri, gizli komünizm propagandası yaptıkları gerekçesiyle tutuklanmıştır. Hükümetin başlattığı komünist düşünceye karşı tutuklama furyası ise Temmuz ayına kadar devam etmiştir. Bu tutuklamalar, SSCB basınında da geniş yer bulmuş, Türkiye demokrasi ve fikir özgürlüğü karşıtlığı ve Amerikan uşaklığı ile suçlanmıştır.³⁰⁸

Dünyada yaşanan gelişmeler ışığında SSCB lideri Stalin de 5 Ekim 1952 tarihinde Sovyet Komünist Partisi’nin 19. Kongresinde Türkiye’yi de kapsayan bir konuşma yaparak en başta kendisine karşı hareketin öncülüğünü yapan ve NATO’yu kuran ABD’yi, sonrada NATO üyesi olan diğer devletleri SSCB’ye karşı emperyalist bir blok oluşturmakla suçlamış ve bu oluşumun dağıtılacağını belirtmiştir. Kongrede yer alan diğer devletlerin Komünist başkanları da talimat alarak “*NATO’yu kuranları da, katılanları da, Çar’ı mahvettiğimiz gibi mahvedeceğiz.*” demişlerdir.³⁰⁹

³⁰⁶ Bilge, *age*, s. 336.

³⁰⁷ Gürün, *age*, s. 309.

³⁰⁸ Sedef Bulut, “Sovyet Tehdidine Karşı Güvenlik Arayışları: I. ve II. Menderes Hükümetlerinin (1950-1954) NATO Üyeliği ve Balkan Politikası”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 41, Ankara 2008, s. 40; Benhür, *age*, s. 531-535.

³⁰⁹ Özmen, *age*, s. 86.

1953 yılına geldiğimizde iki ülkeyi de ilgilendiren önemli gelişmelerden biri, Ankara’da 28 Şubat 1953 tarihinde Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında imzalanan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması’dır. Yapılan antlaşma o günkü haliyle bir ittifak antlaşması olmasa da Balkanlarda yeniden güçlü bir ittifak kurmak için önemli bir girişim sayılabilir. Çünkü bu antlaşmaya göre, devletlerarası ekonomik ve kültürel işbirliği haricinde, üç devletin genelkurmayları aracılığıyla ortak bir savunma hattı oluşturulması konusunda bir işbirliğini içermektedir. Ayrıca antlaşmanın altıncı maddesine göre de Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya, birbirlerine karşı aleyhte ve lehte olan hiçbir ittifaka veya herhangi bir harekete katılmayacaklardır.³¹⁰ Türkiye, bu antlaşmayla Balkan tarafından gelebilecek tehlikelere karşı kendisine bir güvenlik alanı oluştururken, SSCB ise Balkanlardaki nüfuzunu genişletme projesinin sekteye uğradığı gerçeğiyle karşı karşıya kalmıştır.

Aynı yıl iki ülke arasındaki ilişkilerin bundan sonraki süreçte yönünü çizecek en önemli gelişme ise Stalin’in 5 Mart 1953 tarihinde öldüğü haberinin dünyaya duyurulması olmuştur. Resmi davetli olarak Cevat Açıkalın’ın başkanlığında, ordu komutanlarından Korgeneral Fevzi Mengüç ve Cumhurbaşkanlığı Başyaveri Kurmay Yarbay Nurettin Alpkartal’dan oluşan Türk heyeti, Stalin’in 9 Mart’taki cenaze merasimine katılmışlardır.³¹¹

Stalin’in ölümünden yerine kendisinin liderliği süresince halefi gösterilen Malenkov geçmiştir. Malenkov, halkla yönetim arasındaki ilişkiler açısından sistemi değiştirerek kolektif yönetim modelini hayata geçirmiş ve üç bileşkenli bir politika izlemeye başlamıştır. Bunlar; uluslararası ilişkilerde gerginliğin azaltılması, ekonominin yeniden yapılanması ve bunun için köyle olan ilişkilerin düzenlenmesiydi. Bu doğrultuda 1953 yılından itibaren SSCB bütçesinde endüstriyel sanayinin ağırlığı tarıma aktarılmaya başlanmıştır. Gerekli tarım reformu uygulanmış ve hayata geçirilmiştir. Malenkov’un SSCB liderliği ise kısa sürmüş ve Şubat 1955’te istifa etmiştir. Yerine ise tarım reformunun hazırlanması ve uygulanmasında en büyük rolü oynayan Kruşçev geçmiş, Başbakan da Bulganin olmuştur.³¹² Demokrat Parti iktidara geldikten sonra Stalin’in ölümüne kadar kötü geçen Türkiye-SSCB ilişkileri, önce Malenkov, daha sonra yerine geçen Kruşçev Dönemi ile birlikte eski 1930’lu yıllardaki gibi olmasa bile tekrardan dostane bir havaya bürünecekti.

³¹⁰ Armaoğlu, *age*, s. 266.

³¹¹ Gizem Öztoprak, *Stalin’in Ölümünün Türk Basınındaki Yansımaları*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012, s. 77.

³¹² Erel Tellal, “1945-1960 Sovyetlerle İlişkiler”, s. 509.

2. TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİNDE YUMUŞAMA DÖNEMİ

5 Mart 1953'te Stalin'in ölmesi, SSCB'nin iç siyasette olduğu gibi dış politikada da birtakım değişikliklere neden olmuştur. Yeni hükümet, ABD öncülüğünde Batı Bloku'nun başta NATO olmak üzere Avrupa Konseyi, OECD, IMF gibi örgütler aracılığıyla kendi aralarında sıkı bir dayanışmaya gittiğini görerek dış politikadaki esasları bu doğrultuda belirlemeye çalışmıştır. Bunun sonucunda da Stalin sonrasındaki SSCB devlet adamları, “barış içerisinde bir arada yaşama” sloganı ile Lenin ve Stalin'in kullandığı totaliter rejim anlayışını daha fazla devam ettirmemişlerdir.³¹³

SSCB dış politikasındaki bu köklü değişiklik, Ankara-Moskova hattı üzerinde de etkisini göstermiştir. İki ülke arasındaki ilişkiyi tekrardan canlandırmak isteyen SSCB Hükümeti, Dışişleri Bakanı Molotov aracılığıyla 30 Mayıs 1953'te Türk-Sovyet ilişkilerindeki gerilimi azaltmaya yönelik açıklamayı, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi'ne yapmıştır. Molotov açıklamasında:³¹⁴

“Son zamanlarda Sovyetler Birliği'nin komşu devletlerle ilişkileri konusu ile meşgul olan Sovyet Hükümeti, diğer konular arasında Sovyet-Türk ilişkilerinin durumuna da dikkat atfetmiştir.

Bilindiği gibi 1925 tarihli Sovyet-Türk Antlaşması'nın süresinin sona ermesi ile alâkalı olarak, Sovyet-Türk ilişkilerinin düzenlenmesi konusu birkaç sene evvel iki devlet temsilcilerinin resmi görüşmelerinde mevzu bahis edilmişti. Bu görüşmelerde Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye karşı bazı toprak iddiaları ve aynı veçhile Sovyet Hükümeti'nin, Sovyetler Birliği güvenliğine Karadeniz Boğazları cihetinden gelebilecek tehdidin ortadan kaldırılmasına ilişkin görüşleri de yer almış bulunuyordu. Türkiye Hükümeti ve sosyal çevreleri bunları üzüntü ile karşılamışlar ve bu da Sovyet-Türk ilişkileri üzerinde etkisini göstermekten geri kalmamıştır.

İyi komşuluk ilişkilerinin idamesi, barış ve güvenliğin pekiştirilmesi adına Ermenistan ve Gürcistan hükümetleri, Türkiye'ye karşı toprak iddialarından sarfinazar etmeği mümkün telakki etmişlerdir. Boğazlar konusunda Sovyet Hükümeti bu konu hakkındaki eski görüşünü yeniden gözden geçirmiştir ve

³¹³ Şen, age, s. 191.

³¹⁴ Bilge, age, s. 337.

Sovyetler Birliği'nin Boğazlar cihetindeki güvenliğini Sovyetler Birliği için olduğu gibi Türkiye için de kabule değer şartlar altında sağlamayı mümkün addetmektedir. Bu suretle Sovyet Hükümeti, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı hiçbir toprak iddiasında olmadığını beyan eder."

Molotov bu sözleriyle SSCB'nin, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iki ülke arasında gerilime neden olan isteklerden vazgeçtiğini resmen açıklamış oluyordu. Bu gelinen durum Ankara'nın da hoşuna gitmiş ve hükümet, SSCB'nin açıklamalarına 18 Temmuz 1953 tarihinde bir karşılık vermiştir. Açıklama ise şöyledir:³¹⁵

"Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı hiçbir toprak iddiasında bulunmadığını bildiren Sovyetler Birliği Hükümeti'nin açıklamasını memnurlukla kaydeder.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, bu açıklamada atıf yapılan iyi komşuluk ilişkilerinin devamı ve barış ve güvenliğin pekiştirilmesi arzusu daima beslediği ve beslemeye devam edeceği arzuya tamamen uyduğunu bildirir.

Boğazlar konusunun, Sovyetler'ce bilindiği üzere, Montreux Sözleşmesi kurallarına bağlı bulunduğunu Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti bu vesile ile belirtmek ister."

Karşılıklı iyi niyet içeren bu açıklamalara rağmen Türkiye, SSCB Hükümeti'nin Stalin sonrası bu olumlu değişiminin gerçek bir yenilikten ziyade taktiksel bir değişim olduğunu düşünmüştür.³¹⁶ Çünkü o dönemde Batılı güçler ve SSCB arasında devam eden soğuk savaştan dolayı Moskova ile iki taraflı bir anlaşma yapmanın gerçekçi olmayacağı düşünölmüştür. Ayrıca SSCB'nin, İkinci Dünya Savaşı sonrası Türk toprakları ve Boğazlar ile ilgili emelleri Türk halkı ve idarecilerinin zihninde hala çok taze bir şekilde durmaktaydı. Tüm bunların dışında da Demokrat Parti kurmayları, NATO'ya yeni üye olunması itibarıyla

³¹⁵ Bilge, age, s. 337-338.

³¹⁶ Vefa Kurban, "1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 28, İzmir 2014, s. 258.

SSCB'ye karşı her zamankinden daha fazla bir güven içinde olduklarını düşünmüşler ve Moskova'nın barışçıl taleplerini bir anlamda kulak ardı etmişlerdir.³¹⁷

Türkiye'nin komşusuna karşı güvensizliği Başbakan Menderes'in ağzından da doğrulanmıştır. Menderes, Aralık 1953'te U.S. News and World Report haftalık dergisine verdiği açıklamada, kendisine bu konu ile ilgili yönelen soruya şu cevabı vermiştir:³¹⁸

“Rusların sulh taarruzu Türkiye’de kati ve elle tutulur müspet neticeler vermediği için tesir yapamamıştır. Türk halkı henüz Rus siyasetinde evveline nazaran bir değişiklik müşahade etmemiştir.”

Açıkçası SSCB'nin, Stalin öldükten sonra kısa süre içindeki olumlu açıklamalarına rağmen gösterdiği reaksiyonlar, başta Türkiye olmak üzere bölgedeki ülkelerin kendisine karşı neden güven duymadıklarını göstermekteydi. Moskova yönetiminin, Türkiye'den yanıt aldıktan iki gün sonra yani 20 Temmuz 1953'te Türkiye'ye yeni bir nota vererek, Boğazlardaki ABD ve İngiltere menşeli gemilerdeki artıştan yakınması bu durumun ilk örneğiydi. Türkiye, bu notayı 24 Temmuz 1953'de yanıtlamış ve mevcut gemilerin Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne uygun olduğunu ve herhangi bir devlete bu durumu haber vermek zorunda olmadığını belirterek Moskova'ya, Montreux'nün kendisine sağladığı egemenliği hatırlatma ihtiyacı hissetmiştir. SSCB Hükümeti, Ege Denizi'ne komşu olan Yunanistan'a da benzer bir nota vermiş ve olası bir gerginlikten dolayı Yunanistan'ın da bu işten sorumlu olacağını hatırlatmıştır. Bu durum, her ne kadar Stalin sonrası değişim sinyalleri vermiş olsa da SSCB'nin, kendisine karşı bir ittifak içinde olan Balkanlar devletlerine karşı bir tepkisinin olduğu ve üzerlerindeki tehditkar durumunun devam edeceği görülmüştür.³¹⁹

Yine de SSCB Hükümeti, en azından NATO üyelerinden birini veya birkaçını yanına çekerek kendisine karşı oluşan “*çevreleme*” hareketini kırmak istemiştir. Bunun için de en uygun aday olarak Türkiye görülmüş ve 1950'li yıllar boyunca Türkiye ile ilişkilerde bir ilerleme kaydetmek istemiştir. Dönemin SSCB lideri Malenkov, 8 Ağustos 1953'te devletin temel kurumlarından olan Yüce Sovyet'te bu konuda bir konuşma yapmıştır. Malenkov, Ankara'ya notanın iki ülke arasındaki iyi komşuluk ilişkilerini geliştirmek için verildiğini,

³¹⁷ Ayşegül Sever, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu 1945-1958*, Boyut Yayınları, İstanbul 1997, s. 115.

³¹⁸ Bilge, *agm*, s. 398.

³¹⁹ Tellal, “1945-1960 Sovyetlerle İlişkiler”, s. 513.

lakin bu durumun bir zeminde oturtulabilmesi için Türkiye'nin de kendileri gibi bu yönde bir istek taşıması gerektiğini dile getirmiştir.³²⁰ Malenkov, dostluk teklifini 8 Şubat 1954 tarihinde Yüce Sovyet'te yaptığı konuşmada bir kez daha tekrarlamasına rağmen, Türkiye, bu konuda herhangi bir adım atmamıştır.³²¹

Türk idarecilerinin komşu SSCB ile yakınlaşma konusunda tereddütleri olduğu bir gerçektir, lakin bu çekince sadece Ankara'nın kendi inisiyatifi ile oluşmamış, Türkiye'nin Batılı müttefiklerinin telkinleri de kendisinin bu konuda adım atmasını engeller hale gelmiştir. Bu konudaki en önemli anekdot, İngiltere Kraliçesi II. Elizabeth'in taç giyme töreni için 30 Mayıs-7 Haziran 1953 tarihleri arasında İngiltere'de bulunan Menderes ve Köprülü ile İngiliz yetkililer arasında geçen görüşmede gerçekleşmiştir. İngilizler, SSCB'nin Türkiye'ye karşı yakınlaşma hamlesini, Türkiye'yi Batılı müttefiklerinden koparmak, bölgede kurulması planlanan Balkan ve Orta Doğu ittifaklarını baltalamaya yönelik bir girişim olduğunu söylemişler ve bu konuda Türki yetkililerini uyarmışlardır.³²² Yapılan görüşmelerde Başbakan Menderes, Türkiye'nin Trakya'da yapılabilecek her şeyi yapmaya niyetli olduğunu belirtirken, Winston Churchill de Boğazlar meselesini tekrar gündeme getirerek SSCB'nin bu konudaki duyarlılığının önemini vurgulamış ve SSCB tarafından Boğazlara yönelik herhangi bir hamle görüldüğü takdirde, Türk kıyılarını savunmak için İngiltere'den denizaltıların gönderileceğini söylemiştir. Churchill, yine de Boğazların savunulması ve SSCB'nin Türkiye'ye yönelik işgal olasılığına karşın İngiltere ve Türkiye tarafından gerekli savunma önlemleri için ortak bir çalışma yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu doğrultuda, bir yandan mayınlama gibi gerekli tüm teknik önlemlerin alınması için ortak bir çalışma yapılması konusu görüşülmüş, bir yandan da SSCB'nin mevcut durumu hakkında tartışma yapılmıştır.³²³

Bu konuda belirtmemiz gereken bir önemli gelişme de Demokrat Parti yönetiminin, bu dönemde Türkiye'nin Batılı müttefikleri ile arasındaki ilişkinin geliştirilmesine büyük önem vererek bu yönde çalışmalara devam etmesidir. Menderes ve Köprülü'nün İngiltere temasları dışında Cumhurbaşkanı Celal Bayar da 1954 yılının Ocak ayında ABD'yi ziyaret ederek burada yoğun diplomatik temaslar yürütmüştür. İç ve dış basında büyük ilgi gören bu ziyaret sırasında Bayar, Senato ile Temsilciler Meclisi'nin müşterek oturumuna hitaben bir konuşma

³²⁰ Tellal, "1945-1960 Sovyetlerle İlişkiler", s. 513.

³²¹ Bilge, *agm*, s. 398.

³²² Gemuhluoğlu, *age*, s. 98-99.

³²³ Bulut, *agm*, s. 52-53.

da yapmıştır. Bu ziyarete ilişkin Amerikan basınında çıkan makalelerde de Türkiye, ABD'nin en iyi ve kuvvetli müttefiki olarak nitelendirilmiştir.³²⁴

Konumuza geri dönersek Türk idarecilerinin, ziyaretler sırasında müttefiklerden gelen uyarıları dikkate aldığı ve komşusu SSCB ile yakınlaşma konusunda çekincelerini saklı tuttuğu kamuoyuna yapılan açıklamalarda da kendini belli etmiştir. Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, 24 Şubat 1954'te bütçe görüşmeleri sırasında bu konuya da değinmiş ve SSCB ile ilgili şu sözleri sarf etmiştir:³²⁵

“Sovyet Rusya ile olan münasebetlerimize gelince bu memleketin siyasi adamlarının lisanında bir müddetten beri yumuşak bir politika takip ettikleri hissini tevhit etmeye matuf bir eda mevcuttur. Bu hususta son Kasım ayında Reisicumhurumuz tarafından ifade olunan fikri tekrarla, Sovyetlerin bu yeni politikalarında samimi olmalarını ve bunu fiiliyatla teyit etmelerini temenni ettiğimizi söylemek isterim.”

Başbakan Menderes de 21 Mart 1954'te Amerikan gazetelerine verdiği demeçte Köprülü'nün sözlerini tasdik ederken şunları da ilave etmiştir: *“Rus siyasetinde bir nevi yumuşamanın bazı zahiri eserlerine rast gelmek mümkündür. Fakat Türkiye, siyasetinde çok realisttir. Bir değişimin esaslı maddi delillerini görmeden evvel tatbik edilmekte olan politikaya karşı çok uyanıktır.”* Menderes, ayrıca iki ülke arasındaki ticaret hakkında da şu cümleleri dile getirmiştir: *“Dış ticaretimizde mutlaka Rusya ile münasebete girmek esasına dayanmış, iktisadi kalkınmamız böyle bir münasebete bağlanmış, hesaplarımızı ona göre yapmış değiliz.”*³²⁶ Köprülü ve Menderes'in sözlerini bir bağlama oturttuğumuzda Ankara, Moskova'dan gelen dostluk mesajlarına rağmen komşusu ile bir süre her alanda araya bir duvar koyarak ilerleme politikasına devam etmek istediğini göstermiştir.

Dış politikada bu gelişmeler yaşanırken 5 Mayıs 1954 tarihinde Türkiye'de, genel seçimler yapılmıştır. Demokrat Parti, bu seçimde %58,2 oyuyla ve meclisteki 541 milletvekillinden 503'ünü alarak 1950 seçimlerindeki oyunu ve meclisteki milletvekili sayısını artırmış, dolayısıyla sandıktan zaferle çıkmıştır.³²⁷ Demokrat Parti'nin TBMM'de

³²⁴ Bulut, *agm*, s. 53.

³²⁵ Özmen, *age*, s. 87.

³²⁶ Bilge, *agm*, s. 398-399.

³²⁷ <http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>, Erişim Tarihi: (10.06.2020).

yine ezici bir üstünlüğe sahip olması dünyada büyük yankı uyandırırken Milliye gazetesi Moskova'nın bu yeni durum karşısındaki bakışını şu şekilde aktarmıştır.³²⁸

“Siyasi müşahitlerin kanaatine göre Türkiye’deki seçimleri dışarda en büyük alaka ile takip eden devletlerden biri bilhassa komşusu Sovyetler Birliği’dir. Rusya’dan buraya gelen haberlere göre Sovyet Hükümeti, Türkiye’deki seçimlerin neticesine büyük önem vermekteydi. Seçimi Demokrat Parti’nin kahir ekseriyetle kazanması, Sovyet resmi çevrelerinde memnuniyetsizlik uyandırmıştır. Her ne kadar dış politikada muhalefet partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi’nin de aynı politikayı takip edeceği Sovyetler tarafından bilinse de, Demokrat Parti Hükümeti’nin gerek NATO’yla gerek diğer Batı devletleriyle geniş ölçüde işbirliği yapması Sovyet Hükümeti’nin hoşuna gitmeyen bir keyfiyet idi. Sovyet idarecileri Türkiye’deki en ufak değişikliklerden bile istifade etmeyi düşünmektedirler.”

DP’nin iktidar koltuğundaki yerini sağlamlaştırarak yoluna devam etmesi elbette SSCB idarecilerinin hoşuna gitmemiştir. Lakin yine de 1954 ve 1955 yılı boyunca Moskova’dan Ankara’ya çiçek dalları gitmeye ve ikili ilişkileri bir şekilde eski günlere döndürme hayali devam etmiştir. Cumhuriyetin kuruluşunun 31. yılı olan 29 Ekim 1954’te Moskova Radyosu, bu vesile ile yaptığı yayında Türkiye ile SSCB’nin geçmişteki dostluklarını hatırlatarak SSCB Hükümeti’nin, Türkiye ile yeniden iyi ilişkiler kurarak, iki ülke arasında ticari, teknoloji ve kültür alanlarında işbirliği yapmak istediği belirtilmiştir. Lakin Ankara’da, Rusların Stalin döneminden kalma mevcut politikasında herhangi bir değişikliğe gittiğine dair bir gözlemin ve hissiyatın olmamasından Ruslara karşı herhangi bir ilgi uyandırıcı politikayı bu dönemde yürürlüğe koymasına engel olmuştur.³²⁹ Bu durum Menderes Hükümeti’nin 24 Mayıs 1954 tarihli programında ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın 1 Kasım 1954 tarihli TBMM açılış konuşmasında SSCB ile ikili ilişkilere yer vermemesi ile açıkça ortaya çıkmıştır.³³⁰ 1955 yılına geldiğimizde ise Türkiye’nin SSCB’ye karşı açıkça bir Blok politikasına geçtiği görülmüş, Türkiye’nin NATO devletlerinin politikası

³²⁸ Cihan Ozan Beydeş, *Demokrat Parti Dönemi Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2015, s. 68.

³²⁹ Bilge, *age*, s. 339-340.

³³⁰ Beydeş, *age*, s. 67.

doğrultusunda Ruslara karşı aldığı kararlara paralel bir duruş sergilemeye başlamıştır.³³¹ Bu gelişmeler ışığında Türkiye'nin Orta Doğu'da yaptığı hamlelere bakalım.

2.1. Orta Doğu'daki Gelişmelerin Türkiye-SSCB İlişkilerine Yansıması

2.1.1. Türkiye-Pakistan İşbirliği Antlaşması

Orta Doğu'daki gelişmelere değinmeden önce Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya'nın yeniden kurdukları Balkan İttifakından kısaca bahsetmekte fayda var. 1954 senesi, iç ve dış siyasette yeni gelişmelere yol açmış, içerde daha önceden de bahsettiğimiz gibi Demokrat Parti genel seçimlerde bir kez daha zafer kazanırken Nisan ayı içerisinde Mareşal Tito'nun Türkiye ziyareti ile dış politika da yeni bir ivmelenme gerçekleşmiştir. Demokrat Parti kurmayları, seçimi kazanmanın verdiği güvenle ikinci dönemlerinde ağırlık olarak Orta Doğu'ya yöneleceklerine dair ipuçları verirken Balkanları geri plana bırakmadan olası bir pakt için diplomatik faaliyetlere devam etmiştir. Bu doğrultuda Türkiye'nin 1954 sonrası dış politikadaki ilk icraatı ise Balkan Paketi'nin bir ittifaka dönüştürmek olmuştur. Türkiye-Yunanistan-Yugoslavya temsilcilerinin karşılıklı yürüttükleri diplomatik trafik neticesinde Yugoslavya'nın Bled kentinde 9 Ağustos 1954'te "*Dostluk ve İşbirliği Antlaşması*" imzalanmıştır. 14 maddeden oluşan bu antlaşmada, taraflar dâhil olabilecekleri milletlerarası her türlü anlaşmazlığı Birleşmiş Milletler Antlaşması hükümlerine uygun olarak barışçı yollardan çözmeyi karşılıklı olarak taahhüt etmişlerdir. Antlaşmada, Türkiye ve Yunanistan'ın NATO üyesi olmasıyla ilgili de bir madde eklenerek bu iki ülkenin bu NATO'dan dolayı sahip oldukları haklara ve yapmakla yükümlü oldukları görevlere Balkan İttifakının tesir etmeyeceği belirtilmiştir. Şubat 1953 yılında imzalanan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nın da bu yeni antlaşmanın maddeleriyle değiştirilmediği müddetçe yürürlükte kalmasına karar verilmiştir.³³² Antlaşmanın süresi olarak 20 yıl belirlenmiş, ayrıca imzacı devletlerden herhangi birine veya daha fazlasına olası bir saldırı gerçekleşmesi halinde, bu saldırının tüm taraflara birden yöneltilmiş sayılması, saldırıya karşı kolektif bir savunma oluşturulması ve üç devletin dışişleri bakanlarından meydana gelen bir "*Daimi Konsey*" kurulması gibi ittifakın askeri yönü de vurgulanmıştır.³³³

Balkan İttifakı için son adım sayılan Bled Antlaşması'yla birlikte 1953'de imzalanan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nın (Balkan İttifakı), 20 yıl süreli bir askeri ittifaka dönüştürüldüğü gözükmüş ve böylece NATO'nun doğu kanadındaki boşluk doldurulmuştur.

³³¹ Bilge, *agm*, s. 400.

³³² Bulut, *agm*, s. 53-54.

³³³ Armaoğlu, *age*, s. 267.

Ayrıca antlaşma ile Yugoslavya, NATO öncülüğünde Batı Avrupa'nın savunulmasına daha etkin bir şekilde katılabilme imkanı elde etmiştir. Kurulan ittifaka ABD ve İngiltere, olumlu yaklaşırken SSCB ve diğer Doğu Bloku ülkeleri ise şaşkıncu bir şekilde bu duruma sert bir tepki vermemiştir. SSCB özelinde bunun nedeni irdelendiğinde, Stalin sonrası politika değişikliği ve bunun daha önce Cominform'dan çıkmış olmasına rağmen Yugoslavya'ya karşı yumuşama isteğidir. Türkiye ile SSCB ilişkisi ise Balkanlarda kurulan pakt ve ittifaka yönelik Rusların ilk zamanlardan tepkisiyle karşılaşırsa da Moskova'nın, Stalin sonrası "*Barış içinde bir arada yaşama (peaceful coexistence)*" politikası gereği çok olumsuz bir duruma evrilmeden devam etmiştir.³³⁴

1954 senesi, Türkiye'nin savaş sonrasında Orta Doğu için yeni bir atılıma başladığı yıl olarak kabul edilebilir. Pakistan ile başlayan bölgedeki ülkelerle yoğun diplomasi trafiği neticesinde Türkiye'nin çeşitli antlaşmalara imza attığı görülmüştür. Aslında bu durum, Türkiye'nin NATO'ya alınması konusunda ortaya çıkan en önemli güçlüktü. Türkiye'nin NATO'ya alınması konusu gündeme gelince İngiltere, Orta Doğu savunma düzeninin içinde yer almasını istediği için ilk zamanlar Türkiye'nin NATO üyesi olmasına itiraz etmiştir. Lakin Türkiye'nin Kore Savaşı'nda gösterdiği başarı sayesinde ABD, İngiltere'yi bu itirazından vazgeçmeye zorlamış ve Ankara'nın da bu teşkilata girmesi ile birlikte Orta Doğu savunmasında aktif rol alacağını belirtmesi sonucunda İngilizlerin de onayıyla Türkiye, NATO'ya dahil edilmiştir. Eisenhower'ın yönetime gelmesiyle birlikte Orta Doğu güvenliğinin Birleşik Amerika'nın bir numaralı gündeme gelmesiyle birlikte Türkiye'nin bölgedeki önemi bir kat daha artmıştır. Bu doğrultuda ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles, "*yerinde inceleme (fact-finding)*" amacıyla 19 Mayıs 1953 tarihinde başlayan ve yaklaşık 20 gün süren, Türkiye ve İsrail'i de kapsayan bölge devletlerinin hepsini ziyaret ederek incelemelerde bulunmuştur. Dulles izlenimlerini üç noktada toplamıştır:³³⁵

1- *Bölgesel bir savunma teşkilatı, kaynağını, her şeyden önce bölge halkları ve hükümetlerinin isteğinden almalıdır.*

2- *Orta Doğu halkları ve hükümetleri kendilerini doğrudan doğruya bir Batılı savunma örgütüne bağlamak istememektedirler.*

3- *Kuzey Kuşak (Northern Tier) devletleri Sovyet tehlikesinden endişe duymaktadırlar.*

³³⁴ Gemuhluoğlu, *age*, s. 118-121.

³³⁵ Gönlübol, Ülman, *agm*, s. 251-252.

Dulles'in bu tespitlerinin ardından Washington'a döndükten sonra bunları sahada uygulamak için harekete geçmiştir. Bunları uygulayabilmek için temel olarak ise bölgede en güçlü devlet olması ve bütün askeri kuvvetleri NATO'nun emrine vermesi nedeniyle Türkiye'yi seçmiştir. Nitekim Dulles, bu konudaki düşüncelerini Orta Doğu gezisi sırasında 25-27 Mayıs tarihinde Ankara'ya uğradığı sırada hükümete bildirmiş, Türk idarecilerinin de Orta Doğu bölgesine liderlik etme konusunda istekli görünmesinin ardından iş, buna uygun ülkeleri bulmaya gelmiştir.³³⁶

Washington'dan gerekli desteği alarak Orta Doğu'nun liderliğini üstlenmeye hazırlanan Türkiye'nin ise, ilk başta bölgede kendi özelinde çözmesi gereken problemler bulunmaktaydı. Hükümetin 1954 yılından itibaren izlediği dış politika, Türkiye'yi Arap devletlerinin önemli bir bölümüyle yollarını ayırmak durumunda bırakmış ve ilk diplomatik kriz Türkiye-Mısır ilişkilerinde kendini göstermiştir. Türkiye'nin Kahire Büyükelçisi Hulusi Fuat Tugay, ülkede yaşanan devrim sonrası yapılan kamulaştırmalarda, kraliyet ailesinin akrabalarından biri olan eşinin mallarına da el konulması sonucu yeni lider Nasır'ı sert bir biçimde eleştirince, Mısır'da istenmeyen adam ilan edilmiş ve dokunulmazlığı kaldırılmıştır. Diplomatik teamüllere aykırı olan bu olay sonucunda iki ülke arasında gergin bir ortam oluşmasına rağmen, 1954 senesi itibarıyla Orta Doğu'da kurulması planlanan bir savunma teşkilatı sebebiyle olay, iki ülke tarafından yayınlanan bildiriyle üzüntüyle karşılanmış ve daha fazla büyütülmeden hasıraltı edilmiştir. İki ülke arasında başlayan bu kriz aslında bölgedeki liderlik mücadelesinden kaynaklanmaktaydı. Bu mücadeleden dolayı da Orta Doğu devletleri, Batıyla işbirliği içinde olan ve Batı'ya karşı siyasal ve ekonomik bağımsızlığını korumaya çalışanlar olarak ikiye bölünmüşlerdi. Batıyla işbirliği içine girmek isteyenlerin liderliğini Türkiye, Batıya karşı olanların liderliğini ise Mısır yürütmekteydi. Bunun dışında hükümetin dış politikasının, Cezayir bağımsızlık savaşı gibi Orta Doğu ve Afrika'daki egemenlik mücadelelerinin Birleşmiş Milletler oturumunda yer aldığı zamanlarda Batılı müttefiklerinin politikaları ile aynı paralelde olmasına özen göstermesi Türkiye'nin, "*emperyalizmin Orta Doğu'daki temsilcisi*" olarak algılanmasına yol açmıştı. Bu sebeple Orta Doğu'da Türkiye'nin liderliğini üstleneceği bir savunma sistemine Arap devletlerini katma şansı yok denilecek kadar azalmıştı.³³⁷

³³⁶ Gönlübol, Ülman, *agm*, s. 252.

³³⁷ Melek Fırat, Ömer Kürkçüoğlu, "1945-1960 Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1919 – 1980*, (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 621.

Arap devletleri ile arası açılan Türkiye'ye ise savunma teşkilatı için ilk istek Pakistan'dan gelmiştir. Bilindiği üzere bu savunma teşkilatı projesinin temel amacı bölge ülkelerini SSCB'den muhafaza etmektir. Lakin Pakistan'ın durumuna bakıldığında üzerlerinde herhangi bir Sovyet tehlikesi olduğundan söz edilemezdi. Pakistan'ın temel sıkıntısı Keşmir sorunu dolayısıyla Hindistan'dı. Hindistan'a karşı savunmasını güçlendirmek için Batılı devletlere bağlanmak istemişti.³³⁸ Ankara da Pakistan'ın yaşadığı sıkıntıları bildiğinden 1954 yılının Şubat ayında, iki ülke arasında bir Dostluk Antlaşması imzalanması için Pakistan Hükümetine resmen çağrıda bulunmuştur. Türkiye'nin bu girişimi sonrası ABD'nin, bu antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Pakistan'a gerekli askeri yardımın yapılacağını açıklaması, Pakistan Hükümeti'nin Türk idarecilerine olumlu yanıt vermesindeki en önemli etken olmuştur. ABD Dışişleri Bakanı Dulles, bu konu ile ilgili kongrede yaptığı konuşmada, bu iki devletin güvenlik ve işbirliği üzerine yaptıkları girişimin her iki devlete güç kazandırmakla birlikte bölgedeki devletler üzerinde bu durumun örnek teşkil edeceğini ve onların da harekete geçeceğini belirterek yapılacak antlaşmaya tam destek verdiklerini söylemiştir. Bu doğrultuda iki taraf 19 Şubat 1954'te tarihinde bir dostluk antlaşması imzalanması yönündeki isteklerini dile getiren ortak bir bildiri yayınlayarak antlaşmanın sinyallerini vermişlerdir.³³⁹

SSCB Hükümeti, bu iki devletin yayınladığı ortak bildiriye ilk tepki veren ülke olmuş ve Türkiye ve Pakistan'a bununla ilgili birer nota göndermiştir. Ruslar verdikleri notada, bu bildirinin ilerideki olası bir anlaşmaya dönmesi halinde bölgedeki diğer devletleri de içine almayı hedeflediğini, bu sebeple bunun bir savunma paktı olma özelliğini kaybedeceğini söylemiştir. Ayrıca bölgede güvenlik ile ilgili herhangi bir tehlike ortada gözükmezken NATO'nun öncülük ettiği böyle bir antlaşmanın, Orta Doğu ve Güney Doğu Asya'daki mevcut statükoyu tehlikeye soktuğunu da belirtmişlerdir. Rusların ardından Mısır da bir açıklama yayınlamış ve bu antlaşmanın bölge devletlerine yönelik bir tehdit olduğunu belirtmiştir.³⁴⁰

SSCB ve Mısır'ın uyarılarına rağmen bölgedeki ABD inisiyatifinin artmış olması ve İngiltere'nin Orta Doğu'da bir paktın oluşmasına yönelik teşviklerinin ağır basması neticesinde, 2 Nisan 1954'te Türkiye ile Pakistan arasında "*Karaçi Antlaşması*" (*Dostane*

³³⁸ Gönlübol, Ülman, *agm*, s. 252.

³³⁹ Sever, *age*, s. 120; Gemuhluoğlu, *age*, s. 141.

³⁴⁰ Beydeş, *age*, s. 72.

İşbirliği Antlaşması) imzalanmıştır. Bu antlaşmayla birlikte İngiltere'nin oluşması için büyük çaba harcadığı Bağdat Paktı'nın kurulmasına gidecek ilk adımlar atılmış olacaktır.³⁴¹

Karaçi Antlaşması'nın bir diğer sonucu da Moskova-Ankara arasındaki ilişkiyi yeniden bozmasıdır. Bu antlaşmaya kadar Türkiye'ye karşı ılımlı bir politika izleyen Ruslar, antlaşma sonrasında Ankara'ya karşı yeniden sert bir tutum alma ihtiyacı hissetmiş, daha öncede belirttiğimiz gibi ortak bildiri yayınlandığı zaman 18 Mart 1954 tarihinde bu durumu protesto eder mahiyetinde bir notayı büyükelçiliğimize vermiştir. Ankara ise bu notayı Karaçi Antlaşması imzalandıktan sonra yanıtlamak istemiştir ve 9 Mayıs 1954 tarihinde notaya bir cevap verilmiştir. Ruslara verilen cevapta hükümet, Türkiye'nin ne zaman barışsever ülkelerle bir ilişki kurmaya başladığında, SSCB idarecilerinin bu durumu barış aleyhine göstermeye çalıştıklarını söylemiştir.³⁴²

2.1.2. Bağdat Paktı'nın Kurulması

Türkiye'nin Pakistan'la imzaladığı Karaçi Antlaşması, Türki idarecileri için aslında bir sonuçtan ziyade amaca giden bir araç görünümünde olmuştur. Daha önceden de belirttiğimiz gibi buradaki asıl amaç bölge ülkelerinin harekete geçmesini sağlamaktır. Zaten Karaçi Antlaşması'nda da buna vurgu yapılmıştır. Antlaşmanın 6. Maddesinde, yapılan iki ülke arasında yapılan işbirliğinin bölgedeki diğer devletlere de açık olduğu belirtilerek daha geniş katılımlı bir savunma paktı kurulması hedeflenmiştir. Bu konu, antlaşma sonrası Başbakan Menderes'in ABD'ye 30 Mayıs-7 Haziran 1954 tarihleri arasında yaptığı ziyarette de gündeme gelmiş olmasına rağmen Menderes'in ziyaret sırasında verdiği bir demeçte “*İsrail'in varlığı gerçeğini tanımak Arap devletleri için bir gerekliliktir.*” sözüyle Orta Doğu sorununa “*Soğuk Savaş*” kodlarıyla baktığını bir kez daha belli ederken, başta Mısır olmak üzere diğer Arap devletlerine Türkiye aleyhinde durmaları için bir koz vermiş oluyordu.³⁴³

Aslında Başbakan Menderes başta olmak üzere Demokrat Parti kurmaylarının, hem bölgesel güç olma hem de savunma pakti kurma çalışmaları devam ederken Orta Doğu ve İsrail konusundaki bu yaklaşımı, çok da şaşırtıcı sayılmazdı. Her ne kadar farklı bir isimli siyasi hayatlarına devam etseler de partinin önde gelen ve o dönem Ankara'da ülkeyi idare etmek meşgul olan kadroların neredeyse tamamı Cumhuriyet Halk Partisi'nden gelmişlerdi. Bu sebeple Demokrat Parti de Cumhuriyet Halk Partisi'nin İsrail'i tanıma mirasını aynen

³⁴¹ Duman, Birsal, *agm*, s. 312-313.

³⁴² Özmen, *age*, s. 87.

³⁴³ Fırat, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 622.

devam ettirmiştir. Bu da bölgedeki Arap devletlerine, Türkiye ile işbirliği yapmamak istediklerinde kendi halklarına sunmaları için bir bahane oluşturmaya yardımcı olmuştur.³⁴⁴

Türkiye'nin Orta Doğu'ya bakışı bir yana ABD'nin, Dışişleri Bakanı Dulles'un “*Kuşak Yol*” projesinden şimdilik vazgeçmek istemesi Ankara'nın, savunma paktı konusundaki işini bir hayli zorlaştıran etkenler olmuştur. Lakin Türk Hükümeti, ABD tarafından terkedilen bu projenin peşini bırakmamış, bölge konusunda hassasiyeti olan İngilizlerinde yapacağı hamlelerle bu konuda bir gelişme sağlayabileceğini düşünmüştür. Buna göre 27 Temmuz 1954 tarihinde İngiltere ile Mısır arasındaki en büyük sıkıntı gözüken Süveyş'te, anlaşmazlığı bitiren antlaşmanın parafe edilip 19 Ekim 1954'de imzalanması Türkiye için bir umut olmuştur. Çünkü antlaşma metninde, 17 Haziran 1950 tarihinde Arap Ligi Devletleri Ortak Savunma Antlaşması'nı imzalayan devletlerden birine veya Türkiye'ye, olası bir saldırı olması halinde İngilizler Süveyş'e asker gönderebileceklerdi. Mısır'ın bu maddeye rıza göstermesi Ankara'da, bir Orta Doğu Savunma Paktı'na Mısır'ın yeşil ışık yaktığı fikrine sebep olmuştur.³⁴⁵

Mısır ile İngiltere arasında, Süveyş ile ilgili yapılan anlaşmadan sonra gerek Türkiye'de gerekse ABD'de Mısır'ın Orta Doğu'da kurulacak birliğe katılma umudunun atması sonrası Başbakan Menderes, Mısır ile yakınlaşmak istemiş ve Mısır Başkanı Nasır ile bir görüşme yapmak istediğini Kahire'ye bildirmiş olmasına rağmen bu teklifi reddedilmiştir. Bu durum Ankara ve Washington'a, Türkiye'nin Batı ile uyumlu bir şekilde kuracağı ve liderlik edeceği herhangi bir oluşuma Mısır'ın katılmayacağını bir kez daha göstermiştir. Bu sebeple Türkiye ve ABD, ufak da olsa bir umut taşıdıkları Mısır dosyasını rafa kaldırmış ve kendileri ile işbirliği içine girmek isteyen Orta Doğu devletlerine yönelmişlerdir.³⁴⁶

Mısır defterini en azından o dönem için kapatan Türkiye ve ABD için Orta Doğu'da kendileriyle yakınlaşması en kolay devlet olarak Irak gözükmüştür. Çünkü Irak'taki monarşi yönetimi, bölgesel kaygıları öne sürerek bir süredir Batı'yla yakınlaşmak istiyordu. Bundan dolayı ABD ile Irak arasında 1953 yılından itibaren askeri yardım konusunda görüşmeler yapılmaya başlanmış ve görüşmeler sonucunda iki ülke arasında 20 Nisan 1954 tarihinde bir askeri yardım antlaşması imzalanmıştır.³⁴⁷ Orta Doğu'da kurulacak savunma paktına Irak'ın katılımı, ABD'nin yanı sıra İngiltere açısından da son derece önemliydi. Çünkü İngiltere'nin,

³⁴⁴ Sever, *age*, s. 121-122.

³⁴⁵ Armaoğlu, *age*, s. 267.

³⁴⁶ Fırat, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 622.

³⁴⁷ Bürkan Serbest, “Bağdat Paktı'nın Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 3, 2016, s. 404.

olası bir savaş durumunda Irak hava üslerinin Birleşik Krallık Hava Kuvvetleri tarafından hızlı ve etkili bir şekilde kullanabilmesi için Irak ile askeri bir işbirliği bir elzemdi. Bu bağlamda İngilizler, İkinci Dünya Savaşı sonrası bölgede yaşanan sosyolojik değişimi de göz önüne alarak 1930 antlaşması sonucu İngiltere'nin egemenliğinin bulunduğu Irak'taki Habbaniya ve Shaiba isimli iki hava üssünden vazgeçmiştir. Bundan ötürü İngilizler, bu iki üssü Irak'a bırakma fikrini kabul etmiş olmasına rağmen Irak'ı kurulacak pakta dâhil edip herhangi bir tehdit durumunda kendi güvenliğini Habbaniya ve Shaiba üslerini kullanarak sağlamak yoluna gitmişlerdir.³⁴⁸

Irak tarafına bakıldığında ise Başbakan Nuri Said Paşa, bu dönemde Batı ile kurulan iletişimde öne çıkmış ve başta Irak Kralı olmak üzere ülke yönetimindeki idarecileri, bu doğrultuda yapılacak işbirliklerine ikna etmeyi başarmıştır. Said Paşa'nın bundaki amacı ise ülkenin ekonomik refah seviyesini artırmak, Arap dünyasında liderliği ele geçirmek ve belki de bölge halkının en hassas olduğu konu olan İsrail'e karşı güçlü bir pozisyonda yer almaktır.³⁴⁹ Lakin Nuri Said Paşa'ya göre, Türkiye ve ABD'nin öncülük ettiği Batılı ülkelerin isteği doğrultusunda Orta Doğu'da oluşturulacak bir savunma paktına bölgedeki Arap devletlerin katılması için Mısır'ın da bu oluşum içine girmesi gerekiyordu. Çünkü Mısır, bölgedeki Arap halkının gözünde lider konumda olduğu için onun içinde olmayacağı bir oluşuma, herhangi bir Arap devletinin katılması durumunda bu devletin ihanetle suçlanması kaçınılmaz bir durumdu ve bölge koşulları göz önüne alındığında kabul edilemezdi.³⁵⁰

Mısır'ın pakt içinde kesinlikle yer almasını isteyen Irak Başbakanı Nuri Said Paşa, bu doğrultuda kısa bir süre sonra Mısır lideri Cemal Abdülnasır ile bir görüşme istemiş ve 14 Eylül 1954 tarihinde Kahire'ye ziyarette bulunmuştur. İkili görüşmede bölge liderliği konusunda Abdülnasır ile anlaşmazlığa düşen Said Paşa, Abdülnasır'ın Batı ve Doğu Blokları arasında tarafsızlık politikası yürüttüğünü ve bu tarafsızlığın Arap devletlerinin bağımsızlığını sağlayacak tek yol olduğu düşüncesine sahip olduğunu görmüştür. Bunun dışında Abdülnasır'ın Orta Doğu'daki güvenlik ile ilgili diğer bir düşüncesi de bölgedeki Arap devletlerinin, mevcut durumda var olan Arap Birliği ve toplu güvenlik paktı sayesinde kendilerini savunabileceğiydi. Görüşmeler neticesinde Said Paşa, bu iki düşünce bağlamında

³⁴⁸ Merve Solak, "Türkiye'nin Güvenlik Politikası Çerçevesinde Bağdat Paktı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 35, İstanbul 2019, s. 131.

³⁴⁹ Serbest, *agm*, s. 404.

³⁵⁰ Beydeş, *age*, s. 73.

Mısır ile uzlaşamayacağını fark etmiş ve bu tarihten itibaren Mısır'dan siyasi olarak uzaklaşma yolunu seçerken Türkiye ile yakınlaşmayı tercih etmiştir.³⁵¹

Mısır ziyareti sonrası yönünü Batıya çeviren Nuri Said Paşa, 9 Ekim'de Londra'ya ziyarete gitmiş, ardından da Türkiye'ye uğrayarak diplomatik temaslarını sürdürmüştür. Türkiye ziyareti sırasında Said Paşa, icap ederse Irak'ın Türkiye ile Pakistan arasında oluşturulan pakta da katılabileceğini söyleyerek ülkesinin her anlamda işbirliğine hazır olduğu mesajını vermiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda da Türkiye ile Irak, 19 Ekim 1954 tarihinde bir ortak bildiri yayınlayarak Orta Doğu'da ortak bir güvenlik cephesinin kurulması gerektiğini söylemişlerdir.³⁵²

Ekim ayındaki zirveden sonra Başbakan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, 1955 yılının başında Orta Doğu'daki savunma teşkilatı için Irak, Suriye ve Lübnan'ı kapsayan resmi bir geziye çıkmıştır. İkilinin ilk durakları Bağdat olmuş ve burada 6-14 Ocak 1954 tarihleri arasında bir dizi görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. 12 Ocak günü ortak bir bildiri yayınlayarak bir güvenlik antlaşması yapılması konusunda görüş birliği içinde olduklarını tekrar belirtmişlerdir.³⁵³ Ayrıca görüşmeler sonucunda, savunma örgütü için yapılacak antlaşmanın koşulları da belirlenmiş şu maddeler üzerinde mutabakat sağlanmıştır.³⁵⁴

1- İmzalanacak antlaşma bölgeden veya bölge dışından gelecek saldırılara karşı işbirliğini sağlayacaktı.

2- Birleşmiş Milletler'in ilke ve kararlarına uygun olarak istikrar sağlanacaktı.

3- Söz konusu antlaşmanın barışçı amaçlarını gerçekleştirme çabasında kararlılığını göstermiş veya elindeki olanaklarla bu yolda hareket edebilecek devletler, bu antlaşmaya katılabileceklerdi.

Bağdat'tan görüşmelerin olumlu geçmesinin ardından Başbakan Menderes, bölgedeki diğer devletleri de güvenlik paktı içine dâhil etmek için Ocak ayı içinde sırasıyla Şam ve Beyrut'u ziyaret etmiştir. Suriye, kurulacak pakta dâhil olmayı reddederken Lübnan ise Mısır ile Suriye'nin bu savunma paktına gösterdikleri olumsuzluktan dolayı ilk başta tereddüt içinde

³⁵¹ Solak, *agm*, s. 132.

³⁵² Serbest, *agm*, s. 407.

³⁵³ Gönlübol, Ülman, *agm*, s. 256; Serbest, *agm*, s. 407; Ortak bildiri için ayrıca bakınız İsmail Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)*, C. 2, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2000, s. 499-500.

³⁵⁴ Fırat, Kürkcüoğlu, *agm*, s. 622.

kalmış, daha sonra ise Mısır ve Suriye gibi pakt içine girmek istemediğini söylemiştir. Orta Doğu’da kurulması planlanan güvenlik paktı meselesi, Arap Ligi Konseyi’nin 22 Ocak-6 Şubat 1955 tarihleri arasında yaptığı toplantıda da gündeme gelmiş, Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan şiddetli bir şekilde bu oluşuma karşı cephe alırlarken Irak ise bu doğrultuda kendi fikirlerini savunmaya devam etmiştir. Lübnan ile Ürdün’ün uzlaştırıcı rolü ise hiçbir işe yaramamış ve Konsey, bu konuda herhangi bir sonuca ulaşmadan dağılmıştır.³⁵⁵ Bu arada Arap devleti olmamasına rağmen bölgede yer alan İsrail de Türkiye ile Irak’ın ortak bildirisine tepki gösteren bir başka devlet olmuştur. İsrail, Türkiye’nin Arap devletleri ile yakınlaşması sonucunda Ankara’nın kendisine yönelik politikasını değiştirebileceğinde endişelenmiştir.³⁵⁶

Bölge devletlerinin genel anlamda olumsuz bakışına rağmen Türkiye ile Irak, 24 Şubat 1955 tarihinde *Karşılıklı İşbirliği Antlaşması’nı (Bağdat Paktı)* imzalamıştır.³⁵⁷ İki taraf arasında güvenlik ve savunma alanlarında işbirliği yapılmasını hedefleyen Bağdat Paktı’nın 5. maddesine göre, Arap Ligi Konseyi üyesi olması veya iki ülke tarafından “tanınmış” olarak onay verebileceği her devletin bu pakta girebileceği belirtilmiştir. Bu maddeden yola çıkarak İsrail’e pakt kapılarının tamamen kapatıldığı söylenebilirdi. Çünkü İsrail, Arap devleti değildi ve Irak, İsrail’i tanımamıştı. Şüphesiz bu madde Türkiye tarafından, bölgedeki diğer Arap devletlerine, ileride kendilerine katılabilmesi ümidiyle verilmiş bir taviz olarak görülebilirdi. Çünkü bu pakt imzalanırken Arap devletleri içinde özellikle Lübnan ve Ürdün’ün buna katılabileceği, böylelikle pakta karşı öncülük eden Mısır-Suriye hattının izole edilmiş olacağı ve geriye kalan diğer Arap devletlerinin ister istemez bu oluşuma katılacakları düşünülmüştü. Lakin bu plan sadece tasarı olarak kalmış, Lübnan ve Ürdün nezdinde yapılan girişimler bir sonuç vermemiştir. Bu iki devlet Mısır-Suriye blokuna da katılmayarak tarafsız bir duruş sergilemiştir.³⁵⁸

Türkiye ile Irak arasında kurulan bu işbirliği sonrasında Mısır ve Suriye, bu iki devlete karşı geniş bir kampanya başlatmış, bu pakta Batı emperyalizminin bir aracı olarak ve İsrail’e hizmet eden bir alet olarak göstermiştir. Türkiye ve Irak Hükümetleri de bölgede kendilerine karşı yürütülen bu propagandayı etkisiz hale getirmek için çalışmalara başlamış ve öncelik olarak paktın genişletilmesine karar verilmiştir. Bu bağlamda 4 Nisan 1955’te İngiltere, 23

³⁵⁵ Armaoğlu, *age*, s. 268.

³⁵⁶ Fırat, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 622.

³⁵⁷ Antlaşma metninin tamamı için bakınız Soysal, *Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)*, s. 501-503.

³⁵⁸ Armaoğlu, *age*, s. 268-269.

Eylül 1955'te Pakistan ve 3 Kasım 1955'te de İran'ı Bağdat Paktı'nın içine almayı başarmışlardır. İran ve Pakistan'ın katılması pakt açısından çok fazla bir anlam taşımazken özellikle İngiltere'nin pakt aracılığıyla bölgeye tekrar geri dönmesi, pakta yönelik başta SSCB olmak üzere bölgedeki Arap devletleri tarafından eleştiri oklarının gelmesine neden olmuştur. İngiltere'nin Bağdat Paktı'na dahil olması, Mısır-Suriye blokuna yeni bir koz vermiş, bu ikli yaptıkları propaganda ile bu oluşumun İngilizlerin Orta Doğu'daki sömürgeciliğinin yeni aracı olduğu vurgulanmıştır. Böylece Arap devletleri tarafından kuşku ile bakılan Bağdat Paktı, daha başlangıçta İngiltere hamlesi sonucunda, Arap devletlerinden tamamen mahrum kalarak önemli bir zaafa uğramıştı. ABD'nin de İngiltere'nin girişi karşısında doğan muhalefeti gördükten sonra pakta girmek istememesi, Bağdat Paktı için ikinci bir zaaf olmuştur. Sonuç olarak baktığımızda Ankara'nın, kendisini bölgede oyun kurucu olarak hazırladığı ve çok çaba göstererek oluşturduğu Bağdat Paktı, daha ilk yılında amaçlananın dışında, çok zayıf temeller üzerine oturtulmuş bir binaya benzemiştir.³⁵⁹

Tüm bu gelişmeler ışığında Bağdat Paktı, Orta Doğu'daki devletleri bütünleştirme hedefinin uzağında kalarak yeni bölünmelere sebep olmuştur. Batı ile ilişkiler geliştiren Türkiye ve Irak birinci, Mısır'ın tepkisinden çekinerek bölgedeki gelişmelere karşı tarafsız bir yol izleyen Ürdün ve Lübnan ikinci ve Bağdat Paktı'na tamamen karşı olan Mısır, Suudi Arabistan ve Suriye üçüncü cepheyi oluşturmuşlardır. Bağdat Paktı'nın esas amacı, SSCB'nin bölgedeki faaliyetlerine karşı bir güvenlik teşkilatı kurmak ve SSCB'yi çevrelemektir. Lakin bölge ülkeleri arasında bütünlüğün tam olarak sağlanamaması, SSCB'nin Orta Doğu'ya sızmasına neden olmuştur.³⁶⁰ SSCB, özellikle Mısır ve onun peşinden giden Arap devletleri arasında itibarını artırmış, bölgede 1956'dan sonra başlayan buhranlarla başta Suriye olmak üzere bölgede nüfuzunu artırmayı başarmıştır.³⁶¹

Kuruluşundan itibaren sağlam bir yapıya bir türlü dönüşemeyen Bağdat Paktı, 14 Temmuz 1958 tarihinde Irak'ta meydana gelen askeri darbeden sonra farklı bir yapıya bürünerek dağılmak durumunda kalmıştır. Irak'taki askeri darbeyeyle Kral Faysal ve Başbakan Nuri Said Paşa öldürülmüş, ülkedeki monarşi rejimi yıkılmış yerine cumhuriyet kurulmuştur. Rejim değişikliği ile birlikte Irak'taki yeni hükümet, vakit kaybetmeden başta SSCB ve Çin olmak üzere sosyalist bloktaki diğer devletlerle diplomatik ilişki kurma yoluna girerek bundan sonraki süreçte İngiltere'den bağımsız bir dış politika izleyeceğini göstermiştir. Bundan sonra

³⁵⁹ Armaoğlu, *age*, s. 269.

³⁶⁰ Özmen, *age*, s. 88.

³⁶¹ Gönübol, Ülman, *agm*, s. 269.

da 24 Mart 1959'da Irak Hükümeti, Irak'ın Bağdat Paktı'ndan ayrıldığını ilan etmiştir. Böylelikle Bağdat Paktı ismi tarih olurken yerini, paktan kalan üyelerle merkezi Ankara olan CENTO (Central Treaty Organization-Merkezi Antlaşma Teşkilatı) almıştır.³⁶²

Ankara-Moskova hattında ise Bağdat Paktı'na İngiltere'nin katılımına kadar herhangi bir gelişme yaşanmadığı görülmektedir. Rusya'dan Pravda gazetesi, 1 Mart 1955 tarihli yayınında Türkiye Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün son dönemdeki Türkiye-SSCB ilişkisine dair TBMM'deki konuşmasını aktarmıştır. Köprülü, Molotov'un *“Türkiye ile ilişkileri geliştirmek amacıyla atılan adımlara rağmen, Türkiye'nin halen normal komşuluk ilişkileri doğrultusunda hareket etmediği ve kendi toprakları ve karasularını Amerikan silahlı kuvvetlerinin askeri manevraları için arenaya çevrildiği”* yorumuna cevaben *“Türk-Sovyet ilişkilerinin iyileşmesini dilediklerini fakat bu durumun Türkiye'ye bağlı olmadığını”* belirtmiştir. Köprülü ayrıca *“Bağımsız dünyanın güvenliğini dikkate almadan hareket etmemizi bekleyemezsiniz.”* şeklinde açıklama yapmıştır. Bu açıklamalardan sonra gazete ise NATO'nun Türkiye'nin iç politikasını yönlendirdiği şeklinde bir yorum yapmıştır.³⁶³

4 Nisan 1955 tarihinde İngiltere'nin Bağdat Paktı'na girmesi sonucunda SSCB Hükümeti, Türkiye'ye yönelik resmi ağızdan bir tepki verme ihtiyacı hissetmiş ve 16 Nisan 1955'te de Türkiye'ye bu konuda bir nota gönderilmiştir. 17 Nisan günü Sovyet gazetelerinin ilk sayfalarını süsleyen SSCB beyanatına genel olarak bakıldığında 1951 yılından itibaren Orta Doğu'da meydana gelen gelişmelerin bir değerlendirilmesi gözükmekteydi. Ruslar beyanatta, Ankara'nın Orta Doğu Komutanlığı projesini hayata geçiremeyince başka oluşumlara yöneldiğini vurguladıktan sonra Türkiye ile Irak arasında bir anlamda kendisine yönelik oluşturulan askeri paktı eleştirmiştir. Bunun dışında başta Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan olmak üzere bölge devletleri üzerinde, Batılı güçlerle ittifak yapılması yönünde baskılar olduğunu ileri sürmüştür. Bağdat Paktı'ndaki Türkiye'nin rolüne ilişkin SSCB lideri Kruşçev de aşağıdaki açıklamayı yaparak Türkiye'ye yönelik sitemini belirtmiştir.³⁶⁴

“Türkiye’de Kemal Atatürk ve İsmet İnönü yetkileri ellerinde bulundurdıkları sırada bu devletle ilişkilerimiz çok iyiydi; fakat sonradan bu münasebetlere gölge düşmüştür. Bunun yalnızca Türkiye’nin hatasından ileri geldiğini söyleyemeyiz. Biz de bu ilişkiler üzerine gölge düşüren yanlış beyanlarda bulunduk. Fakat sonradan bunu tashih eden adımlar attık ve bu devletle dostça ilişkiler kurmak

³⁶² Solak, *agm*, s. 139-140.

³⁶³ Kurban, *agm*, s. 259-260.

³⁶⁴ Beydeş, *age*, s. 76-77.

için teşebbüslerde bulunduk. Maalesef Türk devlet adamları buna aynı biçimde karşılık vermediler.”

2.1.3. Buhranlı Yıllarda Türkiye-SSCB İlişkisi

Türkiye ile Irak arasında Şubat'ta Bağdat Paketi'nin kurulmasından hemen sonra bu gelişmeye binaen Mart 1955 başlarında bu birlikteliğe karşı olan Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan, aralarında birer askeri pakt imzalamaya karar vermiş hatta Yemen de bu gruba katılacağını bildirmiştir. Koşulların oluşmasından sonra 20 Ekim 1955'te Mısır-Suriye, 27 Ekim 1955'te Mısır-Suudi Arabistan arasında ikili savunma antlaşmaları imzalanmış, 21 Nisan 1956'da da Mısır-Suudi Arabistan-Yemen arasında da üçlü savunma antlaşması imzalanarak Orta Doğu'da, Bağdat Paketi'ne karşı mukabil bir blok ortaya çıkmıştır. Her iki oluşumun dışında kalan Lübnan ve Ürdün'ün, Mısır'ın öncülük ettiği blok tarafından kontrol edilmesiyle Bağdat Paketi, Orta Doğu'da ve özellikle Arap ülkeler arasında birleştirici bir rol hedeflerken bir anlamda bölgeyi üç parçaya ayırmış olmaktadır.³⁶⁵

SSCB'nin, çevreleme politikası doğrultusunda hareket alanının kısıtlanmak istemesi amacını da güden Bağdat Paketi, istenilenin aksine Rusların Orta Doğu'daki Arap ülkeleriyle ilişkisini daha da geliştirmesine hizmet etmiştir. SSCB'nin Orta Doğu'ya girmesiyle özellikle Mısır ve Suriye, Bağdat Paketi ve İsrail'e karşı SSCB'den ve diğer Doğu Bloku ülkelerinden silah yardımı istemiştir. Böylelikle İkinci Dünya Savaşı sonrası ilk defa Orta Avrupa ve Balkanlarda kendini gösteren “Soğuk Savaş” Orta Doğu'ya da taşınmıştır.³⁶⁶

Türkiye-SSCB ilişkisi ise bu dönemde yine aynı çizgiyi devam ettirmiştir. Ankara'nın, Batı Bloku'nda yer aldığını ve politikalarını bu yönde belirleyeceğini açıkça bildirmesine rağmen SSCB Hükümeti, iki ülke arasında dostane münasebetleri yeniden tesis etmek için 1955 ve 1956 yılları boyunca çabalamaktan vazgeçmemişlerdir. Sovyet idarecilerinde, bu yıllarda daha önce görülme-yen yeni yöntemler görülmüş, özellikle şartlar zorlanarak Türkiye'nin ekonomik açıdan da yavaşlamaya başlaması bir fırsat olarak görülerek Türkiye'ye ekonomik yardım yapma vaadinde bulunmuşlardır. Lakin bu girişimler karşısında Türkiye, SSCB'ye karşı kapalı durumunu devam ettirmiş, Ankara'daki resmi makamlarca Rusların amacının Türkiye'yi NATO'dan ayırmak olarak değerlendirilmiştir. Kruşçev de 29

³⁶⁵ Armaoğlu, *age*, s. 269.

³⁶⁶ Gemuhluoğlu, *age*, s. 170.

Aralık 1955 tarihinde Sovyet Şurası'nda Türkiye ile ilişkilerin durumu hakkında yeni bir açıklama yapmıştır. Açıklamada Kruşçev, özet olarak şu noktalara temas etmiştir:³⁶⁷

“Biz Türkiye dahil olmak üzere bütün komşularımız ile iyi münasebetler devam ettirmek istiyoruz. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki münasebetlerin anormal oluşunun sorumluluğu sadece Türkiye Hükümetine düşmemektedir. Biz de kabul edilmeyecek beyanlarda bulunduk. Fakat sonradan bunları tahsise çalıştık ise de sonuç alamadık.”

Kruşçev, açıkça isim vermese de özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra Türkiye'den kabul edilemeyecek isteklerde bulunan Stalin'i eleştirmektedir. Türkiye ise Sovyet liderinin bu sözlerine, o dönem için hala kayıtsız kalmaya devam etmektedir. Her ne kadar durgun bir dönemde olsalar da iki ülke, bazı olaylar sonucunda zaman zaman karşı karşıya gelmeye devam etmişlerdir. Bu olaylardan biri de 1956 yılının başında yaşanan “Balon” hadisesidir.

Türkiye'nin, NATO'ya girmesinden sonra ABD ile yaptığı ikili anlaşmalar neticesinde başta SSCB ve pek çok Doğu Bloku ülkesi tepki vermesine karşın topraklarında yabancı üsler kurulmasına izin vermiştir. 1956 yılının başında, SSCB ve Çin Halk Cumhuriyetleri de dahil olmak üzere sosyalist ülkelere sınırdaş olan NATO devletlerinden “meteorolojik bilgiler” elde etmek amacıyla, bu ülkeler üzerinde balonlar uçurulması bir sorun oluşturmuştur. Doğu Bloku üyeleri, meteorolojik amaçlı uçurulan bu balonların gerçekte propaganda broşürleri taşıdıklarını, hava trafiğini aksattıklarını, ilgili devletlerin hava alanlarını ihlal ettikleri, fotoğraf araçları taşıdıklarını yani bir nevi casusluk amacıyla kullanıldıkları iddiasında bulunmuşlardır. ABD ise bu balonların, uluslararası bilimsel araştırmalarda kullanılmak üzere meteorolojik bilgiler toplamak amacıyla uçurulduklarını bildirmiştir. Moskova, balon uçuşlarını protesto etmek amacıyla ABD ve Türkiye olmak üzere birçok Batılı devlete nota gönderme ihtiyacı hissetmiştir.³⁶⁸

Türkiye'ye nota 4 Şubat 1956 tarihinde gönderilmiştir. Notada, Türk sınırından Nahcivan ve Erivan bölgeleri arasında uçan 15 er metre çapında, 300 kg ağırlığında çeşitli teknolojik donanımlara sahip ve ABD menşeli olduğu anlaşılan balonların uçtuğunun saptandığı belirtilmiştir. Ayrıca bu balonların, SSCB Hükümeti'nin hava seyrüseferlerini

³⁶⁷ Bilge, *age*, s. 340; Bilge, *agm*, s. 401-402.

³⁶⁸ Beydeş, *age*, s. 100-101

tehlikeye soktuğunu, bunun da Birleşmiş Milletler şartlarında belirtilen hukuk prensiplerine göre uygunsuz olduğunu bildirilmiş ve Türkiye Hükümeti'nin kendi sınırları içerisinde bu ütr balonların kullanılmaması için önlem alınması beklendiği de eklenmiştir.³⁶⁹

Türkiye, 14 Şubat'ta SSCB'ye kendisiyle ilgili yöneltilen suçlamalara cevap vermeden bir nota göndermiş ve şunları söylemiştir: *“Birkaç zamandan beri Türk uzmanları ile Amerikalı uzmanlar yüksek irtifalarda meteorolojik bulguları balonlar vasıtasıyla toplayarak değerlendirmek için işbirliği yapmaktadırlar. Bu incelemelerin sonuçları meteorolojik servislerce değerlendirilebileceği gibi önümüzdeki jeofizik konferansının çalışmalarında da yararlı olacaktır.”* 14 Şubat'tan sonra iki taraf konuyla alakalı birer nota daha göndermiş ve Türkiye'nin son notasında, gelecekte deneysel amaçlı gönderilebilecek bir balonun SSCB hava sahasını ihlal etmeyeceği ve bu konudaki tartışmanın artık gereksiz olduğunu belirtmesi üzerine bu konuda bir daha herhangi bir şekilde gündeme gelmeyerek kapanmıştır.³⁷⁰

Küçük de olsa bir gerginliğe yol açan balon olayı, kısa bir süre içinde unutulmuş ve SSCB Hükümeti, Türkiye ile ilişkileri geliştirmek için tekrardan arayışlara girmiştir. Bu bağlamda ile 16 Mart 1920 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması'nın 35. yıldönümü, Sovyet idarecileri için Türkiye'ye yönelik barış taarruzu için bir vesile olmuştur. Bu doğrultuda Mareşal Voroşilov, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a bu konuda bir mesaj göndermiştir. Ayrıca SSCB basınında, konuyla alakalı yazılar yayınlanmıştır. 16 Mart 1956 tarihli Pravda ve İşveziya gazeteleri, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki eski dostluktan bahsetmişler ve bu dostluğun yeniden inşa edilmesinin iki devletin menfaatinin yanı sıra Orta Doğu'daki barışın tesisi için gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Bu yayında, ayrıca NATO'nun iki ülke arasındaki yakınlaşmaya engel olamayacağı ve SSCB Hükümeti'nin yakın bir zamanda Türkiye Hükümeti'ni Moskova'ya davet edeceği bu konuda geçen haberlerden biri olmuştur. Moskova Radyosu da 20 Mart 1956 tarihinde SSCB Ticaret Bakanı'nın, iki ülke arasındaki ticaret hacminin artmasını isteyen bir demecini yaymıştır. Bu gelişmeler yabancı basının da ilgisi çekmiş, SSCB'nin Türk Ticaret Odası Başkanı'na hitaben Türkiye'deki özel sektöre önemli miktarda bir yardım teklifi ettiği yazılmıştır.³⁷¹

Sovyet Hükümeti'nin tekliflerine karşın Türk idarecileri, ülkede yaşanan ekonomik tablodaki olumsuz duruma rağmen yardımları hala Batılı müttefiklerinden tercih ederek bir

³⁶⁹ Kurban, *agm*, s. 262; Beydeş, *age*, s. 101.

³⁷⁰ Melih Aktaş, *1950-1960 Demokrat Parti Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Amerikan Faktörü*, Şema Yayınları, İstanbul 2006, s. 130-132.

³⁷¹ Bilge, *age*, s. 340.

anlamda SSCB'ye itimat etmediğini göstermeye devam etmiştir. Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, TBMM'deki bütçe görüşmeleri sırasında 26 Şubat 1956 tarihinde yaptığı konuşmada SSCB ile olan münasebetlere hiç yer vermemesi de Ankara'nın, Moskova'ya karşı tutumunda herhangi bir değişiklik olmadığını en net göstergesi olmuştur. Hatta Köprülü, Pakistan dönüşü 25 Mart 1956 tarihinde bu konuda gazetecilere verdiği demeçte: *“Karaçi’de Başbakan Adnan Menderes riyasetindeki Türk heyetiyle, Başbakan yardımcısı A. Nikayon riyasetindeki Sovyet Rusya heyeti arasında hiçbir temas, görüşme veya müzakere cereyan etmemiştir.”* diyerek SSCB ile Türkiye arasında eski dostluk günlerine geri dönülmesi için gerekli şartların oluşmadığını bir kez daha deklare etmiştir.³⁷²

1956 yılının başı itibariyle Türkiye ile SSCB arasında herhangi bir değişiklik gözlenmezken Bağdat Paketi'nin getirdiği etkiyle Arap kuşağındaki hareketlilik, bir dizi olaylara neden olacak ve bu olaylar içerisinde bu iki ülkenin aldıkları pozisyonlar neticesinde iki ülke arasındaki ilişkiler yeniden şekillenecektir.

2.1.3.1. Süveyş Krizi

1956 yılına damga vuran olayların başında gelen Süveyş sorunu, kanalda egemenlik hakkı bulunan Mısır'ın iç ve dış siyasette kendini geliştirme çabaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Mısır, o dönemde Arap kuşağında liderlik mücadelesine devam ederken aynı zamanda ülke ekonomisini ve savunmasını da geliştirmeye çalışıyordu. Çünkü İsrail, bu kuşaktaki ülkeler için birinci öncelikli bir tehdit haline gelmişti ve Arap-İsrail savaşı sona ermiş olmasına rağmen sınır bölgelerinde Mısır ile İsrail birlikleri arasında çatışmalar devam ediyordu. Bu da özellikle çatışma bölgelerinde büyük bir silah pazarının oluşmasına neden olmuştu. Lakin dönemin güçlü silah ihracatçısı ABD ve İngiltere, İsrail'e karşı kullanılma ihtimalinden dolayı bölgedeki Arap ülkelere silah satamıyor ve böylelikle bu pazardan yararlanamıyorlardı. Bu da başta SSCB olmak üzere Doğu Bloku ülkeleri için büyük bir avantaj sağlıyordu. Bu bağlamda ABD ve İngiltere'den silah alamayan Mısır, sosyalist bloktan Çekoslovakya ile bir silah antlaşması yapmıştır.³⁷³

Mısır, askeri atılımların yanı sıra diplomatik olarak da ilişkilerini geliştirmeye çalışmış, Mayıs 1956'da Çin Halk Cumhuriyeti ile temasa geçmiştir. Ayrıca Mısır lideri Nasır, aynı yılın Ağustos ayında Moskova'ya ziyarete gideceğini açıklayarak bir anlamda SSCB ile de diplomatik bağlarını kuvvetlendireceği mesajını vermiştir. Nasır'ın Doğu Bloku

³⁷² Bilge, *age*, s. 341; Bilge, *agm*, s. 403.

³⁷³ Mahir Küçükvatan, “Soğuk Savaşın Türk Dış Politikasına Etkileri ve 1957 Türkiye-Suriye Bunalımı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 23, İzmir 2011, s. 78-79.

lkeleriyle bağlarını kuvvetlendirdiğini gören Batı Bloku lkeleri de Mısır'a karşı tutumlarını sertleştirmiştir. Öncelikle ABD, Mısır'a Asuan barajının yapımı için söz verdiği yardımı yapmaktan vazgeçtiğini açıklamış, daha sonra İngiltere ve Dünya Bankası da ABD'yi izleyerek aynı yöntemle Mısır'a karşı tutum almışlardır.³⁷⁴

Batı Bloku ülkelerinden gelen hamleler sonrası Nasır, 24 Temmuz'da bir konuşma yapmış ve Mısır'ın dışarıdan gelebilecek herhangi bir kuvvete ve dolara karşı asla eğilmeyeceğini açıklamıştır. Bu açıklamadan iki gün sonra yani 26 Temmuz'da, ihtilalin dördüncü yıldınm dolayısıyla İşkenderiye'de yaptığı uzun bir konuşmada Süveyş Kanalı'nı işleten İngiliz-Fransız şirketini millileştirdiğini ilan ederek Batıya karşı ilk hamlesini gerçekleştirmiştir. Nasır, 1888'de yapılan İstanbul Anlaşması gereğince Kanaldan geçiş serbestisinin aynen devam edeceğini de bildirmiş olmasına rağmen 1948 Arap-İsrail Savaş'ndan beri İsrail'e silah ve petrol götüren gemileri Kanaldan geirmediğinden dolayı bölgedeki ve konuyla bağlantısı bulunan diğer lkeler Nasır'ın bu sözüne inanmak istememiştir. Kanalı'nın millileştirilmesi, İngiltere ve Fransa tarafından büyük tepki ile karşılanmıştır. Çünkü hem Kanalı işleten şirket kendilerininindi hem de Süveyş Kanalı'ndan en fazla bu iki ülkenin gemileri geçmekteydi. Bölge lkelerinden İngiltere ve Fransa'ya ilk destek ise Irak'tan gelmiştir. Bağdat Paktı yesi de olan Irak'ta Başbakan Nuri Sait Paşa, İngiltere Başbakanı Eden'a, *"Bu sefer darbeyi indirmek gerek. Hem de kuvvetli bir darbe"* sözleriyle desteğini belirtmiştir. SSCB ise Bağdat Paktı'nın kurulmasından beri yakınlışma fırsatı bulduğu Mısır'ın yanında yer almıştır. Fakat bir yandan ABD'nin kendisine karşı uyarısı bir yandan da sırasıyla Polonya ve Macaristan'da yaşanan olaylarla uğraştığından, SSCB Hükümeti başlangıçta bu olayın içine fazla girememiştir.³⁷⁵

Türkiye açısından ise Süveyş sorunu, o dönemde kanalı kullanan Türk gemi sayısı oldukça sınırlı olduğundan ve kendisinin kanal ortaklığında payı olmadığından çok da önem arz etmiyordu. Yine de Türkiye, içinde yer aldığı bloktaki ülkelerin çıkarları sebebiyle ve SSCB'nin Süveyş Kanalı'nı ele geçirmesi neden olacağını düşündüğü için Nasır'ın kanalı millileştirme kararına negatif tepki göstermiş, yani Süveyş'teki İngiliz varlığını desteklemeye devam etmiştir.³⁷⁶ Süveyş ile ilgili düşünceler ve tepkiler bu şekilde oluşmuşken Nasır'ın, kanalı millileştirme açıklamasından  gün sonra yani 29 Temmuz'da İngiltere ve Fransa, 16 Ağustos'ta konunun görüşülmesi için Londra'da bir konferans düzenlenmesi kararı almış ve

³⁷⁴ Fırat, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 627.

³⁷⁵ Armaoğlu, *age*, s. 254-255.

³⁷⁶ Sever, *age*, s. 158.

Süveyş Kanalı'ndan geçişi düzenleyen 1888 İstanbul Anlaşması'na taraf olanları ve Kanalı en fazla kullananları bu konferansa çağırmışlardır.³⁷⁷

Mısır ve Yunanistan, Mısır'ın bağımsızlığına aykırı olduğunu düşündükleri için bu konferansa katılmamış ve konferans 16 Ağustos'ta toplanmıştır. Süveyş'e çözüm bulmak için iki kere yapılan ve 16-23 Ağustos tarihleri arasında gerçekleştirilen ilk konferansta, Batılı devletler tarafından “*Dulles Planı*” ortaya atılmıştır. Bu plana göre, Kanalı işleten şirketlere tazminat verilmesi ve Kanalı'nın milletlerarası bir denetiminin ve işletiminin sağlanması hedeflenmektedir. Bu plan konferansın sonuna doğru Türkiye, Pakistan, İran ve Habeşistan tarafından verilen teklifle değişmiş ve bundan sonraki süreçte “*Beş Devlet Planı*” (ABD, Türkiye, İran, Pakistan, Habeşistan) olarak anılmıştır. Lakin konferans sonunda bütün devletlerin birleştiği ortak bir karara varılamadığı için bu konferanstan bir sonuç çıkmamıştır. İkinci konferans, 19-22 Eylül tarihleri arasında düzenlenmiştir. Bu konferansta, ilkinde göre ek olarak “*Süveyş Kanalı'nı Kullananlar Birliği*” kurulması teklif edilmiş ve bu öneri diğer devletler tarafından kabul edilerek 1 Ekim tarihinde bu birlik kurulmuştur. Teklifi başta kabul edenler arasında Japonya, Habeşistan ve Pakistan temsilcileri, hükümetlerinin bu konuda henüz bir karar veremediklerini belirterek bu birliğe üye olmaktan vazgeçmiş ve 18 devlet bu birliğe onay vermiştir. Lakin Mısır lideri Nasır, kendisine yapılan Dulles Planı, Beş Devlet Planı ve Süveyş Kanalı'nı Kullananlar Birliği gibi hiçbir teklifi kabul etmemiştir.³⁷⁸

Süveyş Kanalı'nın işlemez hale gelmesi düşüncesinden İngiltere ve Fransa endişelenmeye başlamış ve bu iki devlet Mısır'a askeri bir müdahalede bulunmak için fırsat kollamaya başlamış ve bu iki devlet İsrail bile birlikte bir plan hazırlamıştır. İsrail, plan gereği 29 Ekim 1956 günü aniden Mısır'a karşı harekete geçmiş, Sina yarımadasında Gazze bölgesinde, Akabe Körfezi'nin sonunda ve Sina yarımadasının güney ucundaki Şarm-el-Şeyh istikametine doğru saldırmıştır. İsrail'in Sina'daki askeri harekâtının başarılı geçmesinin ardından buradaki kontrolü ele geçirmesinin ardından İngiltere ve Fransa, o sırada SSCB'nin Polonya ve Macaristan'daki ayaklanmalarla uğraşmasını fırsat bilerek Mısır havaalanlarını bombalamış ve aynı zamanda Akdeniz'den Kanal bölgesine asker çıkarmaya başlamıştır. SSCB'nin ayaklanmaları bastırmaya başlamasından itibaren İngiltere, Fransa ve İsrail'e kanal çıkarmalarıyla ilgili tehditkar sözler sarf etmesi üzerine devreye ABD girmiştir. Başkan Eisenhower, SSCB'nin de bölgeye asker göndermesi halinde Süveyş üzerinden Üçüncü Dünya Savaşı'nın çıkma ihtimalini görmüş ve İngiltere, Fransa ve İsrail'den Mısır

³⁷⁷ Fırat, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 627.

³⁷⁸ Gönlübol, Ülman, *agm*, s. 280-282.

topraklarından çekilmelerini istemiştir. Sonuç olarak İngiltere, Fransa ve İsrail üçlüsü, hedeflerine ulaşmadan geri çekilmek zorunda kaldıkları için başarısız olmuşlar, SSCB ve Mısır'ı Batılı devletlerin elinden kurtararak Orta Doğu'da nüfuzunu iyice artırmış ve Nasır ise koltuğunu koruyarak bu olayı atlattığı için bölgedeki prestijini artırmayı başarmıştır. Bütün bu hengâmeden sonra Süveyş Kanalı, Mart 1957'de dünya deniz trafiğine yeniden açılmıştır.³⁷⁹

Süveyş Krizi, Türkiye üzerinde de etkili olmuş, Türk-Arap ilişkilerine bir darbe daha vurmuştur. Londra Konferanslarına Mısır, katılmayı reddederken Türkiye'nin katılması, bölge liderliğine oynayan iki devlet arasında bir kez daha dış politikadaki önceliklerin farklı olduğunu ifade ediyordu. Bununla birlikte savaş öncesi ve sırasındaki dönemde Arap devletlerinin İsrail'e karşı ortak bir dış politika izlemesi ve bu dönemde Türkiye'nin İsrail ile aynı pozisyonda gözükmesi, Arap devletlerini Mısır ve Suriye'ye daha da yakınlaştırırken bu durum haliyle Türkiye'den uzaklaşmalarına neden olmuştur. Mısır'ın Türkiye'yi, Batılı devletlerin Orta Doğu'daki polisi propagandası bölgede etkili olmaya başlamış, ayrıca bu olayla birlikte Türkiye ile Suriye'nin arasındaki soğukluk da gittikçe hissedilmeye başlamıştır.³⁸⁰

Süveyş sorunu, Türk-Sovyet ilişkilerini - iki ülke farklı pozisyonlarda yer almasına rağmen - çok fazla etkilememiştir. Türkiye daha önce belirttiğimiz gibi Süveyş Kanalı'nın SSCB hakimiyetine geçmesi halinde Batı'nın güvenliğinin tehlikeye düşeceğine inanmaktayken, SSCB ise bu kriz sırasında İngiltere, Fransa ve İsrail tarafından düzenlenen harekati, Yakın ve Orta Doğu'da onaylayan tek devlet olduğunu ileri sürmüştür. Lakin bu düşünceler iki ülkeyi de birbirlerine karşı bir fiiliyata dönüşecek bir duruma getirmemiştir.³⁸¹

Genel olarak 1956 yılı boyunca SSCB'nin Türkiye'ye karşı dostane yaklaşımı, yılın büyük bir bölümünde devam etmiştir. Moskova, sadece 23-30 Ekim tarihleri arasında yaşanan Macaristan'daki ayaklanmalardan ötürü Türkiye ile ilişkileri düzeltme durumunu bir süre ertelemek durumunda kalmıştır. Ankara ise komşusuna karşı soğuk durumunu sürdürmüş, SSCB'nin yıl içinde Orta Doğu'da özellikle Mısır ve Suriye'de artan nüfuzundan rahatsızlığını belli etmeye başlamıştır. Hatta Milletlerarası Parlamentolar Konferansı'nın Bangkok toplantısına katılan Türki heyetinin başkanı Fatin Rüştü Zorlu, Türkiye'nin, SSCB'nin kendilerine karşı barışçıl davranışlarından duyduğu şüphenin ne kadar haklı

³⁷⁹ Armaoğlu, *age*, s. 255-256.

³⁸⁰ Küçükvatan, *agm*, s. 79-80.

³⁸¹ Gemuhluoğlu, *age*, s. 186.

olduğunu göstermek için Macaristan'da yaşanan ayaklanmaları delili olarak ortaya koymuştur.³⁸²

Sovyet idarecileri, Türkiye'nin kendisine karşı soğuk yaklaşımına rağmen bu dönemde yakaladıkları her fırsatta Türkiye'ye karşı dostane tutumunu devam ettirmiştir. 8 Haziran 1956'da SSCB'nin Türkiye Büyükelçisi Boris F. Podtserob, Dışişleri Bakanı Köprülü'yü ziyaret etmiş ve SSCB Bakanlar Kurulu Temsilcisi Bulganin'in, Başbakan Adnan Menderes'e yazdığı mektubu vermiştir. Mektup, silahsızlanma başlığı altında özetle SSCB'nin asker sayısı ve harcamalarını düşürdüğü ve Türkiye'nin de bu konuda adım atması halinde hem iyi komşuluk ilişkilerine hem de dünya barışının korunmasına ve halkların güvenliğinin sağlanmasına hizmet edeceği vurgulanmıştır. Moskova, bunun dışında SSCB Yüksek Sovyet Prezidyumu'nun Temsilcisi Mareşal Vorosilov aracılığıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 33. Yıldönümü dolayısıyla hem Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a hem de Başbakan Adnan Menderes'e tebrik telgrafi göndermiştir. İlişki düzeyini belli bir mesafede tutsa da Ankara, SSCB'nin bu nazik davranışına kayıtsız kalmamış, Vorosilov'un telgrafına Başbakan Menderes de bir teşekkür telgrafi ile cevap vermiştir. Kısa bir süre sonra da Cumhurbaşkanı Celal Bayar, SSCB için önemli bir gün olan Ekim Devrimi'nin yıldönümünde Vorosilov'a bir tebrik telgrafi göndererek komşusu ile bağların devam ettiğini göstermiştir.³⁸³

2.1.3.2. Suriye ve Irak Bunalımı

Süveyş Krizi'nin sona ermesi ile birlikte bölgede, büyük güçler arasında küçük çaplı bir savaş tehlikesi ortadan kalkmıştı. Lakin bu kriz, daha önce bölgede önemli nüfuz alanlarına sahip olan İngiltere ve Fransa'nın etkinliğinin sona ermesine yol açarken onların bıraktığı boşluğun, emperyalizm karşıtı söylemleri kendine şiar edinmiş SSCB tarafından doldurulması sonucunu ortaya çıkarmıştı. Bu durum, başta bölgede etkinliklerini artırmak isteyen Bağdat Paktı üyelerini rahatsız etmiş ve üye devletler, SSCB'yi dengeleyecek yegane güç olmasının da etkisiyle ABD'nin Bağdat Paktı'na girmesini istemişlerdir. Washington, bölgede hem İsrail hem de pakta katılmamış diğer Arap devletleri ile ilişkilerini göz önünde bulundurduğu için bu daveti reddetmiştir. Fakat 5 Ocak 1957 tarihinde Eisenhower Doktrinini ilan ederek bölgede etkinliğini artıracığını göstermiştir. Ayrıca 3-6 Haziran 1957'de de Bağdat Paktı'nın Karaçi'de yaptığı toplantıda birliğin askeri komitesine resmen katılarak hem

³⁸² Behçet Kemal Yeşilbursa, "Demokrat Parti Dönemi Türkiye'nin Ortadoğu Politikası (1950-1960)", *History Studies*, C. 2, 2010, s. 84; Bilge, *agm*, s. 404.

³⁸³ Kurban, *agm*, s. 263-264.

resmi olarak bölgedeki sorunlara kayıtsız kalmayacağını deklare etmiş hem de bu tarihten itibaren Bağdat Paktı devletleriyle daha da yakınlaşmaya başlamıştır.³⁸⁴

Olayın ana merkezi olacak olan Suriye’de ise Süveyş Krizi sonrası, iç ve dış politikada önemli değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Süveyş Krizi boyunca tutumu sayesinde bölgedeki etkisini artıran SSCB, Suriye’yi de etkilemeye başlamış, Suriye’nin yönetimde bulunan ve sosyalist fikirleri savunan Baas Partisi, ülkede içindeki etkisini her geçen gün artırmıştır. Baas Partisi, dış politikasını ise İsrail ve Türkiye’yi merkezde konumlandırarak bu iki nokta üzerinden yol almıştır. Parti düşüncesine göre İsrail, Batı desteği ile Orta Doğu’da var olmuş bir devlettir ve bu devletin, bölgede varlığını devam ettirmesi halinde Arap devletleri için bir savaş ihtimali her zaman gündemde olacaktır. Türkiye ise geçmişte yaşanmış Hatay sorunundan toprak kazanımı ile çıktığı için bu durumun tekrar ederek Suriye’den daha fazla toprak talebinde bulunabileceğinden bir tehdit olarak görülmüştür. Bu da Suriye’nin, komşusu Türkiye ile yakınlaşmasındaki en önemli engel olarak bulunmaktaydı. Bu durumun farkında olan Başbakan Menderes, Arap kuşağı ile olan ilişkilerini yakın tutmak için çabalamış, Hatay’da yaptığı bir konuşmada “*Arap milletlerine karşı büyük bir muhabbet duymaktayız; emniyet ve istiklal davamız müşterektir.*” sözleriyle bu konu hakkındaki düşüncelerini ifade etmiştir. Lakin Türkiye’nin dostane yaklaşımı ve Menderes’in sözleri Suriye’de olumlu bir etki oluşturmamış, Ankara’nın çeşitli girişimleri Baas Partisi tarafından karşılıksız bırakılmış ve kendi ideolojisine yakın bulunduğu SSCB ile yeni bir dönem başlatma yoluna gitmiştir.³⁸⁵

Suriye, gittikçe sola kaymaya ve sosyalist düşünceleri benimsemeye başlayınca bunun da liderliğini, Baas Partisi’nin aynı zamanda Suriye Hükümeti’nin kuvvetli adamlarından biri olan ve komünizme sempati besleyen Halit el-Azm üstlenmiştir. Halit el-Azm, 1957 yılının Temmuz ayında Savunma Bakanı olarak yanında bir heyetle Moskova’ya gitmiş ve orada SSCB Hükümeti ile bir takım anlaşmalar imzalamıştır. Bu anlaşmaları da 6 Ağustos’ta açıklamıştır. Yapılan anlaşmalara göre SSCB, Suriye’ye ekonomi ve askeri başlıkları altında 500 milyon dolarlık bir yardım yapacaktır. Yapılan bu yardım, Lazkiye’de yeni bir limanın yapımında, Suriye’deki karayolları, demiryolları ve 6 tane yeni havalimanının inşasında, sulama ve enerji projelerinin finansmanında kullanılacaktır. Alt yapı sektörlerinin yenilenmesi haricinde Suriye’nin silahlandırılması da bu yardım çerçevesi içinde yer alacaktır.³⁸⁶

³⁸⁴ Fırat, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 630.

³⁸⁵ Küçükvatan, *agm*, s. 80.

³⁸⁶ Armaoğlu, *age*, s. 259.

SSCB ile Suriye arasında yapılan anlaşmayla SSCB'nin, Suriye topraklarında asker bulundurma ihtimalinin ortaya çıkması Türk yetkililerini endişelendirmiştir. Bu durum Türkiye'nin, Ruslara karşı "tarihsel korku" algısını pekiştirmesinin yanı sıra güney sınırlarında askeri olarak güçlü, komünist bir rejimin varlığını meydana getireceğinden Başbakan Menderes, Suriye'deki son yaşanan gelişmeler ışığında mevcut durumun kabul edilemezliği şu sözleri söylemiştir:³⁸⁷

"Bölge dışı bir devletin Orta Şark'ta emniyet ve istikrarı esaslı olarak tehlikeye düşürecek şekilde üsler teşkiline teşebbüs etmesi ve bunda muvaffak olmuş gibi görünmesi yalnız Orta Şark devletlerini değil dünya sulhunu korumak için hareket eden diğer bütün memleketleri de haklı olarak endişeye sevk etmiştir. Bu vaziyet karşısında Türkiye çok uyanıktır ve Müttefiklerini ve dostlarını ve diğer alakalıları da elinden geldiği kadar ikaza çalışmakta, vazifesini yapmaktadır."

Suriye'de yaşanan gelişmeler sadece Türkiye'yi değil, ABD'yi de rahatsız etmiş, Amerikan Dışişleri Basın Sözcüsü Lincoln White, Washington'un bölgedeki gelişmeleri dikkatle izlediğini şu sözlerle ifade etmiştir:³⁸⁸

"Suriye'ye son aylar zarfında çeşit çeşit ve külliyetli miktarda Rus silahlarının gönderildiğini biliyoruz. Bu sevkiyata Birleşmiş Milletlerin Orta-Doğu memleketlerine silah sevkiyatını yasak eden 4 Kasım tarihli kararından sonra da devam edilmiştir. Bu silahların cins ve miktarını açıklayamam. Fakat bunların kıymet bakımından 30 milyon doları geçtiğini ve bunların hafif tank, zırhlı otomobil, makineli tüfek, bir miktar top ve diğer hafif silahları ihtiva ettiğini söyleyebilirim."

Suriye-SSCB arasındaki anlaşma, bölgede tansiyonu yükselten bir olay olarak gözükmekle olayın buhrana dönüşmesi, 13 Ağustos'ta yaşanan bir gelişme üzerine olmuştur. Suriye Hükümeti, mevcut rejimi değiştirme gayesi bulunduğunu iddia ettiği 3 ABD'li diplomatı sınır dışı ettiğini açıklamış, bunun üzerine ABD, Suriye büyükelçisini istenmeyen adam ilan ederek oldukça sert bir yanıt vermiştir. Suriye yönetimi, bu hamleye karşılık 17

³⁸⁷ Mehmet Fahri Danış, "Türk Dış Politikasında Karar Alıcıların Orta Doğu Algısı: 1957-1958 Krizleri", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, Sakarya 2018, s. 111.

³⁸⁸ Küçükvatan, *agm*, s. 81.

Ağustos'ta ordu içinde büyük bir tasfiye başlatmış ve Genelkurmay Başkanı olarak komünist eğilimli Albay Afif Bizli getirerek bir anlamda yüzünü iyice Moskova'ya döndüğünün mesajını vermiştir.³⁸⁹

Bölgede tansiyonun iyice artması üzerine Irak Kralı Faysal ve Ürdün Kralı Hüseyin İstanbul'a gelmiş, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Loy Henderson'ı da yanlarına alarak Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes ile görüşmelerde bulunmuşlardır. ABD Başkanı Eisenhower da konuyla ilgili Başbakan Menderes'e mesaj göndermiş ve Suriye'den gelebilecek bir saldırı durumunda Türkiye, Irak ve Ürdün'ün, Suriye'ye yönelik bir askeri harekate girişmesi zorunluluğu oluşursa ABD'nin, kendilerine her türlü silah yardımıyla bulunacağını açıklamıştır. Henüz fiili bir durum oluşmamasına rağmen Birleşik Amerika yönetimi, Batı Avrupa'daki hava kuvvetlerinden bir kısmını Adana'daki hava üssüne göndermiş, ayrıca 6. Filoyu da Doğu Akdeniz'e gelmek üzere harekete geçirmiştir.³⁹⁰ Lakin Demokrat Parti kurmayları, ABD'nin ve dost olarak gördükleri Arap devletlerinin Suriye'deki gelişmelere yeterince tepki göstermediklerini düşünmektedir. Tahminen Ankara'nın bu düşüncede olduğunu bildiğinden ABD Dışişleri Bakanı Dulles, 10 Eylül 1957 tarihinde Ankara'ya gönderdiği mesajda: *“Türkiye'nin Arap savunma hareketini güçlendirmekten başka hiçbir harekette bulunmamasını”* istemiştir. Suriye'deki mevcut durumun acilen değişmesi gerektiğine inanan Menderes Hükümeti, bu mesaj karşısında hayal kırıklığına uğramış ve çözümün kendilerinden geçtiğini düşünerek Türkiye-Suriye ortak sınırına asker yığmaya başlamıştır. Burada belirtmelidir ki Türkiye'nin sınıra asker yığması, Suriye'ye yönelik bir saldırıdan ziyade bir güvenlik ihtiyacının giderilmesi amacını taşımaktadır. SSCB ise Türkiye'nin bu davranışının altında ABD ve İngiltere tarafından kışkırtılmasının rol oynadığını düşünmektedir.³⁹¹ Bütün bunlarla beraber ABD kaynaklarına göre, Türkiye asker yığmaya karar vermesinden itibaren 10 Ekim'e kadar geçen kısa sürede sınıra 37000 kara gücü yerleştirmeyi başararak olası bir saldırı için Suriye'deki mevcut yönetime ve Moskova'ya gerekli mesajı vermiştir.³⁹²

Türkiye'nin Suriye sınırına asker yığması, doğal olarak SSCB tarafından tepkiyle karşılanmış ve Başbakan Bulganin, 10 Eylül 1957 tarihinde Türkiye Başbakanı Adnan Menderes'e konuyla alakalı bir mesaj göndermiştir. Bulganin mesajında, Türkiye'nin Suriye sınırlarına yaptığı asker yığması ve ABD'nin Türkiye'ye yaptığı silah sevkiyatına

³⁸⁹ Fırat, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 630.

³⁹⁰ Armaoğlu, *age*, s. 259.

³⁹¹ Gemuhluoğlu, *age*, s. 203.

³⁹² Fırat, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 630.

Moskova'nın endişeyle baktığını belirtmiştir. Ayrıca Suriye'ye karşı olası bir askeri hareketin, sadece bölge içinde kalacağı hesabı yapılıyorsa bunun çok tehlikeli bir varsayım olduğunu zira Birinci ve İkinci Dünya Savaşları'nın böyle bölgesel askeri hareketlerden çıktığını belirten Bulganin, Türkiye'nin herhangi bir askeri hareketinin bir dünya savaşına yol açabileceği tehdidinde bulunmuştur.³⁹³

Bulganin'in içinde tehdit barındıran sert dozlu mesajına Başbakan Menderes, 30 Eylül'de cevap vermiştir. Menderes, cevabında Suriye'nin silahlanmasının makul düzeyini geçerek bu durumun Türkiye'de endişe uyandırdığını belirtirken Suriye'nin son aylarda giderek ihtiyaç halinde muhtemelen başkaları tarafından kullanılacak bir silah deposuna dönüştüğüne de dikkat çekmiştir. Ayrıca Menderes, Türkiye'nin SSCB ile iyi komşuluk ilişkisini her zaman arzuladığını, lakin SSCB'nin, İkinci Dünya Savaşı'nın bitimi ile Türkiye'ye yönelik baskı politikasının karşılıklı güven ortamının oluşmasına olduğunu ifade etmiştir. Bulganin'den sonra Suriye'deki mevcut rejim de Türkiye'ye resmi bir mesaj göndermek istemiş ve 8 Ekim'de Türkiye'ye bir nota vererek Türk idarecilerini, sınırda olay çıkarmak, Suriye hava sahasını ihlal etmek ve sınıra asker yığmakla suçlamıştır. Hükümet, Suriye'den gelen suçlamalara verdiği yanıtta; mevcut düzenlemelerin Orta Doğu'da artan tansiyon neticesinde güvenlik amaçlı olduğunu ve Suriye'nin gönderdiği notadaki yorumlarının Türkiye'deki egemenlik haklarına bir müdahale içerdiğinden bunun kabul edilemez olduğunu belirtmiştir.³⁹⁴

Suriye'deki kriz, Ekim ayına doğru iyice şiddetlenmiş, SSCB Türkiye'yi Suriye'ye karşı olası bir müdahalenin doğuracağı tehlikeli sonuçlar ile ilgili uyarmakla kalmayarak, bir Sovyet Deniz Kuvvetleri Filosunu Suriye'nin Lazkiye limanına göndermiştir. SSCB'nin bu hareketine karşılık ABD, bölgeye gönderdiği 6. Filosunu İzmir'e göndererek Türkiye'nin yanında oldukları mesajını vermeyi sürdürmüştür.³⁹⁵ Bu arada Türkiye-SSCB arasındaki ilişki de Suriye krizinden nasibini almış ve Stalin sonrası dönemde ilk defa bu kadar gerginleşmiştir. SSCB lideri Kruşçev, 9 Ekim'de bir ABD gazetecisine verdiği bir demeçte, *"Eğer savaş patlak verirse, biz Türkiye'ye daha yakınız ve siz değilsiniz. Silahlar ateş almaya başlayınca roketler uçacak ve o zaman düşünmek için vakit çok geç olacak"* sözleriyle Washington'a, olası bir savaş durumunda Türkiye'yi korumak için yeterli vakitlerinin olmadığı tehdidini savurmuştur. Kruşçev'in bu sözlerine, ABD Dışişleri Bakanı Dulles cevap

³⁹³ Armaoğlu, *age*, s. 260.

³⁹⁴ Fırat, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 630.

³⁹⁵ Beydeş, *age*, s. 89.

vermiştir. Dulles, “*Türkiye’nin güvenliğinin NATO’nun güvenliğinin bir parçası olduğu ve Türkiye’ye karşı bir saldırıya verilecek cevabın sadece savunma değil saldırı da olacağı*” uyarısında bulunmuştur.³⁹⁶

Sorunun uluslararası bir nitelik kazanması üzerine konu, Suriye’nin isteğiyle Birleşmiş Milletler’de 22 Ekim tarihinden itibaren görüşülmeye başlamıştır. Bu görüşmelerde çeşitli tasarılar gündeme gelmiş, lakin bu tasarıların oylamaya sunulmasından önce Endonezya temsilcisinin “*konunun taraflar arasında yapılacak görüşmeler sonucunda çözümlenmesi*” önerisi çoğunluk tarafından onaylanmış ve Suriye konusu 30 Ekim’de Birleşmiş Milletler gündeminden çıkarılmış ve “*Suriye Buhranı*” sona ermiştir.³⁹⁷

Bu olayın geniş bir yer kapladığı 1957 yılındaki Türkiye-SSCB ilişkisine bakıldığında, senenin ortalarına doğru SSCB’nin, yakın ilişki kurma adı altında tekrardan Türkiye’ye yönelik ekonomik taarruz başlattığı görülmüştür. Bu girişim, hem SSCB’nin ekonomik yardım politikasına uygundu hem de Türkiye’nin giderek kötüleşen ekonomisine can suyu olabilecekti. Lakin Ankara, SSCB’ye yönelik daha önceki tutumundan vazgeçmemiş, yine sorunlarını Batılı müttefikleri aracılığıyla çözmeyi tercih etmiştir. Yine de SSCB’nin Ankara Büyükelçisi, Emlak Bankası ve Petrol Ofisi’ne yardım konusunda basına bilgi vermiş, İş Bankası’ndan uzman bir heyet de bu konuyu görüşmek üzere Moskova’ya gitmiştir. Moskova radyosu, konu ile ilgili SSCB ile Türkiye arasında ekonomi ve ticari ilişkiler hakkında bir yayın yapmış ve SSCB’nin, petrol gibi ihraç edebileceği mallar için uzun vadeli kredi açabileceğini açıklamıştır. Kruşçev de ülkedeki iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra Türkiye ile dostluk kurma adımlarına devam etmiş, konu ile ilgili Ankara’ya yeni atanan SSCB Büyükelçisi’ni makamında kabul ederek karşılıklı görüş alışverişinde bulunmuştur. Fakat Suriye olaylarının başlaması ile ilişkiler yine durgunlaşmıştır.³⁹⁸

Suriye Buhranı, iki ülke arasında uzun bir zaman sonra ilk defa savaş seçeneğini ortaya çıkarmış, yukarıda da belirttiğimiz gibi belli bir süre tehditlere varan söylemlerle iki ülke bir anlamda birbirini test etmiştir. ABD’nin, Türkiye’den yana tavır koyması Rusları yumuşatmış, Birleşmiş Milletler’deki görüşmelerin de etkisiyle 29 Ekim 1957 tarihinde Kruşçev’in, Cumhuriyet kutlamaları için Moskova’daki Türk büyükelçiliğindeki resepsiyona katılmasıyla, iki ülke arasındaki gerginlik düşmeye başlamıştır.³⁹⁹

³⁹⁶ Armaoğlu, *age*, s. 260; Daniş, *agm*, s. 114.

³⁹⁷ Fırat, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 631.

³⁹⁸ Bilge, *age*, s. 340-341.

³⁹⁹ Daniş, *agm*, s. 115.

Türk iç siyasetinde de 1957 yılı hareketli geçmiş Demokrat Parti, 1958’de yapılması planlanan genel seçimleri öne alarak seçim tarihini 27 Ekim olarak ilan etmiştir. 27 Ekim seçimleri, İktidar ve muhalefet arasında sert polemiklerle geçen ve Cumhuriyet tarihinin en gergin seçim sürecine şahit olmuştur. Seçime katılım oranı önceki yıllara göre daha düşük kalmış, oyu % 47’ye gerilemiş olmasına rağmen Demokrat Parti, mevcut seçim sistemi dolayısıyla mecliste 424 sandalyeye sahip olmuştur. CHP 178, CMP 4 ve HP 4 milletvekili ile meclise girmiştir. Demokrat Parti açısından 1957 seçimleri, her ne kadar mecliste çoğunluğunu koruyabildiğini gösterse de bundan sonraki süreçte karşısında daha sert ve aktif bir muhalefet göreceği gerçeği olmuştur.⁴⁰⁰

Orta Doğu’daki olaylar silsilesi, 1958 yılı ile yeni bölgelere taşınmış, Irak, Lübnan ve Ürdün’de meydana gelen karışıklıklar ile bölgedeki mücadeleler devam etmiştir. İlk olarak Bağdat Paktı sonucunda kısaca değindiğimiz Irak’ta meydana gelen darbenin gelişimine bakalım. İkinci Dünya Savaşı sonu ile başlayan *Soğuk Savaş* sürecinde Irak yönetimi bölgede, Ankara’nın dış politika izlediği yola en yakın duran rejim olmuştur. Bunda iki ülkenin Başbakanları Menderes ve Nuri Said Paşa’nın yakın ilişkisinin yanı sıra Irak’ın, Mısır lideri Nasır’ın temsil ettiği milliyetçilik ile kendi benimsediği değerler arasında taban tabana zıtlık olmasının önemli bir rolü olmuştur.⁴⁰¹

Olayın odak noktası ise Suriye ile Mısır’ın 1 Şubat 1958 tarihinde Birleşik Arap Cumhuriyeti adı altında birleşmeleri üzerine, Haşimi soyundan gelen iki rejim Ürdün ve Irak’ın da 14 Şubat’ta bir Arap Birliği kurmaya karar vermesidir. Dış politikasını, Batı ile iyi ilişkiler kurma üzerine oturtmuş iki ülkenin birleşme kararı Mısır’ın tepkisiyle karşılaşmış, başta Kahire radyosu olmak üzere medyada, bu iki ülkeye karşı yoğun bir protesto süreci başlamıştır. Irak-Ürdün birlikteliğine sadece dışarıdan değil içeriden de muhalefet başlamış, Bağdat sokaklarında bu birliğin aleyhine gösteriler yapılmıştır. Bütün bunlara ek olarak Lübnan’da karışıklıkların çıkması Irak yönetimini, benzeri olayların ülke içinde de yaşanabileceğinden dolayı telaşlandırmıştır. Lakin Lübnan Cumhurbaşkanı Camille Chamoun’un, Türkiye ve Irak’tan yardım isteyerek Lübnan’a müdahale istemesinin ardından Irak Başbakanı Nuri Said Paşa, Lübnan’a olası bir müdahale durumuna hazırlıklı olmak için Irak’ın doğu bölgesindeki askeri birlikleri ülkenin batısına sevk etmeye karar vermiştir. İşte bu birliklerin komutanı General Kasım, askerler ile birlikte Bağdat’tan geçtiği sırada yani 14

⁴⁰⁰ Sedef Bulut, “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, *Akademik Bakış Dergisi*, C. 2, S. 4, 2009, s. 129-131.

⁴⁰¹ Danış, *agm*, s. 116.

Temmuz 1958 gecesinde ani bir darbeye kalkışmıştır. General Kasım'ın emrindeki askerler, Kraliyet sarayına baskın yapmış, Kral Faysal ile Prens Abdülillah öldürmüşlerdir. Başbakan Nuri Said Paşa ise darbe sonrası Bağdat'tan gizlice kaçmaya çalışmış, lakin bu kaçış sırasında halk tarafından yakalanarak linç edilmiştir.⁴⁰²

Irak'taki darbe, Bağdat Paktı üyelerinin İstanbul'da toplantı yapacağı gün gerçekleştiği için Bağdat Paktı liderlerinde, bir şaşkınlığa ve tepkiye yol açmıştır. 14-17 Temmuz tarihleri arasında gerçekleşen görüşmelerde liderler, bu konu üzerinde yoğunlaşmışlardır. Toplantı sonunda pakt üyesi devletler Washington'a mesaj göndererek kendisinden Eisenhower Doktrinini uygulayarak Irak'a müdahale etmesini istemişlerdir. Hatta Bağdat Paktı devletleri içinde bu darbeden en çok rahatsızlık duyan Türkiye, Irak'a ciddi olarak bir askeri müdahale olasılığı üzerine durmuş, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu konuyu, Başbakan Menderes ve Cumhurbaşkanı Bayar ile görüşerek onların da onayını almıştır. Lakin böyle bir müdahalenin, yeni Irak Hükümeti'ni de Mısır ve SSCB'ye yaklaştırma olasılığı bulunması üzerine ABD ve İngiltere, Ankara'yı bu konuda herhangi bir girişim yapmaması konusunda uyarmak zorunda kalmıştır.⁴⁰³

Türkiye'nin Irak'a yönelik askeri hareket hazırlığı yapması, SSCB'yi de hareket geçirmiş ve Moskova, ani olarak tüm özgül ağırlığını General Kasım tarafına koymuştur. Bununla yetinmeyen Sovyet yönetimi, ilk olarak 16 Temmuz 1958 tarihinde Türkiye'ye sözlü nota vermiş ve Ankara'nın, Orta Doğu'daki barışın korunması için çaba göstermesini istemiştir. SSCB ikinci notayı 18 Temmuz'da vermiş ve bir önceki notaya göre cümlelerin sertlik dozu yükselterek Türkiye'yi, Irak'taki yeni rejime karşı askeri hareket planlamaları yapmakla suçlamıştır. Türkiye bu notaya 22 Temmuz'da Dışişleri Bakanı Zorlu aracılığıyla cevap vermiştir. Zorlu, Moskova'nın hareket suçlamasına şu cümlelerle karşılık vermiştir.⁴⁰⁴

“Türk hükümeti olayları, kendisi ve müttefiklerinin güvenliğini tehlikeye düşürüp düşürmeyeceği açısından incelemekte ve politikasını üyesi olduğu savunma paktlarının meşru müdafaa prensiplerinden ilham alarak oluşturmaktadır. Dolayısıyla Türkiye hiçbir şekilde Orta Doğu'daki gerilimin artırılmasının nedeni olmayacak ve atacağı adımlar tamamen savunmaya yönelik olacaktır.”

⁴⁰² Armaoğlu, *age*, s. 262.

⁴⁰³ Fırat, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 631.

⁴⁰⁴ Gemuhluoğlu, *age*, s. 217.

Fatin Rüştü Zorlu'nun cevabına rağmen SSCB, Türkiye'ye 24 Temmuz'da bir nota daha göndermiş ve bölgede çıkacak bir çatışmanın sorumluluğunun ağırlığı konusunda Türk Hükümeti'ni tekrardan uyarma ihtiyacı hissetmiştir. Türkiye-SSCB ilişkileri, Suriye krizinin olgunlaştığı 1957 yazındaki havasına döndüğü görülürken Sovyet yönetimi, diplomasi haricinde Suriye krizinden bir sene sonra bölgede yine çatışma ihtimali bulunduğundan ülkenin güney bölgelerinde askeri tatbikatlar yapmaya başlamıştır. Moskova, bu sertliği sadece Türkiye'ye karşı değil, ABD ve İngiltere'ye karşı da göstermiş, bu yüzden Doğu-Batı Blokları arasında yeni bir gerginlik ortaya çıkmıştır. Bölgede tırmanan tansiyon üzerine ABD Dışişleri Bakanı Dulles, bu konuda inisiyatif almış ve Bağdat Paktı üyeleri olan Türkiye, İran ve Pakistan'a, Türkiye'nin Kafkaslar bölgesinden Hayber geçidine kadar olan 3.000 millik bir sınır bölgesinin, Washington tarafından korunacağını garantisini vermiştir. Bundan sonraki süreçte Türkiye'nin Irak'a bir müdahalesi olmadığından SSCB de daha ileri gitmeyerek bu konuda sabit bir pozisyonda beklemiştir. SSCB'nin bu duruma gelmesinde, Batı tarafından bölgeye bir müdahale ihtimalinin ortadan kalkmış olmasının yanı sıra o sırada müttefiki sayılabilecek Çin ile görüş ayrılıklarının da bir etkisi olduğu söylenebilirdi.⁴⁰⁵ Irak Krizi de bu şekilde sona ererken, daha önce de bahsettiğimiz gibi Bağdat Paktı, geri kalan üyelerin ortak bildirisi sonucu *CENTO* ismini alarak bölgedeki faaliyetlerine devam etmiştir.

Kronolojinin bozulmaması adına Lübnan ve Ürdün'de yaşanan gelişmeleri de hatırlatmakta fayda var. Irak'ta yaşanan darbeden bir gün sonra 15 Temmuz 1958 sabahında ABD Deniz Kuvvetleri, Lübnan'a çıkarma yapmıştır. Başkan Eisenhower'ın, çıkarmanın yapıldığı gün yayınladığı beyannamede, ABD'nin bu harekâtı, Irak'ta yaşananların kendi ülkesinde de yaşanabileceğini düşünen Lübnan Cumhurbaşkanı Camille Chamoun'un daveti üzerine yaptığı öğrenilmiştir. Lübnan'ı Ürdün izlemiş, 17-18 Temmuz tarihlerinde İngiliz kuvvetleri ülkeye çıkarma yapmıştır. Bu çıkarma da Lübnan hareketine benzemiş, Ürdün Kralı Hüseyin sınır güvenliği ve komünizmden korunmak için İngiltere'den yardım istemiştir. Kral Hüseyin, konu ile ilgili Ürdün'de radyoda yaptığı konuşmada bu kararın Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 31. maddesindeki meşru müdafaa hakkına uygun olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁶

Lübnan çıkarmasını Bağdat Paktı devletleri, 14-17 Temmuz tarihleri arasında yaptıkları toplantıda öğrenmişler ve bu harekattan dolayı Başkan Eisenhower'a, memnuniyetlerini belirten muhtıra yollamışlardır. Ürdün çıkarması toplantı sonrasında

⁴⁰⁵ Armaoğlu, *age*, s. 262-263.

⁴⁰⁶ Gönlübol, Ülman, *agm*, s. 303.

gerçekleşen bir gelişme olduğu için, Türkiye Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu bu gelişmeyi öğrendikten sonra bir basın toplantısı yapmış ve Bağdat Paktı üyelerinin Ürdün'e her anlamda takviye yapılması kararında olduklarını belirterek İngiltere'nin yaptığı çıkarmayı desteklediklerini belirtmiştir.⁴⁰⁷

1956 Süveyş Krizi ile başlayan buhranlar dönemi, şimdilik Lübnan ve Ürdün çıkarmalarıyla sona ermiştir. Türkiye, 1950'den beri dış politikadaki çizgisini NATO ile uyumlu olarak sürdürmeyi seçtiği için Orta Doğu'da yaşanan bu gelişmelerde de ilk olarak Batılı müttefiklerinin çıkarlarını düşünerek hareket etmiştir. Bu bağlamda onların isteği doğrultusunda Bağdat Paktı'nı kurmuş, Suriye, Irak, Lübnan ve Ürdün'de onların çizdiği sınırlarda rolünü oynamıştır. Bu da "*emperyalizmin Orta Doğu'daki temsilcisi*" sıfatının kendisine yapışmasına neden olmuştur. Ayrıca izlenilen bu politika, Ankara'nın Arap kuşağında nüfuzunu kaybetmesine yol açarken en büyük çekincesi olan SSCB'ye yeni etki alanları açmasına sebep olmuştur. Tüm bunlarla beraber yaşanan gelişmeler ve sonuçlarına baktığımızda Demokrat Parti'nin Orta Doğu karnesi, günün sonunda eksilerin artılardan fazla olduğu bir tablo ortaya çıkarmıştır.

2.2. Jüpiter Füzeleri Sorunu ve U2 Uçak Krizi

Soğuk Savaş Dönemi'nin ilk yıllarında (1945-1952), nükleer silah teknolojisinde üstünlük ABD'nin elindeyken SSCB'nin, 4 Ekim 1957'de Sputnik I uydusunu taşıyan roketi uzaya göndermeye başararak ABD, bu alandaki üstünlüğünü kaybederek iki ülke arasında bir denge oluşmaya başlamıştır. Sputnik'in başarıyla fırlatılmasıyla hava alanında üstünlüğü ele geçiren SSCB, aynı zamanda Batı Bloku'nda olan ülkelere de büyük bir korku salmıştır.⁴⁰⁸

Sputnik II uydusunun ilkinden yaklaşık 1 ay sonra yörüngeye başarılı bir şekilde yerleştirilmesiyle, SSCB'nin orta ve uzun menzilli füzelere sahip olduğu kanısı bütün dünyaya hakim olmuştu. Amerikalı uzmanlara göre SSCB'nin kıtalararası balistik füzelere sahip olması, iki ülke arasında bir çatışma ihtimalinde ABD topraklarının vurulma olasılığını çıkarıyordu. Bu da İkinci Dünya Savaşı'nı kıtasal topraklarına tek bir bomba düşmeden kazanan ABD için savaş sonrası ilk kez böylesi bir tehditle karşı karşıyaydı. Aslında böyle bir durumun oluşma ihtimaline karşılık NATO, 1954 yılında Kitleli Karşılık Stratejisi'ni kabul etmişti. Bu stratejiye göre, Doğu Blokundan gelebilecek herhangi bir konvansiyonel saldırıya karşılık Batı Bloku, nükleer silahlarla karşılık verecekti. Lakin nükleer silah teknolojisinde,

⁴⁰⁷ Gönlübol, Ülman, *agm*, s. 304.

⁴⁰⁸ Nurettin Gülmez, Bülent Tahancı, "Soğuk Savaş Dönemi Çekişmelerinden Bir Örnek: U2 Uçak Krizi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 28, İzmir 2014, s. 202.

ilk vuruşun önemi daha da arttığından ABD Başkanı Eisenhower, bu konuda NATO'nun yeteneklerini artırmak için üye ülkelere orta menzilli Jüpiter füzelerinin yerleştirilmesini önermiştir.⁴⁰⁹

ABD Dışişleri Bakanı Dulles, NATO toplantısında bu konuda bir konuşma yaparak ABD Başkanı Eisenhower'ın teklifini üye devletlere iletmiştir. Lakin üye devletler içinde bu teklif, sadece İngiltere, İtalya ve Türkiye tarafından benimsenmiş, diğer devletler bu teklifi geri çevirmişlerdir. Türkiye'de Başbakan Menderes, 9 Aralık 1957'de NATO toplantısına katılmadan önce yaptığı bir açıklamada, Türkiye'nin ABD'den orta menzilli füzelerin kabul ettiklerini açıklamış ve bu konuda eğitim almalarını için Türk subaylarının ABD'ye gönderildiğini de belirtmiştir. Ankara, Washington'a bu konuda yeşil ışık yakmasına rağmen, bu konuda yapılacakların belirlenmesi için başlayan müzakereler beklenenden uzun sürmüş ve ancak 1959 yılında Türkiye'ye orta menzilli füzelerin yerleştirilmesi mümkün olmuştur. Müzakerelerin bu kadar uzun sürmesinin nedeni ise iki NATO ülkesi Türkiye ve Yunanistan arasında o dönemde Kıbrıs meselesinden dolayı yaşanan gerginliklerdir. ABD yönetimi de Kıbrıs olayında biraz tansiyonun düşmesini beklemiştir. Taraflar arasında sorunun çözülmesiyle iki tarafın olası tepkisi de düşünülerek füzeler Türk topraklarında yerini almıştır. Bu konuda New York Times gazetesi ilginç bir yazı kaleme alarak düşüncelerini şu sözlerle dile getirmiştir:⁴¹⁰

“Türkiye’de orta menzilli bir balistik füze üssü kurulması ile alakalı müzakereler tamamlanmıştır. Geriye kalan iş, Türk Hükümetinin Parlamento’da bir açıklama yapmayı ayarlamasından ibarettir. Bu, Türkiye ile ABD’nin silahları sağlamak üzere usulen mektup ve diğer belgeleri teati edecekleri bir zamana rast gelmiştir. Müzakereler, Avrupa’daki Müttefik (Kuvvetler) Başkumandanı General Lauris Norstad’ın Paris yakınlarındaki genel karargâhında yapılmıştır. Bu müzakereler, ABD’nin NATO üyelerine üç sene önce yaptığı tekliflere uygun olarak üç sene evvel başlamıştı... Her iki vaziyette de, projesi tamamlanmış olan Türkiye’deki füze üssü, birçok Sovyet şikâyet ve ihtarlarıyla karşılaşacaktır. Türkiye’nin, hava kuvvetlerinin geliştirdiği “Thor” füzelerinden mi, yoksa kara kuvvetlerinin geliştirdiği “Jüpiter”lerden mi alacağı kesin olarak bilinmemektedir. Anlaşmadaki esas belgeler, modelini belirtmeden, sadece orta menzilli balistik

⁴⁰⁹ Çağrı Erhan, “1945-1960 ABD ve NATO’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919 – 1980*, (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 572.

⁴¹⁰ Gülmez, Tahancı, *agm*, s. 203-204.

füzelerden bahsetmektedir. Nükleer harp başlıklarıyla teçhiz edilebilen orta menzilli balistik füzelerin menzili 1.500 mildir. Bunlar, Türkiye'den, Rusya'nın Avrupa'daki arazisinin her bölgesine, Asya'daki geniş topraklarının büyük bir kısmına yönlendirilebilir... Anlaşmanın ana hatlarına göre Amerika, füzeler için nükleer harp başlıkları temin edecek ve kontrollerini yapacaktır. Harp halinde ateşleme kararı, Türk Hükümeti, General Norstad'ın Genel Karargâhı ve ABD Başkanının ittifakı üzerine verilecekti.”

Türkiye'nin Jüpiter füzelerine izin vermesi, komşu SSCB'de yine tepkiyle karşılanmıştır. Başbakan Bulganin Pravda gazetesi aracılığıyla Başbakan Menderes'e hitaben 14 Aralık 1957'de bir mesaj vermiştir. Bulganin, 1957 seçimlerinde Demokrat Parti'nin yeni hükümet programında yer alan “...Soğuk savaşın daha sert ve tehlikeli olmaya başladığı” ifadesine atıf yaparak Türkiye'de SSCB'ye karşı yeni üsler tesis edilmesini ve nükleer silahların bu üslerde konuşlandırılmasının uluslararası barışı tehlikeye koyacağını belirtirken bir dizi öneri getirmiştir. Bulganin, Ankara'ya kısa bir süre sona yani 9 Ocak 1958'de yeni bir mesaj daha göndermiş, ilk mesajında yer alan önerileri somutlaştırmış ve SSCB'nin silahsızlanma konusundaki iyi niyetli çabalarından bahsedilmiştir. Bulganin ayrıca Türkiye'nin, çelişkili buldukları barış ve silahlanma söylemlerinden üzüntü duyduklarını dile getirmiştir. Bulganin mesajını, Türk idarecilerinin Batılı müttefiklerinin çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri bağlamında şu sözleriyle bitirmiştir:⁴¹¹

“Sovyetler Birliği Türkiye'nin ekonomik olarak bağımlı olduğu ve askeri yardım aldığı ülkelerin Türk devlet adamlarını bu tür açıklama yapmaya ittikleri olasılığını kabul ediyor. Bu yardımların da Türkiye'nin ekonomik ve kültürel kalkınmasına katkıda bulunmak için değil, ülkenin stratejik ve coğrafi konumunu göz önünde bulunduran Batılı bir ilgiden kaynaklandığını söylemeden geçemeyeceğiz.”

Ankara'da Başbakan Menderes, mevkidaşı Bulganin'den gelen iki mesaja 5 Şubat 1958'de yayınladığı bir mesajla cevap vermiştir:⁴¹²

⁴¹¹ Beydeş, *age*, s. 103-105.

⁴¹² Bilge, *age*, s. 342.

“İki memleket arasında teessüsünü arzu ettiğinizi ifade buyurduğunuz ve Türkiye’nin samimiyetle arzu etmekte olduğu karşılıklı itimada müesses münasebetlerin kurulabilmesi için Sovyet Hükümeti’nce bu meseleler hakkındaki Türk görüşlerinin de dikkat nazarına alınmasındaki faideye bilhassa işaret etmek isterim. İki memleket arasındaki münasebetin yukarıda maruz esaslara uygun olarak inkişafının, ticaret, kültür ve ilim, spor sahalarında da müspet neticelere yol açacağı muhakkaktır.”

Başbakan Menderes, Moskova’ya açıkça iki ülke arasındaki münasebetlerin tekrar bir seviyeye gelebilmesi için kendilerinin de görüşlerinin alınması gerektiğini vurguluyordu. Menderes’in bu açıklamasına SSCB tarafından bir cevap gelmemiş, sadece Orta Doğu olayları sırasında Türkiye’ye barışı koruması yönünde mesajlar verilmiş, Türkiye de yapacağı her adımın, savunma gücünü artırma temelinde olduğunu söylemiştir. 1959 yılına girdiğimizde iki ülke arasında bir görüşme havasının başladığı görülmüştür. Bu yıl içinde taraflar sadece füzelerin yerleştirilmesi hakkında karşılıklı bildirimlerde bulunmuştur. Bu görüşme ortamı iki taraf arasında bir yakınlaşma sağlamamış ancak SSCB’ye karşı yapıldığı bilinen bir oluşuma rağmen iki taraf arasında herhangi bir gerginlik meydana gelmemiştir. Bu bile Moskova’nın, Kruşçev ile birlikte Türkiye’ye karşı izlediği politikayı aynen devam ettiğini göstermiştir.⁴¹³

Türkiye, Moskova ile yakınlaşma emareleri gösterirken 5 Mayıs 1959’da ABD ile imzaladığı antlaşma neticesinde nükleer silahların kullanımı, personel eğitimi ve savunma planlarının gelişimi konusunda ABD’den taahhüt koparmayı başarabilmiştir. Bu antlaşmayı 25 Ekim 1959’da Paris’te yapılan yeni bir antlaşma izlemiş ve Jüpiter füzelerinin Türkiye’ye yerleştirilmesi konusunda iki ülke bir mutabakata vardıklarını göstermişlerdir. Bu antlaşma sonucunda Türkiye, 60 Jüpiter füzesinin topraklarına yerleştirilmesini kabul etmiştir. Ayrıca bu antlaşmaya göre, İngiltere 60 Thor füzesinin, İtalya da 30 Jüpiter füzesinin yerleştirilmesini kabul etmiştir.⁴¹⁴ Jüpiter füzelerinin yerleştirilme işlemi ise 1960 sonunda tamamlanabilmiştir. Lakin gelişmiş teknik donanım montajı ve Türki askeri personelinin eğitimi geciktiği için bu füzeler ancak Temmuz 1962’de aktif hale gelebilmiştir. Uzun bir müzakere ve diplomasi sonucunda elde edilen Jüpiter füzeleri ilerleyen konularda daha detaylı anlatacağımız Soğuk Savaş döneminin en büyük krizlerinden biri olan Küba sorununun temel

⁴¹³ Bilge, *agm*, s. 410.

⁴¹⁴ Gülmez, Tahancı, *agm*, s. 204-205.

nedenlerinden biri olacaktır.⁴¹⁵ Tüm bu uğraşlara rağmen belirtilmelidir ki 1959 yılından itibaren denizaltılarından kıtalararası *Polaris* füzelerinin devreye girmesiyle, Türkiye'deki Jüpiter füzeleri işlevsiz kalmış, bu da Türkiye'nin ABD nezdinde stratejik öneminin azalmasına ve Demokrat Parti ile Washington ile sorunların artmasına neden olurken Türkiye'nin uzun bir aradan sonra SSCB ile yakınlaşmasına sebep olmuştur.⁴¹⁶

Jüpiter füzeleri konusunda son olarak SSCB lideri Kruşçev'in sözleriyle bitirmekte fayda var. Kruşçev bu konuya ilişkin 1959 yılı Yüksek Sovyet Şurası'nda değinmiş ve duyduğu endişeyi şu sözlerle dile getirmiştir:⁴¹⁷

"... Türkiye'ye yardım vaat edilmiştir. Türkiye bu yardımı alabilmek için toprağında üsler kurdurmaya razı olmuştur. Türkiye, NATO ve CENTO paktının azasıdır. Bu suretle Türkiye, silah deposu haline gelmiş bulunmaktadır. Sovyetler Birliği, Kemal Atatürk zamanında kurulmuş olan dostluğun yeniden tesisi için çalışmaktadır. Fakat teşebbüslerimiz bir netice vermemiştir..."

Jüpiter füzeleri o dönem için çok fazla gerginlik oluşturulmadan atlatılmıştı, lakin Türkiye'de bulunan hava üsleri Türkiye'nin NATO kapsamında ABD ile yaptığı ikili antlaşmalar neticesinde Amerikan Hava Kuvvetleri tarafından kullanılmaya devam etmekteydi. Bu da ister istemez Sovyet idarecilerinin zaman zaman tepkisine yol açan bir gelişmeydi. Demokrat Parti iktidarı zamanında NATO'ya girildiğinden beri bu üs kullanımı çok fazla bir problem çıkarmamıştı. Ancak 1960 yılının Mayıs ayında yaşanacak olan U-2 uçağının düşürülmesi olayı Türkiye'nin de mecburen içinde olduğu küçük de olsa ABD-SSCB arasında gerginliğe yol açan bir probleme dönüşecektir. Olayı ayrıntılarıyla inceleyelim.

SSCB'nin Sputnik I ve Sputnik II ile ABD'ye karşı hava üstünlüğünü ele geçirmesi, aynı zamanda Amerikan topraklarına ani ve sürpriz bir darbe yapma imkanı veriyordu. ABD açısından bu durumu durdurmanın en önemli yolu, SSCB'nin askeri faaliyetleri hakkında istihbarat yapmaktan geçiyordu. Washington bunu da Lockheed firmasının geliştirdiği yeni bir uçak olan U-2 uçağı ile yapmaya başlamıştı. Bu yeni uçakların en temel özelliği, radarlardan ve avcı uçaklardan kendilerini sakınabilmek 30 bin metreye kadar çıkmasıydı.

⁴¹⁵ Erhan, "1945-1960 ABD ve NATO'yla İlişkiler", s. 573.

⁴¹⁶ Gemuhluoğlu, *age*, s. 252.

⁴¹⁷ Bilge, *agm*, s. 413.

Ayrıca bu kadar yüksekliğe çıkmalarına rağmen bu uçaklar, üstünden geçtikleri tüm bölgelerin resimlerini çekebilecek teçhizata da sahipti. Uçağın diğer önemli bir özelliği de ilave yakıt almadan havada yedi buçuk saat kalarak 3 bin mil uçabiliyor ve motorlarının bozulması durumunda 300 mil süzulebiliyordu. U-2 uçaklarının üsleri ise, İngiltere, Batı Almanya, Japonya ve Türkiye'de bulunuyor ve bu üslerden havalanıp Sovyet toprakları üzerinde uçuyorlardı.⁴¹⁸

1 Mayıs 1960 tarihinde SSCB sınırının yaklaşık 1.250 mil içerisinde Sverdlovsk şehri yakınlarında SSCB roketleri bir U-2 uçağını düşürmesiyle ABD-SSCB arasında bir anda tansiyon yükselmiştir. Kruşçev, olayın ardından 5 ve 7 Mayıs'ta Yüksek Sovyet Şurası'nda konu ile ilgili açıklama yaptığı ilk açıklamada, uçağı kullanan pilot Gary Powers'ın sağ olduğunu, bu uçağın Türkiye'de Adana yakınlarındaki İncirlik hava üssünden hareket edip SSCB topraklarında casusluk amacıyla uçtuğunu bildirmiştir. Kruşçev, 7 Mayıs tarihli ikinci açıklamasında ise Türkiye'nin de içinde bulunduğu, uçağın hareket ettiği üslerin kullanılmasına izin veren devletlere yönelik de bir açıklama yapmış ve bu devletlerin, SSCB'ye karşı düşmanca bir davranış içinde olduklarını söyleyerek onları tehdit etmiştir.⁴¹⁹

Kruşçev'in 5 Mayıs tarihli konuşmasının ardından, Washington'dan aynı gün içerisinde konu ile ilgili bir açıklama gelmiş ve 1 Mayıs'ta Adana'dan havalanan uçağın U-2 keşif uçağı olabileceğini ve amacının meteorolojik olaylar hakkında bilgi toplamak olduğunu duyurmuştur. Uçağın SSCB topraklarına girmesini ise pilotun oksijen yetersizliği nedeniyle baygınlık geçirmiş olabileceğini ve otomatik pilotun yönlendirmesiyle Rus toprakları içerisine girmiş olabileceği şeklinde açıklamıştır. Diğer tarafta Ruslar tarafından bir Amerikan uçağının düşürülmesi iki taraf arasında gerginliğe yol açarken, SSCB Hükümeti, uluslararası camiada ABD'ye yönelik karalama kampanyası başlatmıştır. ABD yönetimi ise SSCB'nin bu kendilerine yönelik negatif kampanyanın devam etmesi durumunda Başkan Eisenhower'ın 1 ay sonra planladığı Moskova ziyaretinin iptal edilebileceğini kamuoyuna duyurmuştur. Görüldüğü üzere Sovyet yönetimi olayın tüm dünyada yankı bulması için çabalarken ABD yönetimi, olayın duyulduğu ilk andan itibaren inkar ve yanıltma yolunu seçerek olayın üzerinin kapatılmasını istemiştir. Kruşçev'in 7 Mayıs tarihli ikinci konuşmasından sonra ortaya çıkan bilgi ve somut bulgular karşısında ABD, hakikati daha fazla saklamanın imkansız ve bir anlamı olmadığını anlamış ve düşürülen U-2 uçağının, meteoroloji amaçlı değil istihbarat amaçlı olduğunu kamuoyuna açıklamıştır. Açıklamanın ayrıntılarına

⁴¹⁸ Armaoğlu, *age*, s. 306.

⁴¹⁹ Gönlübol, Ülman, *agm*, s. 317-318.

bakıldığından ABD yönetimi bu uçağı, SSCB'nin yayılmacı bir politika izlemesi ve bunun hem kendileri hem de NATO üyesi Batı Avrupa devletlerinin güvenliğini tehdit ettiği için Sovyet sınırına göndermek durumunda olduklarını söyleyerek kendilerini dünya nezdinde haklı çıkarmaya çalışmışlardır. Bundan sonraki süreç, konumuz dışında olduğu için bu olayın Türkiye'yi ilgilendiren kısmıyla devam edelim. Kruşçev'in 7 Mayıs'ta Türkiye'yi de içine alan tehdit diline Türkiye Dışişleri Bakanlığı, ani bir şekilde bir gün sonra yani 8 Mayıs 1960 tarihinde şu sözlerle cevap vermek durumunda kalmıştır:⁴²⁰

“Türkiye Hükümeti tarafından hiçbir Amerikan uçağına Sovyet arazisi üzerinde keşif amaçlı ve diğer herhangi bir maksatla uçuş müsaadesi verilmiş değildir. Böyle bir uçağın Türk hududunu aşarak Sovyet Rusya'ya geçmediği malumdur. Esasen Sovyet makamları da, buna aykırı bir iddiada bulunmamıştır. Şurası muhakkaktır ki, Türkiye kendi hava sahası dışında ancak kendi uçaklarından sorumludur. Daha önce kendi üzerinden geçmiş olsa bile, bu geçiş Türkiye'yi hiçbir şekilde bağlamaz.”

Türk Dışişleri'nden gelen bu açıklama ve ABD'nin de casusluk faaliyetinde olduğunu kabul etmesinden sonra Sovyet idarecilerinden Türkiye ile gerginliğe sebep olabilecek herhangi bir açıklama gelmemiştir. U-2 olayı ise ABD-SSCB arasında bir süre daha devam etmiş, daha sonra yerini “Küba Olayı”na bırakmıştır.⁴²¹

2.3. Başbakan Menderes'in Moskova Ziyareti Konusu

Başbakan Menderes'in Temmuz 1960'daki Moskova gezi planını tam anlamak için 1959'un başına dönmek gerekiyor. ABD ve SSCB'nin başını çektiği Doğu ve Batı Bloku, 1950'lilerin sonuna doğru yumuşama emareleri göstermiş, bu da Batı Bloku'nun önemli temsilcilerinden biri olan Türkiye'nin çok da sıcak bakmasa da, SSCB ile ilişkilerine yansımaya başlamıştır. Türkiye, yumuşama olayına olumlu yaklaşmıyordu. Çünkü bu durum Ankara'nın, stratejik önem çatısı altında SSCB'yi kullanarak ABD'den sık sık mali ve askeri yardım istemesini engelleyen bir görüntü oluşturacaktı. Lakin bloklar arası yumuşama,

⁴²⁰ Gülmez, Tahancı, *agm*, s. 207-210.

⁴²¹ Erhan, “1945-1960 ABD ve NATO'yla İlişkiler”, s. 574.

Türkiye'nin iradesi dışında gerçekleştiği için Türkiye, buna ayak uydurmak zorunda kalmıştı.⁴²²

Ankara'nın Moskova'ya yönelik stratejik tutumuna rağmen 1957 seçimleri sonrası Dışişleri Bakanlığı'na getirilen Fatin Rüştü Zorlu'nun çabalarıyla Türkiye-SSCB ilişkileri, 1959 yılından itibaren bir ivme kazanmıştır. Komşusuna karşı eski mevcudiyetini sürdüremeyeceğini anlayan Türkiye'nin, bu yeni durumdaki stratejisi ise NATO'ya bağlı kalmak şartıyla SSCB ile ilişkisini düzeltmesidir.⁴²³ Yeni dönem ile ilgili Dışişleri Bakanı Zorlu, 7 Ocak 1959'da TBMM'de bütçe görüşmeleri sırasında Bütçe Komisyonu ve Genel Kurul önünde yaptığı konuşmada, SSCB ile dost olmak istediklerini vurgulamış ve şunları söylemiştir. *“Yalnız güvenlik meselesini Sovyetler'le tek başımıza halledecek kudrette bir memleket değiliz. Bu konuda müttefiklerimiz ile birlikte hareket etmeye mecburuz. Bunun dışında münasebetlerimiz normaldir...”* Bakan Zorlu, genel kurul önünde yaptığı konuşmada da benzer konulara temas etmiş ve *“Türkiye kendi müdafaaasını temin edebilmek için kolektif güvenlik paktlarına aza bulunmaktadır ve Türkiye'nin siyaseti, bu paktların hükümlerine uygun olarak müttefikleri ile mütesanit dürüst, her türlü sergüzeştten uzak bir siyasettir. Türkiye'nin bu şekilde bir siyaset takip etmesi, onu hüsnüniyet sahibi herhangi bir komşusu devlet ile dostane ilişkiler idame ettirmesine hiçbir zaman mani değildir...”* cümleleriyle durumu daha da açıklığa kavuşturmuştur. Zorlu'nun bu ifadeleri, SSCB'nin 1955'ten itibaren devamlı olarak ekonomik yardım yapma talebini göz önüne alındığında, iki ülke arasında güvenlik konuları dışında da bazı anlaşmalar yapılabileceğini göstermiştir. Lakin daha sonra yapılan açıklamalar neticesinde, sadece dünya barışını koruma amaçlı güvenlik konularında anlaşma zemininin oluşabileceği belirtilmiştir.⁴²⁴

Türkiye'nin SSCB ile yakınlaşma göstermesi, ABD tarafının da hala stratejik olarak önemli bir konuma sahip olan Türkiye'yi kaybetmemek için harekete geçmesine sebep olmuştur. Eisenhower Doktrininin uygulama sahasında yeterince etkili olmaması ve Bağdat Paktı'nın da fiyaskoyla sonuçlanması neticesinde ABD, 5 Mart 1959'da Türkiye, İran ve Pakistan ile ikili anlaşmalar imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre ABD Hükümeti, tüm tarafların güvenlik ve savunmaları için işbirliğinde bulunmayı kabul etmiştir. Türkiye ise bu anlaşmayla

⁴²² Tellal, “1945-1960 Sovyetlerle İlişkiler”, s. 519.

⁴²³ Gemuhluoğlu, *age*, s. 258.

⁴²⁴ Bilge, *age*, s. 343.

hem jeopolitik olarak vazgeçilmezliğini göstermiş hem de aradaki yumuşamaya rağmen SSCB'ye karşı ABD'yi de yanına alarak denge kurmayı başaramamıştır.⁴²⁵

SSCB Hükümeti de ABD'nin anlaşma hamlesini gördükten sonra, o sırada Jüpiter füzeleri konusu da gündemde sıcaklığını korurken bölgeye dair yeni bir hamle yaparak Haziran 1959'da başta Türkiye olmak üzere NATO ve Balkan devletlerine nükleer silahlar ve füzelerden arındırılmış bir bölge kurulması için teklif götürmüştür. İlk teklif Türkiye'ye gittiği için Hükümet, 13 Temmuz 1959 tarihinde Moskova'ya bir cevap yollamıştır. Cevapta, bu konunun tek taraflı olarak ele alınamayacağı, ayrıca Türkiye'nin olası bir saldırıya uğraması durumuna karşılık her türlü savunma tedbirlerini almak zorunda olduğunu söylemiştir. Ayrıca Türkiye dahil bölge ülkelerinden bu silahlar mahrum bırakılırken SSCB'nin bu silahları elinde bulundurmasını önleyecek hiçbir tedbirin olmadığı belirterek anlaşmanın kabul edilmesinin imkansızlığı ifade edilmiştir.⁴²⁶

Yine de Türkiye'nin yapılan son teklife olumsuz yanıt vermesi, SSCB Hükümeti tarafından bir sıkıntı oluşturmamış, Başkan Kruşçev 31 Ekim 1959'da verdiği demeçte Türkiye ile ikili ilişkilerin geliştirilmesi isteğini yinelemiştir. Kruşçev'in ülkenin başına geçtiği 1953 yılından itibaren iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirme talebi hep olumsuz karşılanırken bu sefer Ankara da Moskova'dan gelen bu dostluk talebine olumlu yaklaşıma başlamıştır. Dışişleri Bakanı Zorlu'nun sene başında yaptığı açıklamalara ilaveten Cumhurbaşkanı Celal Bayar, 1 Kasım 1959'da TBMM'nin açış konuşmasında uzun bir aradan sonra SSCB'yi de cümleleri arasına katmış ve iki ülke arasındaki yumuşamayı destekleyen mesajlar vermiştir. Hükümetten gelen bu olumlu hava, basına da yansımış ve çıkan yazılarda ilişkilerin iyileştirilmesi vurgulanmıştır.⁴²⁷

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye ve SSCB'nin ilk kez bu kadar birbirine yaklaşması, yine uzun ara verdikleri üst düzey diplomatik ziyareti de gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda ilk hamleyi Türkiye yapmış, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Lütfü Kırdar, 9 Aralık 1959'da Sovyet tıp kuruluşlarını incelemek üzere Moskova'ya gitmiştir. Böylelikle 1939'dan beri Bakanlar düzeyinde ilk ziyareti gerçekleştiren Kırdar, Rusya'da 12 gün kalarak yararlı bir inceleme dönemi geçirmiştir.⁴²⁸ Bakan Kırdar, Türkiye'ye dönüşünde verdiği demeçte “... Bundan sonra Rusya ile olan münasebetlerimiz gelişecektir. Sovyetler Sağlık

⁴²⁵ Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları (1945-1990)*, s. 507.

⁴²⁶ Bilge, *agm*, s. 411.

⁴²⁷ Tellal, “1945-1960 Sovyetlerle İlişkiler”, s. 519.

⁴²⁸ Gemuhluoğlu, *age*, s. 263.

Bakan da İlkbahar'da memleketimize gelecektir..." sözleriyle iki ülke arasındaki “Soğuk Savaş”ın artık yumuşamaya geçtiğinin ilk mesajını vermiştir.⁴²⁹

1960 yılına gelindiğinde Türkiye ile SSCB arasındaki yakınlaşma iyice dikkat çekici bir boyuta ulaşmıştır. Türkiye'nin, Batılı müttefiklerinden beklediği kadar ekonomik yardım alamaması da Ankara-Moskova hattındaki yumuşamanın başlıca sebeplerinden biri olarak gözükmektedir. Türkiye ile SSCB arasındaki yumuşamayı, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu 9 Ocak 1960 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmayla da tekrardan ifade etmiştir. Zorlu, SSCB'nin özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki isteklerinden vazgeçmesinden duyduğu memnuniyeti belirtmiş ve Türkiye'nin son dönemde gelişen Batı-SSCB ilişkisinden dolayı müttefiklerine karşı herhangi bir menfi his ve itimatsızlık duymadığını da sözlerine eklemiştir.⁴³⁰

İki ülke arasındaki ilişkilerin dostane bir duruma gelmesiyle birlikte, daha yüksek diplomatik düzeyde karşılıklı ziyaret gündeme gelmiştir. Bakan Zorlu, 30 Ocak 1960'da bu konuyu Türkiye'deki ABD Büyükelçisi ile konuşarak Türkiye-SSCB arasında başbakanlar düzeyinde bir ziyaretin NATO'daki karşılığının ne olacağı hakkında bilgi edinmek istemiştir. Büyükelçi, Dışişleri Bakanı ile 30 Ocak 1960'da tekrar görüşmüş ve Türkiye'nin açık ve samimi durumunu takdir ettiklerini, böyle ziyaretlerin Türkiye'nin kendi inisiyatifinde olduğunu, ABD'nin Türkiye'ye yönelik güveninin tam olduğunu ve Başbakan Menderes'in SSCB ziyaretinin kesinleşmesi halinde NATO Konseyi'ne haber verilmesi gerektiğini söylemiştir.⁴³¹

Ziyaret ile ilgili NATO'nun yeşil ışık yakmasının ardından sıra SSCB ile konunun netliğe kavuşturulmasına gelmiştir. Bu bağlamda Dışişleri Bakanı Zorlu, SSCB Ankara Büyükelçisi Rijov ile bir görüşme yapmıştır. Rijov, görüşme sırasında 3 temel noktada durmuştur:⁴³²

1- Sovyetler Türkiye'nin NATO devletleri ile olan bağlantılarını bilmekte ve bunları kabul etmektedirler. Bu husus Türkiye ile Sovyetler arasında dostluk teessüsüne mani olamaz.

⁴²⁹ Bilge, *agm*, s. 414.

⁴³⁰ Kurban, *agm*, s. 269.

⁴³¹ Semih Günver, *Fatin Rüştü Zorlu'nun Öyküsü*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985, s. 133.

⁴³² Aktaş, *age*, s. 93.

2- Ekonomik meselelerde SSCB, Türkiye'ye yardım etmeye hazırdır. Bu durumda politik koşullar söz konusu bile değildir.

3- İki ülke arasında kültürel ilişkiler geliştirilmelidir.

Rijov'un söylemlerine karşılık Fatin Rüştü Zorlu, Türkiye'nin güvenlik, siyasi bağlantıları ve silahsızlanma gibi konularda bağlı bulunduğu NATO ve CENTO çerçevesinde politika izleyeceğini belirttiikten sonra Jüpiter füzeleri konusunun tartışılmamasını ve CENTO üyelerinin ilgilendireceğini hiçbir görüşmeye girilmeyeceğini söylemiştir. Rusların bu talepleri kabul etmesinin ardından sırada, yapılan diplomatik görüşmelerin resmiyete dökülmesi işlemi gerçekleşmiştir.⁴³³ Bu bağlamda 11 Nisan 1960 tarihinde Ankara'da iki ülke tarafından bir ortak bildiri yayınlanmıştır. Bildiride, Türkiye ile SSCB arasında yüksek diplomatik seviyede bir toplantı yapılması konusunda karşılıklı görüş alışverişinde bulunulduğu ve bunun sonucunda da Türkiye ve SSCB Başbakanları Menderes ve Kruşçev'in, birbirlerini ziyaret etmeleri kararlaştırılmıştır. İlk ziyareti Başbakan Menderes 15 Temmuz 1960'da Moskova'ya yapacak, Kruşçev de tarihi daha sonra belirlenecek bir günde Türkiye'ye gelecekti.⁴³⁴

Uzun bir aradan sonra Türkiye-SSCB arasında, özellikle Soğuk Savaş Dönemi'nin koşulları göz önüne alındığında Başbakanlık düzeyinde böylesi bir ziyaret basında da geniş yer bulmuştur. Milliyet Gazetesi, Dışişleri Bakanı'nın ortak bildirisi üzerinde durmuş ve gerçekleşecek görüşmelerde Türkiye-SSCB ilişkilerinin iyileştirilmesi üzerinde durulacağı vurgulanmıştır.⁴³⁵ Bu arada muhalefetteki Cumhuriyet Halk Partisi Lideri İsmet İnönü de, o günlerde konuyla alakalı ilginç bir konuşma yapmış ve *"Batı ile ittifakımızın ancak yurttaki gerçek bir demokrasinin tesisiyle sağlamlaşacağını"* belirterek NATO'ya tam bağımlılık mesajını vermiştir.⁴³⁶

Sonuç olarak, bazılarınca Başbakan Menderes'in Sovyet ülkesine ziyaretinin engellenmesi amacıyla yapıldığını iddia ettiği 27 Mayıs 1960 darbesinin yapılması neticesinde, Demokrat Parti kurmaylarının tutuklanması ve partinin kapatılması, iki ülke

⁴³³ Kurban, *agm*, s. 270.

⁴³⁴ Bilge, *agm*, s. 417. Burada bir noktayı daha aydınlatmakta fayda var. SSCB lideri Nikita Kruşçev, 1953'de Stalin'den sonra ülkenin başına geçmesinin yanı sıra 1958'de Başbakan Bulganin'i istifa ettirmiş ve bu tarihten itibaren Başbakanlık görevini de üstlenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız, https://en.wikipedia.org/wiki/Nikita_Khrushchev Erişim Tarihi: (27.06.2020).

⁴³⁵ Milliyet, 12.04.1960.

⁴³⁶ Milliyet, 04.05.1960.

liderlerinin arasında gerçekleşmesi beklenen görüşmelerin de engellenmesine neden olmuştur. Türkiye ve SSCB, tekrardan böyle bir ziyaretin gerçekleşmesi için 5 yıl daha beklemek zorunda kalacaklardır.⁴³⁷

3. 1950-1960 ARASI TÜRKİYE-SSCB ARASINDAKİ EKONOMİK İLİŞKİLER

Türkiye ile SSCB arasındaki ticaret, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra neredeyse durma noktasına gelmiştir. Ancak Stalin'in 1953'te ölümü sonrası Kruşçev'in SSCB'nin başına geçmesiyle ülkenin dış politikasının değişmesi, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri de etkilemiş ve bu tarihten itibaren karşılıklı ticaret yeniden canlanmıştır. Rakamlara bakıldığında, 1953 yılında SSCB'den hiç ithalat yapmayan Türkiye, 1954 ve 1955 yıllarında toplam 11.700.000 dolarlık ithalat yaparken, 1953-1955 yılları arasında da SSCB'ye 12.800.000 dolarlık ihracat yapmıştır.⁴³⁸

İki ülke arasında ticaretin hızlanmasında SSCB temsilcilerinin, 1954, 1956, 1957 yıllarındaki Uluslararası İzmir Fuarı'na katılmalarının da payı fazladır. SSCB temsilcilerinin Türkiye'ye gelmesi, 1950'li yılların ikinci yarısıyla birlikte iki ülke arasında başlayan yumuşamanın da etkisiyle daha sonraki karşılıklı olarak çok sayıda iş adamının Türkiye ce SSCB'ye gitmelerine zemin hazırlamıştır.⁴³⁹

Demokrat Parti iktidarının ikinci döneminden itibaren ülke ekonomisindeki sıkıntıların baş göstermesi, ülkedeki nakit ihtiyacının artmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Suriye olaylarını anlatırken bahsettiğimiz gibi Türkiye İş Bankası, 3 Haziran-30 Temmuz 1957 tarihleri arasında kredi almak ve iki ülke arasındaki ekonomiyi daha da canlandırmak için Moskova'ya bir heyet göndermiştir. SSCB Hükümeti de bu dönemde Türkiye'ye 300 milyon dolarlık kredi vermeyi teklif etmiş, ama Türk Hükümeti o sırada Batılı müttefikleri ile bağlarının hala kuvvetli olması sebebiyle bu teklifi geri çevirmiştir.⁴⁴⁰ Burada şunu belirtmemiz gerekir ki Demokrat Parti yönetiminin ekonomi haritası, devletin geri planda olduğu bir piyasa ekonomisine ve dış yatırım ve yardımlara dayalı bir şekilde oluşturulmuştur. Özellikle 1954 seçimleri sonrası ekonomi çarklarının yeniden dönmesi, tamamen ABD'den gelecek yardımlara bağlı olduğu için ülke ekonomisi gittikçe kötüye gitmiştir. Ekonomik sıkıntılar engellenemediği için 1954 seçimleri sonrası kurulan kabine 29 Kasım 1955'te istifa etmiştir. Kurulan yeni kabine ekonomik sıkıntıları aşabilmek ve istikrarı sağlayabilmek için

⁴³⁷ Tellal, "1945-1960 Sovyetlerle İlişkiler", s. 520.

⁴³⁸ Tellal, "1945-1960 Sovyetlerle İlişkiler", s. 517.

⁴³⁹ Kurban, *agm*, s. 267.

⁴⁴⁰ Gemuhluoğlu, *age*, s. 249.

Türkiye'ye ABD'den uzmanlar getirmiştir. Lakin bu uzmanlar Demokrat Parti yönetimine, sübvansiyonlarının kısılması ve lirada devalüasyon yapılması gibi daha sert önlemler alınması yönünde tavsiyede bulunmuştur. Parti yönetimi bu önerilere karşı çıkınca ABD'den sadece 25.000.000 dolarlık bir yardım alabilmiştir. 25.000.000 doların ekonomiyi tekrardan canlandıramayacağını anlayan hükümet, dış yardım için uzmanların öne sürdüğü koşulların gerçekleşmesi halinde gerekli dış yardımın alınabileceğini düşünmüş ve 3 Ağustos 1958 tarihinde Türk lirasını devalüe ederek, 1946'dan beri değişmeyen 1 doların fiyatını 9 liraya çıkarmıştır. Bunun dışında bankalara katı kredi tavanları uygulanmaya başlanmış ve bazı sektörlere yönelik ithalat sınırlamaları getirilmiştir. Devalüasyondan sonra ABD, Dünya Bankası ve IMF, Türkiye'ye toplam 359.000.000 dolar dış yardım sağlamış, ayrıca ABD ve Avrupa Ödemeler Birliği ülkelerine olan vadesi gelmiş borçlar ertelenmiştir. Fakat tüm bu çabalara rağmen Türkiye ekonomisi, 1960 yılına gelindiğinde 387.000.000 dolar bütçe açığı veren bir düzene dönüşmüştür.⁴⁴¹

Türkiye, Batı'dan gelen yüklü miktarda nakit paraya rağmen ekonomik sıkıntılarını giderememesi sonucunda, başka kaynaklardan da nakit para bulma arayışına girmiştir. Bu doğrultuda, 1955'den beri mali yardım teklifine hep olumsuz cevap verdiği SSCB ile iletişime geçmiştir. 1957 İzmir Ticaret Fuarı sebebiyle SSCB'den uzman bir heyet, Türkiye'ye gelmiş ve verilmesi gereken kredi ve yatırımlar hakkında incelemelerde bulunmuştur. Bunun sonucunda da 1958 yılında SSCB, Türkiye'ye yıllık %2,5 faizle 3 yıl vadeli 3,4 milyon ruble kredi vermiştir. Ruslardan alınan bu krediyi ise Türk Hükümeti, Çayirova Cam Fabrikası'nın yapımında kullanmıştır. Bu cam fabrikası Türkiye'nin tüm ithalatını karşılamış ve Türkiye'yi cam ihracatçısı durumuna getirmeyi başarmıştır.⁴⁴²

1960 yılına gelindiğinde Türkiye, SSCB ile ticari ilişkilerini iyice geliştirmiş durumdaydı. Sene içinde Mart ayında bu iki devlet, yanlarına Polonya'yı da alarak üçlü ticaret anlaşması imzalamışlardır. Anlaşmaya göre Türkiye, 1960 yılı içinde SSCB ile 21 milyon, Polonya ile de 22 milyon dolarlık mal değişimi yapacaktı. Yani her iki ülkeye yün, pamuk, deri, meyve ve üzüm satacak, karşılığında da endüstriyel alanda kullanılmak üzere makine, maden, kimyevi maddeler ile kağıt hamuru ve cam alacaktı.⁴⁴³

⁴⁴¹ Girayalp Karakuş, "Türk Dış Politikası'nda Soğuk Savaş Algılaması ve ABD ile İlişkiler (1950-1960)" *Social Sciences Studies Journal*, C. 5, S. 47, 2019, s. 5848.

⁴⁴² Gemuhluoğlu, *age*, s. 249.

⁴⁴³ Kurban, *agm*, s. 269.

İkinci Dünya Savaşı sonrası soğuk savaş rüzgarına Türkiye ile SSCB arasında ticaret de kapılmış, bozulan ilişkiler neticesinde iki ülke arasındaki ticaret hacmi, 1950 yılında 1.200.000 ruble seviyesine düşmüştür. Lakin ilerleyen zaman ile birlikte ülke yönetimlerindeki aktörlerin değişmesi, çoğu alanda olduğu gibi ekonomi alanında da yumuşamayı getirmiş ve bunun sonucunda iki ülke arasındaki ticaret hacmi 1958 yılına gelindiğinde 18.300.000 rubleye yükselmiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler ekonomi ile sınırlı kalmamış, kültür, spor alanlarında da karşılıklı ziyaretler dönemi başlamıştır. Böylelikle 1950’li yılların sonu itibariyle Türkiye ile SSCB’nin birbirini kısmen de olsa yok saydığı bir dönem sona ermiştir.⁴⁴⁴

4. 27 MAYIS DARBESİ VE SSCB’NİN DARBEYE BAKIŞI

Nedenleri ve sonuçlarıyla günümüzde bile tartışma konusu olmaya devam eden ve Türkiye’nin ilk askeri darbesi unvanına sahip olan 27 Mayıs 1960 askeri darbesi, bir dönemin sonunu getirirken yeni bir döneme başlangıç olmuştur. Darbe sonrası, Andan Menderes Hükümeti düşmüş ve Demokrat Parti kapatılmıştır. Ülke, “*Milli Birlik Komitesi*” adıyla kurulan, tamamı askerlerden oluşan grubun eline geçmiş ve geçici anayasa gereğince bu Komite, ülkenin yasama organı olmuştur. Komite’nin başında Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel yer almış, Gürsel aynı zamanda hükümetin de başkanı olmuştur. Darbe planlayıcılarından Albay Alparslan Türkeş, darbe sabahı radyodan verdiği mesajda Milli Birlik Komitesi’nin, başta NATO ve CENTO olmak üzere bundan önceki dönemde yapılan bütün ittifak ve taahhütlere sadık kalacağı vurgulayarak bir anlamda Demokrat Parti döneminin dış politikasını aynen devam edileceğini belirtmiştir. İç kamuoyunda ise darbe yapılmasındaki etken faktörün ABD olduğu düşünülmüştür. Böyle düşünenlerin gösterdikleri sebep olarak Türkiye’nin son zamanlarda SSCB ile ilişkilerini düzeltmesi ve SSCB’den ekonomik yardım alarak bu ülkenin Türkiye’yi kontrol altına alma ihtimali bulunmasını göstermişlerdir. Bunun tersini düşünenler ise darbe, son yıllarda çıkan ekonomik darboğaz yüzünden Demokrat Parti’nin iyice baskıcı bir rejime yönelmesi sonucunda ordunun duruma el koyması ile neticelendiğini iddia etmişlerdir. Bu iki sebep, günümüzde de tartışılmaya devam etse de bir gerçek var ki 27 Mayıs 1960 darbesi ABD lehine olmuş, son dönemde 1920’li yıllardaki gibi bir ilişki düzeyine doğru giden Türkiye-SSCB münasebetleri ise bu

⁴⁴⁴ Tellal, “1945-1960 Sovyetlerle İlişkiler”, s. 518-519.

darbe sonucunda sekteye uğramış ve iki ülke arasında ilişkilerin normalleşmesi 4 yıl kadar ertelenmiştir.⁴⁴⁵

Bu arada darbe davaları, Yassıada'da 14 Ekim 1960 tarihinde başlamış, Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, son hükümetin Bakanlar Kurulu üyelerinin de aralarında bulunduğu toplam 592 kişi yargılamaya tabi tutulmuştur. Yaklaşık 1 yıl süren yargılamalarda 15 kişiye idam cezası çıkmış, idam cezası çıkanlardan Celal Bayar, Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın cezaları Milli Birlik Komitesi tarafından onaylandı. Celal Bayar yaş haddinden dolayı idamdan kurtulmuş ve cezası müebbet hapse çevrilmiştir. Geri kalan 3 sanıktan Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu 16 Eylül 1961'de, Başbakan Adnan Menderes de 17 Eylül 1961'de İmralı Adası'nda idam edilmişlerdir.⁴⁴⁶

27 Mayıs askeri darbesi, birçok alanda olduğu gibi Türkiye-SSCB ilişkisini de etkileyen bir faktör olmuştur. Darbe sabahı radyoda, NATO ve CENTO'ya sıkı sıkıya bağlılık mesajının verilmesi, darbeden bir gün sonra Komite Başkanı Cemal Gürsel'in yaptığı açıklamada Başbakan Menderes'in 15 Temmuz'da Moskova'ya yapacağı ziyareti SSCB Büyükelçisi'nin bütün ısrarına rağmen iptal etmesi, açıkçası Moskova'nın komşusu ile son dönemde düzelttiği ilişkisini, tekrar sil baştan yapması anlamına geliyordu.⁴⁴⁷ Aslında SSCB Hükümeti, 1959'un başından 27 Mayıs'a kadar olan 1,5 yıllık sürede Türkiye ile münasebetlerini istediği düzeye getirmeye yaklaşırken aynı zamanda ekonomik yardım konusunda Batı'dan istediği kadar destek alamayan Türkiye'nin, NATO ile arasını açmayı başarmıştır. Darbe öncesinde Fatin Rüştü Zorlu'nun sözlerinden de bu durumun teyit edildiği açıkça anlaşılmaktadır.⁴⁴⁸

“Bizim en büyük hatamız kayıtsız şartsız Amerika'ya tabi olmamız. Böyle bir politika sonsuza kadar devam edemez. Türkiye sırtını Amerika'ya dayamakla hiçbir sonuca varamaz. Aksine kendimizden çok şey veririz yine de onları memnun edemeyiz. Türkiye NATO ve Amerika'nın yanı sıra Üçüncü Dünya ülkeleri ve Sovyetler ile belli ölçüde ve Türkiye'nin çıkarları doğrultusunda yeni bir politika izlemek zorundadır. Bir yıldan beri Adnan Bey'e bunu telkin ediyorum. Adnan

⁴⁴⁵ Mürsel Bayram, “Soğuk Savaş Dönemi Türk-Amerikan İlişkilerinin Sürekliliğinde Askerî Darbelerin Rolü”, *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 1, 2015, s. 35; Özmen, *age*, s. 93.

⁴⁴⁶ Recep Şükrü Apuhan, *27 Mayıs'tan Yassıada Mahkemelerine Menderes: Resmi Tarihi Değiştirecek Gerçekler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 222-223.

⁴⁴⁷ Gemuhluoğlu, *age*, s. 277.

⁴⁴⁸ Bayram, *agm*, s. 34.

Bey bu ısrarlarım karşısında Sovyetlerle ekonomik alanda işbirliği yapılmasını ve Üçüncü Dünya ülkelerinin lideri durumunda bulunan Hindistan ile ilişki kurulmasını kabul etti. Ben de Başbakan Adnan Menderes'in Moskova'yı resmen ziyaret etmesi için gerekli girişimlerde bulundum. Bu girişimlerin özellikle Amerika'yı rahatsız ettiğini biliyorum."

Fatin Rüştü Zorlu'nun sözleri ve darbe sonrası yaşananlar düşünüldüğünde Moskova'nın, darbeden hoşlanmadığı bir gerçektir. Yine de başbakanlar düzeyinde ziyaretlerin gerçekleşmeyeceği acıkanmış olmasına rağmen iki ülke liderleri arasında görüşmeler devam etmiştir. SSCB lideri Kruşçev, Cumhurbaşkanı Gürsel'e 28 Haziran 1960 tarihinde ana gündemi Türk dış politikasının mevcut durumu olan, telkin ve temenniler içeren mesajındaki satırbaşları şöyledir:⁴⁴⁹

"Türkiye bitaraflık yolunda kalmış olsa idi şüphesiz memleketlerimiz arasında en samimi münasebetler kurulmuş olacaktı. Bu hal memleketlerimize yalnız faydalar sağlayacaktı. (...)Bu söylediklerim, tabiatıyla, münasebetlerimizin iyileştirilmesine başlamak için şart değildir. Türkiye'nin azası bulunduğu ittifaklar çerçevesindeki taahhütlerine rağmen, kendi basma ve bağımsız bir siyaset takip etmek arzusu, Sovyet Hükümetince anlayışla karşılanmaktadır. (...)Eskiden Türk-Sovyet münasebetlerinde mevcut olan dostluk ve karşılıklı işbirliğinin, sizin doğrudan doğruya iştirakinizle canlandırılmasına başlanacağı hususunda en samimi ümitlerimi ifadeye müsaadenizi rica ederim."

Kruşçev, mesajında açık bir şekilde Türkiye'nin hiçbir kuruluşa bağlı kalmadan bağımsız bir dış politika izlemesini temenni ederken Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'i, Moskova'ya davet ederek iki ülke arasında yumuşamanın devamını ummuştur. Kruşçev'in mesajına 8 Temmuz 1960'da cevap veren Gürsel mesajında, Türkiye'nin izlediği siyasetin ve bağlı bulunduğu ittifakların iki ülke arasındaki iyi komşuluk münasebetlerini etkilemeyeceğini, lakin ilişkilerin iyi noktada kalabilmesi için SSCB'nin de iyi niyet taşıması gerektiği belirtilirken sadece Moskova davetine olumsuz yanıt vermiştir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ Bilge, *agm*, s. 418.

⁴⁵⁰ Bilge, *agm*, s. 418-419.

27 Mayıs sonrası tarafların açıklamaları ışığında Türkiye-SSCB ilişkisinin, 1953-58 yılları arasındaki döneme geri gittiği söylenebilir. Her ne kadar Gürsel'in, 1 Temmuz 1960'da sunduğu hükümet programında Orta Doğu, Balkanlar, Uzak Doğu, Orta Asya ve Afrika'da yer alan ülkelerle ilişkilerin geliştirilmesi yer alıyorsa da bu program, Milli Birlik Komitesi tarafından kabul edilmeyerek Türkiye'nin ekseninin, yine NATO tarafından belirleneceği görülmüştür. Türkiye-SSCB yakınlaşmasını görmek içinse 1960'lı yılların ortalarını beklemek gerekecektir.⁴⁵¹

Bölümü noktalarken Demokrat Parti döneminin dış politikasını kısaca özetleyelim. Demokrat Parti, 1950'de iktidara geldiğinde kendisinden önce ülke yönetimini elinde bulunduran Cumhuriyet Halk Partisi'nin dış politikadaki mirasını devam ettirerek Batı ile olan münasebetleri geliştirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda İkinci Dünya Savaşı sonrası Stalin'in taleplerini de göz önünde bulundurmuş ve 1952 yılında NATO'ya üye olarak Batı Bloku'nda yer almış ve SSCB'ye karşı açıkça tarafını seçmiştir. Bu tarihten itibaren dönemin sonuna kadar gerek bölgede gerekse dünyanın herhangi bir yerinde yaşanan olaylarda tutumunu bulunduğu bloktaki müttefiklerin çıkarlarına göre belirlemiştir. Bu durum haliyle komşu SSCB ile ilişkisini de etkilemiş, özellikle Stalin sonrası Kruşçev döneminde SSCB'nin Türkiye'ye karşı olumlu davranışlarına daima kayıtsız kalmıştır. Lakin bu durum, ülke içindeki ekonomik göstergelerin bozulmaya başlamasıyla değişmiştir. Demokrat Parti'nin, SSCB'yi bir koz olarak kullanarak özellikle ABD'den aldığı yardımlar, bir süre sonra sıkıntılara çare olmamaya başlamış ve sıkıntıyı giderebilecek yeni arayışlar çerçevesinde dönemin güçlü ekonomisine sahip komşu SSCB ile ilişkileri, yeniden iyileştirme stratejisine dönmüştür. Bu doğrultuda uzun yıllar sonra bakanlar düzeyinde ziyaretler gerçekleşmiş, hatta bu ziyaretleri, başbakanlar düzeyinde de gerçekleştirmek için temaslar yapılmış ve sonunda bir takvim belirlenerek beklemeye geçilmiştir. Ancak ülke içindeki huzursuzluklar sebep gösterilmiş ve ordu, 27 Mayıs 1960 sabahı darbe yaparak ülke yönetimini ele geçirmiş ve Türkiye ile SSCB arası ilişkiler yine duraklama dönemine geçmiştir.

⁴⁵¹ Gemuhluoğlu, *age*, s. 279.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1960-1971 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ

1. 1960-1965 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ

27 Mayıs darbesi sonrasında, iki ülke arasındaki gelişmeleri bir önceki bölümde aktarmıştık. Buradan devam edelim, Gürsel ve Kruşçev arasındaki mektuplaşmadan sonra, dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Selim Sarper ile Kruşçev Ekim 1960'da yapılan BM Genel Kurulu'nda görüşme fırsatı bulmuşlardır. 1939'da yapılan Saraçoğlu-Stalin görüşmesinden beri iki ülke arasındaki diplomatik olarak ilk üst düzey görüşmede SSCB lideri Kruşçev, Türkiye-SSCB arasındaki münasebetleri, M. K. Atatürk-V. İ. Lenin dönemindeki düzeyine çıkarılması önerisinde bulunmuştur. Sarper, bu öneriyi o dönemin koşulları ile sonrakilerin farklı olduğu gerekçesiyle reddedince Kruşçev, Moskova'nın o dönemdeki Afganistan ile ilişkileri düzeyine çıkartmayı önermiştir. Lakin Bakan Sarper, bu öneriyi de Türkiye'nin NATO ve CENTO'ya bağlı sorumluluğu gerekçesiyle geri çevirmek durumunda kalmıştır. Kruşçev, ilişkileri daha iyi bir seviyeye çekebilmek için son bir öneride daha bulunmuş, SSCB'nin ve Türkiye'nin askeri birliklerini iki ülkenin sınırlarından yüzlerce kilometre geriye çekmesini ve iki ülke arasında ortak denetim yapılmasını teklif etmiştir. Bu teklif Moskova'nın, o sıralarda Türkiye'deki füze meselesi ve Dünya çapında topyekûn bir silahsızlanma ile ilgili beyanatlari düşünöldüğünde oldukça değerli olmasına rağmen teklif de Sarper tarafından kabul edilmemiştir. Görüşme içeriğindeki uyumsuzluklar düşünöldüğünde Sarper-Kruşçev arasındaki görüşme, olumlu sonuçlanmamış olsa da Türkiye'nin, SSCB'ye *Soğuk Savaş* döneminin başlangıcındaki tutumuyla kıyaslandığında, üst düzey görüşmelerden kaçınmayan durumu itibariyle komşusuna karşı bir ilerleme kaydettiği gözlenmiştir.⁴⁵²

1961 yılında iki ülke arasındaki mevcut durum, 27 Mayıs sonrası yakınlaşma emareleri göstermesine rağmen pek bir değişiklik göstermemiş, hatta yeni bir duraklamaya girmiştir. Sene başında iki ülke arasındaki en önemli gelişme, Türkiye'ye yerleştirilme aşamasında olan orta menzilli füze rampalarıdır. SSCB Hükümeti, Türkiye'nin bu konuda NATO ile yaptığı işbirliğini de göz önünde bulundurarak 3 Şubat 1961 tarihinde Türkiye'ye bir nota vermiştir. Ankara, Moskova tarafından gönderilen notaya 25 Şubat'ta şu sözlerle cevap vermiştir:⁴⁵³

⁴⁵² Erel Tellal, "1960-1980 SSCB'yle İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1919 – 1980*, (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 773.

⁴⁵³ Bilge, *agm*, s. 419.

“...Güvenliğini en müessir şekilde temin edecek tedbirleri almak bağımsız ve egemen bir devletin başlıca vazifesidir. Türkiye’nin birleşmiş milletler anayasasına uygun olarak kurulmuş müdafaa teşekkülleri içinde müttefikleri ile sıkı işbirliği halinde hareket etmesi tabiidir. Türkiye’nin aldığı müdafaa tedbirleri, Sovyetlere karşı değildir... Türkiye’nin ittifakları, ittifak dışı devletlerle iyi münasebetleri geliştirmesine mani değildir. Sovyetler Birliği’nin karşılıklı münasebetlerimizi iyileştirmeye matuf hareketlere ara vermediği hususundaki beyanı memnuniyetle kaydedilmiştir. Türkiye’de Sovyetler Birliği ile iyi komşuluk münasebetlerini geliştirmek arzusundadır...”

Ankara tarafından, ülke güvenliği için atılması gereken adımları atacağı, yalnız bunun SSCB gibi ittifak bağı bulunmayan ülkelerle anlaşmak için bir problem oluşturmayacağı belirtilen notaya, Moskova’dan herhangi bir cevap gelmemiştir. Mart ayında ise artık bir gelenek haline gelmiş olan Türkiye-SSCB anlaşmasının 40. yıldönümü için Devlet ve Hükümet Başkanı Cemal Gürsel, SSCB Hükümeti’ne bir mektup göndermiştir. Açıklamada: *“Cumhuriyet yönetimi, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında karşılıklı saygıya dayalı sıcak komşuluk ilişkilerinin uluslararası barış ve güven ortamında gelişeceğini arzu ve ümit etmektedir.”* sözleriyle nota geriliminin ardından komşusuna iyi niyet mesajları vermekten de geri durmamıştır.⁴⁵⁴

1961 yılı, iki ülke iç siyasetleri açısından da oldukça hareketli geçen bir yıl olmuştur. 17-31 Ekim tarihleri arasında toplanan SBKP’nin 22. Kongresinde, SSCB’de komünizme geçiş aşamasının başladığı, kapitalizmin bir bunalım içinde olduğu saptanmış ve hedef olarak 1970’de ABD’yi geçme, 1980’de de SSCB’de komünizmi kurma kararları alınmıştır. Çin’deki *“büyük atılım”* kampanyasının etkisinin hissedildiği kongrede, SSCB’nin en büyük atılımı yaparak bu aşamaya gelememiş diğer sosyalist devletlerin de kendisini izleyeceği inancı hakim olmuştur. Günün sonunda ise bu beklentiler gerçekleşmeyecek, özellikle tarım alanındaki başarısızlık Kruşçev’in iktidarına mal olacaktı.⁴⁵⁵

Türkiye’de ise Milli Birlik Komitesi, ülke idaresini aldıktan sonra yeni bir anaya çalışmaları başlatmışlar, bu anayasayı 15 Temmuz 1961’de referanduma götürmüşlerdir. YSK’nın açıkladığı geçici sonuçlara göre 1961 Anayasası’na, bütün yurttan verilen evet

⁴⁵⁴ Musa Qasımlı, *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013, s. 24.

⁴⁵⁵ Tellal, “1960-1980 Sovyetlerle İlişkiler”, s. 769.

oylarının toplamı 6.348.715, hayır oylarının toplamı ise 3.935.253 olmuş yani 1961 Anayasası yaklaşık %38 Hayır oyuna karşın %62 Evet oyu olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni anayasası olmuştur.⁴⁵⁶ Senenin devamında 10 Ekim 1961'de yeni anayasa şartlarına göre yapılan seçimde CHP, %36,7 oy oranıyla 173 milletvekili, 27 Mayıs'tan sonra kurulan ve kamuoyunda Demokrat Parti'nin yerini tutmaya çalıştığı şeklinde bir algı oluşan Adalet Partisi ise %34,8 oy oranıyla 153 milletvekilini meclise sokmayı başarmıştır. Seçime giren diğer partiler CKMP 54, YTP ise 65 milletvekili ile mecliste temsil hakkı almışlardır.⁴⁵⁷

1961'de yapılan seçim sonuçlarının ardından, hükümeti kurma görevi alan CHP lideri İsmet İnönü, Kasım ayında yeni hükümetini kurabilmiş, buna göre Cemal Gürsel Cumhurbaşkanı, İsmet İnönü Başbakan olarak yeni siyasi yapıda görev almışlardır. Ayrıca 1961 seçimlerinde önemli bir oy oranını elde eden Adalet Partisi de, CHP ile İsmet İnönü'nün Başbakanlığında kurulacak olan hükümetin koalisyon ortağı olmuştur. İnönü, başbakanlık koltuğuna oturduktan sonra dış politika ile ilgili verdiği demeçte, çok yönlü bir dış siyaset yürüteceklerini, komşularla iyi komşuluk ilişkilerini devam ettirmek istediklerini söylemiş ve komşu SSCB ile münasebetlerin düzeltilmesi gerektiğine de vurgu yapmıştır. Dışişleri Bakanı Selim Sarper de İnönü'nün söylediklerine benzer yaptığı açıklamalarla Türkiye'nin, dış politikadaki yeni çizgisini belirtmiştir. Lakin ülke içindeki bir kesim, SSCB'nin Türkiye ile olan ilişkisinde değişken politik hamleler içinde olduğunu öne sürerek bu konuda hükümetin temkinli hareket etmesini isterken diğer bir kesim ise Türkiye'nin, ülke ekonomisini de göz önünde bulundurarak komşusu ile ilişkisinin iyileştirilmesi düşüncesine olumlu yaklaşmışlardır.⁴⁵⁸

Yeni durumun da oluşturduğu etkiyle Başbakan olarak seçilmesinin ardından İsmet İnönü'ye SSCB Lideri Kruşçev, bir tebrik mesajı göndermiştir. Mesajda, Kurtuluş Savaşı dönemine vurgu yapılarak İsmet İnönü'nün o dönemdeki Türk-Sovyet ilişkisini iyi bildiği ve Başbakan olması sebebiyle İnönü'nün, iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesi için mevcut imkanları kullanacağını ümit ettiği belirtilmiştir. İsmet İnönü de verdiği cevapta, Türk-Sovyet ilişkilerindeki dostluk ve işbirliği dönemlerinin bütün evrelerini iyi bildiğini, kurulan Cumhuriyet Hükümeti'nin, Türkiye-SSCB arasındaki iyi komşuluk münasebetlerinin barış ve güvenlik yoluyla BM yasasına uygun olarak verilen taahhütler çerçevesinde gelişmesini

⁴⁵⁶ Fatih Tuğluoğlu, "1961 Referandum ve DP Tabanı" *Akademik Bakış Dergisi*, C. 12, S. 24, 2019, s. 150.

⁴⁵⁷ <http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007> Erişim Tarihi: (02.08.2020); Tuğluoğlu, *agm*, s. 140.

⁴⁵⁸ Qasımlı, *age*, s. 25; Ferit Salim Sanlı, "Türk Sağındaki Politik Çatallaşmaya Adalet Partisinden Bakmak: 1961-1967 Yılları Arası AP İçerisinde Yaşanan Müfrit-Mutedil Mücadelesi ve Bu Mücadelenin Türkes Hareketi ile Olan Münasebeti" *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 25, Ankara 2017, s. 10.

temenni ettiğini söylemiştir.⁴⁵⁹ İki ülke liderlerinin verdikleri mesajlar gelişmeler açıklamalar 1959 yılına dönüş sinyalleri vermiş, lakin Türkiye'nin başta NATO olmak üzere Batı Bloku'na ait diğer ittifakları hesaplayarak hareket etmesi, bu dönemde iki ülke arasında her zaman mevcut bir duvarın bulunmasına neden olmuştur. Fakat 1960'ların başında yaşanan “Küba Krizi ve Kıbrıs Sorunu” mevcut Türk dış politikasında sorgulamalara ve bir takım değişikliklere yol açacaktır.

1.1. Küba Krizi

1.1.1 Krize Giden Süreç

Türkiye'nin dolaylı olarak da olsa içinde yer aldığı “Küba Krizi”, 1960 yılında yaşanan “U-2 Uçak Krizi” ile büyük benzerlikler taşımaktadır. Nasıl ABD yönetimi, istihbarat toplamak amacıyla U-2 uçaklarını herhangi bir bilgilendirme yapmadan, SSCB toprakları üzerinde uçurmuş ise SSCB Hükümeti de ABD yönetimine bilgi vermeden ülkenin Güneydoğusundaki Florida kıyılarına 90 mil uzaklıkta bulunan Küba'ya komşusu ABD'ye karşı güvenlik amacıyla füzeler yerleştirmiştir. U-2 olayında dünya kamuoyunu ABD'ye karşı protestolara boğan Kruşçev, Küba füzeleri konusunda da aynı rolü ABD Başkanı Kennedy oynamıştır. Küba Krizi, insanlık tarihinde ilk nükleer savaşın eşiğine getiren olay olmuş, krizin oluşturduğu gerginlik içinde, ABD ve SSCB'den herhangi birisinin düğmeye basarak nükleer silahları ateşlemesi ancak bir an meselesi haline gelmiştir. Hikayenin başından özetleyerek anlatmakta fayda var.⁴⁶⁰

1950'li yıllarda Amerika kıtasını kaplayan ekonomik sorunlar, halkın bu durumdan olumsuz etkilenmesine, bu da ABD'ye yönelik çeşitli protestolara neden olmuştur. Küba özelinde ise, ülke yönetimini elinde tutan ABD yanlısı Diktatör Batista, protestoların başındaki isim Fidel Castro'yu 1953 yılında hapsedmiş, 1955 yılında tahliye olan Castro ise Küba'daki otoriterliğe karşı Meksika'da halkı örgütlemeye başlamıştır. Bu örgütlenme sürecinin tamamlanmasının ardından, Diktatör Batista'nın da ülke yönetimindeki gücünü kaybetmesinin de etkisiyle Castro cephesinde yer alan Che Guevera, 1958 yılında hükümete yaptığı baskın sonucunda Batista'yı mağlup etmiştir. Batista bu olay sonrasında ülkeyi terk ederken 2 Ocak 1959 tarihinde Küba'da geçici devrim hükümeti ilan edilmiş, kısa süre sonra ABD yönetimi de bu hükümeti tanıdığını açıklamıştır. Devletçi bir anlayışa sahip olan Fidel Castro, hükümetin ilanından sonra giriştiği reform hareketleri neticesinde ilk olarak ABD'ye ait şirketleri kamulaştırarak bir anlamda uluslararası arenada tarafını belli etmiştir. Dış

⁴⁵⁹ Bilge, *agm*, s. 419-420.

⁴⁶⁰ Armaoğlu, *age*, s. 306.

politikada, ABD'nin temsil ettiği ideoloji ve değerlerine karşı bir çizgi izleyen Castro, bu bağlamda SSCB Hükümeti ile yakın bağlar kurmuş, bu ülkeden petrol ithal ederken karşılığında şeker ihraç etmiştir. Yine komünizme dayalı bir yönetim olan Çin ile de 31 Aralık 1959'da ticaret anlaşması yapmıştır. Ticaret dışında diplomasi de Küba'da işlerlik kazanmış, SSCB idarecilerinden Anastas Mikoyan 13 Şubat 1960 tarihinde Küba'yı ziyaret etmiş ve bu sırasında Küba ile SSCB arasında "*Ticaret ve Ekonomik Yardım Antlaşması*" imzalanmıştır. Sovyetlerle bağlarını iyice kuvvetlendiren Küba'da devrimin önderlerinden Che Guevara, 10 Temmuz 1960'da yaptığı açıklamayla bu tarihten itibaren Küba'nın, SSCB askeri gücü tarafından savunulduğunu açıklamıştır. Bu doğrultuda Eylül ayından itibaren SSCB askeri malzemeleri Küba topraklarında yer almaya başlamış, Sovyet yönetimi bununla yetinmeyerek ülkedeki teknisyenleri Küba'daki askerleri eğitmek üzere Küba'ya göndermiştir.⁴⁶¹

ABD'de ise Kasım 1960'da yapılan seçimleri kazanarak başkanlık koltuğuna oturan John F. Kennedy, Küba'da yaşananları dikkatle takip etmiş ve özellikle Castro'nun, komünist akımı bütün Latin Amerika'ya yaymasını engellemek için bir dizi planlar ortaya koymuştur. Kennedy, ilk olarak 13 Mart 1961'de *Gelişme İttifakı (Alliance for Progress-Alianza para Progreso)* adını verdiği bir çeşit ekonomik yardım sistemini önermiştir. Bu program, ekonomik olarak sıkıntı yaşayan Latin Amerika ülkelerinin kalkınmalarını hızlandırmak amacıyla hazırlanmıştı. Küba'nın katılmadığı bu program doğrultusunda ABD, ilk 9 aylık sürede 18 Latin Amerika ülkesine 908 milyon dolar yardım yapmıştır. Kennedy'nin ikinci planı ise Küba lideri Castro'yu devirmek üzere hazırlanmıştı. Buna göre Amerikan Merkezi Haber Alma Teşkilatı (CIA), Küba'dan kaçıp ABD'ye sığınan Castro aleyhtarı Kübalı mültecileri askeri kamplarda eğitim yaptırarak Küba'ya bir çıkarma için hazırlanmışlardı. İstihbarat teşkilatına göre Kübalılar, "*Domuzlar Koyu (Bay of Pigs)*" denen bir yere çıkarılacak, bu kuvvetlerin karaya çıkmasıyla birlikte Küba'daki yerel halk da bu kuvvetlerle birleşecek ve bunun sonucunda da Castro devrilecekti. Plan doğrultusunda ABD'ye ait B-26 bombardıman uçakları 15 Nisan 1961 günü Küba havaalanlarını bombalamış, Kübalı mülteciler de gemilerle 17 Nisan'dan itibaren Domuzlar Koyu'na çıkarılmaya başlanmıştır. Fakat "*Domuzlar Körfezi Çıkarması*" adı verilen hareket tam bir fiyaskoyla sonuçlanmış, yerel halktan bu mülteci kuvvetlere hiçbir yardım gelmediği gibi Castro'ya bağlı kuvvetler, üç gün içinde çıkarma kuvvetlerinden yaklaşık 300 insanı öldürmüş ve 1100 kişiyi de esir alarak tam bir zafer kazanmışlardır.⁴⁶²

⁴⁶¹ Öner Pehlivanoglu, *Küba Krizi ve Nükleer Savaş Eşiğinde Türkiye*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2003, s. 36-47.

⁴⁶² Armaoglu, *age*, s. 309-310.

Domuzlar Körfezi çıkarmasında hezimete uğrayan ABD’de, bu başarısızlığın üzerini örtmek için yeni bir plan başlatılmış, “*Moongose Operasyonu*” adı verilen hareket sonucu Küba’dan ihraç edilen şeker, Küba’nın ticaret gemilerine ve uçaklarına zarar verilerek Küba’yı ekonomik olarak sıkıştırılması hedeflenmiştir. Yapılan bu başarılı girişimin ardından lider Castro, bundan böyle Marx ve Lenin’in yolundan giderek komünist ideolojiye inandığını açıklamış, bir anlamda ABD’nin liberal düzen istediği Küba’da, sosyalist düzenin kalıcılığını sağlamıştır.⁴⁶³

Küba üzerine yaptığı hamlelerden pek bir netice alamayan ABD Başkanı Kennedy, 3 Haziran 1961 tarihinde Viyana’da SSCB lideri Kruşçev ile bu konu hakkında bir görüşme yapmıştır. Kennedy, Kruşçev’e ABD’nin kendi güvenliği için Küba çıkarmasının yapıldığı söylemiş, Kruşçev de buna karşılık şu cevabı vermiştir: “*Altı milyon nüfusu olan Küba’nın ABD için tehlike oluşturduğu düşüncesi pek inandırıcı değildir ve ABD başına buyruk hareket etmiştir. Peki, Türkiye ve İran için ne demeli? Bunlar ABD’nin müttefikleridir. Bu ülkelerde Amerikan roketleri ve üsleri vardır. ABD başka ülkelerin iç işlerine karışmak için örnek oluşturuyor. ABD Küba’dan güçlü olduğu gibi SSCB de Türkiye’den ve İran’dan güçlüdür.*” Kruşçev, bu sözleriyle bir yandan dolaylı olarak komşusu Türkiye ve İran’a, SSCB’nin askeri gücü üzerinden mesaj verirken, bir yandan da ABD’ye, dünyada tek olmadığını hatırlatmıştır. Kennedy ise görüşme boyunca oldukça pasif bir duruş sergilemiş, Türkiye ve İran’daki üslerin varlığını kabul etmiş, lakin olası bir tehlike durumunda SSCB’nin, Kruşçev’in söylediği gibi güçlü olmadığını da sözlerine eklemiştir.⁴⁶⁴ Görüldüğü üzere 1961 yılının sonuna kadar Küba sorunu, ABD ve SSCB’nin yapılan hamlelerle, verilen demeçler ve görüşmelerle bir anlamda birbirini tarttığı bir dönem olarak geçmiş, zaman zaman iki ülke arasında gerginlik artmasına rağmen yine de fiili bir çatışmadan uzak olunmaya gayret edildiğinin gözlemlendiği zaman dilimi olarak kalmıştır.

1.1.2. Kriz Dönemi ve Sonuçları

SSCB Hükümeti, Küba’da biraz olsun lehine bir durum oluşturmasının ardından, Amerika Kıtası’nda etkisini daha da artıracak yöntemler üzerinde durmuştur. Bu bağlamda SSCB lideri Kruşçev, Nisan 1962’de SSCB Savunma Bakanı Malinovski ile bir görüşme yapmış ve görüşmede Malinovski, Türkiye’deki Jüpiter füzelerinin kendilerini 10 dakikada vurabileceğini, SSCB’ye ait füzelerin ise ABD’yi 25 dakikada vurabileceğini söyleyerek SSCB’nin, ABD topraklarına yakın bir yere füze yerleştirme fırsatının olmadığından

⁴⁶³ Pehlivanoglu, *age*, s. 58.

⁴⁶⁴ Qasımlı, *age*, s. 43-44.

yakınmıştır. Bunun üzerine de Kruşçev, Küba'ya nükleer silah yerleştirilmesi fikrini ortaya atmıştır.⁴⁶⁵

Kruşçev'in önerisinin ardından SSCB Hükümeti harekete geçmiş ve ilk olarak Temmuz 1962'de, sözde tarım ve iş makinelerinin olduğu gerçekte ise gizli ambar bölmelerinde füze başlık ve rampaları taşıyan SSCB'ye ait yük gemileri Küba limanına yanaşmaya başlamıştır. Bu gemilerin giderek artmaya başlaması ve Küba'ya getirilen binlerce tarım mühendisinin aslında SSCB'nin istihbarat ve askeri teknik personel olduğu CIA raporlarına geçerken Moskova, Küba'ya sadece savunma amaçlı silahlar verildiğini açıklayarak ABD yönetimini şüphe içinde bırakmıştır. Hatta SSCB Hükümeti, askeri teknik personelin fazla dikkat çekmemesi onlara turist görüntüsü vermek istemiş, bu doğrultuda için bu personelin çoğuna tek tip kareli gömlek dağıtarak bunların giyilmesini istemiştir. CIA raporlarına rağmen ABD'nin o dönemde harekete geçmemesi SSCB'nin işini kolaylaştırmış ve Küba'ya yerleştirilen nükleer füzeler ilk kez 12 Ekim 1962 tarihinde operasyonel hale getirilmiştir. Kübalı Yarbay Castinoyra'ya göre SSCB, adaya iki tür füze göndermiştir: Bunlar R-12 denilen orta menzilli füzeler ve daha uzun menzille sahip R-14'lerdir. Kübalı subay, R-12'lerin Dallas, Washington ve New York'u vurma kapasitesine sahip olduğunu belirtirken R-14'lerin ise Kanada'ya kadar gitme kapasitesine sahip olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁶

SSCB'nin, Küba'ya gizlice yerleştirdiği nükleer füzeler, ABD iç kamuoyunda tartışılmaya devam etmiş ve bu durum ABD iç politikasını da etkilemeye başlamıştır. Füzelerin tam olarak yerleştirilip yerleştirilmediği bilinmezken Küba üzerinde istihbarat amaçlı uçan U-2 uçakları, 14 Ekim 1962 tarihinde nükleer füze rampalarını tespit etmiştir. Amerika Ulusal Güvenlik Danışmanı McGeorge Bundy, bu bilgiyi 16 Ekim tarihinde Başkan Kennedy'ye iletmış ve ABD-SSCB arasında 16-29 Ekim 1962 tarihleri arasında yaşanacak olan Küba Krizi başlamıştır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında olduğu gibi olası bir çatışmayı, topraklarından uzak tutma taktiğini benimseyen ABD, Küba Krizi sonrası ilk kez kendisini doğrudan tehdit altında hissetmiştir.⁴⁶⁷

SSCB füzelerinin tespit edilmesinin ardından ABD Başkanı Kennedy, 22 Ekim 1962 akşamı ABD radyo ve televizyonlarında bu konuda bir açıklama yapmıştır. Kennedy

⁴⁶⁵ Oğuz Erdur, *Soğuk Savaşın Başlangıcından 12 Mart Muhtırasına Türk-Sovyet İlişkilerinde ABD Etkisi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 111.

⁴⁶⁶ Ahmet Köse, *Türk Dış Politikasında 1962 Küba Krizinin Önemi Üzerine Bir İnceleme*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2015, s. 42-43

⁴⁶⁷ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s. 227.

açıklamasında Küba'ya, SSCB füzelerinin yerleştirildiklerini ve bu füzelerin kuzeyde Hudson körfezi ile güneyde Lima'ya kadar olan alanı vurma kabiliyetinde olduklarını, dolayısıyla bunun ise bütün Amerika kıtasının barış ve güvenliğine yönelik bir tehdit olduğunu belirttikten sonra bu füzelerin sökülmesini istemiştir. Kennedy, *“Hürriyetin bedeli daima pahalıdır. Fakat Amerikalılar bu bedeli daima ödemişlerdir.”* sözüyle bu konuda ne kadar karalı olduğunu tüm Amerika'ya göstermiştir. Kennedy ayrıca, *“Abluka”* stratejisini uygulanacağını yani Küba'nın karantinaya alınacağını da ilan etmiştir. Kennedy'nin açıklamalarıyla birlikte 1959'un ilkbahar aylarında başlayan Küba'daki gerginlik, artık uluslararası bir buhrana dönüşmüş oluyordu. Başkan Kennedy, yaptığı açıklamada da belirttiği gibi 24 Ekim 1962 tarihinde ABD 2. Filosuna ait 19 savaş gemisini Küba kıyılarına doğru göndermiş ve bu gemiler Küba kıyılarını 800 Km. çapında bir çember üzerinde ablukaya almıştır. Bu doğrultuda, bu tarihten itibaren Küba'ya giden bütün gemiler kontrolden geçmesi ve içinde silah bulunanların geri çevrilmesi kararlaştırılmıştır. Kontrole karşı olan ve Küba'ya gitmekte ısrar edecek gemilere karşı da kuvvet kullanma yetkisi verilmiştir. Diğer taraftan SSCB Hükümeti de kendine karşı yapılan bu harekate karşı boş durmamış, abluka kararının alındığı vakitte 25 SSCB gemisini Küba'ya doğru yola çıkarmıştır. Bunun dışında dünya barışını tehdit ettiği gerekçesiyle ABD'yi Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne şikayet etmiştir. Konsey'de yapılan görüşmeler de oldukça gergin geçmiş SSCB ve ABD delegeleri arasında sert tartışmalar yaşanmıştır. Gelişmeler, Rusların da geri adım atmayacağı göstermiştir. Olayın üçüncü tarafı Küba'da ise yönetim, olası bir ABD işgaline karşı hazırlıklara başlamış ve ihtiyatları silahaltına çağırmıştır. ABD, SSCB ve Küba'nın yaptığı hamleler, tansiyonu öyle bir yükseltmiştir ki bütün dünya her an bir çatışmanın çıkmasını beklemeye başlamıştır. Olası bir çatışma hali ise üçüncü dünya savaşının başlaması anlamına gelmekteydi.⁴⁶⁸

Olayın Türkiye'yi ilgilendiren kısmına gelirsek Küba sorunu, bir krize dönüşmeden hemen önce ABD yönetiminde, Türkiye'deki Jüpiter füzelerinin SSCB-Küba yakınlaşmasının artması neticesinde bir örnek teşkil edeceği ve bundan dolayı da füzelerin, SSCB tarafından bir pazarlık unsuru haline dönüşebileceği tartışılmıştır. ABD Başkanı Kennedy, böyle bir pazarlığın yaşanma ihtimalinden endişe duymuş ve 23 Ağustos 1962 tarihinde ABD Savunma Bakanlığı'ndan, Jüpiter füzelerinin Türkiye'den kaldırılması konusunda neler yapılabileceğini araştırmasını istemiştir. Savunma Bakanlığı'nın yaptığı araştırma neticesinde herhangi bir

⁴⁶⁸ Armaoğlu, *age*, s. 311.

karar varılmadan Küba'daki SSCB füzeleri tespit edilip kriz patlak verdiği için bu konu, o dönem için askıda kalmıştır.⁴⁶⁹

Küba'da ABD-SSCB arasında oluşan kriz sırasında Türkiye'de, iktidarda bulunan İsmet İnönü liderliğindeki CHP-YTP-CKMP-Bağımsızlardan oluşan koalisyon hükümeti, tereddüt etmeden NATO müttefiki ABD'yi desteklemiş, TBMM'deki diğer partiler de koalisyon hükümetine tam destek vermişlerdir. Türkiye, ayrıca Kennedy'nin 22 Ekim'de açıkladığı Küba'ya yönelik abluka kararını da ilk destekleyen ülkelerden biri olmuştur. Yalnız krizin patlak vermesinden itibaren Türk Hükümeti, topraklarındaki Jüpiter füzeleriyle, Küba'ya yerleştirilen füzeler arasında bağlantı kurulmasından rahatsız olmuştur. Bu sebeple Dışişleri Bakanlığı, Batı basınında son zamanlarda yer alan Türkiye-Küba benzetmelerinden tedirgin olduklarını ABD yönetimine bildirmiş ve Türkiye'ye yapılan askeri yardımın artırılmasını ve acil olarak bazı uçakların ve uçak parçalarının Türkiye'ye gönderilmesini talep etmiştir. ABD yönetimi, yardımların hızlandırılmasını talebine olumlu yanıt verirken Türkiye-Küba benzetmeleri konusunda da Türk Hükümeti'ne, rahat olmalarını öğütlemiştir.⁴⁷⁰

Kriz başladıktan sonra ABD'nin Birleşmiş Milletler'deki temsilcisi Adlai Ewing Stevenson, ABD'nin Türkiye'ye yerleştirdiği zayıf ve etki gücü sınırlı Jüpiter füzelerini çıkarması karşılığında SSCB'den, Küba'daki füzelerini geri çekmesinin talep edilmesini önermiş ve teklif kabul edilmiştir. Fakat Başkan Kennedy, bu talebi Ruslara iletmeden önce biraz da ABD'nin gücünü dünyaya göstermek için daha kararlı bir adım atılmasını istemiş, bu sebeple abluka hareketini başlatmıştır. Diğer taraftan Washington'da kabul edilen bu öneri, SSCB'nin ABD Büyükelçisi aracılığıyla Moskova'ya ulaştırılmıştır. Öneri, SSCB Hükümeti tarafından da olumlu bulunmuş ve Küba'daki füzelerini geri çekmeyi kabul etmişlerdir. Bu bağlamda SSCB'nin ABD'deki Büyükelçisi A. F. Dobrynin ile ABD Adliye Bakanı Robert Kennedy, Türkiye'deki Jüpiter füzeleri ile Küba'daki SSCB füzelerinin çıkarılması konusu görüşmelerde bulunmuştur. 28 Ekim 1962 tarihinde yapılan görüşmede Başkan Kennedy'nin talimatı doğrultusunda Bakan Robert Kennedy, *“Başkan, Türkiye'deki Jüpiter roketlerinin bulunduğu üslerden çıkarılması konusunun çözülmesi imkânsız bir problem olmadığı görüşündedir. Küba'daki Sovyet füzelerinin çıkarılmasından ve krizin sona erdirilmesinden sonra Türkiye'deki Amerikan üslerinin kapatılmasına hükümetimiz hazırdır.”* sözleriyle Moskova'nın, başlangıcından beri rahatsız olduğu üs ve füze konusunda geri adım atmaya

⁴⁶⁹ Ayşegül Sever, “Yeni Bulgular Işığında 1962 Küba Krizi ve Türkiye”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 1, Ankara 1997, s. 652.

⁴⁷⁰ Sever, *agm*, s. 656.

hazır oldukları mesajını vermiştir. Lakin Robert Kennedy, üsler ile ilgili kararın NATO'dan çıkması gerektiği için Büyükelçi Dobrının'den, bu bilginin gizli tutulmasını özellikle istemiştir. İki ülke arasında, karşılıklı taleplerin kabul edilmesiyle de kriz sona ermiştir.⁴⁷¹

Ankara, 13 gün süren kriz sonrası müttefiki ABD'nin, SSCB'ye üstünlük sağladığını ve herhangi bir taviz vermeden krizi sonlandırdığını düşünmüştür. Cumhuriyetin kuruluş yıl dönümü olan 29 Ekim'de kriz sonuçlanırken Washington, Türkiye'deki Jüpiter füzeleri ile ilgili kesinlikle pazarlık yapılmadığını söylemiş, bu da Türk Hükümeti tarafından sevinçle karşılanmıştır. Başbakan İsmet İnönü'nün Küba Krizi sürecinde, Jüpiter füzelerine yönelik bir pazarlık yapılabileceğine dair tahminleri olsa da *“ABD Dışışleri Bakanlığı yetkilileri, Türkiye'yle ilgili tekliflerini kabule imkan olmadığını, bütün NATO arazisinin bölünmez bir bütün olduğunu, Küba üsleriyle takasın hiçbir zaman konu edilmediğini, NATO ile Varşova Paktı arasında askeri muvazene meselesi görüşüldüğü takdirde, Türkiye'deki üslerinde bir NATO meselesi addolunması gerektiği hususunda bizimle hemfikir olduklarını ve NATO Konseyi'nde bizi destekleyeceklerini Washington büyükelçimize söylemişlerdir.”* sözleriyle müttefik ABD'ye karşı güvenini dile getirmiştir.⁴⁷²

Görüldüğü üzere ABD yönetimi, SSCB ile yaptığı pazarlıkları Türkiye'ye hemen açıklamamış, uygun zamanı ve sebebi bekleme kararı almışlardır. Bu doğrultuda Jüpiter füzelerinin sökülmesini ilişkin ilk açıklama Aralık 1962'de yapılan NATO Bakanlar Konferansı'nda gelmiş, ABD Savunma Bakanı McNamara ve Dışışleri Bakanı Rusk sırasıyla Savunma Bakanı İlhami Sancar ve Dışışleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'e, teknolojik yetersizlikleri nedeniyle Jüpiterlerin sökülmesi konusunu açmışlardır. Savunma Bakanı Sancar, bunun ülkede moral ve NATO'ya güven kaybına yol açacağını söylerken Dışışleri Bakanı Erkin, olaya biraz daha yumuşak bir tavırla yaklaşmış ve ABD'nin Türkiye'nin güvenlik hassasiyetini göz önünde bulundurarak Jüpiter füzelerinin yerini aynı etkinlikte doldurabildiği takdirde bunun büyük bir sorun oluşturmayacağını söylemiştir. Türkiye cephesinden olumsuz sayılamayacak tepkinin gelmesi üzerine Washington, Ankara'yı bazı jestlerle ikna edebileceğini düşünmüş ve F-104G uçaklarını, Türk Hava kuvvetlerinin hizmetine bir an önce vermeye, ayrıca Türkiye'ye, verilen konvansiyonel silahların miktarını artırmaya karar vermiştir. ABD'nin yaptığı bu jestler, Jüpiter füzelerinin kaldırılmasında Türk

⁴⁷¹ Qasımlı, *age*, s. 45-46.

⁴⁷² Ahmet Köse, *age*, s. 94.

iç kamuoyunda önemli bir etken olmuş, çok fazla gürültü çıkmadan kabul edilmesini sağlamıştır.⁴⁷³

Jüpiter füzelerinin kaldırılması TBMM’de kısa süreli tartışmaya yol açmış, lakin Milli Savunma Bakanı İlhami Sancar, 23 Ocak 1962 tarihinde bir açıklama yaparak NATO ittifak sisteminin daha etkili nükleer silahlarla savunmasını sağlamak için “*Polaris*” füzelerinin Türkiye’deki Jüpiter füzelerinin yerini alacağını söyleyerek tartışmayı bitirmiştir. Tüm koşullar sağlandıktan sonra, 1 Nisan 1963’te Jüpiter füzelerinin sökülmesi işlemi başlamış ve birkaç hafta içinde tamamlanmıştır. Füzelerin sökülme işlemleri devam ederken Ankara’daki hükümet üyelerini memnun eden bir gelişme yaşanmış, 14 Nisan 1963’te Akdeniz’de konuşlandırılan *Polaris* füzeleri ile yüklü USS Sam Houston denizaltısı, İzmir Limanı’nı ziyaret ederken ABD’nin, Türkiye’nin güvenliğine karşı hassasiyetini göstermiştir.⁴⁷⁴

Küba Krizi, savaş ihtimali barındırsa da barışçıl bir şekilde çözümlenmiştir. Bu kriz sırasında nükleer savaş çıkma ihtimalinin belirmesi, kriz sonrasında dünya genelinde silahsızlanmanın tartışılmasına sebep olmuş, bu da konvansiyonel silahlara sahip büyük devletler arasında, silahsızlanma üzerine istişare yapılmasını gündeme getirmiştir. Bu bağlamda SSCB ve ABD, bu konuda anlaşmaya varmış ve 1963 yılında nükleer denemelerin havada, uzayda ve denizlerde yasaklanması konusunda antlaşma imzalamışlardır. Bunun dışında SSCB ve ABD, uluslararası konularda görüş alışverişi yapabilmek için iki ülkenin liderleri arasında “*kırmızı telefon hattı*” oluşturmuşlardır.⁴⁷⁵

Türkiye ise maalesef kendi iradesi dışında emperyal güçler tarafından pazarlık konusu yapılmış, ilgisi olmadığı halde krizin bir tarafı haline gelmiştir. Ayrıca, Kruşçev’in de belirttiği gibi olası bir nükleer savaşta ilk hedeflerden biri olduğunu öğrenmiştir. Ayrıca NATO müttefiki ABD tarafından kolay vazgeçilebilir olması da not alınması gereken noktalardan birini teşkil etmiştir.

Krizin Türk-Sovyet ilişkisine etkisine gelirse Türkiye, NATO üyeliğinin veya nükleer silahlara sahip olmasının kendisine karşı yapılabilecek saldırıları koruyamayacağı anlaşılmış, bu da ABD-Türkiye ilişkileri hem NATO’da hem de ikili ilişkilerde ittifakı pekiştirici değil aksine Türkiye açısından ABD’ye yönelik kuşkuları artırıcı olmuştur. ABD’ye yönelik kuşkuların artması ve Jüpiter füzelerinin kaldırılmasından sonra Türkiye’nin

⁴⁷³ Ahmet Köse, *age*, s. 95-96.

⁴⁷⁴ Sever, *agm*, s. 659.

⁴⁷⁵ Qasımlı, *age*, s. 48.

SSCB'yi direkt tehdit eden bir konumdan uzaklaşması, Türkiye-SSCB arasındaki bağları yeniden kuvvetlendirmiş ve ilişkinin daha da ilerlemesinin önü açılmıştır.⁴⁷⁶

1.2. Kıbrıs Sorunu

1.2.1. Krize Giden Süreç

Türkiye'nin, Soğuk Savaş yıllarında dış politikadaki en önemli sorunu Kıbrıs olmuştur. Kıbrıs sorununun başlangıcı ise 1954 yılına denk gelmektedir. Çünkü bu tarihte Yunanistan'ın, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na bir şikayet olarak getirmesi Kıbrıs'ı, uluslararası bir uyuşmazlık niteliğine büründürmüştür. Şikayetin konusu ise Kıbrıs'taki yerel halkın kendi kaderlerini tayin etme hakkını(self-determination) kullanamamasıdır. Bu suretle adada yaşayan Rumların istekleri, Yunan Hükümetince devamlı olarak gündemde tutulmuş ve desteklenmiştir.⁴⁷⁷

Yunanistan'ın şikayeti sonrası, 14 Aralık 1954 tarihinde Birleşmiş Milletler Siyasi Komisyonu'nda Kıbrıs meselesi masaya yatırılmıştır. Türkiye adına Birleşmiş Milletler Türkiye Temsilcisi Selim Sarper, konuşmayı yapmıştır. Sarper, özet olarak Yunanistan'ın amacının “*ENOSİS*” politikasını uygulamak olduğunu, ayrıca Kıbrıs'ın tarihten beri gelen kültür özellikleri bakımından Türkiye'den ayrılamayacağını söyledikten sonra Kıbrıs sorununun, Türkiye dahil edilmeden çözülemeyeceğini de sözlerine eklemiştir. Bunun üzerine Birleşmiş Milletler Siyasi Komisyonu, Yeni Zelanda'nın Kıbrıs konusundaki görüşmelere devam edilmemesi, yani sorunun Türkiye ve Yunanistan arasında çözülmesi önerisini 11 olumsuz oya karşılık 49 olumlu oyla kabul ederek bu faslı şimdilik noktalamıştır.⁴⁷⁸

Yunanistan Hükümeti, Birleşmiş Milletler toplantısından kendi lehine bir karar verilmemesi üzerine Kıbrıs sorununun, salt siyasi yollarla çözülemeyeceği sonucu çıkarmış ve Kıbrıs'ta terör unsurlarını yavaş yavaş harekete geçirmeye başlamıştır.⁴⁷⁹ Bu doğrultuda 1 Nisan 1955 günü Ada'da EOKA teşkilatını resmen kurarak şiddet yoluyla Ada'yı ele geçirmeyi planlamıştır. Teşkilatın başına General Grivas geçmiş, Ortodoks Kilisesi de EOKA'nın emrine verildi. EOKA, ilk iş olarak devlet dairelerine, önemli tesislere sabotaj ve küçük çaplı saldırı hamleleri yapmış, ayrıca teşkilatın askerleri Yunanistan'la birleşmeyi

⁴⁷⁶ Sever, *agm*, s. 660.

⁴⁷⁷ Bilge, *agm*, s. 338.

⁴⁷⁸ Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004, s. 429-430.

⁴⁷⁹ Faruk Sönmezoğlu, *Tarafların Tutum ve Tezleri Açısından Kıbrıs Sorunu (1945-1986)*, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 43.

kutsal bir görev sayıp bu mücadeleye katılmayanları hain ilan ettiklerini ve bu insanların ağır bir şekilde cezalandırılacağını halka yayarak baskı unsuru oluşturmaya çalışmışlardır.⁴⁸⁰

EOKA'nın kurulmasından hemen sonra Ada'daki faaliyetleri neticesinde olayların kontrolden çıkması üzerine İngiltere, daha fazla beklemeden Yunanistan ve Türkiye Hükümetlerini, konu ile ilgili bir konferans yapmak üzere Londra'ya çağırmıştır. “*Birinci Londra Konferansı*” olarak da adlandırılan konferans, 29 Ağustos 1955 günü başlamıştır. Konferans süresince Yunanistan ENOSİS tezini, Türkiye ise Ada'nın kendisine verilmesini savunmuştur. Konferansın düzenlendiği sırada Mustafa Kemal Atatürk'ün Selanik'te doğduğu eve bomba atıldığı haberlerinin gelmesi, İstanbul'daki bir grup vatandaşın çileden çıkarak iktidarda bulunan Demokrat Parti'nin de kontrol altına almakta çok zorlandığı 6-7 Eylül olaylarının çıkmasına sebep olmuştur.⁴⁸¹ Diğer taraftan 29 Ağustos'ta başlayan Londra Konferansı, 7 Eylül'de sona ermiş, fakat taraflar arasında bir çözüme ulaşılamamıştır. Konferansın, genel kamuoyunda 6-7 Eylül olaylarından dolayı bittiği algısı oluşsa da aslında Türkiye ve Yunanistan'ın isteklerinin, orta bir yol bulmaktan çok zor olduğu için daha fazla sürmesinin bir anlamı kalmadığından bitirilmiştir.⁴⁸²

Bu arada Kıbrıs'ta, EOKA'nın Türk halkına yönelik nümayiş, taşkınlık gibi uygulamaları nedeniyle önceleri mahalli direniş hareketi olarak ortaya çıkan Volkan, Karaçete, 9 Eylül Çetesi gibi kuruluşlar Temmuz 1957 tarihinde birleşerek Türk Mukavemet Teşkilatı'nı kurmuşlardır. TMT'nin kuruluş amacı, nefis müdafaası yapmak, EOKA'nın saldırılarına yanıt vermek, Türk belgelerini korumak, Ada'daki Türk varlığının devamını sağlamaktır.⁴⁸³

1956 yılında Süveyş sorununun başarısızlığa uğraması sonucunda bölgede prestijini kaybeden ve 1957'de yayımlanan Eisenhower Doktrini ile bölgedeki çıkarlarını ABD'ye devreden İngiltere, bölgede varlığını biraz olsun sürdürebilmek için Kıbrıs'taki üslerini korumak zorundadır. Bu sebeple İngiltere, Birinci Londra Konferansı'nın başarısız sonuçlanmasına rağmen Ada'da çözüm bulabilmek için yeni bir plan girişimine başlamıştır. Bu bağlamda İngiliz Koloniler Bakanı, Ankara ve Atina'yı ziyaret etmiş ve ziyaretleri tamamladıktan sonra 19 Aralık 1956 tarihinde “*self-determination*” ilkesinin Kıbrıs'a

⁴⁸⁰ Kamuran Gürün, *Dış İlişkiler ve Türkiye Politikası (1939dan Günümüze Kadar)*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983, s. 386.

⁴⁸¹ Aydın Menderes, *Babam ve Ben*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2012, s. 69.

⁴⁸² Bilge, *agm*, s. 340.

⁴⁸³ Ramazan Tosun, “Kıbrıs Meselesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 10, Kayseri 2001, s. 100.

uygulanmasını İngiltere Hükümeti'nin kabul ettiğini açıklamıştır. Bakanın açıklamasından kısa bir süre sonra da Türk Hükümeti, Kıbrıs konusunda yeni bir politika belirlemiş ve Başbakan Menderes, 28 Aralık 1956'da TBMM'de "*taksim tezini*" açıklamıştır. Menderes'in açıkladığı bu tez, hem muhalefet tarafından hem Türk kamuoyu tarafından da benimsenmiştir.⁴⁸⁴

1957 yılı boyunca da Türkiye, taksim tezini savunmuş ve bu konuda, "*ya taksim ya ölüm*" sloganı bütün kamuoyuna mal olmuştur. Diğer taraftan Ada'da bir çözüm isteyen İngiltere Hükümeti tarafından, "*Foot ve Macmillan Plânları*" gündeme getirilmiş, lakin bu iki plan da Türkiye ve Yunanistan tarafından reddedilmiştir. 1958 yılına gelindiğinde ise Kıbrıs'taki terör olayları iyice artmış ve Ada ile ilgili bütün taraflar bundan olumsuz etkilenmeye başlamışlardır. Olayların bu şekilde devam etmesi ve NATO'nun iki üyesi arasında gerginliğin giderek tırmanmasının ardından ABD yönetimi de Ada ile ilgili çözüm arayışına girmiştir. ABD'nin devreye girmesiyle Türkiye ile Yunanistan arasında belli bir yumuşama gözlenmiş ve bu da NATO'nun 1958'de yapılan toplantısında gözlenmiştir. Toplantıda, Yunanistan ENOSİS'ten, Türkiye de taksim tezinden vazgeçtiğini açıklayarak Ada'daki tansiyonun daha da düşmesine yardımcı olmuşlardır.⁴⁸⁵

NATO toplantısı sonrası iki ülke arasındaki yumuşamaya binaen, 1959 yılının başından itibaren Türkiye ve Yunanistan Dışişleri Bakanları, büyükelçiler aracılığıyla Ada'da bağımsız bir Kıbrıs devleti planı üzerinde görüşmeye başlamışlardır. Bu görüşmeler son derece gizli yürütülmüş, lakin Dışişleri Bakanları Fatin Rüştü Zorlu ve Evangelos Averof arasındaki görüşmelere ait bilgiler sadece İngiltere Dışişleri Bakanı Slwyn Lloyd ile paylaşılmıştır. Görüşmeler sonucu iki ülke arasında bir fikir birliği oluşmuş, bunun sonucunda da Türk ve Yunan heyetleri Zürih'te bir araya gelmişler ve 11 Şubat 1959'da Kıbrıs'ta bağımsız bir devlet kurulmasına yönelik 27 maddelik Zürih Antlaşması'nı imzalamışlardır.⁴⁸⁶

Zürih Antlaşması'nda İngiltere de yer aldığı için, 17 Şubat 1959 tarihinde Türkiye, İngiltere ve Yunanistan arasında İkinci Londra Konferansı yapılmıştır. Üç ülkenin de Başbakan ve Dışişleri Bakanları gibi yüksek diplomatik düzeyde temsil ettikleri konferansta, Kıbrıs'taki Rum ve Türk halkı temsilen Makarios ve Dr. Fazıl Küçük de yer almış ve Zürih

⁴⁸⁴ Yavuz Güler, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Kadar Kıbrıs Meselesi", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1, Ankara 2004, s. 105-106.

⁴⁸⁵ Güler, *agm*, s. 106.

⁴⁸⁶ Ergenekon Savrun, Melih Tıral, "Soğuk Savaş Döneminde İngiltere ve Türkiye'nin Kıbrıs Politikaları (1955-1964)" *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 34, 2017, s. 359-360.

Antlaşması tescil edilerek 19 Şubat 1959'da Londra Antlaşması imzalanmıştır.⁴⁸⁷ Bu antlaşmaya göre Türkiye ve Yunanistan, İngiltere'nin Ada'da üs kurma hakkını tanımıştır. Ayrıca antlaşma ile Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin garantisi altında Kıbrıs'ta bağımsız bir cumhuriyet kurulması, kurulacak Kıbrıs Cumhuriyeti'nde de iç idare için Kıbrıslı Türk ve Rum topluluklarının temsil edileceği iki ayrı meclisin kurulması kararlaştırılmıştır.⁴⁸⁸

İkinci Londra Konferansı'nda alınan kararlar neticesinde, Mart 1959'da Kıbrıs'ta geçici bir hükümet kurulmuş, yine konferansta alınan kararlar doğrultusunda Londra ve Lefkoşa'da karma komisyonlar kurularak Nisan ayında çalışmalara başlanmıştır. Her iki komisyonun bir yıldan fazla süren çalışmaları sonucunda 16 Ağustos 1960'da Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ilan edilmiş, böylelikle Kıbrıs sorunundaki birinci evre sona ermiştir.⁴⁸⁹

1.2.2. 1963-1964 Bunahımları

Zürih ve Londra Antlaşmaları ile Kıbrıs'ta cumhuriyetin kurulmasıyla ilk perdenin kapanmış, Türkiye ve Yunanistan, dikkatlerini daha çok kendi içlerindeki siyasi gelişmelere yöneltmişlerdir. Bu tarihten itibaren Ada'da bağımsızlığa alışma süreci yaşandığından 1963 yılına kadar Türkiye ile Yunanistan arasında bir durgunluk dönemi yaşanmıştır. Lakin 1963 yılı ile Ada'da başlayan çatışmalar, 1954-1960 arasından farklı bir niteliğe bürünerek Kıbrıs'ta, 1974'e kadar sürecek olan sorunların ikinci evresini başlatmıştır. Ayrıca daha önce İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ı ilgilendiren Kıbrıs meselesi, bu üç devletin antlaşmalarından dolayı taraf oldukları Doğu ve Batı Bloku devletleri SSCB ve ABD'yi hatta Birleşmiş Milletler ve Bağlantısızlar Hareketi'ni de içine katarak uluslararası karmaşık bir soruna dönüşmüştür.⁴⁹⁰ 1963'te başlayan çatışmalara giden süreci kısaca özetleyerek başlayalım.

Kıbrıs'ta bağımsızlık döneminin başlamasının ardından yaşanan bu iki buhran, aslında Ada'da yaşayan Rumların, ENOSİS düşüncesinden bir türlü vazgeçmemeleri ve 1960'da yürürlüğe giren anayasanın, Türk halka tanıdığı hakları bir türlü içlerine sindirememiş olmalarından çıkmıştır. Kıbrıs Cumhuriyeti kurulduktan sonra Cumhurbaşkanlığı'na seçilen ve aynı zamanda Rumların lideri olan Makarios, bağımsızlığın ilan edildiği ilk günden itibaren yaptığı çeşitli konuşmalarda ENOSİS düşüncesini unutmadıklarını ve bu düşüncenin

⁴⁸⁷ Savrun, Tinal, *agm*, s. 361.

⁴⁸⁸ Albayrak, *age*, s. 458.

⁴⁸⁹ Bilge, *agm*, s. 372.

⁴⁹⁰ Melek Fırat, "1960-1980 Yunanistan'la İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1919-1980*, (Ed. Baskın Oran) 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 718-719.

bir gün hayata geçeceğini açıklarken Kıbrıs'ta, ileride yaşanabilecek çatışmaların fitilini ateşlemiştir. Makarios'un bu açıklamaları sonrası Ada'daki Rum idaresi de Türklerin haklarını çiğnemeye ve 1960 Anayasası'nı ihlal etmeye başlamıştır.⁴⁹¹

Makarios'un açıklamaları, Rum idaresinin anayasa ihlalleriyle birleşince Ankara, 1961 yılından itibaren Kıbrıs Cumhuriyeti Hükümeti'ni uyarmaya başlamıştır. Bu konuda dönemin Dışişleri Bakanı Selim Sarper 5 Ağustos 1961'de yaptığı açıklamada, Kıbrıs'ta yaşayan Türklerin Zürih ve Londra Antlaşmalarını iyi niyetle kabul ettiklerini ve kendilerinin de antlaşmaların uygulamaları için iyi niyetle çalıştıklarını söylemiştir. Sarper, anayasa ihlali ile ilgili de bu durumun onların lehine olmayacağını belirtmiş ve Kıbrıslıların ellerindekinin kıymetini bilerek Zürih ve Londra Antlaşmalarını iyi bir şekilde uygulanmasını temin ettiğini dile getirmiştir.⁴⁹²

Türkiye'den gelen uyarılara aldırış etmeyen Rum lideri Makarios, 1962 yılı başından itibaren, Kıbrıs'taki Türk idaresinin anayasal düzeni işletemediklerini, bundan dolayı da devletin, kısa zamanda daha çok verim almasını sağlayacak nitelikte çalışmalar yapılması için mevcut anayasada değişikliğe gidilmesi zorunluluğundan söz etmeye başlamıştır. Bu bağlamda Makarios, Türkiye'nin Küba meselesinden dolayı dış politikadaki manevra alanının daraldığını düşünerek anayasa değişikliği hakkında zemin yoklamak ve Türkiye'ye istediği koşulları kabul ettirmek için 22-26 Kasım 1962 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Lakin Makarios, bu ziyaretten istediği sonucu alamamış, ayrıca ziyaret sırasında Türk kamuoyunda büyük tepkiyle karşılaşmıştır.⁴⁹³

Ankara'dan istediği sonucu alamayan Makarios, anayasa değişikliği ile ilgili taleplerinden vazgeçmemiş, 30 Kasım 1963 tarihinde 1960 Anayasası'nın değiştirilmesini Ada'daki Türk toplumuna ve taraf olan bütün devletlere teklif etmiştir. 13 maddeden oluşan bu değişiklikler, Türk halkının haklarını ve bunları garanti altına alan ilgili maddelerin değiştirilmesinden oluşmaktaydı. Makarios'un istediği bu değişikliklerin kabul edilmesi durumunda ise Türk halkı, Ada'da azınlık durumuna düşecek ve Rumların, sürecin başından beri planladıkları ENOSİS'i hayata geçirmesi daha da kolaylaşacaktı.⁴⁹⁴

⁴⁹¹ Armaoğlu, *age*, s. 393.

⁴⁹² Savrun, Tinal, *agm*, s. 363.

⁴⁹³ Müjgan Karataş, *İki Askeri Darbe Arası Türk Dış Politikasının Tahlili (1960-1980)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012, s. 89-90.

⁴⁹⁴ Gemuhluoğlu, *age*, s. 375.

Türkiye, 6 Aralık 1963 tarihinde Makarios'un tekliflerinin reddedildiğini açıklamış, bu da Kıbrıs'taki Türk ve Yunan cemaatleri arasında baştan beri var olan gerginliğin bir anda artmasına neden olmuştur. Ada'da tansiyonun gittikçe arttığı bir dönemde 21 Aralık 1963'te Girne'den Lefkoşa'ya giden ve içinde Türklerin olduğu bir otomobilin, Rum polisleri tarafından sebepsiz aranması ve bundan dolayı çıkan arbede de bir Türk kadının öldürülmesi, Türk cemaatinin iyice sinirlenmesine yol açmış ve bu de iki taraf arasında tekrardan kanlı olayların başlamasına sebep olmuştur.⁴⁹⁵ Bu tarihten itibaren Rumlar, tarihte "*Kanlı Noel*" olarak geçen soykırım hareketine başlamışlar, 24 Aralık'ta 1963'te toplu katliamlara da başlamışlar ve kadın-çocuk ayrımı yapmadan 24 Türk'ü öldürmüşlerdir.⁴⁹⁶

Ada'da yaşanan çatışmalar 31 Aralık 1963'e kadar devam etmiş, Kıbrıs Rum ve Türk kuvvetleri, ilk olarak kendi cemaatlerinin yoğunlukta olduğu bölgeleri çevreleyerek denetim altına almışlardır ve Kıbrıs'taki Rum ve Türk halkın karşı bölgeye girmelerine engel olmuşlardır. Böylelikle Kıbrıs'ta, ileride iki ayrı yönetimin kurulmasına başlangıç oluşturacak, Lefkoşa'yı ikiye ayıran "*Yeşil Hat*" ortaya çıkmıştır. 1964 yılından itibaren de oluşturulan bu hatta binaen yeni adımlar atılmaya başlanmış, Türkler kendi posta idaresini kurmuş, Türk polisler de üzerlerindeki Kıbrıs Cumhuriyeti apoletlerini sökmüşlerdir. Siyaset de bu adımlardan nasibini almış, Ada'daki Türk lideri Fazıl Küçük, arabasındaki cumhurbaşkanı yardımcısı forsunu çıkarmış, Türk bakanlar kabine toplantısına katılmamaya başlamışlardır. Kıbrıs'ta yaşanan son olaylar üzerine Başbakan İnönü de askeri komutanlar ve diplomatlarla bir araya gelerek bir değerlendirme toplantısı yapmışlardır. İnönü, toplantıda ilk başta Ada etrafında jetlerin ihtar uçuşu yapmasını, çatışmaların devam etmesi halinde ise Ada'nın vurulması emrini vermiştir. Ayrıca toplantıda, Kıbrıs olaylarının Türkiye ile Yunanistan arasında bir çatışmaya dönüşme olasılığı da göz önüne alınmış, Orta Anadolu'daki askeri birlikler Yunanistan sınırına kaydırılmıştır. Toplantı da alınan diğer bir karar gereğince, Yunanistan ve İngiltere'ye birer nota verilerek Ada'da bulunan Yunan ve İngiliz birliklerinin, Türk birlikleri ile çatışan tarafların arasına girilmesi istenmiş, aksi halde Türkiye'nin, Ada'ya yönelik tek taraflı müdahalede bulunacağı bildirilmiştir.⁴⁹⁷

Başbakan İnönü'nün kararıyla 25 Aralık'ta Türk jetlerinin, Lefkoşe üzerinden uyarı uçuşu yapmasından sonra İngiltere, Ada'ya tek taraflı bir müdahalenin gereksiz olduğunu, bu bağlamda 2.500 İngiliz kuvvetini Ada'da düzeni sağlamak üzere görevlendirdiğini

⁴⁹⁵ Bilge, *agm*, s. 376-377.

⁴⁹⁶ Güler, *agm*, s. 107.

⁴⁹⁷ Fırat, "1960-1980 Yunanistan'la İlişkiler", s. 723-724.

açıklamıştır. İngilizlerin bu hareketine Ada'daki Rum Hükümeti de olumlu yanıt vermiş ve Lefkoşe'de daha önce fiili olarak oluşan karşılıklı ateşkesin uygulanacağı “*Yeşil Hat*” belirlenmiştir.⁴⁹⁸ Bütün bunlara rağmen Rum lider Makarios, 1 Ocak 1964 tarihinde Kıbrıs ile ilgili bütün antlaşmaları tek taraflı olarak feshettiğini açıklayarak Ada'daki Rum kuvvetleri cesaretlendirmiş ve olayların daha bitmeyeceğinin işaretini vermiştir.⁴⁹⁹

Çatışmaların tam olarak bitirilmesi için İngiltere'nin teklifi üzerine, Türkiye ve Yunanistan, Kıbrıs'taki Türk ve Rum toplumlarının temsilcilerinin katılması ile 15 Ocak 1964'de “*Üçüncü Londra Konferansı*” toplanmıştır. Ada'da yeniden bir güven ortamı oluşturulması için toplanan konferans, 21 Ocak itibaren fiilen bitmiş, bu tarihten itibaren yaklaşık 10 gün daha süren görüşmelerde bir netice elde edilememiştir. Çünkü Ada'daki Türk ve Rum, onları da temsil eden Türkiye ve Yunanistan arasındaki görüş farkı, toplantıda da aynen devam etmiştir. Türkiye ve Türk temsilcileri “*Kanlı Noel*” olayları sonrasında Ada'da daha fazla garantiye ihtiyaç olduğunu görmüş, bu bağlamda Kıbrıs'ta federal bir sistemin kurularak Türklerin, Rumlardan bağımsız olarak kendilerini idare etmesi, ayrıca Rum saldırılarına karşı daha etkili güvenlik tedbirlerinin alınmasını talep etmişlerdir. Bu taleplere bakıldığında Türk tarafının, yeniden “*Taksim Tezi*” politikasına döndüğü görülmüştür. Buna mukabil Yunanistan ve Rum temsilcileri, “*Tam Bağımsızlık*” söylemini yineleyerek Kıbrıs'ta, Türk toplumunun azınlık haline getirilmesini, Türkiye'nin Ada'daki hakları ve bütün antlaşmaların ortadan kaldırılarak ENOSİS yolundaki engellerin temizlenmesini hedefledikleri gözlemlenmiştir.⁵⁰⁰

Londra Konferansı'nın dağılmasından iki gün sonra 23 Ocak 1964'te Lefkoşa'daki Bayraktar Cami'nin bombalanmasıyla Ada'da yine çatışmalar başlamış, Rumlar bir kez daha Türk bölgelerini hedefleyerek saldırıya geçmişlerdir.⁵⁰¹ Rumların yoğun olarak başlattığı saldırı üzerine Ankara, 13 Şubat 1964 tarihinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne başvurmuştur. Türkiye'yi İngiltere Hükümeti takip etmiş, 15 Şubat 1964'te Kıbrıs'ın bir çözüme kavuşturulması için Birleşmiş Milletler Güvenli Konseyi'ne başvuru yapmak zorunda kalmıştır. Güvenlik Konseyi, Ada ile ilgili kararını 4 Mart 1964 tarihinde açıklamıştır. Açıklamada, Kıbrıs'taki olayları önlemek amacıyla mevcut Kıbrıs Hükümeti'nin onayı da alınarak “*Birleşmiş Milletler Barış Gücü*” kurulması ve Ada'ya gönderilmesi

⁴⁹⁸ Betül Alğur, *Adalet Partisi Türk Dış Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 66.

⁴⁹⁹ Güler, *agm*, s. 108.

⁵⁰⁰ Armaoğlu, *age*, s. 393-394.

⁵⁰¹ Savrun, Tinal, *agm*, s. 366.

kararlaştırılmıştır. Kararın detayına inildiğinde, Ada'daki şiddetin sona ermesi ve oluşabilecek yeni olayların önlenmesi için “*Kıbrıs Hükümeti*” ifadesi ile bu iradede tedbir alınmasının istenmesi, daha sonraki süreçte Rum yönetiminin “*Yasal Kıbrıs Hükümeti*” olarak tanınmasını sağlamıştır. O dönem için Türkiye'nin de bu karara olumlu yönde oy vermesi, Batı tarafından da Kıbrıs'ın yasal temsilcisi olarak Rum yönetiminin tanınmasını sağlamıştır. Ayrıca Güvenlik Konseyi'nin verdiği kararda, Birleşmiş Milletler şartının 2. maddesinin 4. fıkrası saklı tutularak ifadesi aldığından, iki tarafın askeri güç kullanmasından kaçınmaları istendiği için Türk tarafının özellikle vurguladığı Garanti Antlaşması da etkisizleştirilmiştir.⁵⁰²

BM Güvenlik Konseyi'nin kararı sonrası olayların devam etmesi ve Türkiye'nin, Ada'ya yönelik bir müdahale potansiyelinin bulunması üzeri BM Barış Gücü, 14 Mart'ta Kıbrıs'a çıkmaya başlamış ve 27 Mart'ta çıkarma tamamlanmıştı. Lakin Barış Gücü, Ada'daki olayları sona erdirememiş, bu sebeple Ankara, İngiltere ve ABD'ye birer nota göndererek çatışmaların devam etmesi halinde Türkiye'nin Kıbrıs'a her an asker çıkarabileceğini hatırlatmıştır. İçerde de TBMM, hükümete gerektiğinde Ada'ya yönelik bir askeri müdahalede bulunma yetkisi vererek hükümetin, bu konuda daha rahat adım atmasını kolaylaştırmıştır.⁵⁰³

Kıbrıs'ta olayların ve çatışmaların bir türlü bitmemesi karşısında Başbakan İnönü, müdahale hakkının kullanılması dahil Türklere yönelik her türlü şiddete karşı gereken tedbirlerin alınacağını Kıbrıs Rum yönetimine bildirirken Ada'daki bütün taraflara Türkiye'nin askeri çıkarma yapma olasılığını kuvvetlendiği işaretini vermiştir. Türkiye'nin, bu konuda ivmelenmeye başladığını gören Makarios da acele bir kararla 4 Nisan 1964 tarihinde, Kıbrıs'a yönelik ittifak ve garanti anlaşmalarının Kıbrıs yönetimi tarafından tek taraflı olarak feshedildiğini Ankara'ya bildirmiştir.⁵⁰⁴

İngiltere ve Birleşmiş Milletler, kendi çıkarlarını da düşünerek Kıbrıs'ta bir çözüm üretmek istemesine rağmen, Türkiye ve Yunanistan'ın farklı tezlerinin bulunması, üstüne Ada'da özellikle Rum kuvvetlerinin başı buyruk hali, yapılan açıklamalar ve yeni girişimlerle birlikte sorun tamamen kitlenmiştir. Gidişatın bir savaş potansiyeli barındırması üzerine şu ana kadar hep pasif bir görüntü çizen ABD, aktif bir konuma geçerek tarafların yeni dengeler bulmasına yol açacaktır.

⁵⁰² Müge Vatansever, “Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 12, İzmir 2010, s. 1513-1514.

⁵⁰³ Fırat, “1960-1980 Yunanistan'la İlişkiler”, s. 725.

⁵⁰⁴ Gemuhluoğlu, *age*, s. 379.

1.2.3. Johnson Mektubu

ABD yönetimi, Kıbrıs sorunu ortaya çıktığından itibaren 1964 yılına kadar çözüm sürecinde gerek saha içinde gerekse masada kendini hissedilir biçimde geride tutma prensibiyle hareket etmiştir. Bu da NATO müttefiki sıfatıyla beklentisine cevap vermemesinden ötürü Ankara tarafından bir eleştiri konusu olmuştur. ABD'nin bu davranışının altında nedenlere bakıldığında, Yunanistan'daki kilise ve monarşiyi istikrarın en önemli unsuru olarak değerlendirmesi ve 27 Mayıs darbesinden sonra hala Türkiye'deki sivil yönetimlere karşı darbe girişimlerinin devam ederek istikrarsız bir durum oluşturmasıdır. Ayrıca Kennedy'nin ölümünden sonra o dönem için başkanlık koltuğuna oturan Lyndon Johnson'un 1964 sonundaki başkanlık seçiminde üç milyon Rum kökenli Amerikalının oylarını yitirmemek için tarafsız kalma hatta biraz olsun Yunanistan'ın yanında gözükme ihtiyacıdır.⁵⁰⁵

Türkiye, biraz da bu pasifliğini kırmak için 21 Aralık 1963'te ABD'ye başvurarak Ada'da yaşanan gelişmeler karşısında daha fazla ağırlığını koymasını istemiştir. Başkan Johnson ise Ankara'dan gelen bu talebe 26 Aralık'ta cevap vermiş, cevabında barışçı bir çözüm için ellerinde geleni yapacaklarını belirterek Kıbrıs'taki pozisyonunu koruyacağı mesajını vermiştir. Washington'un bu durumuna rağmen Ankara, 1964'ün ilk aylarında Ada'ya yönelik askeri çıkarma yapabileceğini müttefikine bildirirken yine karşı taraftan Türk Hükümeti'ni memnun edecek herhangi bir hareket gelmemesi, Türk idarecileri ve kamuoyunda eleştiri konusu olmuştur.⁵⁰⁶ ABD'nin Kıbrıs konusunda takındığı tavrı İsmet İnönü, 15 Nisan 1964'te Time Dergisi'ne verdiği mülakatta değerlendirmiş ve *"...Müttefiklerimiz ittifakın dağılması için alışmakta olan uzak devletler ile yarış etmektedirler. Biz ittifak bozulmasın diye sonuna kadar sabrediyoruz. Müttefiklerimiz bu ittifakı dağıtma gayretlerinde muvaffak olurlarsa, yeni şartlarda yeni bir dünya kurulur, Türkiye de bu yeni dünyada kendi yerini alır..."* sözleriyle Türkiye'nin dış politika çizgisinde değişimler olabileceği mesajını vermiştir.⁵⁰⁷

Ankara'nın, müttefiklerini de olayın içine dahil ederek barışçıl bir ortamda sorunu çözüme kavuşturma denemelerine rağmen, 1964 yılının Nisan ve Mayıs aylarında Ada'da Rumlar tarafından şiddet ve terör olayları gittikçe artarak devam etmiştir. Bunun üzerine Türk Hükümeti, Ada'daki son durumu görüşmek üzere 2 Haziran 1964 tarihinde Milli Güvenlik

⁵⁰⁵ Karataş, age, s. 95; Çağrı Erhan, "1960-1980 ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1919-1980*, (Ed. Baskın Oran) 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 685.

⁵⁰⁶ Erdur, age, s. 131.

⁵⁰⁷ Cumhuriyet, 7 Nisan 1964.

Kurulu'nu toplamış ve toplantı sonucunda Ada'ya askeri müdahale kararı almıştır. TSK'nın hedefi ise ilk olarak Kıbrıs'ın kıyı bölgelerini ele geçirerek Rumlara karşı psikolojik üstünlüğü ele geçirip mevcut Rum yönetimine istediğini yaptırabilmektir. Hükümetin yaptığı bu plan hakkında ABD Büyükelçisi Raymond Hare de bilgilendirilmiş, büyükelçi de bu durumu ABD yönetimine iletmiştir. Ada'da olası bir savaş durumunu hisseden Başkan Johnson da Büyükelçi Raymond Hare'e Türk Hükümeti'nin Kıbrıs ile ilgili sorunlarının derhal çözülmesi yolunda emir vermiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda Büyükelçi Hare, 4 Haziran'da Washington'a gönderdiği mesajda, Türkiye'nin çıkarma konusunda ısrarlı olduğunu belirtmiş, bu sebeple Başbakan İnönü'den yirmi dört saatlik bir erteleme istediğini söylemiştir. Türkiye'den bir günlük süreyi koparmayı başaran ABD ise bu süre zarfında Ada'ya yönelik herhangi bir müdahalenin yaşanmaması için 6. Filoya bağlı bir birliği Türkiye ve Kıbrıs arasına konuşlandırmıştır.⁵⁰⁸

Türkiye'nin, Ada'ya çıkarma yapmak için 24 saat beklemeyi kabul etmesi ABD yönetimine zaman kazandırmış ve bu kısa sürede Başkan Johnson tarafından hazırlanan bir mektup, 5 Haziran'da Türk Hükümeti'ne gönderilmiştir. Tarihte "*Johnson Mektubu*" olarak da geçen bu hadiseden Türk kamuoyunun ancak Hürriyet gazetesinin 13 Ocak 1966 tarihli yayınından⁵⁰⁹ sonra haberi olmuştur. Başkan Johnson, Ankara'ya içeriği oldukça ağır ve tehdit dolu mesajlar içeren mektubunda şu noktaları belirtmiştir:⁵¹⁰

“ 1) *Türkiye, Garanti Antlaşmasını tam işletmeden adaya müdahale kararı almıştır. Türkiye henüz müdahale hakkını kullanamaz.*

2) *Türkiye tarafından Kıbrıs'a yapılacak askeri bir müdahale, kendisini Sovyetler Birliği ile bir çatışma durumuna sokabilir. Türkiye, NATO müttefiklerine danışmadan, onların rıza ve muvafakatini almadan böyle bir harekete giriştiğine göre, acaba NATO'nun Türkiye'yi savunma yükümlülüğü var mıdır? Türkiye bu noktayı herhalde düşünmedi.*

3) *Türkiye ile Amerika arasında mevcut 12 Temmuz 1947 tarihli yardım antlaşmasının 4'üncü maddesine göre, Türkiye Amerika'nın vermiş olduğu silahları Kıbrıs'a müdahalede kullanamaz. Çünkü bu silahlar Türkiye'ye savunma amacı ile verilmiştir.*

⁵⁰⁸ Nasuh Uslu, *Türk Amerikan İlişkileri*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2000, s. 177.

⁵⁰⁹ Hürriyet, 13 Ocak 1966.

⁵¹⁰ Armaoğlu, *age*, s. 395.

4) *Ayrıntılı görüşmeler için Türkiye Başbakanı Washington'a giderse Başbakan Johnson bundan memnun olacaktır.”*

Washington'dan Ankara'ya gönderilen mektuba Türkiye 13 Haziran'da aynı yöntemle cevap vermiş, Başbakan İnönü, Başkan Johnson'dan gelen mektuba göre daha uzun ve kapsamlı bir mektup yazarak ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Hare aracılığıyla Washington'a iletmiştir. İnönü'nün mektubundaki önemli unsurlar ise şöyledir:⁵¹¹

“1) Türkiye müdahale girişiminden önce ABD'yle görüş alışverişinde bulunmuştur. Nitekim 1963 sonundan itibaren meydana gelen dört müdahale girişiminden de Amerikan yetkililerinin haberi vardır.

2) Türkiye Ada'da düzenin sağlanması için müdahale edilmesi gerektiğini ABD'ye bildirdiğinde ABD Türklerin hak ve çıkarlarını koruyacak bir plan hazırladığını bildirirse de adada tahribat giderek artmış ve barış gücünün oluşturulması gecikmiştir.

3) Türkiye herhangi bir müdahale girişimine başvurmadan diğer garantör devletlerle görüşme yapması gerektiğinin bilincindedir. Bunun için aba da göstermektedir. Özellikle Yunanistan bu antlaşmaların yürürlükte olmadığını bile dile getirmektedir.

4) Eğer Türkiye bir gün müdahalede bulunursa bunu uluslararası kurallara göre yapacaktır.

5) Türk - Yunan savaşı ancak Yunanistan'ın herhangi bir müdahalesi ile ortaya çıkabilir. Türkiye Yunanistan'la savaşın aksine garantör devletler olarak adada düzeni birlikte sağlamak niyetindedir.

6) Türkiye'nin Kıbrıs'a gerçekleştireceği bir müdahale sonrasında Türkiye'nin herhangi bir Sovyet saldırısına maruz kalması neticesinde NATO'dan yardım ve destek göremeyeceğinin açıklanması mantık dışıdır ve Türkiye'yi hayal kırıklığına uğratmıştır.

⁵¹¹ Fatma Gül Kesiktaş, *Kıbrıs Sorunu'nun Türk-Amerikan İlişkilerine Yansıması: Johnson Mektubu (1960-1965)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2005, s. 90-91.

7) Türkiye sonuna kadar BM'nin faaliyetlerine saygılıdır, lakin BM hala adada Türklere karşı yürütülen zulümleri durduramamıştır.

8) Kıbrıs'taki bu durum Kıbrıs Cumhuriyetinin mevcut anlaşmalarını iptal ettiğini açıklamasıyla ortaya çıkmıştır. Güvenliğin tekrar sağlanabilmesi ancak ve ancak otoritenin kurulmasıyla mümkündür.

9) Yunanistan Kıbrıs Meselesinde antlaşmaları iptal ettirene kadar durumu etkilemeye alı şacaktır ve Başkan Johnson'un bu konuda Türk tarafına yardımcı olması esastır.

10) Başbakan İnönü, Washington'da Başkan Johnson'la görüşmeyi kabul etmektedir.”

Türkiye ve ABD'nin birbirine gönderdikleri mektupların sonunda vurgulandığı gibi iki ülke arasında kabul edilen görüşme, 22-23 Haziran 1964 tarihleri arasında yapılmıştır. Washington'da yapılan görüşmelere Türkiye adına Başbakan İsmet İnönü, ABD adına Başkan Lyndon Johnson ve iki ülkenin Dışışleri Bakanlığı yetkilileri katılmıştır. Başkan Johnson, İsmet İnönü'yü davetinden hemen sonra Yunanistan Başbakanı Papandreu'yu da Washington'a davet etmiş olması, Johnson'un iki ülke arasında arabulucu rolü oynayacağı intihamı hissettirmiştir. Başkan Johnson, her iki ülkenin Başbakanları ile ayrı ayrı görüşmüş olmasına rağmen üçlü bir toplantı yapmayarak kendisi hakkındaki düşünceleri boşa çıkarmıştır.⁵¹²

Johnson ve İnönü arasında gerçekleşen görüşmeler sonra, ortak bir bildiri yayınlanmıştır. Bildiride ABD yönetiminin, Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki dayanağı Londra ve Zürih Antlaşmalarının halen yürürlükte olduğunu kabul ettiği belirtilmiş, ayrıca anlaşmazlıkların görüşmeler yoluyla çözülmesinde bir görüş birliği olduğu yer almıştır.⁵¹³

Temmuz ayının başına gelindiğinde Türkiye ile arasındaki olumlu havanın da etkisiyle ABD yönetimi, eski Dışışleri Bakanı D. Acheson'un aracılığıyla Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin Cenevre'de bir araya gelerek Kıbrıs meselesi hakkında ortak bir çözüm için bir araya gelmelerini önermiştir. Yunanistan, ilk başta bu öneriye sıcak bakmamış, daha sonra görüşmelere Acheson aracılığıyla katılmıştır. Görüşmelerin başlamasından sonra 14 Temmuz

⁵¹² Bilge, *agm*, s. 383.

⁵¹³ Erhan, “1960-1980 ABD ve NATO'yla İlişkiler”, s. 689.

1964 tarihinde konu ile ilgili “*Acheson Planı*” ortaya çıkarılmıştır. Bu plana göre, Türkiye’ye Kıbrıs’ın kuzeydoğusunda Karpas yarımadasında egemen bir bölge verilmesi, bunun dışında Ada’daki Türklerin yoğun olarak yaşadıkları birkaç bölgede özerklik sağlanması, Lozan Barış Konferansı’nda, Yunanistan’daki Müslümanlara tanınan azınlık haklarından Ada’daki Türklerin de yararlanması ve Meis Adası’nın Türkiye’ye verilmesi planlanmıştır. Türk yetkilileri bu teklifleri kabul ederken Makarios ve Yunanistan’ın kabul etmemesi üzerine Acheson Planı, uygulanamadan geçersiz kalmıştır. Acheson Planı’na karşılık Yunanistan 20 Temmuz’da ENOSİS’e giden bir plan sunmuş, Türkiye’de bu planı kabul etmemiş ve Kıbrıs’ta meydana gelen yeni çatışmaların da etkisiyle Cenevre Görüşmeleri sonuçsuz kalmıştır.⁵¹⁴

Ağustos başında Cenevre görüşmelerinin devam ettiği sırada Rumlar, Ada’nın Erenköy ve Mansura bölgesinde yaşayan Türklere karşı yeni bir katliam hareketi başlatmıştır. Mart ayında Kıbrıs’a gönderilen Birleşmiş Milletler Barış Gücü kuvvetleri bu katliam hareketi karşısında pasif kalınca, Türkiye uzun bir müddet beklediği hava hareketine sonunda başlamış ve Türk Hava Kuvvetleri’ne ait jet uçakları 8 ve 9 Ağustos tarihlerinde Rum mevzilerini bombalayarak Rumları durdurmayı başarmıştır. Türkiye’nin gerçekleştirdiği hava hareketi üzerine Rum lider Makarios, SSCB, Mısır ve Suriye’den yardım istemiş, SSCB adına Kruşçev, Başbakan İnönü’ye mesaj göndererek yumuşak bir ifade ile askeri hareketin durdurulmasını istemiştir. İnönü 13 Ağustos’ta Moskova’ya cevap vermiş, Rumların yaptığı katliamı anlatarak SSCB yetkililerinin, durumu anlayacağını ve bölgedeki nüfuzunu bu yönde kullanacağını ümit ettiklerini ifade etmiştir. Türkiye’nin gerçekleştirdiği hava hareketi, Atina’da da bir panik havası oluşturmuş ve Yunanistan Hükümeti, Yunanistan’ın hiçbir zaman Türkiye ile bir savaşı göze alamayacağını, iki ülke arasındaki tarihsel dostluğa önem verdiklerini ve Kıbrıs’ın barışçıl yollarla çözümünü istediklerini Ankara’ya bildirmiştir. Bu konuda Türk ve Yunan Başbakanları arasında, karşılıklı iyi niyet mesajları verilerek havanın biraz olsun yumuşaması sağlanmıştır.⁵¹⁵

Kıbrıs’ta 1963-1964 bunalımları sonrası, uyuşmazlık evresi bir çözüme bağlanmadan sona ermiştir. Türkiye’nin, başta ABD olmak üzere NATO müttefiklerinden bu süreçte destek alamaması, bir yandan bu devletlere karşı çeşitli kınamalara ve gösterilere yol açarken bir yandan bu devletlerle izlenen dış politikanın gözden geçirilmesine neden olmuştur. Mevcut yeni durum Türkiye’nin SSCB ile ilişkileri normalleştirme zorunluluğunu ortaya çıkarmış,

⁵¹⁴ Özmen, *age*, s. 98-99; Bilge, *agm*, s. 384-385.

⁵¹⁵ Armaoğlu, *age*, s. 396-397.

Dışışleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in 1964'te başlattığı, iki ülke arasında bundan sonra devam edecek bir dizi diplomatik ziyaretlerin habercisi olmuştur.⁵¹⁶

1.2.4. Kıbrıs Sorunu Sırasında Türkiye-SSCB İlişkileri

Kıbrıs'ta yaşanan 1963-64 Buhranı, Türkiye-SSCB arasındaki ilişkilerin yeni bir döneme girilmesini sağlamıştır. Bu konudaki detaylara girmeden önce 1961 seçimleri ile birlikte iki ülke arasındaki gelişmelere bakalım.

1961 yılının sonunda yapılan seçimler ile birlikte İsmet İnönü'nün Başbakan olmasının ardından, 1962 yılının başında çıkan bir haber iki kamuoyunda da oldukça ilgi çekmiştir. Habere göre SSCB Ankara Büyükelçisi, Başbakan İnönü'yü ziyaret etmiş ve Moskova'dan bir davet gelmesi durumunda kendilerinin Rusya'ya gidip gitmeyeceğini, ayrıca NATO ile ilgili talepleri kabul ederse SSCB Hükümeti'nin Türkiye'ye 500 milyon dolar yardım edeceğini söylediği açıklanmıştır. Çıkan haber sonrası dönemin Dışışleri Bakanı Selim Sarper, TBMM'deki bütçe konuşmaları sırasında 4 Ocak 1962 tarihinde yaptığı konuşmada, Türkiye ile SSCB ilişkisindeki son duruma da değinmiştir. Sarper, SSCB Hükümeti'nin Türkiye'de yaşanan her hükümet değişikliğinde bazı tekliflerde bulunduğunu, yalnız son günlerde Türkiye'ye yapılan yardım teklifinin büyüklüğü gibi konularda çıkarılan haberlerin asılsız olduğunu, bun haberlerin bizzat SSCB tarafından çıkarıldığını söylemiştir. Bakan, ayrıca SSCB ile olan komşuluk ilişkisinin Batılı müttefiklerimize olan taahhütlerimiz ve NATO ittifakı göz önüne alınarak düzenleneceğini de sözlerine eklemiştir.⁵¹⁷

Sarper'in de açıklamalarında belirttiği gibi Türkiye'nin dış politikadaki yönünü, Batılı müttefikleri ve NATO belirlemekteydi. Fakat Küba'da yaşanan gelişmeler neticesinde Türkiye'nin de olaylara dahil olması, kendisine haber verilmeden müttefik ABD tarafından pazarlık unsuru olarak kullanılması ve topraklarındaki Jüpiter füzelerinin sökülmesi, ABD yönetimine karşı bir mesafe bırakma, SSCB ile de yeniden normalleşme adımlarını zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda iki ülke arasında güvene dayalı yeni bir dostluk ortamının kurulması için ilk adımı Moskova'dan gelmiş, 1963 yılında SSCB ile Türkiye arasına doğrudan telgraf hattı çekilmiş ve Arpaçay nehri kıyısına su taşkınlarına engel olmak gayesiyle set inşası anlaşması imzalanmıştır. Bu adımlar haricinde TBMM Başkanı Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında çeşitli siyasi parti temsilcilerinin de yer aldığı Türk heyetinin Sovyetler Birliği Yüksek Sovyeti'nin daveti üzerine 30 Mayıs-14 Haziran 1963 tarihleri arasında

⁵¹⁶ Bilge, *agm*, s. 386.

⁵¹⁷ Bilge, *age*, s. 346.

gerçekleştirdiği ziyaret, iki ülke arasındaki münasebetlerin yeni bir döneme girdiğini göstermekteydi. 7 günlük gezi boyunca ülkenin çeşitli yerlerine ziyaret düzenlenmiş, bu arada yapılan görüşmelerde Ruslar, iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesinden yana olduklarını belirtmişlerdir. TBMM Başkanı Suat Hayri Ürgüplü ise görüşmeler sonrası şu açıklamayı yapmıştır: *“Biz bu gezide kendimiz için şu sonuca vardık: Sovyet halkı kendi hedefine doğru büyük bir inançla yürüyor, barış istiyor ve tüm halklarla barış içinde yaşamayı arzuluyor.”* Türk heyetinin de memnun kaldığı ziyaretin ardından Moskova, Türkiye ile yakınlaşma fırsatı bulmuşken bunu daha da sağlamlaştırmak istemiş ve aynı yıl içinde 10 Kasım’da, Mustafa Kemal Atatürk’ün vefatının 25. yıldönümü dolayısıyla bir anma etkinliği düzenlemiştir.⁵¹⁸

1963 yılı ile birlikte normalleşme adımlarının atılması, Türk heyetinin yaptığı ziyaretin olumlu geçmesi ve SSCB’nin Atatürk’ü anmak için tören düzenlemesi gibi gelişmeler, iki ülke arasında daha yüksek düzeyde diplomatik ziyaretin gündeme gelmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda, Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin’in, 23 Mart 1964 tarihinde gerçekleştirilmek üzere Moskova ziyareti planlanmıştır. Fakat SSCB Hükümeti’nin Kıbrıs konusundaki tavrı, bu ziyaretin ertelenmesine ve iki ülke arasında ilişkilerin tekrar gerginleşmesine yol açmıştır.⁵¹⁹

SSCB’nin Kıbrıs Adası’na yönelik politikası, bölgede önce İngiltere’nin daha sonra da ABD’nin etkisini azaltacak, dolayısıyla NATO’yu zayıflatacak her türlü girişimi desteklemek üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda SSCB Hükümeti, olayların başından beri Kıbrıs halkının İngiliz koloni yönetimine karşı bağımsızlık savaşı vermesini desteklemiş, hatta 18 Ağustos 1960’da Kıbrıs Cumhuriyeti’ni ilk tanıyan ülkelerden biri olarak bu Ada’nın mevcut idaresi ile diplomatik ilişkiler de kurmaya başlamıştır. Rum lider Makarios’un, bağımsız ve bağlantısız duruşu, iki ülkenin ilişkilerinin gelişmesini sağlayan diğer bir faktör olarak öne çıkmıştır. Aslında Moskova, Kıbrıs’ın bağımsız bir cumhuriyet olmasından önce yani 1950’li yıllarda da *“self determination”* ilkesini destekleyerek Ada’nın NATO statüsünden çıkmasını arzulamıştır.⁵²⁰

Kıbrıs’taki sorunun çatışmaya döndüğü tarih olan 21 Aralık 1963’e kadar SSCB Hükümeti, Ada ile ilgili fiili bir tutum almamıştır. Fakat 21 Aralık’ta başlayan olaylar ve bundan dört gün sonra 25 Aralık’ta, yeniden katliam hareketlerinin başlamasıyla Türk Hava

⁵¹⁸ Qasımlı, *age*, s. 60.

⁵¹⁹ Tellal, “1960-1980 SSCB’yle İlişkiler”, s. 775.

⁵²⁰ Karataş, *age*, s. 101-102.

Kuvvetleri uçaklarının Lefkoşe üzerinde uçarak Rumlara yönelik kuvvet gösteri yapması, SSCB'nin bu zamana kadar pasif görüntüsünü aktif hale çevirmesini sağlayan bir etmen olmuştur. Türk jetlerinin Kıbrıs üzerinde uçmasından sonra Makarios, Kıbrıs'taki Sovyet Büyükelçisi ile uzun görüşmeler yapmış ve bunun sonucunda Moskova, 31 Aralık 1963'te Ankara'ya yumuşak tonajda bir nota göndererek Kıbrıs ile ilgili ilk resmi adımını atmıştır.⁵²¹

Ankara ise 1963 yılsonu ve 1964 yılbaşı itibariyle Kıbrıs'ta gerçekleşen katliamlar hakkında SSCB Hükümeti ile yazışmalarda bulunmuş, diğer devletlere olduğu gibi SSCB Hükümeti'ne de 26 Aralık 1963 ve 29 Ocak 1964 tarihlerinde Kıbrıs'taki son durum hakkında bilgi vermiş ve olayların durdurulması için çağrıda bulunmuştur. Ankara'nın verdiği bilgilere ve yaptığı çağrıya karşılık Moskova, Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in Moskova ziyaretine kadar Kıbrıs politikasında çizgisini bozmamış, Türkiye'nin taleplerini kulak ardı etmiştir. Türk yetkilileri, SSCB'den en azından katliamlara karşı bir tavır almasını beklemiş, SSCB Hükümeti ise önceliği NATO'yu zayıflatma üzerine kurduğundan, olayların sebeplerini ve gelişmesini görmezlikten gelerek Ada'ya yönelik dışarıdan bir müdahale olmamasını savunmuş, hatta Rumlara silah yardımıyla bulunarak mevcut yönetimin yaptığı girişimleri desteklediğini göstermiştir.⁵²²

Ocak 1964'te Moskova, Kıbrıs konusunda bir adım daha atarak İngiltere, Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs'taki tarafların katıldığı Londra Konferansı ile ilgili Rus Tass Ajansı aracılığıyla bir bildiri daha yayınlayarak şu sözlere yer vermiştir:⁵²³

“...Londra Konferansı, Kıbrıs'ın hürriyet ve bağımsızlığına karşıdır. Sözde, Kıbrıslıları Kıbrıslılara karşı koruyacak olan uluslararası bir kuvvetin kurulmasının planları hazırlanmaktadır. Uluslararası diye gösterilen askerler, gerçekte saldırganın askerleri, sömürgeci NATO askeri grubunun askerleridir. Kıbrıs'a asker gönderecek olan NATO'nun büyük devletleri, ulusal kurtuluş hareketlerine karşı kuvvetlerini kullanma alışkanlığı olan, bu harekate karşı olanlardır. Bu kuvvetlerin Kıbrıs'a düzen ve asayiş geri verip, Kıbrıslıyı Kıbrıslıdan koruyacağı iddia edilmektedir. Bazı batılı başkentler, dünyada yaşayan insanların, bu çeşit askerlerin böyle bir amaca hizmet edeceklerine inanacak kadar aptallaştığını mı sanıyor...”

⁵²¹ Aysel İ. Aziz, “1964 Yılında Kıbrıs Buhranı ve Sovyetler Birliği”, *Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 3, Ankara 1969, s. 169-170.

⁵²² Bilge, *age*, s. 348.

⁵²³ Aziz, *agm*, s. 171.

Kruşçev, bu sözleriyle başta İngiltere olmak üzere NATO üyelerinin Kıbrıs'ın bağımsızlığını tehdit eden bir pozisyonda olduğunu iddia ediyordu. Türkiye'de ise Başbakan İsmet İnönü, Ada ile ilgili tüm ülkelere yaptığı genel bilgilendirmeler dışında SSCB lideri Kruşçev'e 5 Ocak 1964 tarihinde bir mektup yollamıştır. İnönü mektupta, Kıbrıs'ta gelinen son mevcut durumu anlatmış ve Türkiye'nin amacının Kıbrıs'taki Rum teröristlerin faaliyetlerine son vermek olduğunu vurgulamıştır. Kruşçev, İnönü'den gelen mektuba 7 Şubat 1964 tarihinde bir mektupla cevap vermiştir. Sovyet lideri mektubunda, Kıbrıs'ta yaşanan gelişmelerden dolayı Ankara'nın suçlu olduğunu, SSCB Hükümeti'nin Ada'ya yönelik herhangi bir askeri harekate ve Ada'ya gönderilmesi planlanan uluslararası askeri güçlere karşı olduklarını belirtmiştir. Kruşçev ayrıca, Moskova'nın mevcut sorunların barışçıl yöntemlerle çözülmesini, Ada'da yaşayan halkların haklarının korunmasını istediğini, ENOSİS ve diğer terör oluşturan düşüncelere karşı olduğunu söylemiş ve Türkiye-SSCB ilişkilerinin geliştirilmesinden yana olduklarını da sözlerine eklemiştir. Kruşçev, gerek Türkiye'ye gerek konu ile ilgili tüm taraflara olayların barışçıl bir şekilde neticelenmesini istediğini belirtmesine rağmen, Rum lider Makarios'a bir telgraf göndermiş ve *“Kıbrıs'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün korunması yolundaki girişimlerinizden dolayı size başarılar diliyorum”* sözleriyle de Ada'daki Rum terörünü desteklediği mesajını vermiştir. Kruşçev'in gönderdiği bu telgraf, Türk Hükümeti'ni, çok kızdırmış, Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, Moskova'ya planlanan ziyaretini iptal ettirmiş ve iki ülke arasındaki ilişkiler yeniden gerilmiştir.⁵²⁴

1964 yılının başında toplanan *“Üçüncü Londra Konferansı”* ile birlikte SSCB Hükümeti, Kıbrıs'ta taraflardan biri olması için aradığı fırsatı yakalamıştır. Konferansta alınan Ada'da huzuru sağlamak ve mevcut düzeni korumak için ABD'nin de taraf olma girişimleri sonucu NATO Barış Gücü oluşturulması kararı alınmasının ardından Moskova, konu ile ilgili tavrını sertleştirerek, 7 Şubat 1964 tarihinde ABD, İngiltere, Fransa, Yunanistan ve Türkiye'ye birer nota göndermiştir. Söz konusu notada SSCB Hükümeti, Ada'ya yönelik NATO çıkarması yapılmasına karşı çıkmış ve bu durumun, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin egemenliğini, bağımsızlığını ve tarafsızlığını ihlal edeceğini söylemiştir. SSCB ayrıca bu sorunun çözümü için adres olarak BM'yi göstermiştir.⁵²⁵

⁵²⁴ Qasımlı, *age*, s. 64-65.

⁵²⁵ Karataş, *age*, s. 103-104.

SSCB'nin gönderdiği notaya ilişkin Türkiye'de Dışışleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, TBMM'de konu ile ilgili bir konuşma yaparak Moskova'ya yönelik eleştirilerini sunmuştur. Erkin, "... *Hukukî, ahdî ve insanî cephesi bütün barışsever milletlerce kabul edilmiş olan Kıbrıs davamızın, Sovyetler Birliği'nin rutinleşmiş NATO aleyhtarı propaganda faaliyetlerinde ham madde olarak kullanılmasından vazgeçilmesini istiyoruz.*" sözleriyle bu duruma karşı tepkisiz kalmamıştır.⁵²⁶

Her ne kadar SSCB Hükümeti, Kıbrıs ile ilgili self-determination ilkesini savunsa da Ada'daki terörün ve insan katliamlarının artmasının ardından 4 Mart 1964 tarihli BM Güvenlik Konseyi toplantısında Ada'ya, NATO müdahalesine karşı çıkarken Birleşmiş Milletler güvenlik güçlerinin çıkarma yapması yönünde oy kullanmıştır. Kruşçev, Nisan 1964'te konuyla ilgili verdiği beyanatta "*Kıbrıs'ta dış müdahalenin kabul edilemez olduğunu, akan kanların durdurulmasının gereğini*" vurguladı. Kruşçev'in bu sözlerini Dışışleri Bakanı Erkin, "*Nihayet, büyük komşumuz gerçeği görmeye başladı.*" Sözüyle değerlendirmiştir.⁵²⁷

Kıbrıs sorunu, 23 Mart 1964'te yapılması planlanan Dışışleri Feridun Cemal Erkin'in Moskova ziyaretinin ertelenmesine sebep olmuş, ancak özellikle Moskova'nın, Ada ile ilgili görüş ayrılıklarına rağmen ilişkileri devam ettirmek istemesi, iki ülke arasındaki gerginliğin azalmasını sağlamıştır. Bu bağlamda Kruşçev'in, Ankara'nın hoşuna giden sözlerinden sonra Türkiye Sanayi Bakanı Muammer Ertem, yaptığı açıklamada SSCB Ankara Büyükelçisi'nin önemli miktarda yardım teklifinde bulunduğunu açıklamıştır. Ertem, "*Sovyet Büyükelçisi büyük tekliflerle geldi, iyi münasebetler kurmak istediklerini ve Türk sanayiinin gelişmesinde yer almak arzusunda olduklarını bildirdi. Kendilerine sanayi ve ticaret münasebetlerinin geliştirilmesi bakımından evvela milletlerarası bir sempatinin mevcut olması gerektiğini, ancak Türkiye'nin bu hususta kendisine düşen görevi yapmış olmasına rağmen bilhassa son Kıbrıs olaylarında aynı anlayışı Rusya'dan göremediğimizi önce iklimin iyileşmesinin gerektiğini ve tekliflerin inceleneceğini söyledim...*" sözleriyle bir kez daha Kıbrıs'a vurgu yapmıştır. Mayıs ayında ise SSCB lideri Kruşçev, Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne resmi ziyaret amacıyla giderken Türk Boğazlarından geçtiği sırada Başbakan İsmet İnönü'ye iyi dilek mesajı göndermiş, İnönü de aynı davranışla Kruşçev'e cevap vermiştir.⁵²⁸

1964 ilkbaharında Türkiye-SSCB arasında yeniden yumuşama evresinin görülmesi, Rusların Kıbrıs konusundaki tutumunda yaşanan değişikliğin yanı sıra Ankara'nın da Batılı

⁵²⁶ Aziz, *agm*, s. 176.

⁵²⁷ Qasımlı, *age*, s. 68.

⁵²⁸ Bilge, *age*, s. 348.

müttefiklerinden bu konuda istediği desteği alamamasından kaynaklanmıştır. Başbakan İsmet İnönü'nün Nisan ayında konuyla ilgili yaptığı konuşma da bunu teyit etmektedir. İnönü, Türkiye'nin müttefiklerinin adeta NATO'yu parçalamak için mücadele verdiğini, bunun gerçekleşmesi durumunda ise oluşacak yeni dünya düzeninde Türkiye'nin kendisine uygun bir yer edineceğini söylemiştir. İnönü, ayrıca Kıbrıs sorununda yanlarında Batılı gerçek bir dostu göremediklerini de dile getirmiştir. Başbakan İnönü'nün açıklamasında satır aralarında NATO'dan ayrılacaklarını ve ülkenin dış politikasında zorunlu değişikliklerin yapılmasını ifade etmesi, Türkiye-Batı ilişkilerinde yeni bir durum gündeme getiriyor ve bundan da en çok Türk-Sovyet ilişkisi olumlu etkilenecektir.⁵²⁹

1.3. Feridun Cemal Erkin'in SSCB Ziyareti (30 Ekim-6 Kasım 1964)

Türkiye Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in 30 Ekim'de Moskova'ya yapacağı ziyaret, 25 yıl aradan sonra Türkiye'den bir dışişleri bakanının yapacağı ilk resmi gezi anlamına gelmekteydi. Bu sebeple bu gezi, iki ülke arasında yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilmekteydi. Aslında bu gezi, 23 Mart 1964 tarihinde yapılmak üzere tasarlanmış, lakin Kıbrıs sorununda SSCB Hükümeti'nin benimsediği tutum, bu tarihin ertelenmesine yol açmıştı. Her ne kadar Ağustos ayında Ada'da yaşanan sıcak gelişmeler iki ülke arasında gerginliğin bir kat daha tırmanmasına neden olsa da mevcut gündemdeki birkaç sebep bu gezinin daha fazla ertelenmesini engellemiştir. Bu sebeplere baktığımızda ilk olarak Kıbrıs'ta, ENOSİS'i benimsediğini açıklayan Yunanistan'ın, ABD ve İngiltere tarafından desteklemesi ve Kıbrıs'taki mevcut yönetimin Moskova ile ticaret anlaşması yapması sonucu Türkiye'nin Batı ve Doğu Bloku liderleri tarafından yalnızlığa itilmesi idi. İkinci bir sebep ise NATO üyeleri arasında SSCB ile münasebetlerini düzeltmeyen tek devlet Türkiye idi. Bu yüzden şartlar da olgunlaşmışken Ankara'dan Moskova'ya üst düzey diplomatik ziyaret zaruri hale gelmişti.⁵³⁰

Bu arada SSCB içinde de siyasi değişiklikler yaşanmış, 15 Ekim 1964 tarihinde Nikita Kruşçev, görevden uzaklaştırılmıştır. Bu uzaklaştırmanın altında birkaç iddia vardır. İlki, Kruşçev'in var olan asker ve generallere karşı husumetinden dolayı SSCB istihbarat teşkilatı olan KGB içindeki generallere karşı harekete geçeceği iddiası üzerine KGB içindeki bazı rütbeli askerlerin Kruşçev'i oyun dışına itmesidir. İkincisi ise son yaşanan gelişmeler onun, komünist rejimler arasında itibarını sarsmış ve bu da iktidarına mal olmuştur. Üçüncü bir iddiaya göre de ABD İstihbarat Teşkilatı CIA raporlarına göre ise iktidarda yaşanan bu

⁵²⁹ Qasımlı, *age*, s. 70.

⁵³⁰ Tellal, "1960-1980 SSCB'yle İlişkiler", s. 775.

değişiklik Kruşçev'in, Berlin ve Küba sorunlarında başarısızlığa uğraması ve komünizmi savunan diğer bir devlet olan Çin Hükümeti ile yaşadığı sorunlar nedeniyle gerçekleşmiştir. Nedeni tam olarak saptanamamasına rağmen Kruşçev görevi bırakmak zorunda kalmış, SSCB Merkezi Komite Genel Sekreterliği görevine Leonid Brejnev getirilmiştir.⁵³¹

Konumuza dönersek Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in ertelenen Moskova ziyaretini 20 Ekim 1964'te yapacağı açıklanmıştır. Dışişleri Bakanlığı'ndan konu ile ilgili yayınlanan bildiride, SSCB yönetimin kadrosundaki yaşanan değişikliklere rağmen Moskova'daki yeni idarecilerin de bu ziyareti onayladığı belirtilmiştir. Bildiride, ziyaret sırasında iki ülke arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkiler ile uluslararası meseleler dahilinde komşuluk münasebetlerinin de görüşüleceği yer almıştır.⁵³²

Tüm resmi onayların alınmasının ardından Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, 30 Ekim'de Moskova'ya gitmiş ve 6 Kasım'a kadar sürecek olan ziyaretini gerçekleştirmiştir. Bakan Erkin, bu ziyareti boyunca SSCB Başbakanı Kosygin, Presidyum Başkanı Mikoyan, Dışişleri Bakanı Gromiko ve Dış Ticaret Balanı Pataliçe ile görüşmelerde bulunmuştur.⁵³³ Görüşmeler sırasında Bakan Erkin, Başbakan Kosygin'den Kıbrıs'taki Rum lider Makarios'a silah vermedikleri konusunda güvence alarak en azından iki ülke arasında Ada ile ilgili yaşanan sorunların birini çözüme kavuşturabilmiştir. Ayrıca ziyaret sırasında 5 Kasım 1964'te Türkiye ile SSCB arasında “*Kültürel-Bilimsel İşbirliği Anlaşması*” imzalanmıştır.⁵³⁴ Ziyaretin son günü olan 6 Kasım 1964 tarihinde de iki ülke tarafından ortak bir bildiri yayınlanmıştır. Bu bildiride, son dönemde iki ülke arasındaki gündemi meşgul eden Kıbrıs sorunu ile ilgili üç temel meselenin üzerinde durulmuştur.⁵³⁵

1- Kıbrıs sorununun çözümlenmesinde Kıbrıs'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne uyulması esası kabul edilmelidir.

2- Sorunun çözümünde her iki toplumun varlığı tanınmalıdır.

3- Anlaşmazlık mutlak surette barışçı yollardan çözümlenmelidir.

⁵³¹ Erdur, *age*, s. 136.

⁵³² Özmen, *age*, s. 99.

⁵³³ Gemuhluoğlu, *age*, s. 423.

⁵³⁴ Tellal, “1960-1980 SSCB'yle İlişkiler”, s. 775.

⁵³⁵ Karataş, *age*, s. 108-109.

Dışışleri Bakanı Erkin, SSCB dönüşünde Ankara’da havalimanında gezi ile ilgili bir takım açıklamalar yapmıştır. Erkin, Rus mevkidaşı Gromiko’yu Türkiye’ye davet ettiklerini açıkladıktan sonra şu sözleri söylemiştir:⁵³⁶

“... Samimi bir hava içinde geçen görüşmelerde hâlihazır milletlerarası durumla ilgili konular ile Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında ikili münasebetlere ilişkin konulara dokunulmuştur. İkili münasebetler bakımından, bilhassa ticari ve iktisadi konularla ziyaretinin sonunda imzalamış olduğumuz kültür anlaşmasını zikretmek isterim. Türkiye’nin Kıbrıs meselesindeki haklı görüşleri ve tamamıyla milletlerarası antlaşmalara istinat eden tutumu muhatapları tarafından büyük bir anlayış ve ilgi ile karşılanmıştır...”

Feridun Cemal Erkin, havalimanında yaptığı bu açıklamadan sonra ayrıca SSCB ziyareti hakkında 12 Kasım 1964 tarihinde Cumhuriyet Senatosunda bir konuşma yaparak bilgi vermiştir. Erkin, *“Görüşmeler son derece dostane bir hava içinde geçti. Sovyet muhataplarım daima Atatürk ve Lenin zamanında kurulmuş olan dostluğun muhafazasını ve münasebetlerimizin geliştirilmesini arzu ettiklerini beyan ettiler ve heyetimize çok sıcak bir ilgi ve itibar gösterdiler.”* diyerek Sovyet ziyaretinin kendileri açısından olumlu geçtiğini belirtmiştir.⁵³⁷ Erkin, Kıbrıs konusu ile ilgili olarak da *“ ... Görüşmelerden elde edilen en önemli sonuç Sovyetler Birliği’nin Kıbrıs-Yunanistan işbirliğini ve Kıbrıs’ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü kabul ederek ENOSİS’e karşı olduğunu açıkça belirtmesidir.”* sözleriyle Kıbrıs sorusunda SSCB ile artık ortak bir çizgide oldukları mesajını vermiştir.⁵³⁸

Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel de, konu ile ilgili basın mensuplarının sorularını cevaplamış ve *“Rusya ile çatışmanın yararı yoktur. NATO’da kalmak koşuluyla Türkiye’nin tüm komşularıyla iyi ilişkiler kurması zorunludur. Bu dostluk bize zarar verecek, yanlış yola sürükleyecek tarzındaki düşünceler yersizdir. Biz kendi yolumuzu biliyoruz.”* ifadesiyle hükümetin, SSCB ile yaklaşma yönündeki, hamlelerini destekleyeceği bir tavır içinde olduğunu göstermiştir.⁵³⁹

⁵³⁶ Bilge, *agm*, s. 427.

⁵³⁷ Özmen, *age*, s. 102.

⁵³⁸ Gemuhluoğlu, *age*, s. 427.

⁵³⁹ Qasımlı, *age*, s. 119.

Feridun Cemal Erkin'in SSCB'ye yaptığı ziyaret, iki ülke arasındaki ilişkilerde yeni bir sayfanın açılmasını sağlamıştır. Bu ziyaret sonrası, ikili ilişkiler normalleşmeye başlayarak karşılıklı faydalı ilişkiler dönemine geçilmiştir. Ayrıca Erkin'in yaptığı bu ziyaret, bundan sonraki diplomatik ziyaretlerin de yolunu açan diğer bir faktör olmuştur. Bu ziyaret, Türk dış politikası için de bazı değişimlere sebep olmuştur. Küba ve Kıbrıs krizlerinin de etkisiyle Türkiye, 1964 yılından başlayarak SSCB'ye karşı bir mesafe koyan ve NATO'nun başını çeken ABD ve diğer batılı müttefikleriyle ile yakın ilişkiler kuran tek odaklı bir dış politika vazgeçerek çok yönlü bir dış politika izleme yoluna gitmiştir.

Son olarak 1960-1965 arası Türkiye-SSCB arasındaki ilişkileri, kısaca değerlendirelim. Türkiye'de yaşanan 27 Mayıs askeri darbesiyle başlayan bu dönemdeki ilişkiler başlangıçta, özellikle Ankara'nın koyduğu mesafe yüzünden durgun bir havada devam etmiştir. Yalnız Türkiye'nin dolaylı olarak içine girdiği Küba Krizi ve bu kriz devam ederken bu kez doğrudan taraf olduğu Kıbrıs sorununda, müttefikleri tarafından yeterli desteği görememesi ve istenildiği anda devre dışı bırakılabileceğini görmesi, başta Türk Hükümeti olmak üzere kamuoyunda Batı'ya karşı genel bir tavır alınmasına neden olmuştur. Bu da her ne kadar Kıbrıs sorununda zaman zaman gerginlik yaşansa da SSCB ile münasebetlerde yeni bir döneme girme gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda uzun bir aranın ardından TBMM Başkanı Suat Hayri Ürgüplü'nün Sovyet ziyareti gerçekleşmiş, Ürgüplü'yü de Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin izleyerek ilişkilerdeki normalleşme ve bundan sonra onu da izleyecek gelişme sürecini başlatmışlardır.

2. 1965-1971 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB İLİŞKİLERİ

2.1. Karşılıklı Diplomatik Ziyaret Süreci

2.1.1. Podgorny ve Gromiko'nun Türkiye Ziyaretleri

1964'ün sonuna doğru Türkiye Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in gerçekleştirdiği SSCB ziyareti, aslında iki ülke arasında yeni bir döneme atılan adım olmuştur. Erkin'in bu ziyaretinden sonra özellikle 1965-1967 yılları arasında ikili münasebetleri daha da geliştirmek için iki ülke arasında bir dizi üst düzey diplomatik ziyaret gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda 1965 yılının başında SSCB Yüksek Sovyet Başkanı N. V. Podgorny'nin Türkiye ziyareti de iki ülke arasındaki bu yeni döneme ilişkin ilk adım olarak kabul edilmektedir. SSCB ile Türkiye arasında yaşanan bu yakınlaşma, Ankara'ya dış politikada farklı hamleler yapma imkanı da vermiş, Podgorny'nin ziyaretinden yaklaşık üç hafta önce Türkiye, NATO'nun çok yönlü nükleer savunma sistemine katılmayacağı

konusunda ABD ve NATO merkezine bilgi vermiştir. Ankara'nın bu hareketi, bağımsız bir dış politika izlemesiyle birlikte aynı zamanda Sovyet Rusya'ya yönelik bir taviz olarak değerlendirilmiştir. Moskova ile komşuluk ilişkilerine değer verdiğini gösteren Türk Hükümeti, bu adımıyla Batı ve NATO müttefiklerinden kopmak istemediğini belirtmesine karşılık sadece NATO içindeki anlaşmazlıklara son verilmesi, Fransa'nın bu örgüte yaklaşımının netleşmesini istemiştir. Bunların gerçekleşmesi halinde ise çok yönlü nükleer savunma sisteminde yerini alacağını deklare etmiştir. Türkiye ve NATO arasındaki son durum ise Podgorny'nin ziyaret öncesi Türkiye-SSCB ilişkilerini daha da iyileştirme olanağı sağlıyordu.⁵⁴⁰

Podgorny, yanındaki heyetle birlikte Türkiye ziyaretini 4-15 Ocak 1965 tarihleri arasında yapmıştır. Moskova açısından da bu ziyaret, ikili münasebetler açısından oldukça önemli bir yer tuttuğu için bu ziyareti Podgorny'nin yapması uygun görülmüştür. Çünkü Podgorny, Komünist Parti Presidiyumunda Birinci Genel Sekreter, Başkan ve Devlet Başkanı'ndan sonra protokolde dördüncü sırada yer alan ve bu görüşmeleri en büyük yetki ile yürütecek kişidir. Podgorny'nin ziyareti sırasında Türk yetkililer ile yapılan görüşmelerin ana konusunu Kıbrıs oluşturmuştur. Podgorny konu ile alakalı, Ada'ya yönelik herhangi bir askeri çıkarmayı ve ENOSİS'i desteklemediklerini, Birleşmiş Milletler üyesi bir devletin yok olmasına müsaade etmeyeceklerini söylemiştir. Ada'daki iç gelişmelerle ilgili de Kıbrıs'ın bağımsız olarak siyasi hayatına devam etmesi gerektiğini, Moskova'nın Ada'da bulunan iki toplumun haklarını güven altın görmek istediğini sözlerine eklemiştir.⁵⁴¹

Podgorny, Kıbrıs'ta Rumlara verildiği söylenen Sovyet silahları için de şunları söylemiştir: *“Kıbrıs'a son kriz çıkmadan önce aramızdaki ticaret anlaşması gereğince az sayıda savunma silahları gönderdik. Bunlar hafif piyade silahlarıydı. Hiçbir şekilde ağır silahlar gönderilmemiştir. Ayrıca bunların Türklere karşı kullanılmaması da başlıca şartımız olmuştur. Sovyetler, saldırıya elverişli silah vermemiştir.”* Podgorny, saldırı amaçlı silah vermediklerini söylemesine rağmen SSCB Hükümeti'nin Kıbrıs'taki Rumlara silah verdiğini kabul etmesi Kıbrıs tarihi açısından önemli bir not olarak kayda geçmiştir.⁵⁴²

Podgorny'nin heyetindekilerden biri de Kıbrıs ile ilgili *“... İki toplum da bağımsız bir yönetim altında yaşayacaktır. Ne Türkleri ne de Rumları Kıbrıs'tan çıkartmaya ve atmaya*

⁵⁴⁰ Qasımlı, *age*, s. 125.

⁵⁴¹ Aysel İ. Aziz, “Sovyetlerin Kıbrıs Tutumu 1965-1970”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 4, Ankara 1970, s. 202.

⁵⁴² Erdur, *age*, s. 140.

imkân yoktur. O zaman, birlikte yaşamaları zorunludur. Bu, Sovyetler Birliği'ndeki iki cumhuriyetin bir arada yaşaması gibidir. Bizim düşüncemiz budur. Bunu Başbakanınıza da anlattık. Bizim tezimiz, Türk tezine çok yakındır. Hemen hemen aynıdır. Makarios'un tutumunu onaylamamıza imkân yoktur. O ırkçılık yapıyor, Enosisçilik yapıyor.” sözlerini dile getirerek son noktada Moskova'nın Ankara ile Kıbrıs düşüncelerinin benzeştiğini vurgulamıştır.⁵⁴³

İki ülke arasında 1960'ların ortasına doğru başlayan diplomatik ziyaretler neticesinde, özellikle Kıbrıs meselesinde SSCB Hükümeti'nin görüşünün Türk tezi yönünde gelişmeye başladığı görülmüştür. Nitekim Podgorny'nin ziyaretinde de yapılan açıklamalara bakıldığında, bu tespitin yerinde olduğu rahatlıkla anlaşılabacaktır. Podgorny'nin ziyareti sonrası SSCB Dışişleri Bakanı Gromiko, 21 Ocak 1965 tarihinde İzvestia gazetesine bir demeç vermiş ve SSCB Hükümeti'nin ENOSİS düşüncesine karşı olduğunu ve Kıbrıs meselesinde çözümün federasyondan geçtiğini belirterek Ada konusunda Türkiye'ye daha yakın olduklarını bir kez daha belirtmiştir. Gerçekten Gromiko'nun yaptığı bu açıklama Türk Hükümeti'nde ve kamuoyunda olumlu karşılanırken, Yunanistan ve Kıbrıs'taki Rum yönetiminde tepki görmüştür.⁵⁴⁴

Podgorny ve Gromiko'nun açıklamalarıyla Türkiye'de, özellikle Kıbrıs konusunda güçlü komşusunu yanına çekerek dış politikada bir nefes almasına rağmen iç siyasette gerginlik giderek tırmanmıştır. Başbakan İnönü, Şubat 1965'te tansiyonun iyice arttığı TBMM'deki bütçe görüşmeleri sırasında Türkiye-SSCB ilişkilerine değinerek şunları söylemiştir: *“Biz komşu ülkelerle ilişkilerimizi gerçekten de geliştirmekten yanayız. Özellikle de büyük komşumuz Sovyetler Birliği ile. Bunu biz, uluslararası yükümlülüklerimiz arasına almak istiyoruz.”* İnönü'nün dış politikadaki olumlu gelişmelerini anlatmasına karşın muhalefetin, hükümete yönelik sert eleştirileri siyasi bir kriz oluşturmuş ve hükümetin sunduğu bütçe meclisten geçememiş, bunun sonucunda da Başbakan İnönü istifa etmiştir. Bu istifanın altında yatan sebepler; büyük işadamlarının yönetimden memnun olmaması ve vaat edilen reformların bir türlü hayata geçirilememesiydi. Reformların gecikmesinde de son dönemde Türkiye-SSCB yakınlaşmasından dolayı Washington'un Ankara'ya yönelik baskısı ve iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi'nin, yürüttüğü dış politikaya aşırı tepki veren Adalet Partisi etkili olmuştur. Bu istifanın ardından Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, yeni hükümeti

⁵⁴³ Karataş, *age*, s. 111-112.

⁵⁴⁴ Mehmet Gönlübol, Ömer Kürkçüoğlu, “1965-1973 Dönemi Türk Dış Politikası” *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 10. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, s. 525.

kurma görevini bağımsız senatör Suat Hayri Ürgüplü'ye vermiştir. Ürgüplü'nün başbakanlığında kurulan yeni hükümetin Dışişleri Bakanı Hasan Esat Işık olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni koalisyon hükümeti, dış siyaset programında başta NATO olmak üzere Batılı müttefikleriyle oluşturdukları tüm ittifaklara sadık kalacağını açıklamıştır. Hükümet, Batı ile ittifakın devam edeceğini açıklarken komşu SSCB ile de iyi ilişkiler içinde olmaktan vazgeçmeyeceğini de belirtmiştir. Konu ile alakalı Başbakan Ürgüplü, *“SSCB ile ilişkilerimiz, SSCB'nin Türkiye'nin millî çıkarlarını nasıl gözeteyeceğine ve her şeyden önce onun tutumuna bağlı olacaktır.”* derken Dışişleri Bakanı Hasan Esat Işık, 9 Mart'ta düzenlenen basın toplantısında, *“Türkiye-Sovyet ilişkilerinin olumlu gelişimi Türkiye ve Sovyet yönetimlerinin ortak arzusudur.”* sözleriyle iki ülke arasındaki münasebetlerin gelişmesindeki esas faktörün hükümetlerin tutumuna bağlı olduğunu vurgulamıştır.⁵⁴⁵

İnönü sonrası kurulan yeni hükümetin açıklamalarında, Türkiye-SSCB ilişkisine yönelik temkinli duruşa rağmen iki ülke arasındaki olumlu atmosfer devam etmiştir. Bu doğrultuda SSCB Dışişleri Bakanı Gromiko, Dışişleri Bakanı F. Cemal Erkin'in 30 Ekim - 6 Kasım 1964 tarihleri arasında SSCB'ye yaptığı ziyareti iade etmek üzere, 17 – 22 Mayıs 1965 tarihleri arasında Türkiye'yi ziyaret etmiştir.⁵⁴⁶ Bu ziyaret, 1931 yılında SSCB Dışişleri Bakanı Litvinov tarafından Türkiye'ye yapılan ziyaretten sonra ikinci kez bir dışişleri bakanının Türkiye'ye gelmesi anlamını taşımaktaydı. Ziyaretten önce Bakan Gromiko, *“Sovyet Rusya ile Türkiye'nin yapacağı siyasi ve iktisadi işbirliğinin iki memleketin yararına olacağını bu işbirliği için Rusya'nın hazır olduğunu ve iki memleket arasında müzakere edilecek birçok mesele var.”* diyerek geziye verdiği önemi atfetmiştir.⁵⁴⁷ Diğer yandan ziyaret öncesi bir diğer gelişme ise SSCB Büyükelçisi Rijov tarafından ortaya atılan, iki ülke arasında 1925 yılında imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın yenilenmesi konusudur. Lakin Türk idarecileri o dönem koşulları doğrultusunda bu teklife yanaşmamıştır.⁵⁴⁸

Dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Esat Işık Türkiye'nin, ekonomik gereklilik halinde OECD dışında kalan ülkelerden de borç alabileceğini, SSCB'nin de bu ülkelerden biri olduğunu belirtmiştir. Işık, Türkiye'nin hem bir Batılı ülke olmasını hem de dış politikadaki yönünü kendisinin çizmesini istediklerini dile getirmiş, ayrıca Doğu Bloku üyelerinden olan

⁵⁴⁵ Qasımlı, *age*, s. 139-140.

⁵⁴⁶ Karataş, *age*, s. 115.

⁵⁴⁷ Akşam, 18 Mayıs 1965.

⁵⁴⁸ Tellal, “1960-1980 SSCB'yle İlişkiler”, s. 776.

Çin ile de iktisadi ve ticari ilişkiler kurmak istediklerini söyleyerek Moskova'dan gelen bu ziyarete yönelik anlamlı mesajlar vermiştir.⁵⁴⁹

Gromiko, ziyaret boyunca Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, Başbakan Suat Hayri Ürgüplü, Dış İşleri Bakanı Hasan Esat Işık ile görüşmelerde bulunmuştur. Bu yapılan görüşmelerin ana konuları; ikili ilişkiler, Kıbrıs ve dünya sorunları, Mısır kanalıyla Kıbrıs'a silah gönderilmesi olmuştur.⁵⁵⁰ Başbakan Suat Hayri Ürgüplü ile gerçekleştirdiği görüşme sonrası Gromiko, Ürgüplü'yü resmi ziyarette bulunmak üzere SSCB'ye davet etmiştir. Ayrıca görüşme esnasında Başbakan Ürgüplü, Moskova'nın daha önceden itiraf ettiği Kıbrıs'taki Sovyet silahlarını kastederek *"barışçı çabalara gölge düşürüldüğünü"* ifade etmiş, lakin Gromiko'nun bu konudaki cevabı öğrenilememiştir.⁵⁵¹ Fakat Milliyet gazetesinin 22 Mayıs tarihli yayınında çıkan habere göre Gromiko, *"Ortalıkta dolaşan bu tür haberlerin tamamı yalan ve uydurmadır. Bunlara inanmayın. Bu konu en üst düzeyde tartışılmıştır."* şeklinde bir beyanat vermiştir.⁵⁵²

Gromiko, görüşmelerden sonra Türkiye-SSCB ilişkisine dair *"belirli konularda belirli mesafe alındığını"* söylemiş, *"ancak şimdilik bu münasebetlerin tam manasıyla dostluk halinde teşekkül ettiğini söyleyemeyiz, bu merhaleye varılması için iki tarafın da çok çalışması lazımdır. İlerideki gelişmeler de bu yönde sarf edilecek gayretlere bağlıdır."* sözleriyle dile getirmiştir.⁵⁵³

Gromiko, ziyaretin sona ermesinden 1 gün önce 21 Mayıs 1965'te basının karşısına geçmiş ve iki ülkenin sosyal sistemlerinin farklı olmasına rağmen, bu durumun iki ülke arasındaki münasebetlerin gelişmesine engel olmaması gerektiğini söylemiştir. Gromiko ayrıca, *"Bizim görüşümüze göre, devletler birbirlerinin iç işlerine karışmamalı ve karşılıklı olarak birbirlerinin egemenliklerine saygı göstermelidirler."* demiştir. Gromiko, Kıbrıs ile ilgili olarak da şunları söylemiştir:⁵⁵⁴

"Sovyetler Birliği, Kıbrıs'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne taraftar olmuştur. Kıbrıs'ın askeri blokların bir üssü olarak kullanılmasına karşıdır."

⁵⁴⁹ Gemuhluoğlu, age, s. 436.

⁵⁵⁰ Qasımlı, age, s. 148.

⁵⁵¹ Ebru Gençalp, "Türk Basınında İkili Ziyaretler Boyutunda Türk-Sovyet İlişkileri (1965-1980)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 29, İzmir 2014, s. 322.

⁵⁵² Milliyet, 22 Mayıs 1965.

⁵⁵³ Milliyet, 22 Kasım 1965.

⁵⁵⁴ Gemuhluoğlu, age, s. 437.

Ayrıca Kıbrıs'ın içişlerine dışarıdan yapılacak hiçbir müdahaleyi tasvip etmez.

Kıbrıs'ın bağımsız ve bağılantısız bir devlet olarak kalması gerekir...”

Gromiko'nun ziyareti, 22 Mayıs 1965 tarihinde yayınlanan Türkiye-SSCB Ortak Bildirisi ile sona ermiştir. Bildiride iki taraf da Birleşmiş Milletler yasasına ve ilkelerine doğrultusunda uluslararası arenada gerginliği azaltmak, farklı sosyal sistemlere sahip devletlerin barış içinde bir arada yaşamasını sağlamak için kendi sorumluluklarını yerine getirmek üzere niyetlerini beyan etmişlerdir. Kıbrıs ile ilgili ise 6 Kasım 1964 tarihinde Moskova'da yayınlanan Türkiye-SSCB Ortak Bildirgesi'ne sadık kalacaklarını açıklamışlardır. Son olarak ise iki taraf, ticari ve ekonomik ilişkilerin de geliştirilmesi konusunda anlaşmaya varmışlardır.⁵⁵⁵

SSCB Dışişleri Bakanı Gromiko'nun gezisi, iki ülke ilişkileri göz önüne koyulduğunda özellikle Türk kamuoyu tarafından farklı düşüncelerle algılanmıştır. Hükümete yakın basında ve hükümetin uyguladığı politikayı destekleyen diğer partiler içinde bu ziyaret, Türk-Sovyet münasebetlerinin yeni aşaması olarak kabul edilmiştir. Diğer kesim ise Türkiye-SSCB ilişkisinin arkasında farklı düşüncelerin olduğunu, bu ziyaretin temel maksadının SSCB'nin Akdeniz'de nüfuz elde etmeye çalıştığını ve Türkiye'ye komünizm propagandası yapmak için Sovyetlerden işçilerin getirildiğini söylemiştir. Muhalefette bulunan Adalet Partisi kurmayları 24 Mayıs 1965 tarihinde bir açıklama yaparak SSCB'ye güvenmediklerini ve gündemde olan SSCB kredilerinin kesinlikle alınmamasını söylemişlerdir. Sovyet ideolojisine karşı olan başka bir kesim de Moskova'nın, Türkiye'deki işçileri etkileyerek onlardan bir proletarya sınıfı oluşturacağını ve bunları mevcut düzene karşı kullanacağına yönelik endişelerini dile getirmiştir.⁵⁵⁶

Tüm bunlar ışığında Gromiko'nun gezisi, Ankara'ya somut olarak çok fayda sağlamasa da en azından Kıbrıs konusunda, güçlü komşusunun yanında olduğunu öğrenmesi bakımından önemli bir ziyaret olmuştur. Ayrıca olası ekonomik sıkıntı durumunda alternatif kredi kanallarından biri olarak SSCB'nin yer alması Ankara'nın, hem elini rahatlatmış hem de bulunduğu başta NATO olmak üzere Batı ittifaklarına bir mesaj vermesi bakımından bu ziyaret ayrıca bir önem taşımaktadır.

⁵⁵⁵ Gençalp, *agm*, s. 323.

⁵⁵⁶ Özmen, *age*, s. 105.

2.1.2. Başbakan Suat Hayri Ürgüplü'nün SSCB Ziyareti

Türkiye Başbakanı Suat Hayri Ürgüplü ve yanındaki heyetin, 9-16 Ağustos 1965 tarihleri arasında gerçekleştirdiği SSCB ziyareti, iki ülke arasındaki son 33 yılın en önemli olayı sayılmıştır. Ziyaret öncesi Türk kamuoyunda, çeşitli tartışmalar gerçekleşmiş, özellikle muhalif gazetelerde SSCB ile münasebetlerden hiçbir fayda sağlanamayacağı yazılarak Başbakan Ürgüplü'den Moskova ziyaretinin iptal edilmesini istenmiştir. Bu yayın organları ziyaret iptaline sebep olarak Sovyet coğrafyasındaki Türk halkının çektiği zulümleri göstermişlerdir. Bu tartışmalara siyasetçiler de eklenmiş, özellikle halk içindeki milliyetçi tabana oynayan milletvekilleri de bu ziyaretin tehlikeli olacağını vurgulayarak muhalif yayınların yanında yer almışlardır. Türk dış politika uzmanları ise yaşanan tartışmalarda hükümetin çizgisinde yer alarak iki ülke arasındaki işbirliğinin Türkiye'ye ekonomik ve siyasi alanlarda fayda sağlayacağını ileri sürmüşlerdir. Son olarak devletin en tepesindeki isim olan Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ise Ürgüplü'nün yapacağı bu ziyareti, son zamanlarda Moskova'dan gelen önemli diplomatik isimlere karşılık “bir nezaket ziyareti” olarak tanımlamıştır.⁵⁵⁷

SSCB Hükümeti de tarafsız Başbakan Ürgüplü'nün gerçekleştireceği ziyareti, Türkiye'de 16 Ekim 1965 tarihinde yapılacak olan genel seçimlerden önce yapılması için ısrarcı olmuştur. Moskova'nın bu ısrarının altında, son dönemde gelişen Türk-Sovyet münasebetlerinin seçim sonrası belirsiz bir hükümet tarafından bozulma ihtimali olmasıdır. Çünkü İnönü zamanında başlayan Türkiye-SSCB ilişkilerinin geliştirilme çabaları, Ürgüplü zamanında da devam etmiş, hatta iktidar ortağı olmasalar bile Meclis'te grubu bulunan tüm partiler SSCB'nin, gerek son dönemdeki Kıbrıs politikası gerekse ekonomik yardım önerileri sebebiyle iki ülke arasında başlatılan bu münasebetleri iyileştirme sürecinde -bazı noktalarda şerh koymak durumunda kalmasına rağmen- hükümete destek vermişlerdir.⁵⁵⁸

Ürgüplü'nün ziyaret heyetinin özelliklerine bakıldığında, SSCB idarecileriyle siyasi görüşmelerden ziyade iki ülke arasındaki ticari ve iktisadi ilişkilere ağırlık verileceği orta çıkmıştır. Yine de ikili görüşmelerde Kıbrıs konusu da masaya yatırılmış, SSCB Başbakanı Kosygin, Kıbrıs'ta ENOSİS'e karşı olduklarını tekrar vurgulamış ve baskı altında bulunan Ada'daki Türk halkının durumunun düzeltilmesi için yardım seçeneklerini inceleyeceklerini söylemiştir. Ayrıca iki başbakanın görüşmesinden SSCB Hükümeti'nin, Arpaçay üzerinde bir baraj, demir-çelik, votka, traktör, alüminyum fabrikaları ile İzmir'de büyük bir rafineri

⁵⁵⁷ Qasımlı, *age*, s. 162-163.

⁵⁵⁸ Gemuhluoğlu, *age*, s. 438-439

yapması kararı çıkmıştır. İki ülke arasında anlaşmaya varılan bu son karardan sekiz ay sonra Türk uzmanlar heyeti Moskova'ya davet edilmiş ve 1967 yılında Adalet Partisi'nin iktidarında imzalanacak anlaşmanın temeli atılmıştır. Ziyaret sonunda yani 16 Ağustos 1965 tarihinde “*Türk-Sovyet Ortak Bildirisi*” yayınlanmış, özellikle Kıbrıs sorunu ve ekonomik ilişkiler konusunda somut adımların atıldığı görülmüştür.⁵⁵⁹

Bildiride, Kıbrıs ile ilgili olarak Ada'ya yönelik herhangi bir dış müdahalenin durumu daha da kötüleştireceği vurgulanmış, bölgede yaşayan Türk ve Rum cemaatlerinin birbirlerini tanıma ve barış içinde yaşayabilmeleri için çözümün barışçıl yollar içinde aranması gerektiği bir kez daha belirtilmiştir.⁵⁶⁰ Ekonomi alanında, iki ülke arasındaki ticaretin artması amacıyla Türkiye'nin, SSCB'den teknik destek alması, buna karşılık da SSCB'nin Türkiye'de üretilen malları alması kararlaştırılmıştır.⁵⁶¹

Başbakan Ürgüplü'nün 9-17 Ağustos 1965 tarihleri arasında SSCB'ye yaptığı ziyaret, iki ülke arasındaki ilişkilerde siyasi alanın dışında ekonomide de yeni bir ivmelenme kazandırmıştır. Zira bu ziyaret sırasında yapılan görüşmeler sonucunda SSCB'nin kredi yoluyla ve bedeli ihraç ürünlerimizle ödenmek üzere, Türkiye'de endüstriyel tesisler kurması yönünde prensip anlaşmaya varılmış, Ekim 1965'te yapılan genel seçimler sonucunda iktidara gelen Adalet Partisi döneminde, yapılan anlaşmalarla da bu tesislerin inşasına geçilmiştir. Günümüzde de varlığını sürdüren İskenderun'daki demir-çelik sanayi, İzmir'de bulunan Aliğa rafinerisi, Seydişehir alüminyum kompleksi, gibi tesisler bu anlaşma sonucunda yapılmıştır.⁵⁶²

Bu bölümün sonunda, Türkiye'deki Ekim 1965'te yapılan genel seçimlerden bahsetmekte yarar var. Özellikle seçimin yapılacağı tarihe doğru, ülkedeki siyasi hava iyice gerginleşmiş, seçim kampanyasını aşırı komünist karşıtı sloganlar üzerine kuran Adalet Partisi, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'yü komünizm taraftarı olmakla suçlamıştır. Adalet Partisi'ne yakın basın da “*Ruslar isteklerini elde ediyor.*”, “*SSCB'deki Türk halkları sömürülmektedir.*”, “*Türkiye işgal ediliyor.*” gibi ifadelerle Adalet Partisi'nin yaptığı propagandaya güçlü bir kamuoyu altyapısı oluşturmuştur. Adalet Partisi'nin başında ise o dönem Süleyman Demirel vardır. Demirel, İTÜ, İnşaat Mühendisliği Fakültesini bitirdikten sonra ABD'de eğitim almış ve Demokrat Parti döneminde 1954-1960 yılları arasında Devlet

⁵⁵⁹ Karataş, *age*, s. 119; Aziz, “Sovyetlerin Kıbrıs Tutumları”, s. 216; Erdur, *age*, s. 142-143.

⁵⁶⁰ Aziz, “Sovyetlerin Kıbrıs Tutumları”, s. 216.

⁵⁶¹ Erdur, *age*, s. 143.

⁵⁶² Armaoğlu, *age*, s. 416-417.

Su İşleri Genel Müdürlüğü yapmıştır. 27 Mayıs darbesi sonrası bir süre ODTÜ’de öğretim görevlisi olarak yer almış, aynı zamanda ABD menşeli Morrisson şirketinin Ankara temsilciliğini de yapmıştır. Siyasete ise aktif olarak 1961 yılında katılmış, o yıl Adalet Partisi’ne girdikten sonra 1964 yılında parti genel başkanı seçilmiştir. Son olarak Şubat-Ekim 1965 tarihleri arasında ülke yönetimini devralan Ürgüplü hükümetinde koalisyon ortağı olarak başbakan yardımcılığı yapmıştır. Siyasete girdiğinden itibaren iyi yetişmiş, atak ve deneyimli bir görüntü veren Demirel, kendisini sağ tandanslı, ılımlı bir siyasetçi olarak tanımlamıştır.⁵⁶³

11 Şubat 1961’de kurulan Adalet Partisi’nin temelini ve amacını oluşturan en önemli unsur, 27 Mayıs 1960 darbesinin yarattığı mağduriyet ve bu darbeye karşı olanların bir araya getirme isteği olmuştur. Özellikle Demirel’in parti başkanlığı döneminde bu doğrultuda yaptığı konuşmalar büyük etki uyandırmıştır.⁵⁶⁴ Nitekim 10 Ekim 1965 tarihinde yapılan genel seçimlerde Adalet Partisi, geçerli oyların %52,9’unu (4.921.235) alarak TBMM’ye 240 milletvekili göndererek tek başına hükümet kurabilme imkânına sahip olmuştur. Böylelikle Adalet Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi ve Demokrat Parti’den sonra Türk siyasi tarihinde tek başına iktidar olabilen üçüncü parti konumuna da sahip olmuştur.⁵⁶⁵

2.1.3 SSCB Başbakanı Kosygin’in Türkiye Ziyareti

Ekim 1965’te yapılan seçimler sonrasında 12 Mart 1971’e kadar sürecek olan iktidarında Demirel, bu süre boyunca muhalefetteki Cumhuriyet Halk Partisi’ni komünizm taraftarı olmakla suçlamış, yaptığı açıklamalarda da seçim zaferini anti-komünist çizgide olmalarına bağlamıştır. İç siyasette kullanılan ve Moskova’yı rahatsız edecek bu söylemlere rağmen Demirel Hükümeti dış politikada, SSCB Hükümetleri ile iyi komşuluk ve iktisadi alanda karşılıklı kazanımlar temelinde münasebetler kurmayı tercih etmiştir.⁵⁶⁶

Seçimler sonrası kurulan Demirel Hükümeti, sunduğu programın dış politika kısmında SSCB ile olan ilişkilerde herhangi bir değişim olmayacağını şu sözlerle belirtmiştir:⁵⁶⁷

“...Bağımsızlığa ve toprak bütünlüğüne saygı, hak eşitliği ve âdemi müdahale prensipleri dairesinde komşu devletlerle iyi geçinmek, işbirliğini geliştirmek, bölgemizde gerginliğe ve ihtilaflara yol açacak durumları önlemek dış siyasetimizde önem atfettiğimiz umdelerdir. Bu prensipler dairesinde komşumuz

⁵⁶³ Qasımlı, *age*, s. 175.

⁵⁶⁴ Alğur, *age*, s. 73-74

⁵⁶⁵ <https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>

Erişim Tarihi: (30.08.2020).

⁵⁶⁶ Gençalp, *agm*, s. 323.

⁵⁶⁷ Alğur, *age*, s. 121-122.

Sovyetler Birliği ile iyi komşuluk münasebetleri idame ettirmek arzusunu Türkiye daima beslemiştir. Bu itibarla, iki memleket arasındaki münasebetlerdeki büyük gelişmeyi memnurlukla kaydediyoruz.”

Yine de Başbakan Demirel, SSCB ile olan ilişkilerde temkinli olmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Başbakan Ürgüplü zamanında iki ülke arasında imzalanan kültürel işbirliği anlaşmasının onaylanmasını geciktirmiş, SSCB’den petrol alınmasına karşı çıkmıştır. Lakin bu adımlara rağmen iki ülke arasındaki ilişkilerin, bir adım daha geliştirilmesi Başbakan Demirel ve Adalet Partisi iktidarı boyunca dışişleri bakanı olarak koltukta oturan İhsan Sabri Çağlayangil zamanında olmuştur.⁵⁶⁸

Adalet Partisi’nin iktidarında da karşılık ziyaretler devam etmiş, Başbakan Kosygin’in 20 Aralık 1966’da yaptığı ziyaret öncesinde, diplomatik olarak düşük düzeyde Ankara-Moskova arasında bir hat oluşturulmuştur. İlk olarak Ekim 1965 seçimleri öncesi Eylül ayında SSCB’den bir heyet, daha önce anlaşmaya varılan ticari konularla ilgili Ankara’ya gelmiş ve dönemin Türk idarecileri ile görüşmeler yapmıştır. Seçimin ardından ise bu görüşmeler bir neticeye bağlanarak 12 Kasım’da bir Ön-Protokol, 7 Aralık’ta da bir Ön-Antlaşma imzalanmıştır. Ayrıca 24 Kasım Arpaçay Barajı yapımı için bir antlaşma daha imzalanmıştır. İkili görüşmelerde, SSCB’den Türkiye’ye araba, yedek parça ve yapılan tesislere teknik yardım yapılması da gündeme gelmiş ve anlaşmaya varılmıştır.⁵⁶⁹

Türkiye’den ise TBMM Başkanı Ferruh Bozbeyli Moskova’ya gitmiş ve 27 Temmuz 1966 tarihinde SSCB Yüksek Sovyeti’nde bir konuşma yapmış ve burada konuşma yapan ilk Türk devlet adamı olma unvanını elde etmiştir. TBMM Başkanı Bozbeyli’nin Moskova ziyareti esnasında SSCB ekonomistlerinden oluşan bir heyet, Ürgüplü’nün SSCB ziyareti esnasında anlaşmaya varılan SSCB tesisleri ile ilgili araştırma yapmak üzere Türkiye’ye gelmiştir. 23 Ağustos 1966’da da SSCB Dış Ticaret Bakanı Patoliçev, iki ülke arasındaki ticari konuları görüşmek için Türkiye’yi ziyaret etmiştir. Patoliçev, Türkiye’de ticaret, enerji, maliye ve dışişleri bakanlarıyla görüşmeler yapmış, iki ülke arasındaki ticaret hacminin artması için mevcut projelerin artırılmasını teklif etmiş, Türk idarecileri de bu teklifi olumlu karşılamıştır.⁵⁷⁰ Başbakan Kosygin’in ziyaretinden önce SSCB’den Türkiye’ye yapılan son resmi gezi, SSCB Dışişleri Bakan Yardımcılarından V. S. Semenov tarafından yapılmıştır.

⁵⁶⁸ Tellal, “1960-1980 SSCB’yle İlişkiler”, s. 777.

⁵⁶⁹ Gönübol, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 526; Qasımlı, *age*, s. 176.

⁵⁷⁰ Erdur, *age*, s. 145.

Semenov, Ankara’da verdiği demeçte “Sovyetler Birliği ile Türkiye arasındaki iyi komşuluk münasebetlerinin inkişaf ve takviyesi, iki memleket halkının menfaatlerine uygundur ve dünya barışı için faydalıdır. İki ülke arasındaki temaslar, normal ve muntazam bir şekilde cereyan etmektedir.” sözleriyle iki ülke münasebetlerindeki son durumu açıklamıştır.⁵⁷¹ Türkiye’den ise Devlet Bakanı Kamil Ocak’ın başkanlığındaki üç kişilik heyet, SSCB Spor Kulüpleri ve Spor Teşkilatlarının daveti üzerine 13 Aralık 1965 tarihinde SSCB’ye resmi bir gezi düzenlemiştir. Kamil Ocak ve yanındakiler, Moskova’da iki ülke arasındaki sportif ilişkilerin geliştirilmesi konusunda bir dizi görüşmelerde bulunmuştur.⁵⁷²

Diplomatik olarak düşük düzeyde gerçekleştirilen karşılıklı ziyaretlerin ardından sırada SSCB Başbakanı A. N. Kosygin’in 20-27 Aralık 1966 tarihleri arasında gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretine gelmiştir. Bu ziyaret, SSCB’nin Türkiye’ye başbakan düzeyinde gerçekleştirdiği ilk resmi ziyaret olması yönünden ayrı bir önem taşımaktadır. Aslında Başbakan Kosygin’in ziyaretinin 24 Kasım 1966’da başlaması planlanmış, lakin Türk idarecilerinin talebi doğrultusunda bu ziyaret, Aralık ayına ertelenmiştir.⁵⁷³

Başbakan Kosygin’in ziyareti; Türkiye-SSCB ilişkilerinin iyi komşuluk çerçevesi içinde yürütülmesi, Kıbrıs sorunu ve Ekonomi alanında karşılıklı ilişkinin geliştirilmesi gibi çok önemli üç konunun netliğe kavuşturulması bakımından ayrıca bir dikkat gerektirmiştir. Her ne kadar bu konular hakkında daha önceden çeşitli açıklamalar yapılmışsa da Batı-Doğu çekişmesinin hararetli bir şekilde devam ettiği bir dönemde Doğu Bloku’nun hamisi bir ülkenin başbakanı nezdinde bu üç konu daha da açıklığa kavuşmuş olacaktı. Özellikle son dönemde Kıbrıs’a gönderildiği iddia edilen Çekoslovakya silahları konusu göz önünde bulundurulduğunda, Moskova’nın Kıbrıs konusundaki Ankara’ya yakın olan düşüncelerinin değişip değişmediği açısından Kosygin’in ziyareti daha da önemli hale gelmiştir.⁵⁷⁴

Kosygin, 20 Aralık’ta Türkiye geldikten sonra Başbakan Demirel, ikili görüşmeler başlamadan önce bir konuşma yapmış ve “Türkiye Hükümeti ve Türk Milleti Sovyetler Birliği ile iyi komşuluk ilişkilerinin gelişmesini samimi olarak arzu etmektedir.”⁵⁷⁵ ifadesiyle temennilerini dile getirirken Kosygin de dostluk ve iyi niyete vurgu yaparak açıkladığı ziyaretinin sebebine ek olarak “Son yıllarda iki ülke arasında meydana gelen gelişmeyi

⁵⁷¹ Gönübol, Kürkcüoğlu, *agm*, s. 526.

⁵⁷² Qasımlı, *age*, s. 178-179.

⁵⁷³ Ebru Gençalp, “Sovyet Başbakanı Kosygin’in Türkiye Ziyaretinin Basında Değerlendirilmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, Ankara 2019, s. 63.

⁵⁷⁴ Aziz, “Sovyetlerin Kıbrıs Tutumları”, s. 223-224.

⁵⁷⁵ Özmen, *age*, s. 107.

kuvvetlendirmek için buraya geldik.” diyerek Türk kamuoyuna Demirel’in temennisini güçlendiren bir mesaj vermiştir.⁵⁷⁶

Yapılan görüşmelerde Kıbrıs konusu yine ön plana çıkmış, SSCB Başbakanı Kosygin, Ada ile ilgili daha önceki açıklamaları doğrular nitelikte konuşarak bu konuda, Türkiye’ye yakın durduklarının bir kez daha altını çizmiştir. Kosygin, Ada’daki Rum örgütlerin eline geçen Çekoslovak silahları ilgili de üzgün olduklarını, lakin bundan Moskova’nın sorumlu tutulamayacağını ifade etmiştir. Kıbrıs konusu, görüşmeler sonunda yayınlanan ortak bildiriye de yer almış, iki taraf da 4 Mart 1964 tarihli Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararına atıfta bulunarak Kıbrıs’ta, durumun kötüleşmesine yol açacak hareketlerden kaçınılması konusunda görüş birliğinde olduklarını bir kez daha deklare etmişlerdir. Sonuçta Kosygin’in ikili görüşmeleri ve yayınlanan ortak bildiri, Ankara’ya SSCB’nin bu konuda herhangi bir görüş değişikliği içerisinde olmadığını göstermiş ve Türk idarecilerini memnun etmiştir.⁵⁷⁷

Görüşmelerde Kıbrıs haricinde Vietnam, Doğu Almanya ve Filistin gibi uluslararası meseleler de ele alınmış Kosygin, Vietnam konusunda bir yandan ABD’yi eleştirirken bir yandan da Türk askerinin olaya dahil olmasından duyduğu üzüntüyü belirtmiştir. Başbakan Demirel de Kosygin’in bu açıklaması üzerine Vietnam’da Türk askerinin bulunmadığını söyleyerek mevkidaşını rahatlatmıştır. Kosygin, güncel olarak devam eden Arap-İsrail çekişmesinde, İsrail’in yayılmacı politikasının petrol ile ilgili olduğunu belirtmiş ve Moskova’nın bu durumunu onaylamadığını dile getirmiştir. Kosygin, eleştirilerine Türkiye’deki NATO üslerini de katmış, bunların barış ortamını tehdit ettiğini söylemiş, Başbakan Demirel, kendilerine gelen bu eleştiri üzerine NATO’nun, bir savunma paktı olduğunu hatırlatarak Türkiye’nin barıştan yana olduğunu söylemiştir. Son olarak Başbakan Demirel, Türkiye-SSCB ilişkilerinin Atatürk ve Lenin zamanında sağlam temellere oturtulduğunu belirtmiş, Kosygin de iki taraf arasında bir görüş ayrılığı olmadığını ve SSCB’nin Türkiye’den herhangi bir toprak talebinin bulunmadığını ifade etmiş, Türkiye’de kurulması planlanan üçüncü demir-çelik fabrikasının kurulması için de yardım teklifinde bulunmuştur. Kosygin, görüşmelerin sonunda dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’ı da SSCB’ye davet etmiştir.⁵⁷⁸

⁵⁷⁶ Gençalp, “Türk Basınında İkili Ziyaretler Boyutunda Türk-Sovyet İlişkileri (1965-1980)”, s. 324.

⁵⁷⁷ Aziz, “Sovyetlerin Kıbrıs Tutumları”, s. 224-225.

⁵⁷⁸ Gençalp, “Sovyet Başbakanı Kosygin’in Türkiye Ziyaretinin Basında Değerlendirilmesi”, s. 64-65; Erdur, *age*, s. 146.

SSCB Başbakanı Kosygin'in Türkiye ziyareti, iki ülke kamuoyunda olumlu karşılanmış, SSCB basınında Tass, İzvestia, APN ve Pravda gazetelerinde bu ziyaret, yapılan görüşmeler ve sonunda yayınlanan ortak bildiri için müspet yazılar kaleme alınmıştır. Türk basını da Ruslar gibi bu ziyarete oldukça geniş yer ayırmış, yapılan görüşmeler ve ortak bildiri genel olarak olumlu karşılanmıştır. Hükümet ve muhalefet de bu ziyaret ile ilgili pozitif bir duruş sergilemiş, Başbakan Demirel Bayram gazetesine verdiği demeçte, *"Kosygin'in ziyareti bizim bakımımızdan olumlu olmuştur. Tebliğde, Sovyet Rusya'nın eski tutumu teyit etmesini memnuniyet verici bir husus olarak karşılıyoruz."* demiştir. Muhalefetteki CHP Lideri İsmet İnönü de konu ile ilgili *"Kosygin'in ziyareti karşılıklı itimadı getirmiştir. Bu da büyük kazançtır."* ifadesiyle ziyaretten duyduğu memnuniyeti aktarmıştır.⁵⁷⁹

Diğer bir taraftan bakıldığında Kosygin'in ziyareti, iki ülke arasındaki ekonomik, teknik ve siyasi işbirliğinin artmasına yardımcı olmuştur. SSCB açısından Türkiye'yi aracı olarak kullanarak Doğu-Batı yakınlaşmasını sağlaması ve Soğuk Savaş'ın biraz olsun soğumasına yardımcı olması bakımından önemli bir kazanç olarak yer almıştır. Türkiye ise bu ziyaretle komşu ile bağlarını kuvvetlendirerek üyesi olduğu NATO teşkilatına bir denge unsuru yakalamış, ayrıca ticari ve iktisadi olarak sadece Batılı müttefiklerine muhtaç kalmayacağını göstermesi bakımından bir başarı elde etmiştir.

2.1.4. Başbakan Süleyman Demirel'in SSCB Gezisi

Türkiye-SSCB arasındaki ziyaret trafiği 1967 senesinde de devam etmiş, Başbakan Demirel'in Kosygin'in ziyaretine iade-i ziyaret amacıyla aynı senenin sonbaharında, SSCB'ye resmi gezi planlanmıştır. Geziden önce iki ülke arasında özellikle ekonomik alandaki işbirliği, daha esaslı bir duruma dönüşmüş 25 Mart 1967 tarihinde Moskova'da bazı sınaî tesisler kurulması için Sovyetler Birliği tarafından Türkiye'ye teslim edilecek teçhizat ve malzeme ile sağlanacak teknik hizmetlere ve bunlarla ilgili ödeme şartlarına dair bir anlaşma imzalanmıştır. Kosygin'in ziyareti esnasında da görüşülen bu konuda alınan netice sonrasında İskenderun'da Demir-Çelik Fabrikası'nın kuruluş esasları, yatırım planı ve SSCB'den alınacak kredi tutarı gibi hususlar belirlenmiştir. Fabrikanın açılışı ise 1975 yılında SSCB Başbakanı Kosygin'in ikinci Türkiye ziyareti sırasında gerçekleşecektir.⁵⁸⁰

Türk-Sovyet ilişkilerinde güçlenerek devam eden münasebetler Başbakan Süleyman Demirel'in 19 – 28 Eylül 1967 tarihleri arasında SSCB'yi ziyareti ile devam etmiştir.⁵⁸¹

⁵⁷⁹ Aziz, "Sovyetlerin Kıbrıs Tutumları", s. 226.

⁵⁸⁰ Gençalp, "Sovyet Başbakanı Kosygin'in Türkiye Ziyaretinin Basında Değerlendirilmesi", s. 65.

⁵⁸¹ Karataş, *age*, s. 188.

Demirel'in başkanlık ettiği Türk heyetinde Dışışleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Hasan Esat Işık ve bazı bürokratlar da yer almıştır. Yapılan görüşmelerde Kıbrıs, iki ülke arasındaki iktisadi ve ticari ilişkileri, uluslararası gündemde sıcaklığını koruyan Vietnam ve dünya siyasetinin diğer meseleleri tartışılmıştır. Demirel, ziyaret esnasında mevkidaşı Kosygin'in yanı sıra SSCB Yüksek Şurası Prezidyum Başkanı Podgorny ile de bir görüşme yapmıştır.⁵⁸²

Görüşmelerde iki başbakan da iki ülkenin iç işlerine müdahale etmeme, toprak bütünlüğü ve bağımsızlık gibi konularda, son zamanlarda gelişen iyi komşuluk ilişkilerinden dolayı duydukları memnuniyeti dile getirmiş, bunun da somut olarak sonuçlara yansıdığına altını çizmişlerdir. İktisadi alanda son dönemde iki ülke arasındaki ticaret hacminin bir hayli arttığı belirtilerek bunun daha da artırılmasının artık bir gereklilik olduğunu vurgulanmıştır.⁵⁸³ Ziyaretin önemli gündem maddesi olan Kıbrıs konusunda ise ziyaret sonunda yayınlanan ortak bildiride şöyle denilmiştir: *“(Hükümet Başkanları) Doğu Akdeniz'in bu bölgesindeki durumu gerçekleştirmek ve Kıbrıs Devletinin bağımsızlığına son vermek teşebbüslerinin arz ettiği tehlikenin ciddiyetini belirtmişlerdir. Hükümet Başkanları Kıbrıs meselesinin, Kıbrıs Devletinin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün muhafazası esasına istinaden Türk ve Rum milli cemaatlerinin kanuni haklarını ve menfaatlerini ve güvenlik ve karşılıklı itimat içinde yaşamalarını sağlayacak şekilde barışçı yollarla halledilmesi gerektiğini beyan etmişlerdir.”* Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Moskova, bir yandan ENOSİS düşüncesine karşı çıkarak hem Ada'nın bağımsızlığını korumuş hem de Türkiye'yi yanında tutmaya çalışırken bir yandan da Ankara'nın Ada'ya yönelik bir çıkarma yapmasına engel olmaya çalışmıştır. Kuşkusuz ki Kıbrıs'taki taraflar arası düşük yoğunluklu çatışma, Kıbrıs'ın bağımsız fakat zayıf bir şekilde siyasi hayatını sürmesine neden oluyor, bu da SSCB Hükümeti açısından en yararlı senaryo haline geliyordu.⁵⁸⁴

Ortak bildiride, Kıbrıs haricinde dünyada yaşanan diğer konular da yer almış, ilk olarak uluslararası barışın korunması, özellikle nükleer silahların yayılması konusunun içine alındığı silahsızlanma ile ilgili iki taraf arasında görüş birliği olduğu belirtilmiştir. Daha sonra gündemde sıcaklığını koruyan Arap-İsrail çatışması ve Vietnam'ın durumuyla ilgili olarak da görüşler ifade edilmiş, Arap-İsrail meselesine dair İsrail devletinin aşırı kuvvet kullanımının ve arazi işgallerinin kabul edilemeyeceği ve İsrail kuvvetlerinin derhal işgal ettiği bölgeden

⁵⁸² Erdur, *age*, s. 147.

⁵⁸³ Qasımlı, *age*, s. 280.

⁵⁸⁴ Gönlübol, Kürkcüoğlu, *agm*, s. 527.

çekilmesinin gerekliliği dile getirilmiştir. Vietnam içinse iki Başbakan da duydukları endişeyi söylemiş ve sorunun çözümünün Vietnam hakkında olduğu vurgulanarak “self-determination” ilkesinin bu ülkede uygulanmasını istemişlerdir.⁵⁸⁵

Başbakan Demirel’in SSCB ziyareti, iki ülke münasebetlerini daha iyi bir düzeye getirdiği gözlenmiş, Başbakan Demirel de bu durumu şu sözleriyle onaylamıştır: “...Türkiye Sovyetler Birliği ile ilişkilerini geliştirmekte sakınca değil, fayda gördüğünü; dış politikanın hislere ve husumetlere değil, akılcılık esaslarına dayanacağını açıkça belirtmekle Sovyetler ile yakınlaşma politikasını samimiyetle benimsediğini ortaya koymuştur.”⁵⁸⁶ Demirel ayrıca SSCB ziyaretinin, Türk-Sovyet ilişkilerindeki son düşmanlık kalıntılarını da yok ettiğini sözlerine eklemiştir.⁵⁸⁷

Demirel’in SSCB gezisi, Türk kamuoyunda ve basında da olumlu karşılanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk dönemi dışişleri bakanlarından Tefik Rüştü Aras, Sovyet gazetecilerine bu gezi ilgili yaptığı açıklamada, “SSCB ile Türkiye arasında yakın komşuluk siyaseti şimdi gelişmekte, bu ilişkiler de yalnızca iki topluma değil, dünya genelinde barışa hizmet etmektedir.” Sözleriyle bu ziyaretin yararından bahsederken İstanbul Ticaret Odası Başkanı Behçet Osman Ağaoğlu ise şunları söylemiştir: “İki ülke arasındaki ticarî ve ekonomik ilişkileri geliştirmek için geniş imkânlar vardır. İki ülke arasındaki ilişkilerde dostluk atmosferinin oluşması, bu ilişkileri pekiştirmek için yeni ortam hazırlamıştır.” Olumlu görüşlerin yanı sıra iki ülke arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinden rahatsız olan çevrelerde yaptıkları açıklama ve yayınlarla boş durmamıştır. “Son Havadis” ve “Yeni İstanbul” gazetelerinde, bu ziyaretin üzerine gölge düşüren yazılar çıkarken bu gezideki heyette yer alan bazı üst düzey yöneticiler de Türkiye’ye döndükten sonra, komünizm karşıtı beyanlar vererek basının doldurduğu yer almış ve bu popülist söylemde yerlerini almışlardır. Yine de iki ülke arasındaki ilişkileri baltalama çabalarına rağmen Türkiye-SSCB arasındaki ilişkiler, gelişmeye devam etmiştir. Türk Hükümeti, Batı Bloku ile ilişkilerini soğutmadan devam ettirirken SSCB ile de bir şekilde iyi komşuluk ilişkisini sürdürmeyi başarmıştır.⁵⁸⁸

2.1.5. Bu Dönemde Türkiye-SSCB Arasındaki Diğer Diplomatik Ziyaretler

İki ülkenin Başbakanları Kosygin ve Demirel’in karşılıklı ziyaretleri sonrası, Türkiye-SSCB arasındaki diplomatik ziyaretler rutine binmiş, 1968 yılıyla birlikte bu ziyaretler

⁵⁸⁵ Karataş, *age*, s. 189.

⁵⁸⁶ Alğur, *age*, s. 127.

⁵⁸⁷ Karataş, *age*, s. 191.

⁵⁸⁸ Qasımlı, *age*, s. 294-295.

silsilesi hız kesmeden devam etmiştir. Bu yıl içindeki ilk resmi geziyi SSCB Yüksek Sovyet Başkanı Spiridonov 2 Nisan 1968’de Türkiye’ye yapmıştır. Bu ziyaret sırasında kültürel ve bilimsel temaslarda bulunan Spiridonov, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay ve Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil ile de görüşmüştür. Spiridonov’un ziyaretini Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil’in 8 Temmuz 1968’deki SSCB gezisi izlemiştir. Çağlayangil’i burada mevkidaşı Gromiko kabul etmiş, yapılan görüşmelerde Çağlayangil’e Türkiye’deki ABD üsleri sorulmuş, o da NATO üyesi olmanın getirdiği yükümlülük gereği bu üslerin varlığının devam ettiğini, lakin bunların SSCB’ye karşı olmadığını belirtmiştir. Kendisine sorulan üs sorularının üzerine Çağlayangil de Gromiko’ya, Türkiye’nin komşusu Suriye’deki SSCB radar istasyonlarını sormuş, Gromiko da Türk mevkidaşının verdiği cevaba benzer bir şekilde SSCB askeri güçlerinin Türkiye’ye karşı olmadığını söylemiştir. Bakan Çağlayangil, Gromiko’dan sonra SSCB Başbakanı Kosygin ile de ekonomi ağırlıklı bir görüşme yapmış, görüşme sonunda iki taraf da iki ülke arasındaki projelerinin hayata geçirilmesinden yana görüş birliğine varmışlardır.⁵⁸⁹

Bu arada Türkiye-SSCB arasında karşılıklı gerçekleştirilen bu ziyaretler, iktisadi ve ticari alandaki ilişkilerde de ilerleme sağlamıştır. Bu bağlamda iki ülke arasında, 19 Nisan 1968 tarihinde İstanbul-Moskova Aktarmasız Yataklı Vagon Antlaşması, 7 Mayıs 1968 tarihinde Üçüncü Demir-Çelik Ön Proje Antlaşması, 19 Haziran 1968 tarihinde Arpaçay Barajı ile ilgili Türkiye-SSCB Protokolü, 10 Ekim 1969 tarihinde ise SSCB tarafından İskenderun’da inşa edilecek demir ve çelik tesisleriyle ilgili anlaşma imzalanmıştır.⁵⁹⁰

Tüm bu olumlu adımlara karşın bu dönemde, iki ülke arasındaki güzel havayı bozan tek gelişme, Ağustos 1968’de SSCB’nin Çekoslovakya’ya müdahalesi olmuştur. Bu müdahalenin ardından Cumhuriyet Senatosu Başkanı Şevki Atasagun ve yanındaki heyet, Moskova ziyaretini ertelemiştir. Türk Hükümeti de komşusunun Soğuk Savaş’ın ilk yıllarındakine benzer bir hamle yapmasının ardından tedbirleri artırmış, bu doğrultuda Akdeniz’de oluşturulacak “çok taraflı güç” projesine katılmayı ve 3 Temmuz 1969’da da ABD ile ortak komutanlık altında “Savunma İşbirliği Anlaşması” imzalamayı kabul etmiştir. Komşusuna yönelik tedbirleri artıran Türkiye, yine de 1960’ların ortasından itibaren iyi yönde devam eden münasebetlerin tamamen kesilmesini istememiş, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, 12-21 Kasım 1969 tarihleri arasında SSCB’yi ziyaret etmiştir.⁵⁹¹

⁵⁸⁹ Erdur, *age*, s. 147-148.

⁵⁹⁰ Gönlübol, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 527.

⁵⁹¹ Tellal, “1960-1980 SSCB’yle İlişkiler”, s. 778.

Cumhurbaşkanı'nın SSCB ziyaretinden önce Türkiye'de genel seçimler yapılmış, 1965 seçimlerinde iktidara gelen Adalet Partisi, 12 Ekim 1969 seçimlerinde de geçerli oyların %46,6'sını alarak TBMM'ye 256 milletvekili göndermiş ve hükümetteki tek başına iktidar olma konumunu devam etmiştir. Seçimlerde %27,4 oy oranına sahip olarak TBMM'ye 143 milletvekili gönderebilen Cumhuriyet Halk Partisi de yine ana muhalefet rolünü üstlenmiştir.⁵⁹²

Konumuza dönersek Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın 12-21 Kasım 1961 tarihleri arasında yaptığı ve Türk basınında geniş yankı bulan SSCB ziyareti, Türkiye'nin kuruluşundan itibaren devlet başkanı nezdinde SSCB'ye gerçekleştirdiği ilk ziyaret olması bakımından tarihi bir anlam taşımıştır. SSCB Yüksek Şurası Prezidyum Başkanı Podgorny'nin daveti üzerine Sovyet topraklarına ziyarete giden Cumhurbaşkanı Sunay'a bu ziyarette eşi ve yeni seçilen hükümette yine dışişleri bakanı olarak görevine devam eden İhsan Sabri Çağlayangil'in de bulunduğu 36 kişi eşlik etmiştir. Cumhurbaşkanı Sunay, bu tarihi ziyaretten önce gazetecilere verdiği *“Devlet Başkanı seviyesinde ilk defa gerçekleşen bu ziyaretimin gelişmekte bulunan iyi komşuluk ilişkilerimize yararlı olacağını ümit ediyorum.”* demiştir.⁵⁹³

Sunay, ziyareti boyunca SSCB Yüksek Şurası Prezidyum Başkanı Podgorny, Başbakan Kosygin, Dışişleri Bakanı Gromiko ve aslında programdaki planda yer almamasına rağmen SSCB lideri Brejnev ile görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerde; iki ülke arasındaki münasebetler, son dönemde tansiyonun yine arttığı Kıbrıs meselesi, Avrupa'nın güvenliği, Orta Doğu, gündemdeki tazeliğini koruyan Vietnam ve dünya siyasetindeki diğer meseleler üzerinde durulmuştur. Türkiye-SSCB arasındaki ilişkiler gündeme geldiğinde, iki tarafın herhangi bir konuda işbirliği yapmaktan kaçınmadığı vurgulanmış, iktisadi ve teknoloji alanlarındaki işbirliği için büyük imkanların varlığı belirtilmiştir. Kıbrıs meselesine gelindiğinde SSCB'nin son dönemdeki tutumunun devam etmesi, Cumhurbaşkanı Sunay tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Uluslararası meseleler gündeme geldiğinde ilk olarak Avrupa'da gerilimin azaltılması için iki tarafın üzerlerine düşen görevleri yapmaları kararlaştırılmış, Orta Doğu'da İsrail'in işgal ettiği topraklardan çekilmesinin gerekliliği, daha önceki diplomatik ziyaretlerde olduğu gibi bir kez daha vurgulanmıştır. Vietnam gündeminde iki taraf da savaşın derhal durdurulması taraftarı olduklarını dile getirirken bu meselede

⁵⁹² <https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>

Erişim Tarihi: (08.09.2020).

⁵⁹³ Gençalp, “Türk Basınında İkili Ziyaretler Boyutunda Türk-Sovyet İlişkileri (1965-1980)”, s. 330.

Sovyet idarecileri Cumhurbaşkanı Sunay'dan, Türkiye'nin NATO müttefiki olması sıfatıyla ABD ile iletişime geçerek bu konuda daha fazla çaba göstermesini istemişlerdir. Sunay da Vietnam savaşının durdurulması için elinden geleni yapacağı konusunda söz vermiştir.⁵⁹⁴

İki taraf arasındaki resmi görüşmeler, son derece olumlu bir havada gerçekleşmiş, Dışişleri Bakanı Çağlayangil de bu durumu onaylayan şu açıklamayı yapmıştır: *“Durum çok enteresan. Rutin bir görüşme olacağını bekliyorduk. Oysa adamlar beklediğimizden çok daha ileri konuşmalar yapıyorlar, tekliflerde bulunuyorlar. Her alanda ilişkilerimizi vardığı noktada dondurmayıp, daha geliştirmek, daha ileri götürmek istiyorlar.”*⁵⁹⁵

Cumhurbaşkanı Sunay başkanlığındaki Türk heyeti, Sovyet idarecileri ile yaptıkları görüşmelerden sonra gezi kapsamında SSCB'nin diğer şehirlerinden Leningrad, Kiev, Tiflis ve Bakü'ye de ziyaretlerde bulunarak geziyi tamamlamıştır. Gittiği yerlerde Türk heyeti, büyük tezahürat ve yüksek konukseverlikle karşılanmış, Cumhurbaşkanı Sunay, ayrıca ziyaret edilen diğer şehirlerin idarecileri ile de çeşitli görüşmeler yapmıştır. Cumhurbaşkanı Sunay, Türkiye'ye dönüşte gazetecilere gezi ile ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır:⁵⁹⁶

“Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkilerinin genel seyri göz önüne alınarak bugün iki ülke arasındaki münasebetlerin ulaştığı ortamı her iki ülkenin yararına olarak vasıflandırmak gerekir. Sovyetler Birliği'ne yaptığım ziyaretin ilişkilerimizin geleceği yönünden iyi ve olumlu geçtiğine inanıyorum.”

Cumhurbaşkanı Sunay'ın on gün süren ziyareti, 21 Kasım 1969 tarihinde yayınlanan ortak bildiri ile sona ermiş, bildiride başta Kıbrıs olmak üzere diğer konularda iki tarafın da bir görüş birliği içinde oldukları belirtilmiştir. Bu bağlamda Türkiye-SSCB münasebetleri, geçmişte yaşanan bunalımlı zamanların sona erdiğini, yeni bir gelişim devrinin başlangıç aşamasında olduğunu göstermiştir.⁵⁹⁷ Bu yeni aşama, özellikle iktisadi alanda etkisini hemen göstermiş, SSCB Hükümeti Türkiye'ye, İskenderun'da inşa edilmekte olan demir-çelik fabrikası için 113,7 milyon dolar kredi vermiştir. Bu yardım haricinde Türkiye-SSCB arasındaki ticaretin gelişimi rakamlara da yansımış Türk-Sovyet ticaret hacmi 1969 yılında 74,8 milyon dolar iken, 1970'te 84 milyon dolara yükselmiştir.⁵⁹⁸ Bu dönemdeki son önemli

⁵⁹⁴ Qasımlı, *age*, s. 321-335.

⁵⁹⁵ Milliyet, 16 Kasım 1969.

⁵⁹⁶ Gençalp, “Türk Basınında İkili Ziyaretler Boyutunda Türk-Sovyet İlişkileri (1965-1980)”, s. 330-331.

⁵⁹⁷ Aziz, “Sovyetlerin Kıbrıs Tutumları”, s. 240; Qasımlı, *age*, s. 338.

⁵⁹⁸ Erdur, *age*, s. 149.

ziyareti ise SSCB Dışışleri Bakan Yardımcısı Vladimir M. Vinogradov gerçekleştirmiş, 16-23 Mayıs 1970 tarihleri arasında Türkiye’yi ziyaret etmiştir.⁵⁹⁹

2.2. 1967 Kıbrıs Bunalımı

Kıbrıs’ta 1964 yılının sonuna doğru sorunun tüm tarafları arasındaki tansiyon düşmüş ve Ada’da tekrardan bir sükûnet dönemi başlamıştı. Lakin 1965 yılı ile birlikte özellikle Türkiye ve Yunanistan iç siyasetinde yaşanan gelişmeler, Kıbrıs’ta tekrardan olayların başlamasına neden olmuştur.

Türkiye’de ve Yunanistan’da Kıbrıs meselesinde bir türlü orta yolu bulamayan iki Başbakan İnönü ve Papandreu Hükümetleri, 1965 yılı içinde yapılan genel seçimler sonucunda koltuklarını kaybetmiş, yerlerine ise özellikle Washington tarafından desteklenen Demirel ile Stefanopulos Hükümetleri gelmişti. Çeşitli komplolar sonucunda iktidardan uzaklaştırılıp Papandreu Hükümeti’nin yerine getirilen Stefanopulos, kendisi gibi sağ tandanslı ve krala bağlı partilerden oluşan bir koalisyon hükümeti kurmuştu. Yalnız yeteri kadar halk desteği sağlayamayan bu hükümetin ve hükümeti destekleyen kralın, meşrutiyetini koruyabilmesinin tek koşulu ABD’den alınacak ekonomik ve siyasal destekti. Türkiye’de ise tek başına iktidarda yer alan Adalet Partisi lideri ve aynı zamanda Başbakan olan Demirel Hükümeti’nin tek hedefi, iktisadi alanda kalkınma sürecini başlatmaktı. Aynı Yunan idarecileri gibi Türk idarecilerinin de bu hedefe ulaşması için gereken dış yatırımı ülkeye çekmek ve kredileri artırmanın koşulu Washington’dan geçmekteydi. Bu doğrultuda ABD’den gelen destekle siyasete atılan Süleyman Demirel’in, siyasi ve iktisadi olarak ABD yönetimini karşısına almak istemeyeceği açıktı.⁶⁰⁰

Kıbrıs özeline dönersek, 1967 bunalımına giden yolun taşları 1964 yılının sonlarına doğru yaşanan gelişmelerle döşenmiştir. Londra Konferansı’nın, Ada’daki iki taraf açısından da başarısız olarak addedilmesinin ardından, iki grup içindeki “*radikal*” unsurların daha etkin bir rolde yer almalarını sağlamıştır.⁶⁰¹ Bu arada 17 Aralık 1965 tarihli BM Genel Kurulu Siyasi Komisyonu’nda Kıbrıs ile ilgili yapılan oylama sonucunda, 1960 yılında Türkiye, Yunanistan ve İngiltere arasında imzalanan ve Kıbrıs’ı “*egemen ve bağımsız*” bir devlet olarak kabul eden Garanti Anlaşması’nı hiçe sayan bir karar kabul edilmiştir. Yunanistan ve Kıbrıs Rum tarafına da siyasi açıdan fazla bir şey kazandırmayan karara göre Kıbrıs’a

⁵⁹⁹ Gönübol, Kürkçüoğlu, *agm*, s. 528.

⁶⁰⁰ Elif Uzun Sümercan, *I. Dönem Demirel Hükümeti’nin Siyasi Faaliyetleri (1965-1969)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 126-127.

⁶⁰¹ Fırat, “1960-1980 Yunanistan’la İlişkiler”, s. 736.

dışarıdan müdahale hakkı kaldırılmış, yani Türkiye'nin, garantör devlet olarak Ada'daki Türk cemaatini koruma hakkı elinden alınmıştır. Ayrıca oylama sırasında Libya hariç diğer Arap ülkelerinin Türkiye'yi desteklemesi, Türk dış politikasını derinden etkilemiş ve Türk Hükümeti, Kıbrıs gibi haklı saydığı bir davada NATO ve özellikle de ABD tarafından nasıl yalnız bırakıldığını görerek NATO ve Batı'ya karşı izlediği mevcut politikayı sorgulamaya başlamıştır. Nitekim dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel de konu ile ilgili bir açıklama yapmış ve NATO'nun Türkiye'yi bu haklı davasında yalnız bırakması halinde bunun, Ankara tarafından gayr-i dostane bir hareket olarak algılanacağını söyleyerek müttefiklerine bir mesaj verme ihtiyacını hissetmiştir. Bu durum Demirel Hükümeti'nin de dış politikada karşılaştığı ilk sorun olmuş, mevcut konumu değiştirmek için SSCB ve Bağılantısızlar grubu nezdinde yapılan tüm girişimler bir sonuç vermemiştir. Böylelikle Türkiye, uluslararası platformda açık bir biçimde başarısızlığa uğramış, açıkçası ciddi bir realite ile karşı karşıya kalmıştır.⁶⁰²

Türkiye'nin, Kıbrıs konusunda uluslararası düzlemde yalnız kalması, Yunanistan'ın da ekonomik sorunları için ABD'ye muhtaç olması, bu iki ülkenin popülist söylemlerle birbirleri arasındaki çekişmenin bırakılıp Kıbrıs meselesinde, ortak bir çözüm noktasında buluşulması yönünde mecbur bırakmıştır. Bu doğrultuda 1966 yılından başlayarak buhranın gerçekleştiği 1967 yılının sonlarına kadar iki ülke arasında, bir anlamda yapılmak zorunda olan ikili görüşmelerin hazırlıklarıyla geçmiştir. Diğer yandan Washington da iki tarafı bu yönde kanallı etmeye çalışmış, bu bağlamda ENOSİS karşılığında Kıbrıs'ta Türkiye'ye üs verilmesi düşüncesini ortaya atarak hem iki tarafın mutlu olacağı hem de bunun gerçekleşmesi durumunda Kıbrıs'ın NATO denetimine girmesi için bir çözüm ortaya koymuştur. Ada'da bir çözüm için iki tarafın bir araya gelmesinin elzem olduğu anlaşıldığı andan itibaren Türk ve Yunan Hükümetleri, görüşmeler için hazırlık çalışmalarını yürütmüşler, lakin ENOSİS ve Türkiye'ye üs verilmesi üzerine temellenen görüşmeleri, iki taraf kamuoyuna açıklamak zor olduğu için bu çalışmaları gizlemek durumunda kalmışlardır. İki ülkenin idarecileri arasında görüşmelerin alt yapısı oluşturulmaya çalışıldığı bu dönemde Kıbrıs'ta, iki taraf da sorunu dondurarak bekle-gör politikası izlemeye başlamış, bu da Türkiye-Yunanistan arasında yakınlaşma sürecine katkı sağlayan bir başka sebep olmuştur.⁶⁰³

Bu arada, Türk ve Yunan yetkililer arasında ikili görüşme yapılacağının duyulmasının ardından Türk Mukavemet Teşkilatı'nı da arkasına alan Ada'daki Türk cemaatinin

⁶⁰² Karataş, *age*, s. 159; Alğur, *age*, s. 92.

⁶⁰³ Sümercan, *age*, s. 128-129.

liderlerinden Rauf Denktaş, Yunanistan'la yapılması planlanan bu görüşmeye karşı tavır almış ve Ankara'nın, Kıbrıs ile ilgili izlediği bu yeni politikanın Kıbrıs Rum yönetiminin lehine olduğunu düşünmüştür. Denktaş haricinde Ada'daki Türk kesimi de Ankara'nın ENOSİS'i kabul ettiğini söylemiş, bu durum Ankara ile Kıbrıs'ta silahlı mücadeleden başka çözümün olmadığını savunan “şahinler” arasında ilişkilerin kötüleşmesine hizmet etmiştir. Diğer yandan Ada'daki diğer taraf Rum kesimi ile Yunan Hükümeti arasındaki çelişki ise daha derin boyuttaydı. Kıbrıs'taki Rum lider Makarios, bölgeden Yunan askerinin çekilmesini ve kendisine danışılmadan Kıbrıs ile ilgili herhangi bir karar alınmamasını istemiştir. Makarios ayrıca, Ada'daki Yunan askerlerinin komutanlığını üstlenen Grivas'ın da yetkilerinin kısıtlanmasını istemiştir.⁶⁰⁴

Yunanistan Hükümeti ile Makarios arasında gerilen ilişkiler, 21 Nisan 1967 tarihinde Yunanistan'da yaşanan askeri darbe sonrası tamamen kopma noktasına gelmiş, nitekim Kollias başbakanlığında kurulan yeni hükümet, bir yandan Kıbrıs sorunu için Türkiye ile görüşme hazırlıklarına hız verirken bir yandan da Rum lider Makarios'tan kurtulma yollarını aramaya başlamıştır.⁶⁰⁵

Görüşme takvimini belirlenme çalışmaları devam ederken Yunanistan Hükümeti'nin, Haziran 1967'den itibaren Batı Trakya Türklerine karşı yoğun bir baskı politikasına giriştiği ve bu baskıların Temmuz ayında da devam ettiği görülmüştür. Bu yeni gelişme üzerine Türk Dışişleri Bakanlığı sözcüsü, 28 Haziran'da Türk kamuoyuna *"Yunanlılar, Batı Trakya'daki soydaşlarımıza baskıyı çok arttırmıştır. Bu konuda teşebbüslerimiz var. Lozan'da Türklere verilen haklar adeta tanınmıyor."* sözleriyle bilgilendirme yapmıştır. İkili zirve öncesi diğer bir gelişme de Ada'dan gelmiş, SSCB'nin Kıbrıs'taki Rumlara yeniden silah satımına başladığına dair haberler çoğalmaya başlamış, bunun SSCB Ankara Büyükelçisi bu söylentileri yalanlayarak Kıbrıs konusunda Türkiye'ye yakın oldukları imajını bir kez daha vermiştir. Moskova'nın bu yeni Kıbrıs duruşunda Ankara'nın, son dönemdeki Sovyet politikasının yanı sıra Yunanistan'daki yeni hükümetin, Washington tarafından destek bulmasının payı oldukça fazladır. Bu arada Türkiye Dışişleri Bakanlığı, 6 Eylül 1967 tarihinde bir açıklama yapmış ve Türkiye Başbakanı Süleyman Demirel ile Yunanistan Başbakanı Kollias'ın, 9 Eylül'de Keşan'da ve 10 Eylül'de de Dedeoğlu'da buluşarak, Kıbrıs

⁶⁰⁴ Alğur, *age*, s. 94.

⁶⁰⁵ Sümercan, *age*, s. 131.

meselesinin ana gündem olması ile birlikte iki ülke arasındaki ilişkileri içine alan bütün konuları görüşecekleri bildirilmiştir.⁶⁰⁶

Görüşme takviminin kesinleşmesinin ardından Türkiye ve Yunanistan Başbakanları Demirel ve Kollias, yanlarındaki heyetler ile birlikte önceden belirlendiği gibi 9 Eylül'de Keşan'da ve 10 Eylül'de de Dedeağaç'ta görüşmeler yapmışlardır. Esasında görüşmeler Keşan'da bitmiş, Dedeağaç'ta ise göstermelik bir toplantı yapılmıştır. Çünkü Keşan'daki toplantının başlamasıyla Yunan heyeti, Türkiye'nin kabul edemeyeceği bir teklif sununca görüşmelerin devam etmesi anlamsız kalmıştır. Yunanlıların sunduğu teklife göre Batı Trakya'da bazı tavizler verilmek şartıyla Türkiye'nin ENOSİS'e razı gelmesi istenmiştir. Bu teklifin aynısı Yunanistan'daki askeri darbe öncesi başbakanlık koltuğunda Stefanopulos tarafından 1966 yılında da yapılmış, lakin Ankara bu teklifi derhal reddetmişti. Hükümet değişikliğine rağmen fikriyatta herhangi bir değişiklik göstermeyen Yunan yetkililerine karşı Başbakan Demirel, aynı teklifle bir kez daha karşılaşınca tereddüt etmeden yine olumsuz yanıt vermiş, böylelikle iki heyet arasında konuşulacak çok fazla bir şey kalmamıştır.⁶⁰⁷

Görüşmeler, Türk ve Yunan basınında olumlu bir hava oluşturmalarına rağmen 10 Eylül'de Dedeağaç'ta yapılan toplantı sonunda yayınlanan ortak bildiride somut adım atılmadığı ortaya çıkmıştır. Görüşmelerin ana gündem maddesi olan Kıbrıs ile ilgili de şu sözler yer almıştır:⁶⁰⁸

“...İki Başbakan Kıbrıs sorununa ilişkin görüşlerini ayrıntılı olarak izah etmiş ve bu konuya her iki memleket kamuoyunun atfettiği çok büyük önemi belirtmişlerdir. İki memleket arasında iyi ilişkilerin ve samimiyetin yeniden teessüsünün evvel emirde bu meselenin haklı bir çözüme kavuşturulmasına bağlı olduğunu kabul etmişlerdir. Bu anlayışla Başbakanlar bu konuya ilişkin görüşlerini yaklaştırmaya imkânlarını uygun yollardan araştırmaya devam etmek hususunda mutabık kalmışlardır. Başbakanlar ayrıca Kıbrıs'ta gerginliğin artmasına mani olacak ve sulhçu ve anlaşmalı bir çözüme ulaşmak yolunda sarf edilen gayretleri muhafaza ve kolaylaştıracak gerekli tedbirleri almak lüzumunu kabul etmişlerdir.”

⁶⁰⁶ Armaoğlu, age, s. 398-399.

⁶⁰⁷ Armaoğlu, age, s. 399.

⁶⁰⁸ Cumhuriyet, 11.09.1967.

Keşan ve Dedeğaç görüşmelerinin başarısız geçmesinin ardından iki taraf da verdikleri demeçlerle son durumu kamuoyuna açıklamışlardır. Türkiye’de Başbakan Demirel 12 Eylül’de bir basın toplantısı yapmış ve *“Kıbrıs işinin bugüne kadar barışçı bir çözüm yoluna kavuşmamasında, Yunanistan’ın adayı kendisine ilhaktan gayri bir hal şeklini mümkün görmemesi başlıca amil olmuştur, Türkiye adanın ilhakına hiçbir zaman rıza gösteremeyecektir.”* sözleriyle görüşmelerin neticesiz kalmasında Yunan yetkililerinin ENOSİS düşüncesinin olduğunu belirtmiştir. Yunanistan’da ise Keşan ve Dedeğaç görüşmelerinin ardından Hükümet, bir yandan ENOSİS düşüncesinin hayata geçmesi için hazırlıklarını artırmış bir yandan da Batı Trakya’daki Türklere karşı yeni baskılara başlamıştır. Kıbrıs’ı ziyarete hazırlanan Yunanistan Başbakan Yardımcısı ve Savunma Bakanı General Spandidakis, 21 Ekim’de konuyla ilgili bir demeç vermiş ve *“Kıbrıs meselesine, Kıbrıs’ın Yunanistan’la birleşmesinden başka bir çözüm yolu bulunamaz.”* ifadesiyle ENOSİS düşüncesi doğrultusundaki hazırlıkların varlığını onaylamıştır.⁶⁰⁹

Londra Konferansı ve Demirel-Kollias görüşmelerinin başarısız geçmesi, daha önceden de belirttiğimiz gibi Ada’daki radikal unsurların tekrar öne çıkmasını sağlamış, bu bağlamda Londra Konferansı dönüşü esnasında Kıbrıs’a girişi yasaklanan ve o tarihten beri Ankara’da bulunan Rauf Denktaş, Kıbrıs’a gizlice girmeye çalıştığı sırada kıyı bölgesinde Rum polisi tarafından yakalanarak tutuklanmıştır. Denktaş’ın tutuklanması diplomatik kriz yaratırken Atina ile yaşadığı son dönemdeki gerginlikten dolayı Kıbrıslı Türklerle arasını iyi tutmaya çalışan Makarios için de içinden çıkmaz bir denklem oluşturmuştur. Çünkü Denktaş’ı serbest bıraksa Kıbrıslı Rumlar, yargılasa Kıbrıslı Türkler tepki verecekti. Sorun ise Denktaş’ın akıllıca hareketiyle çözümlenmiş, Başsavcı Tornarides’e bir mektup yazan Denktaş, hakkında kovuşturma açılmaması durumunda bir daha Ada’ya izinsiz girmeyeceği taahhüdünü vererek Türkiye’ye iadesini istemiş ve Rum makamlarınca bunun kabul görmesi üzerine yakalandıktan 13 gün sonra Kıbrıs’tan ayrılmıştır.⁶¹⁰

Denktaş olayı, Ankara ile Kıbrıs’taki Türk cemaati arasındaki ilişkiler açısından da önemli sonuçlar oluşturmuş, Kıbrıslı Türkler Ankara’nın pasif tutumu karşısında büyük bir hayal kırıklığı yaşarken Denktaş’a bağlılığı ile bilinen ve bekledikleri Türk askerî müdahalesi bir türlü gerçekleşmeyen Türk mücahitler, büyük bir miting düzenleyerek bu durumu protesto etmişlerdir. Başlangıcı sıradan bir mitinge benzeyen bu gösteriler bir süre sonra Türkiye

⁶⁰⁹ Alğur, *age*, s. 97.

⁶¹⁰ Fırat, “1960-1980 Yunanistan’la İlişkiler”, s. 736.

Büyükelçiliği önünde devam etmiş, miting alayı burada Türkiye aleyhinde tezahüratta bulunmuş ve binaya taş atarak camları kırmışlardır.⁶¹¹

Ada'daki iki taraf arasında son dönemdeki yumuşamadan rahatsız olan Grivas, Denктаş olayı sonrası Türkiye ile Kıbrıslı Türkler arasındaki artan gerilimi fırsat bilerek Geçitkale ve Boğaziçi köylerine saldırarak bölgede yeni bir bunalımın doğmasına yol açmıştır. Grivas'ın birliklerinin başlattığı çatışmalar sonucunda 15 Kasım 1967 tarihi itibarıyla Rum Millî Muhaliz Birliği bölgeyi denetim altına almıştır. Türk tarafı bu kapışmadan hayli zararlı çıkmış, 24 kişi şehit olmuş, 9 kişi yaralanmış ve Türklerin yaşadığı bölgede önemli sayıda maddi hasar oluşmuştur. Bunun üzerine 15-16 Kasım'da Ankara'da Bakanlar Kurulu toplanmış, 1964 bunalımında hükümete Kıbrıs'a müdahale etme yetkisi veren TBMM kararının yürürlükte olmasına rağmen Adalet Partisi kurmayları, sorunu ilk önce siyasal yollardan çözme konusunda fikir birliğine varmış ve 17 Kasım 1967'de Dışişleri Bakanı Çağlayangil Yunan Büyükelçisi'ne konu ile ilgili nota vermiştir. Nota'da Yunanistan Hükümeti'nden şu önlemlerin alınması istenmekteydi:⁶¹²

- 1) *İttifak Antlaşması'na aykırı olarak adaya sokulan Yunan askerlerinin geri çekilmesi,*
- 2) *General Grivas'ın Ada'dan çıkarılması,*
- 3) *Millî Muhafız Kuvvetleri'nin dağıtılması,*
- 4) *Çatışmanın meydana geldiği bölgeyle ilginin kesilmesi,*
- 5) *Türk toplumuna kendi bölgesinde mahalli idareler ve zabıta kuvveti kurma hakkının tanınması,*
- 6) *Son olaylardan ötürü Türklerin uğramış oldukları zararların tazmin edilmesi,*
- 7) *Bu tür saldırıların tekrarlanmaması için Barış Gücü kuvvetlerinin artırılması.*

Türk Hükümeti'nin 7 maddelik taleplerini içeren notası sonrası Yunan Hükümeti'nden bir cevap gelmiş ve bu gerilime yol açan bütün etkenlerin incelenmesi için Türkiye ile görüşmeye hazır olduklarını dile getirmişlerdir. Atina'dan gelen görüşme talebine rağmen

⁶¹¹ Sümercan, *age*, s. 134.

⁶¹² Fırat, "1960-1980 Yunanistan'la İlişkiler", s. 737.

Ankara, Kıbrıs'taki Türk cemaati üzerindeki tehdidin ortadan kalkmadığı sürece Yunan Hükümeti ile görüşme yapılmasının imkansız olduğunu belirtmiştir. Bu arada Kıbrıs'taki terörün artması sebebiyle Türk jetleri, 18 Kasım itibarıyla Ada üzerinde alçak uçuş yapmaya başlamış, bundan dolayı Yunanistan, Birleşmiş Milletler'e başvurmuştur. Yunanistan'ın bu hamlesi sonrası Başbakan Demirel, aynı gün Türk çıkarma birliklerine denize açılma emri vererek tüm dünyaya bu konuda geri adım atmayacağı mesajını vermiştir. Türkiye ve Yunanistan arasındaki gerginliğin iyice artmasının ardından Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri U-Thant, 22 Kasım'da Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs Hükümetine bir çağrıda bulunarak çatışmaların yeniden başlamasına yol açacak davranışlardan kaçınmalarını istemiştir. Genel Sekreter, ayrıca özel temsilcisi Jose Rolz Bennet'i Kıbrıs'a gönderdiğini ve Bennet'in konu ile ilgileneceğini açıklamıştır. Birleşmiş Milletler haricinde ABD de konuya müdahil olmuş, U-Thant'ın açıklama yaptığı gün Washington da bir açıklama yaparak Başkan Johnson'un özel temsilcisi Cyrus Vance'in Kıbrıs konusunda görevlendirildiğini bildirilmiştir.⁶¹³

Birleşmiş Milletler ve ABD'nin attığı adımlara karşın Türkiye, Ada ile ilgili talepleri doğrultusunda kararlı bir şekilde devam yoluna devam etmiş, Türkiye'nin herhangi bir şekilde geri adım atmadığını gören Yunanistan ise o dönem için Ada nezdinde isteklerinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bu durumu Yunanistan Dışişleri Bakanı Pipinelis de 2 Aralık'ta yaptığı açıklama ile doğrulamış ve Yunanistan'ın, şu ana kadar yapılan anlaşmalara aykırı olarak Ada'ya gönderdiği bütün birlikleri geri çekeceğini, buna karşılık Türkiye'nin de savaş hazırlıklarını durduracağını bildirmiştir. Türkiye ile Yunanistan arasında yeni bir anlaşma penceresini açan bu durum sonrası Ada'da tansiyon tekrardan düşmüştür.⁶¹⁴

Kıbrıs'taki bu çekişmeli süreç içinde Başkan Johnson'un temsilcisi Vance, üç ülke arasında yaptığı girişimler sonucunda 30 Kasım 1967 tarihinde Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs Hükümeti arasında bir anlaşmaya varıldığını açıklamıştır. Yapılan anlaşmanın metni açıklanmamakla birlikte toplantılardan sızan bilgilere göre şu noktaları içerdiği belirtilmekteydi.⁶¹⁵

1) Türkiye ve Yunanistan, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlığına ve ülke bütünlüğüne saygı göstermek yükümlülüğü altında bulunduklarını onaylarlar.

⁶¹³ Alğur, *age*, s. 99.

⁶¹⁴ Armaoğlu, *age*, s. 400-401.

⁶¹⁵ Fırat, "1960-1980 Yunanistan'la İlişkiler", s. 737.

- 2) Türkiye ve Yunanistan antlaşmalar dışında adada bulundurdıkları kuvvetleri bir buçuk ay içinde kademeli olarak geri çekeceklerdir. Kuvvetleri ilk önce ve en kısa zamanda Yunanistan geri çekecektir.
- 3) Kuvvetlerin geri çekilmesi işi takviye edilmiş ve yetkilendirilmiş BM Barış Gücü'nün denetimi altında yapılacaktır. Anlaşmaya varıldığını ilk olarak BM Genel Sekreteri U-Thant dünya kamuoyuna açıklayacak, bu çağrıya önce Yunanistan ve daha sonra da Türkiye uyduklarını bildirecektir.
- 4) Bu işlemler gerçekleştirildikten sonra Türkiye almış olduğu savaş tedbirlerini kaldıracaktır.
- 5) Boğaziçi ve Geçitkale köylerinde uğranılan zarar tazmin edilecek ve ölenlerin ailelerine gerekli ödemeler yapılacaktır.
- 6) Barış Gücü'nün denetimi altında ve tarafların da katıldığı bir komite, adada bulunan kanundışı silahlara el koyacaktır.
- 7) Grivas, herhangi bir sebeple adaya geri dönmeyecektir.
- 8) Adada iki toplumun kurmuş oldukları "millî" kuvvetler de kademeli olarak dağıtılacaktır.

Ankara'nın sunduğu bu isteklerin neredeyse tamamı Atina tarafından kabul edilmiştir. Bunda ABD'nin Türkiye lehine Yunan Hükümeti'ne baskı yapması en önemli etken teşkil etmiştir. Çünkü Yunanistan'daki darbe yönetiminin halk desteğinden yoksun olması, olası ekonomik krizdeki başyardımcının ABD olduğu düşünüldüğünde Washington'a direnme konusunda en büyük sıkıntıyı oluşturmaktaydı. Ayrıca darbecilerin Avrupa'dan dışlanmış olması sonucu Yunanistan'ın ABD dışında destek alabileceği başka bir Batılı ülke kalmamıştı. Tersine aynı dönemde Türk kamuoyunda ABD karşıtlığının bir realiteye sahip olması, Washington'un Türkiye yanında yer almasını kolaylaştırmış, bu da Yunan Hükümeti'nin istemediği bir başka durum oluşturmuştu. İkinci bir etken ise Ada'dan Yunan askerleri ve Grivas'ın çıkarılması konusunda Başpiskopos'un da Türkiye ile aynı düşünceye sahip olmasıydı. Üçüncü sebep ise Moskova'nın 1967 bunalımında Ankara'ya 1964 bunalımına göre daha yumuşak davranmasıydı. Çünkü Ada'da ENOSİS hayata geçtiği andan

itibaren Kıbrıs gerçek anlamda bir NATO üssüne dönüşecekti. Ayrıca son dönemdeki Türkiye-SSCB ilişkileri de oldukça iyi gidiyordu.⁶¹⁶

Türkiye ve Yunanistan'ın bir şekilde anlaşmaya varmasıyla 1967 Buhranı, bir şekilde ortadan kalkmıştır. Bunun üzerine Kıbrıslı Türkler, son durumda küçük bir avantaj yakalamış olmalarını fırsata çevirmek istemiş ve 1964'ten beri sürdürdükleri ayrı yaşamlarını hukuksal boyutta anlamlandırmak istemişlerdir. Bu doğrultuda 29 Aralık 1967 tarihinde “*16 Ağustos 1960 tarihli Anayasa'nın bütün kuralları uygulanıncaya kadar*”, Kıbrıs Geçici Türk Yönetimi'ni kurmuşlar ve bu yönetimin tabi olacağı 19 maddelik esasları da açıklamışlardır. Bu hareket Ankara'nın, daha önceki dönemlerde dile getirdiği “*federal devlet*” tezi doğrultusunda atılmış bir adım olarak görülmüştür. Bunu kolaylaştıran husus ise Türklerin, Rum terörü başladığı andan itibaren, bu saldırılara karşı daha güçlü bir pozisyonda yer almak için ikamet ettikleri yerleri bırakarak belirli bir bölgede toplu yaşama geçmeleri olmuştur.⁶¹⁷

Kıbrıs'ta, iki tarafın kendi yönetimlerini kurmasına rağmen bu iki toplumun birbirlerinden kopuk, Kıbrıs gibi küçük sayılabilecek bir adada yaşamalarının zorluğu her geçen gün daha iyi anlaşılınca, bu duruma daha iyi bir çözüm bulabilmek için iki taraf arası görüşmelerin başlaması yönünde bir niyet belirlemiştir. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Özel Temsilcisi Osorio-Tafall, tarafları bir araya getirmek üzere harekete geçmiş, bunun sonucunda da Türk temsilcisi olarak Rauf Denktaş ve Kıbrıs Temsilciler Meclisi Başkanı Klerides, ilk olarak 2–5 Haziran 1968 tarihleri arasında Beyrut'ta bir araya gelmiştir. Resmi olarak 24 Haziran 1968'de başlayan ve Eylül 1971'e kadar dört aşamada devam eden bu görüşmeler, Kıbrıslı Rumların ENOSİS sevdasından vazgeçmemeleri nedeniyle hiçbir sonuç vermemiş, böylelikle Ada'daki statüko bir sonraki olaylara kadar stabil olarak devam etmiştir.⁶¹⁸

Konu ile ilgili son olarak SSCB'nin, 1967 olaylarına bakışından bahsedelim. Kıbrıs sorunu, iki ülke arasındaki diplomatik ziyaret sürecinin içinde yer aldığı için görüşmeler sonunda yer alan bildirilerde, Kıbrıs konusu ile ilgili neler düşünüldüğünü belirtmiştir. Yine de Türkiye ile Yunanistan arasında Kasım ayının ortasında gerginliğin artması ve Ankara'nın Ada'ya yönelik bir müdahale için fiili hazırlıklar içinde bulunması sonucu 17 Kasım 1967 tarihinde SSCB Ankara Büyükelçisi Smirnov ile Türkiye Dışişleri Bakanı Çağlayangil bir görüşme gerçekleştirmiştir. Moskova'nın, son olaylara karşı ilk tepkisi, çözümün barışçıl

⁶¹⁶ Fırat, “1960-1980 Yunanistan'la İlişkiler”, s. 738.

⁶¹⁷ Armaoğlu, *age*, s. 401.

⁶¹⁸ Alğur, *age*, s. 104-105.

yollardan geçtiği, suçluların cezalandırılıp Ada'da kalıcı barışın sağlanması yönünde olmuştur. Büyükelçi Smirnov, Dışişleri Bakanı Çağlayangil'den sonra Başbakan Süleyman Demirel ile de bir görüşme yapmış ve bu görüşmede Moskova'dan, Kıbrıs olaylarına ilişkin daha öncekinden farklı bildiri getirmiştir. Smirnov, Demirel ile yaptığı görüşmede *“Suçsuz Kıbrıs Türklerini kayba uğratma nedeni Yunan cuntasının suçsuz Türk halk ve zavallı köylülerine karşı giriştiği hareketler, Sovyet kamuoyunda tepki yapmıştır. Bu durumu Sovyet Hükümeti olarak kınıyoruz.”* sözleriyle Ankara'nın yanında olduklarını göstermiştir. Sovyet basınında da olayların sorumlusu olarak Yunanistan Hükümeti ve NATO gösterilmiştir.⁶¹⁹

Washington'un, Başkan Johnson'un özel temsilcisi Vance aracılığıyla duruma el koyması da Moskova tarafından tepkiyle karşılanmamış, aksine ABD'nin Türkiye yanında yani ENOSİS karşıtı bir pozisyonda yer alması, Sovyet idarecilerinin hoşuna giden bir durum olmuştur. Konunun olağanüstü olarak BM Güvenlik Konseyinde görüşülmesi sırasında SSCB temsilcisi Nikolai Fedorenko da söz alarak bir konuşma yapmıştır. Fedorenko, konuşmasında SSCB'nin, Kıbrıs'taki toprak bütünlüğünden yana olduğunu, Ada'daki içişlerinin çözülmesinin yerli halka bırakılması gerektiğini, Türk ve Rum halkın meşru haklarının korunmasını istediğini belirtmiştir. Genel olarak bakıldığında SSCB Hükümeti, Kıbrıs'taki son buhranda daha öncekilerin aksine Türkiye'nin yanında yer almış, olayların suçlusu olarak Yunanistan ve ABD yönetimlerini göstermiştir. SSCB Hükümeti'nin bu konu ile ilgili tek şerhi, buhran sonrası kalıcı çözüm için adresin NATO gösterilmesidir. Sovyet basını da hükümetle aynı paralellikte yazılar çıkarmış, Kıbrıs konusunun NATO gibi askeri bir teşkilatta değil uluslararası platformlarda çözülebileceğini söyleyerek Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ni işaret etmişlerdir. Sonuçta Kıbrıs, NATO'da da çözümlenememiş, Rusların istediği gibi Kıbrıslılar dışında çözümlenmesi imkansız bir statükoya dönüşmüştür.⁶²⁰

3. 1960-1971 YILLARI ARASI TÜRKİYE-SSCB EKONOMİK İLİŞKİLERİ

Türkiye'de 1960–1971 döneminin ekonomi mottosu “kalkınma-gelişme” üzerine oturtulmuş, bu bağlamda ekonomi politikası; yatırım, üretim ve dağılım süreçlerinin kalkınma programları ile yıllık programlar temelinde örgütlenip denetlenebilmesi üzerine kurulmuştur. Bu sebeple, gerek 27 Mayıs sonrasında kurulan koalisyon hükümetleri gerekse 1965 sonrası tek başına iktidar koltuğunda oturan Adalet Partisi, ülke ekonomisini yönetirken içinde hareket edebileceği çerçeve, planlı ekonomi ve sanayileşmede ithal ikameci model olarak

⁶¹⁹ Özmen, *age*, s. 110-111.

⁶²⁰ Aziz, “Sovyetlerin Kıbrıs Tutumları”, s. 237-239.

kayda geçmiştir. 27 Mayıs yönetiminin belirlediği bu ilkeye, ne koalisyon hükümetlerinin ne de Adalet Partisi'nin karşı çıkabilecekleri bir konumu olmamıştır. Diğer taraftan Türkiye'nin uygulayacağı planlı ekonomi modeli, dışarıda da destek bulmuş, Türkiye'ye borç ya da kredi veren uluslararası kuruluşlar, tutarlı bir ekonomi için daha fazla planlama yapmanın yararlı olacağını savunmuşlardır. İç ve dış taraflardan destek bulan bu yeni yönetim anlayışı sonucunda 1961 Anayasası'nda, *Devlet Planlama Teşkilatı (DPT)* yer almış ve 12 Eylül 1980 askeri darbesi sonrası Türk siyasetinde parlayacak bir isim olan Turgut Özal, 1967 yılından itibaren bu teşkilatın müsteşarlığında görev yapmıştır.⁶²¹

Konumuza dönersek bu dönemdeki Türkiye-SSCB ekonomik ilişkilerine bakıldığında, 1960'dan itibaren yapılan ticari anlaşmaların “*kliring*”⁶²² sistemi üzerine oturtulduğu görülmüştür. Bu dönemdeki ekonomik ilişkilerin dayandığı diğer bir nokta da SSCB'den gelebilecek yardım ve kredi konusu olmuştur. Özellikle Türk ticaret insanlarının yeni pazar arayışları doğrultusunda, SSCB ile ilişkilerin geliştirilmesi için Ekim-Kasım 1960'ta ticaret delegasyonu Moskova'yı ziyaret ederek iki taraf arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine katkı sağlamışlardır. Yine bir SSCB firması, 1960'tan başlayarak Sümerbank'ın Beykoz Kundura ve Deri Eşya Fabrikasının genişletilmesi çalışmalarına katkı sağlamıştır. Aslında 27 Mayıs sonrası kurulan Milli Birlik Komitesi ve onun ardından gelen koalisyon hükümetleri, ilk yıllarda Moskova'dan gelecek kredi ve yardım önerilerini geri çevirmişlerdir. Lakin 1963 yılında uygulamaya konulacak I. Beş Yıllık Kalkınma Planı için Batılı müttefiklerden yeterli kredilerin alınamaması ve planın gereklerini yerine getirme zorunluluğu Ankara'yı farklı seçeneklere yöneltmiş, burada da ilk akla gelen komşu SSCB olmuştur. Nitekim CHP milletvekili Coşkun Kırca, 1962 yılı içinde TBMM'de yaptığı konuşmada SSCB'nin az gelişmiş ülkelere sağladığı kredilere dikkat çekerken yine aynı sene içinde Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, askeri öğrencilere yönelik yaptığı konuşmada SSCB'den yardım alınabileceğini söylemesi, Türkiye'nin SSCB'den ekonomik yardım alabileceği söylentilerinin çıkmasına neden olmuş, fakat bu konuda o dönem için bir değişiklik kaydedilmemiştir.⁶²³

Yine de 1960'lı yılların başında yaşanan Küba Krizi'nin Türkiye'ye olumsuz yansımaları, ardından 1964 Kıbrıs olayları sırasında ABD Başkanı Johnson'ın Başbakan İsmet İnönü'ye yazdığı mektup, dış politika, ekonomi ve diğer birçok alanda o zamana kadar sırtını

⁶²¹ Sümercan, *age*, s. 175-176.

⁶²² İki ülke arasında yapılan alışverişin karşılıklı olarak malla gerçekleşmesi, mal değiş tokuşu.

⁶²³ Tellal, “1960-1980 Sovyetlerle İlişkiler”, s. 781-782.

Batılı müttefiklerine yaslayan Ankara için çeşitli soru işaretlerini gündeme getirmiştir. Bunun sonucunda da yine aynı döneme kadar soğuk davrandığı komşusu SSCB ile ilişkilerde, yeni bir evreye girmek için bir fırsat kapısı aralamıştır. Türkiye'nin son dönemlerindeki yalnızlığını fırsata çevirmek isteyen SSCB Hükümeti de durumu lehine çevirmek için Ankara'ya ilişkileri yumuşatma teklifi götürmüştü, Türkiye'nin buna olumlu cevap vermesi, bir de üzerine dönemin Türkiye Dışışleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'in Moskova ziyareti, iki ülke ilişkilerinde yeni bir döneme kapı açarken bunda yararlanan alanlardan biri de ekonomi olmuştur.⁶²⁴

Dönemin Başbakanı Suat Hayri Ürgüplü, SSCB ziyareti sonrası 19 Ağustos 1965 tarihli demecinde iki ülke arasında iktisadi alanda yapılan görüşmeler ve varılan prensip anlaşmalarla ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ürgüplü, satacakları milli mahsuller karşılığında, alacakları tesisler ve yaptırılacak işler için şu kalemleri tespit ettiklerini söylemiştir: Demir-çelik, alüminyum, sülfürik asit tesisleri, rafineri, votka, komple traktör, komple kereste, cam ve lif fabrikaları ile Arpaçay Barajı. Ürgüplü, bu tesislerin tutarının 150-180 milyon dolar arasında olacağını, bu kredinin SSCB'den alınacağını ve bunun geri ödemesinin tesislerin teslimini takip eden seneden itibaren 15 yılda ve %2,5 faizli bir şekilde olacağını da sözlerine eklemiştir.⁶²⁵

1965 seçimleri sonrası Başbakan olan Süleyman Demirel de Türkiye-SSCB arasında son dönemdeki iktisadi gelişmeler üzerine şunları söylemiştir:⁶²⁶

“Uzun seneler Türk-Sovyet ilişkilerini gölgelemiş ve ağır surette bozmuş olan güvensizlikler, tereddütler ve peşin hükümler izole olma yolundadır. Memleketlerimiz arasındaki ticari mübadeleler artan bir tempo içine girmiştir. Diğer memleketlerde olduğu gibi, iktisadi ilişkiler hiçbir zaman siyasi ilişkilerle karıştırmamak lazımdır.”

Başbakan Demirel'in de sözlerinde vurguladığı gibi iki ülke arasında normalleşme adımları, özellikle 1964'teki Erkin'in ziyareti sonrası giderek artmış, siyasi alandaki uzlaşmaların yanı sıra iktisadi alanda da 1967'de imzalanan “*Ekonomik İşbirliği Anlaşması*”

⁶²⁴ Gemuhluoğlu, *age*, s. 453.

⁶²⁵ Duygu Sezer, “İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965) - Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 10. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, s. 477-478.

⁶²⁶ Gemuhluoğlu, *age*, s. 453.

ile perçinleşmiştir. Bu anlaşma ile Ürgüplü'nün ziyareti sırasında prensip anlaşmasına varılan tesisler hukuki dayanağa kavuşmuştur. Buna göre Moskova'dan gelecek krediler ile İskenderun'da 1 milyon ton çelik kapasiteli demir-çelik fabrikası, Seydişehir'de bir alüminyum fabrikası ile hidroelektrik santrali, Aliağa'da yılda 3 milyon ton ham petrol işleyebilecek bir petrol rafinerisi, Bandırma'da yıllık kapasitesi 120 bin ton olan bir sülfürik asit fabrikası, Artvin'de yılda 28 bin ton mamul üretecek bir lif levha fabrikası ve yılda 18 bin ton telli ve emprime cam imal edecek bir ünite ile alkol fabrikasında votka imal eden bir ünite içeren Çayırova Cam Fabrikası'nın kurulması kesinleşmiştir. Lakin son iki projeden daha sonra vazgeçilmiştir. Son yapılan anlaşma doğrultusunda SSCB Hükümeti, bu tesislerin yapılması için Türkiye'ye 200 milyon dolar vermiştir. Türkiye, komşusundan gelen bu kredilerden gelen borçları ödeyebilmek için T.C. Merkez Bankası'nda "*SSCB Dış Ticaret Bankası Özel Hesabı*" adıyla özel bir hesap açtırmış ve buradan SSCB Hükümeti'nin ilgilenebileceği tütün, fındık, meyve, sebze, zeytin, zeytinyağı, canlı hayvan, deriler, trikotaj, ayakkabı ve terlik gibi SSCB Hükümeti'nin ilgilenebileceği çeşitli maden ve tarım ürünlerini ihraç etmiştir.⁶²⁷ Bu arada Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in 1968 yılında SSCB ziyareti sırasında Sovyet idarecileri, daha uzun vadeli ticaret ve ekonomi anlaşmaları yapmayı önermişler, fakat Çağlayangil bu tür uzun soluklu anlaşmaların Türk ekonomik sistemine uygun olmadığını söyleyerek bu teklifi geri çevirmiştir.⁶²⁸

Diğer yandan Türkiye'nin, SSCB ile geliştirdiği ticari ilişkiler rakamlara da yansımış, 1968 yılında Türkiye'deki Gayri Safi Milli Hâsıla (GSMH) bir önceki yıla göre % 6,4, 1969 yılında da % 9 oranında artmıştır. SSCB ile dış ticaret hacmi 1964'te 17.000.000 dolarken 1966 yılında 44.000.000 dolara çıkmıştır. İki ülke arasındaki ekonomik dayanışma 1970'li yıllarda da sürmüş, Türkiye 1975 yılına kadar olası krizleri Sovyet yardımları sayesinde öteleyebilmiştir. Lakin bu tarihten itibaren, bu yardımların da işe yaramaması sonucu ülkede ödemeler krizi çıkmıştır.⁶²⁹

Özet olarak Türkiye-SSCB ekonomik ilişkisi, 27 Mayıs sonrası iyi bir başlangıç yapmasa da özellikle Türkiye'nin doğrudan veya dolaylı olarak etkilendiği dış etmenlerden dolayı iki ülke arasındaki siyasi ilişkilerin düzelmesinden payını almıştır. Özellikle 1960'ların ortasından itibaren iki taraf arasındaki diplomatik ziyaretler sürecinin başlaması, bu

⁶²⁷ Erdur, *age*, s. 154.

⁶²⁸ Alğur, *age*, s. 128.

⁶²⁹ Tellal, "1960-1980 Sovyetlerle İlişkiler", s. 782.

doğrultuda ticaretin de artmasını sağlamış, yapılan çeşitli anlaşmalar neticesinde ekonomik bağlar kuvvetlendirilmiş ve 1970’li yıllarda da devam edecek bir yapı kurulmuştur.

4. 12 MART MUHTIRASI

1961 Anayasası ile birlikte daha önceki dönemlerde görülmeyen en önemli özellik, bu yeni dönemde kurulan hükümetleri zor duruma düşürebilecek şekilde direniş ve eylem yapabilecek güçlerin ortaya çıkmasıydı. Bu yeni güçlerin en önemli temsilcilerinden biri olan öğrenciler, aslında 27 Mayıs öncesinde Demokrat Parti’ye karşı sergiledikleri tutumla ünlü olmaya başlamışlar ve aydınlar ve ordunun yanında o dönem için etkin bir konumda yer almışlardı. Doğal olarak 1961 Anayasası ile bu durum daha da aktifleşmiş, yeni anayasanın kendilerine sunduğu özgürlük ortamında düşüncelerini ve isteklerini daha da rahat olarak sunar hale gelmişlerdi. Bu bağlamda sadece öğrenciler değil, her türlü düşünce mensubu bireyler çeşitli örgütlü yapının içine girmiş ve ideolojileri doğrultusunda yoğun bir faaliyet içine girmişlerdir. Doğrusunu söylemek gerekirse bu durumun oluşmasında tek etken 1961 Anayasası olmamıştır. 1968 yılında Avrupa’da başlayan ve coğrafyayı sallayan büyük öğrenci olayları, Türkiye’ye de yansarak özellikle üniversitelerde etkisini göstermiştir. Bu da üniversite ve yüksekokullarda öğrenci eylemlerinin başladığı sağ ve sol kesimde aşırı grupların oluştuğu bir dönemi başlatmıştır. 1968 yılı itibariyle büyük olayların başlaması sebebiyle “68 Kuşağı” diye anılan ve halk arasında meşruiyetini artıran öğrencilerin başlangıç aşamasında bazı haklı talepleri hoşgörüyle karşılanmış, hatta üniversite idarecilerince de bu talepler desteklenmiştir. Lakin bu talepler zamanla yerini yakıp yakmalara, işgallere, adam kaçırmalara ve silahlı çatışmalara bırakması ülkede 1968 bahar aylarından itibaren 3 sene sürecek olan kanlı olaylara neden olmuş, bu da Türkiye’nin mevcut yönetim sisteminde yeni bir ara rejime gidilmesi sonucunu doğurmuştur.⁶³⁰

Olayların yoğun bir şekilde başladığı tarih ise 10 Haziran 1968 günü olmuştur. Bu tarihte Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde öğrenciler, üniversitede reform talepleriyle başladıkları gösteriyi, boykot ve işgallerle süsleyince olay Hukuk ve Fen Fakültelerine de sıçrayarak daha da büyük bir hal almıştır. Fakülte binasını işgal eden öğrenciler Dekan Emin Bilgiç’e ‘muhtıra’ niteliğinde bir bildiri metni hazırlayarak kontrolü tamamen ele geçirmeyi amaçlamışlardır.⁶³¹ Ankara’da yaşanan bu olay, İstanbul’a da aksetmiş, 12 Haziran günü İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi de öğrenciler tarafından işgal edilmiştir. Öğrenciler, “*Haklarımızı alıncaya kadar boykotu durdurmayaçımıza and*

⁶³⁰ Sümercan, *age*, s. 95-96.

⁶³¹ Hürriyet, 12.06.1968.

ıçıyoruz.” diyerek kararlılıklarını dile getirmişlerdir.⁶³² Bu kadar büyük olaylar maalesef kan dökölmesi ile de sonuçlanmış, Ankara’daki güvenlik güçleri ile öğrenciler arasında yaşanan çatışmalarda, 3’ü ağır yaklaşık 23 öğrenci yaralanmıştır.⁶³³

Bu noktada, 1970’li yıllara da damgasını vuracak öğrenci grupları hakkında bilgi vermekte fayda var. Olayların merkezini oluşturan Ankara’daki Siyasal Bilgiler Faköltesi öğrencilerinin oluşturduğu “*Fikir Kulübü*”, daha sonra “*Dev-Genç*” adını almış ve 1968 yılında başlayan olaylarda gençlik hareketleri için bir dönüm noktası oluşturmuştur. 1969 yılına gelindiğinde ise Türkiye’de 12 Ekim seçimleri sonucunda Adalet Partisi, %46,6 oy alarak 256 milletvekili TBMM’ye göndermeye hak kazanmış ve tek parti iktidarını devam ettirmiştir. Seçim sonucu Türkiye İşçi Partisi’nin mecliste 2 milletvekili ile temsil edilmeye başlaması, bu bağlamda parlamentoda Adalet Partisi öncülüğünde oluşan yoğun sağ zihniyete karşı sol tandanslılar da önlem almaya başlamışlardı. İlk olarak kendi ideolojileri doğrultusunda Devrim dergisini bu dönemde çıkarmışlar, daha sonraki süreçte parlamento dışı örgütlenme faaliyetlerine de hız vermişlerdir. Bu dönemde etkili olan diğer bir grup da çoğunluğu üniversite öğrencilerinden oluşan Sosyal Demokrasi Dernekleri Federasyonudur. Grubun üyeleri parlamento çatısı altında kendilerine yer bulamadıkları için bir çözüm arayışı içinde bu grubu kurmuşlardır. Sol zihniyetin yanı sıra milliyetçi ekseninde yer alan sağcılar da bu dönemde örgütlenme faaliyetleri içinde yer almışlardır. Bu doğrultuda, Süleyman Demirel’in geleneksel ama laik düşüncesiyle oluşturduğu muhafazakâr sağ kanat ve Milliyetçi Hareket Partisi kurucu lideri Alparslan Türkeş’in kurduğu ve ileride “*Ülkücüler*” ismini alacak olan Ülkü Ocağı mensubu “*Milliyetçi Komandolar*” olarak adlandırılan gençler, siyasetin ve dolayısıyla halkın sağ-sol olarak ikiye ayrılmasına ve gençlerin birbirleriyle sürekli çatışma halinde olmasına neden olmuşlardır.⁶³⁴

Olaylara geri dönersek öğrencilerin önderlik ettiği örgütlerin 12 Mart Muhtırasına kadarki eylemleri şunlardan oluşmuştur; 6 Ocak 1971’de Ege Üniversitesi’ne ait matbaa binasına, 17 Ocak 1971’de Çapa Yüksek Öğretmen Okulu’na, 18 Ocak 1971’de Ankara Üniversitesi Edebiyat Faköltesi’ndeki bir amfiye, 25 Ocak 1971 Çapa Yüksek Öğretmen Okulu bahçesine, 22 Şubat 1971’de Ankara’daki Niğde Talebe Yurdu’na bomba atılmıştır. 19 Ocak 1971’de Özel Yükseliş Koleji’ne, 29 Ocak 1971’de Orman Faköltesi öğrenci yurduna, 3 Mart 1971’de Erkek Teknik Yüksek Öğretmen Okulu’na, 6 Mart 1971’de Ege Üniversitesi

⁶³² Milliyet, 13.06.1968.

⁶³³ Tercüman, 16.06.1968.

⁶³⁴ Tuğçe Erdoğan, “Demokrasi Sürecinde Türkiye: 27 Mayıs’tan 12 Mart’a”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 6, Kocaeli 2017, s. 108-109.

İktisadi ve Ticari Bilimler Fakültesi'ne dinamit atılmıştır. Bunların haricinde Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki öğrenci yurdunda öğrenciler polisle çatışmış, 19 Şubat 1971'de Hukuk Fakültesi binasında patlama olmuş, Hacettepe Üniversitesi'nde de bombalı çatışmalar yaşanmıştır. 5 Mart 1971 tarihinde ise güvenlik güçlerinin ODTÜ'de arama yapmak istemesi üzerine öğrenciler ile polisler arasında çıkan çatışmada 2 öğrenci ölmüştür.⁶³⁵

Bu dönemde öğrenci olaylarının giderek artması üzerine Hükümet, duruma daha sert müdahale etmek zorunda kalmış, Ankara Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Ege Üniversitesi, Yıldız Teknik Okulu ve İstanbul Teknik Üniversitesi dernekleri ile Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF) siyasetle uğraştıkları ileri sürülerek bir süre kapatılmıştır. Bunu ODTÜ ve Siyasal Bilgiler Fakültesi bünyesindeki dernekler de izlemiş ve bunlar da bir süreliğine kapatılmıştır. Bunun haricinde Süleyman Demirel Hükümeti, son dönemde 27 Mayıs öncesi dönemi anımsatan şiddet eylemlerini önleme amaçlı “*Anayasa Nizamının Koruma Kanunu*” adı altında kanun tasarısını meclise sunmuştur. Bu kanun tasarısının TBMM'den geçmesi halinde milletin bütünlüğünü tehlikeye düşürecek haberleri, yazıları ve karikatürleri basanlar, sınıf mücadelesini ortaya süren din, ırk ya da bölgeselliğe dayanarak ayrıcalık faaliyetlerinde bulunanlar bir yıldan beş yıla kadar hapis cezası ile karşı karşıya gelecekti. Ayrıca bu faaliyetlerin şiddetle sonuçlanması durumunda ise ceza süresi beş ile on yıl arasında olacaktı. Başta muhalefet olmak üzere basın, tasarımı sert bir dille eleştirmesi, üzerine kamuoyu baskısının artması karşısında Demirel Hükümeti, geri adım atmış ve tasarımı tekrar görüşmek üzere meclisten geri almıştır.⁶³⁶

Ankara'nın planladığı tasarıdan vazgeçmesi, olayların devam etmesini engelleyememiştir. Giderek artan olaylar içinde Amerikalı asker çavuş Jimmy R. Finley'in ve Ahlatlıbel'deki dört ABD'li askerin Deniz Gezmiş ve arkadaşları tarafından 4 Mart 1971 kaçırılması bardağı taşıran son damla olmuş ve bu da Türk Silahlı Kuvvetleri'nin olaylarda üzerine düşen sorumluluğu yerine getiremediği için Demirel Hükümeti'ne 12 Mart 1971 tarihinde muhtıra vermesine neden olmuştur.⁶³⁷

27 Mayıs sonrası ikinci kez ordunun hükümete müdahalesi ile sonuçlanan 12 Mart 1971 muhtırasında, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Faruk Gürler, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhsin Batur ve Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Celal Eyiceoğlu'nun imzası bulunmaktadır. TRT

⁶³⁵ Erdoğan, *agm*, s. 110.

⁶³⁶ Sümercan, *age*, s. 100-102.

⁶³⁷ Erdoğan, *agm*, s. 110.

Radyosu'ndan tüm ülkeye okunan muhtırada, Demirel Hükümeti'nin ülkeyi anarşiye ve kardeş kavgasına sürüklediği, sosyal ve ekonomik huzursuzluklara davetiye çıkardığı, Atatürk'ün hedeflediği uygarlık seviyesine ulaşma ümidinin yitirildiği ve anayasanın öngördüğü reformları yerine getiremediği belirtilmiştir. TSK, bu tespitlerin yanında Demirel Hükümeti'nin, anayasanın öngördüğü reformları yaparken Atatürkçü çizgiden uzaklaşması durumunda ülke yönetimini devralmaktan çekinmeyeceğini de belirtmiştir.⁶³⁸

Ordudan gelen bu muhtıra sonrası Süleyman Demirel başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu istifa kararı almış ve yönetimden çekilmişlerdir. Bu durum, 27 Mayıs sonrası yaklaşık 10 yıldır devam eden demokratik sürece noktayı koymuş ve Türkiye'de partiler üstü bir hükümet kurularak siyasi hayat devam etmiştir. Muhtıradan 4 gün sonra darbe yanlısı olan general ve amiral rütbeli 5 askerin emekliye sevk edilmesi, aslında bu muhtıranın amacının ordu içerisindeki darbe yanlısı radikallerin tasfiyesi olduğu iddialarını gündeme getirmiştir. Ordunun yönetime müdahalesi, kamuoyunda da ilk bakışta hedefin Adalet Partisi iktidarı ve Süleyman Demirel olduğu düşüncesini getirmiş, lakin zaman içinde bu darbenin temel amacının sol zihniyetin ülke içinde gerilemesine yönelik olduğu ortaya çıkmıştır. Son olarak 12 Mart Muhtırası sonrası askerlerce kurulan yeni yönetim 14 Ekim 1973 tarihine kadar görevini sürdürmüştür. Bu süre zarfındaki yeni kurulan hükümet, 1961 Anayasası'nda gerekli görülen değişiklikleri yerine getirmenin yanı sıra sistemi restore ederek liberal öğeleri sınırlandırırken devletin gücünü artırmıştır. Türk Silahlı Kuvvetleri de bu dönemden, daha önce olduğu gibi, kendi ayrıcalık ve özerkliklerini artırarak fayda sağlamayı başarmıştır.⁶³⁹

⁶³⁸ Erdur, *age*, s. 165.

⁶³⁹ Abdulvahap Akıncı, "Türkiye'nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 9, S. 1, Eskişehir 2014, s. 67; Erdoğan, *agm*, s. 111.

SONUÇ

Türkler ve Ruslar, Rusya'nın denizlerle bağlantısı olmayan bir kara devleti olmasından, sürekli olarak birbirleriyle mücadele eden iki millet olarak tarih sahnesinde yer almışlardır. Bu iki millet arasındaki ilk resmi temasın Osmanlı Devleti Hükümdarı II. Bayezid zamanında yapıldığı genel kabul görmektedir. Moskova Knezi III. İvan, ikili ticari ilişkileri belli bir düzene sokmak üzere ilk önce Mihail Pleşçeyev'i, sonra Aleksey Golohvastov'u elçi olarak İstanbul'a göndermiş ve iki ülke arasında diplomatik ilişki başlamıştır.

Moskova Knezliği'nin başlattığı bu girişimin ardından zaman içerisinde iki ülkenin dünya dengeleri içerisindeki pozisyonlarının değiştiği görülmüştür. Osmanlı Devleti, Ruslarla münasebetlere başladığı 16. yüzyıldan sonra önce duraklama ardından da gerileme dönemlerine girmiştir. Aynı dönem içinde Ruslar ise kendi içlerinde siyasi bir bütünlük sağlamayı başarmış ve özellikle güney yönlü ilerleme ve fetih dolu yılları geride bırakmıştır. Ruslar, batıda Baltık Denizi'ne, kuzeyde Buz Denizi'ne kadar olan bölgeyi ele geçirirken doğuda Orta Asya içlerine doğru bir fetih hareketi içinde olmuşlardır. Coğrafi Keşifler ile sömürge alanlarının ortaya çıkmasından sonra Ruslar, ilk hedef olarak güneydeki sıcak denizlere ulaşabilmeyi koymuş, bu doğrultuda ana hedef olarak da Anadolu ve İran topraklarını belirlemiştir. Anadolu ve Türk Boğazları için ilk dalga Karadeniz'de önemli bir üs sayılan Kırım hedeflenmiş ve II. Katerina, Kırım'ın ele geçirilmesi emrini vermiştir. 1783 yılında Rus ordusu tarafından işgal edilen Kırım, 1792 Yaş Antlaşması sonucu hukuken Rusların eline geçmiştir. Bu durum, Rusların Osmanlı Devleti'ne karşı fiilen üstünlüğü ele geçirmesi bakımından da ayrıca bir öneme sahip olmuştur.

Rusların üstünlüğü ile başlayan 19. yüzyılda da iki devlet arasında önemli mücadeleler sergilenmiştir. Bunlar; 1806-12, 1828-29, 1853-55 ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşlarıdır. İlk iki savaşı Ruslar kazanırken kendi belirledikleri "Panslavizm" politikası doğrultusunda Sırlara özerklik ve Rumlara bağımsızlık kazandırmayı başarmışlardır. Kırım Savaşı olarak da bilinen 1853-55 Osmanlı-Rus Savaşı'nı Batılı güçlerin de desteğiyle Osmanlı Devleti kazanmış olsa da savaş sonrası yapılan antlaşmanın maddeleri incelendiğinde aslında Osmanlı Devleti'nin de savaşı kaybetmiş gibi gösterildiği bir gerçektir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ise Rusların, Osmanlı'ya karşı bölgedeki en ağır yenilgilerinden birini tattırdığı bir savaş olmuş, Kars, Ardahan, Batum Osmanlı toprağı olmaktan çıkarak Rus idaresine girmiştir. Böylelikle Rusya, uzun zaman önce planladığı Anadolu hedefine bir bakımdan ulaşmış olmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı'na geldiğimizde Rusya, Osmanlı Devleti'nden önce İtilaf Devletleri grubunda pozisyonunu almış ve özellikle Orta Avrupa'da Almanlar ile çetin bir mücadeleye girmiştir. Osmanlı Devleti ise başlangıçta İtilaf Devletleri arasında savaşa girmek istediye de bu devletlerin çıkarlarının Osmanlı toprakları üzerinden geçmesi sonucu bir anda kendini İttifak grubunda bulmuştur. Osmanlı Devleti'nin karşı cephede yer almasıyla Osmanlı-Rus mücadelesi tekrardan ortaya çıkmış ve Doğu Anadolu'daki Kafkas Cephesi'nde bu iki devlet karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı'nın saldırısıyla başlayan mücadele Sarıkamış Harekatı'nın başarısız olmasından sonra Rusların ilerleyişine sahne olmuştur. Bunun sonucunda da Erzurum, Trabzon, Van, Muş, Bitlis, Bayburt ve Erzincan'ı ele geçirmişlerdir.

Osmanlı açısından psikolojik, ekonomik, askeri ve sosyal açıdan bir yıkım olan bu başarısızlık, Rus Çarlığı açısından bir zafer gibi gözükse de Rusya içindeki Çarlık muhaliflerinin başlattığı şiddetli muhalefet bu başarıyı gölgelemeyi başarmıştır. Lenin öncülüğündeki Bolşevikler ile Troçki'nin liderliğini sürdürdüğü Menşeviklerin, Şubat 1917'de Bolşevik çatısı altında başlattığı ayaklanmalar neticesinde Çar II. Nikola tahttan çekilmiş ve karma bir hükümet kurularak Rusya'da monarşi idaresine son verilmiştir. Bu ayaklanmaların devam ettiği süre boyunca cephede Osmanlı-Rus mücadelesi devam ettiyse de ülkedeki rejim ve hükümet değişikliği sonucu Rusların daha fazla ilerleyemeyeceği anlaşılmıştır. Bunun sonucunda da yeni rejim, mümkün olan en kısa sürede karşı tarafla barış antlaşması imzalanması niyetini göstermiştir. Bu bağlamda Bolşevikler, Osmanlı Devleti ile önce 18 Aralık 1917 tarihinde Erzincan Ateşkesi, ardından da İttifak Devletleri ile 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşmaların sonucunda Osmanlı Devleti savaşta kaybettiği yerleri ve 93 Harbi'nden (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı) sonra Rusya'ya verilmiş olan Elviye-i Selâse'yi (Kars, Ardahan ve Batum) geri almıştır.

Çarlık Rusya'sı Ekim Devrimi sonucu yıkılmış ve Lenin önderliğindeki Bolşevikler iktidara gelmiştir. Lenin'in iktidara gelmesi ile birlikte Türk-Sovyet ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemde iki taraf arasındaki ilişkiler değişken bir çizgi izlemiş, Birinci Dünya Savaşı'ndan Türkiye ve Sovyet Rusya emperyalist devletlere karşı mücadele etmek zorunda kaldıklarından oldukça iyi bir ilişki dönemi geçirmişlerdir. Lakin bu durumun altında karşılıklı çıkarların olduğu gerçeğini değiştirmemiştir. Türkiye özelinde Sovyet Rusya ile ilişkiler, dış politikada karşılıklı yardım, iç politikada ise Sovyetlerin komünist ideolojiyi yayma girişiminin engellenmesine dayanmıştır. Yeni Türk Devleti'nin Sovyetler ile ideolojik olarak farklı bir dünya görüşünü benimsemesi, bu doğrultuda hareket etmesini gerektirmiştir. Bu bağlamda özellikle Türk Kurtuluş Savaşı sırasında Sovyetler ile yapılan işbirliği;

maceradan uzak, gerçekçi, temkinli ve pragmatist bir yapı üzerine kurulmuştur. Batılı güçlerin emperyalist emelleri de iki taraf arasındaki ilişkilerin devamını mecburi kılan bir diğer faktör olmuştur. Lakin bu durum bile iki tarafın hiçbir zaman birbirlerine tam olarak güven duymasını sağlayamamıştır. Çünkü TBMM Hükümeti, Sovyet Rusya'nın İttihatçı paşalar aracılığıyla Anadolu'da komünizmi yayma çalışmalarından ve Ermenilere verilen destekten rahatsız olmuştur. Sovyet idarecilerinin amacı, o dönemde emperyalizme karşı mücadele veren Türkiye'nin de Sovyet ideolojisini benimsemesini sağlayıp hem Anadolu'da kendi ideolojik üssünü kurmak hem de Türkiye yardımıyla İslam dünyasında da önemli bir yer elde etmektir. Ayrıca yine Türkiye'nin dolaylı yardımıyla emperyalizme karşı Anadolu'daki mücadelenin başarılı olmasıyla Avrupalı güçlerin sömürgelerinin bu durumu örnek alabileceği ve burada başlayabilecek ayaklanmalar neticesinde Avrupa ülkelerinin fakirleşerek kapitalizmin çökmesi ve sosyalizmin öne çıkması da hedeflenen bir diğer unsur olmuştur. Böylelikle Sovyet Rusya kurmaylarının Dünya Proleter İhtilali hayalleri de gerçekleşmiş olacaktı.

Tüm bunlara rağmen Türk Kurtuluş Savaşı lideri Mustafa Kemal, mücadeleye başladığı ilk günden itibaren bu konudaki tavrını net bir şekilde ortaya koymuş ve Anadolu'daki emperyalizme karşı verilen mücadelenin Sovyet Rusya tarafından şekillendirilmesine karşı çıkmış ve komünizmin Anadolu topraklarından uzak tutulacağını işaretini vermiştir. Yine de Mustafa Kemal, dönemin ruhu gereği Milli Mücadele sırasında gereken yardımları alabilmek için komşusu ile ilişkilerini iyi bir şekilde sürdürmek istemiştir. Bu bağlamda, hem Sovyet idarecilerinin hoşuna gitmesi hem de yurt içindeki komünist hareketleri denetim altına alabilmek için kendi eliyle 18 Ekim 1920'de "*Resmi Komünist Fırkası*" isimli komünist ideolojiye hizmet eden bir parti kurdu muştur. Parti, işlevini tamamladıktan kısa bir süre sonra kapatılmıştır. Mustafa Kemal, bu hareketi ile Türkiye'nin komünist ideolojiye teslim olmayacağını bir kez daha göstermiştir. Ayrıca bu dönemde, Sovyetlerin Anadolu'daki faaliyetlerine karşı en katı önlemler alınmış, Sovyet idarecilerinin amaçladığı gibi Anadolu'yu Bolşevik zihniyetine dönüştürme çabalarına engel olmaya çalışmıştır. Bu bağlamda, Anadolu'daki Bolşevikler ile işbirliği yapan kuruluşlar kapatılmış, hatta Rus elçilik mensupları bile sınır dışı edilmekten çekinilmemiştir.

Lenin döneminde, Türk-Sovyet ilişkilerinde göze çarpan en önemli noktalardan biri de, iki tarafından birbirleriyle olan ilişkilerini emperyalist Batı'ya karşı bir denge unsuru olarak görmesidir. Bu nedenle uzunca bir süre iki taraf arasında bir dostluk antlaşması imzalanamamıştır. Bu konuda özellikle Sovyet Rusya Hükümeti, hem İngiltere hem de

Ermeniler ile çeşitli şekillerde anlaşma yapmak isteyerek Türkiye'yi zamanı geldiğinde gözden çıkarabileceğini göstermiştir. İki taraf arasında yapılan Moskova Görüşmelerinin ilk başta tıkanmasının nedeni de bir bakıma bundan kaynaklanmaktadır. Ruslar, Ermenilere Doğu Anadolu'daki toprakların bir kısmının verilmesini isterken TBMM Hükümeti ise Misak-ı Milli'ye aykırı olduğu gerekçesiyle bu talebi reddetmişlerdir. Fakat Sovyet Rusya Hükümeti'nin bu konudaki ısrarlı talepleri devam edince, Ermeniler üzerine harekat düzenlenmiş ve bu harekatın başarılı olması neticesinde Sovyet Rusya Hükümeti, taleplerinden vazgeçmek durumunda kalmıştır. Şunu belirtmek gerekir ki Sovyet Rusya'nın Ermeniler için Türkiye'den toprak talep etmesinin altında yatan neden, Doğu Anadolu toprakları üzerinde yatan emellerinden kaynaklanmaktadır. Bu toprakların Ermenistan gibi zayıf bir devletin eline geçmesi halinde Rusların, Ermenilerden bu toprakları alması gayet kolay olacaktı.

Karşılıklı itilaflara rağmen TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya Hükümeti, 16 Mart 1921 tarihinde bir barış ve yardım antlaşması imzalamıştır. Mustafa Kemal, TBMM'de Sovyet yardımı ile ilgili yaptığı konuşmada ulusal bağımsızlık ilkelerimize aykırı olmaması durumunda rejim farklılıklarının iki ülke arasındaki yardımlaşmaya ve dostluğa engel oluşturmadığını ifade ederek komşusu ile iyi ilişkiler içinde olmak istediğini de göstermiştir.

Yapılan bu antlaşma ile TBMM Hükümeti, doğu sınırlarının güvenliğini sağlayarak orduyu Yunanistan ile savaşmak için Batı Cephesi'ne kaydırmıştır. Bu durum iki taraf için de faydalı gelişmeler doğurmuştur. Türk ordusu bütün gücünü sadece Batı ile sınırlayarak Yunanistan'ı yenmiş ve Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. Sovyet Rusya ise güney sınırında güçlü bir devletin kurulmasıyla Boğazlar başta olmak üzere sınırlarını güvence altına almayı başaramamıştır.

Lozan Barış Konferansı'na gelindiğinde Sovyet Rusya'nın, Türkiye ile ilgili en çok üzerinde durduğu konu Boğazlar olmuştur. Çarlık Rusya dönemini hatırlatan davranışlarıyla Ruslar, Türk yetkililerini endişeye sevk etmişlerdir. Konferans boyunca Sovyet Rusya, İtilaf devletlerine karşı Türk yetkililerinin yanında bir tavır takınmasına karşın Boğazlar gündeme gelince kendisinin tam egemenliğini bir pozisyonda yer almıştır. Ruslar tarih boyunca kendi kontrolünde olmadığı sürece, Boğazların başka bir güçlü devletin eline geçmesini de istemediğinden ve Türk Kurtuluş Savaşı sırasında İngiltere'nin Boğazlar ve Kafkasya üzerinde hakimiyet kurmasından endişelendiğinden konferans başında Türkiye'nin yanında yer aldığını gösterirken ilerleyen süreçte bu durum değişikliğe uğramıştır. Türk yetkililer de

1921 Moskova Anlaşması'nın 5. maddesine aykırı bir şekilde Sovyet temsilcilerinin değişen tutumu karşısında İngiltere ile birlikte hareket etmiş ve Boğazlar ile ilgili o dönem için istediğini elde etmeyi başarmıştır.

Lozan Konferansı sonrası Türkiye, Lozan'da çözüme kavuşturulamayan sorunların çözümü ile uğraştığından komşusu Sovyet Rusya ile dostluk ilişkilerini sürdürmek istemiş ve bu yönde hamleler yapmıştır. Lenin'in 1924 yılında ölümü ve yerine Stalin'in geçmesi ile iki ülke arasında yeni bir dönem başlamıştır. İki taraf arasında 1917-1924 arası dönemi özetlemek gerekirse bu dönemdeki Türk-Rus yakınlaşması, karşılıklı çıkarlar üzerine kurgulanmıştır. Ne Sovyet Rusya Hükümeti ne de TBMM Hükümeti karşı tarafa tam olarak güvenmemiştir. İki ülke de düşmanların ortak olması sebebiyle dönemsel olarak birlikte hareket etmeyi uygun görmüş ve buna göre davranmışlardır.

1924 yılında ile başlayan Stalin döneminde Türkiye-SSCB ilişkileri, 1917-1924 arası dönemde olduğu gibi iki taraf arasındaki sorunların, çıkarlar doğrultusunda zaman zaman göz ardı edildiği, zaman zaman ise büyük bunalımlara yol açtığı, dolayısıyla ilişkilerin dönemsel olarak iyi-kötü çizgisinde seyrettiği bir dönemi geçirmiştir. Lenin döneminde Sovyet Rusya'nın, Türkiye'ye karşı koz olarak kullandığı komünizm, Ermeni ve Boğazlar Meselesi gibi konulardan Stalin döneminde de hiçbir değişiklik yapmadan politikasını oluşturduğu görülmüştür. Bu dönemdeki ilişkiler, genellikle SSCB'nin çıkarları doğrultusunda şekillenirken Sovyet idarecilerinin, Türkiye içerisindeki komünist ideolojiyi yayma faaliyetleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu başarısızlık sonrası SSCB, politika değişikliği yaparak Türkiye'nin Batılı devletlerle işbirliği içerisinde olmasını engellemeye yönelik faaliyetlere girişmiştir. Bu doğrultuda sorunların tam olarak çözülememesine rağmen Türkiye ile yaklaşık 20 yıl sürecek olan Saldırmazlık ve Tarafsızlık Antlaşması'nı imzalamıştır. Bunu 1927'de imzalanan Ticaret Antlaşması izlemiştir.

SSCB Hükümeti yeni politika doğrultusunda hamlelerini yapmasına karşın özellikle 1929 Ekonomik Buhranı ve bunun neden olduğu popülist ideolojiler, Avrupa güvenliğini tehdit ettiğinden Türkiye, Batılı devletlerle sorunlarını çözmek zorunda kalmış ve bir anlamda Batı'ya yaklaşmak durumunda kalmıştır. Bunun dışında Türk Hükümeti, Milletler Cemiyeti, Balkan Antantı ve Sadabat Paktı gibi güvenlik politikalarına önem veren örgütlenmelerin içine girmeyi başarmıştır.

Türkiye, yeni bir savaş ihtimalini fırsata çevirmek istemiş ve Boğazlarda tek başına egemenlik kurmak için Montreux Boğazlar Konferansı'nın düzenlenmesini sağlamıştır. Batılı

güçler, Boğazların olası Almanya ve SSCB kontrolüne geçebileceği endişesi içinde Türkiye'nin burada mutlak güç olmasını kabul etmişlerdir. SSCB ise bu kararı desteklese bile Boğazlar üzerinde Türkiye ile beraber hüküm sürme emeli taşıdığından daha sonraki periyotlarda bu konferansın tekrar toplanmasını ve kararların değiştirilmesini isteyecektir. Montreux Konferansı'nda, SSCB'nin gösterdiği tutum nedeniyle iki ülke arasında uzun zaman sonra ilk defa güvensizlik ortamı tekrardan ön plana çıkmış ve iki devletin birbirine karşı bakış açılarında değişiklik yaşanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarına geldiğimizde, iki devlet arasındaki ilişkinin, devletlerin karşı tarafa ihtiyaç duyduğu ana göre şekillendiği görülmüştür. Savaşın başlangıç yılı olan 1939'da Türkiye-SSCB ilişkileri ilk dönüm noktasını geçirmiştir. Savaştan kısa bir süre yapılan Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı karşısında dış politika anlayışını değiştirmek zorunda kalan Türkiye, yine de kendisi ile birlikte Batı-SSCB üçgenini tamamlamak için Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nu Moskova'ya göndermiştir. Türkiye, 1925'ten beri ilişkilerinin gayet iyi olduğu SSCB ile Batılı müttefiklerini sıkıntıya sokmayacak bir antlaşma imzalamak istemiş ama SSCB'den Çarlık Rusya'sı döneminden kalma isteklerle bu antlaşmayı imkansız hale getirmiştir. Bu zamandan, Almanya-SSCB mücadelesinin başlangıcına kadar Moskova'nın Türkiye'ye karşı izlemiş olduğu politika, tamamen kendi çıkarlarını ön plana atarak Türkiye'nin düşüncelerini yok saymak üzerine kurulmuştur. SSCB, gerek bu dönem olsun gerekse diğer dönemler Türkiye ile olan ilişkileri dostluk havası içerisindeyken, Çarlık Rusya'sından kalma emellerinden tavizler vermiş, lakin kendini komşusuna göre güçlü hissettiği dönemde ise sert ve uzlaşmaz bir tutum içerisine girmiştir.

Rusların, Çarlık veya Sovyet dönemi fark etmeksizin Türkiye ile ilgili zamanı gelinceye kadar sabırla bekledikleri hedefleri vardır. Bu hedeflerin en başında ise Türk Boğazları bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nda müttefiki olduğu dönemlerde Naziler ve İngiltere Rusların bu zaafını kullanmaktan çekinmemişlerdir.

22 Haziran 1941 tarihi ikili ilişkilerdeki diğer bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihte Almanya'nın Sovyet topraklarına doğru saldırıya geçmesi, SSCB'nin Batı ile müttefik ilişkileri kurmasına ve yine ihtiyaç duyduğundan Türkiye ile isteklerini bir süreliğine daha ertelemesine neden olmuştur. 1941'den Almanya'yı toprakları dışına attığı 1944 yılına kadar SSCB-Türkiye ilişkisinde inisiyatif bu kez Türkiye'nin eline geçmiş olmasına rağmen Türk Hükümeti, savaşın başından itibaren iki taraf arasında kurduğu dengeyi bozacak herhangi bir hamle yapmaktan çekinmiştir.

SSCB, 1944 yılında Nazilere karşı sağladığı üstünlük sonrası yine savaşın ilk dönemindeki teoremlerine dönmüş, Türkiye'ye yönelik emelleri doğrultusunda diğer Müttefik devletleri kanallere etmeye çalışmıştır. Ruslar inisiyatifi tekrardan ele geçirdikten sonra özellikle Türk Boğazları konusundaki duruşlarını daha da net göstermek için 1945'te, yaklaşık 20 sene önce Türkiye ile imzalanmış olan Saldırmazlık ve Tarafsızlık Antlaşması'nı tek taraflı olarak feshettiklerini açıklamıştır. Türkiye açısından şok edici bir gelişme olan bu tarihten itibaren Stalin döneminin sonuna kadar iki taraf arasında Boğazlar ve Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki bazı topraklar konusunda karşılıklı nota savaşları yaşanmıştır.

SSCB'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası Doğu Avrupa ve Asya toprakları üzerinde genişlemesi, bir de Türkiye ile yaşadığı itilaf neticesinde ABD liderliğinde Batı Bloku kurulmuştur. SSCB lideri Stalin'in "Tek Ülkede Sosyalizm" adı altında Moskova merkezli SSCB'ye bağlı uydu devletlerin artırılmasına dayalı emperyalist anlayışı komşu Türkiye'yi, Batı Bloku'na yaklaştırmıştır. Türkiye'nin, Kurtuluş Savaşı yıllarından itibaren zaman zaman sıkıntılar yaşasa da ortak çıkarları öne çıkararak belli bir düzeye sahip olduğu SSCB ile ilişkileri kopma noktasına gelmiş ve bu durum Stalin sonrası Kruşçev'in devlet başına geçmesine kadar devam etmiştir. Bu zaman dilimi içinde önce Cumhuriyet Halk Partisi daha sonra da Demokrat Parti iktidarları döneminde Türkiye, SSCB'ye karşı savunma amaçlı kurulan NATO'ya girmek için çeşitli müracaatlarda bulunmuş ve 18 Şubat 1952 tarihinde resmen NATO üyesi olarak topraklarını olası bir SSCB saldırısı karşısında garantiye almıştır.

Türkiye'nin NATO'ya üye olması ve NATO'nun SSCB'ye karşı Doğu Akdeniz'deki bir askeri üssü görevini üstlenmesi, SSCB'de büyük tepki ve protestolarla karşılanmış, Türkiye'yi ABD önderliğindeki Batı'nın güdümüne girmekle suçlamıştır. Komşusundan gelen tüm bu suçlamalara rağmen Demokrat Parti'nin en önemli iki ismi Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes, ABD'den aldığı desteğin de yardımıyla Batı yakını Sovyet karşıtı politikasından taviz vermemiş, bu durum Moskova'yı iyice geren bir durum oluşturmuştur.

Stalin'in otokrat yönetimine karşı içeride biriken öfke, ölümü ile ortaya çıkmış ve 1953 sonrasında iktidara gelen SSCB liderleri Stalin'e tepki olarak daha ılımlı bir politika izlemişlerdir. SSCB, Stalin'den sonra kendi içinde bir hesaplaşma sürecine girmiş, bu süre zarfında kendi yörüngesi içinde olmayan ülkelere karşı daha yumuşak ve uyumlu bir tavır sergilemeye başlamıştır. Bu durumdan Türkiye'de yararlanılmış, Stalin'in aniden ölmesi ve Moskova'da Kruşçev iktidarının başlaması ile birlikte Türkiye-SSCB ilişkisi yeni bir döneme

girmiştir. Bu tutumun resmi yansıması ise Stalin döneminin sona ermesinden birkaç ay sonra Moskova'nın, Ankara'ya gönderdiği nota ile Doğu Anadolu Bölgesi'nde istediği toprak talebinden vazgeçtiğini deklare etmesi ve Türkiye-SSCB ilişkilerinin İkinci Dünya savaşı öncesindeki çizgiye tekrardan dönülmesi için birlikte çalışılması teklifidir. Moskova'dan gelen bu teklif, Ankara tarafından olumlu karşılanmışsa da özellikle son dönemdeki SSCB Hükümeti'nin Türkiye ile ilgili tutumundan dolayı Türk Hükümeti'nin buna kuşku ile yaklaşmasına neden olmuştur. Yine de Türk idareciler, kendilerinin daima dostluk ve barıştan yana olduklarını da komşusuna bildirmiştir.

Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkilerin mevcut düzeyi 1957 yılına kadar aynı şekilde devam etmiştir. Bu sene içinde yapılan genel seçimlerle birlikte iktidarının üçüncü dönemine giren Demokrat Parti'de Dışişleri Bakanlığı'na getirilen Fatin Rüştü Zorlu'nun çabaları ve ABD-SSCB arasında yumuşama emarelerinin gözükmesi Türkiye'nin, komşusuna yönelik politika değişikliğine sebep olmuştur. Yine Türkiye'nin, Batılı müttefiklerinden beklediği kadar ekonomik yardım alamaması da Ankara-Moskova hattındaki yumuşamanın diğer bir sebebidir. Bu bağlamda iki ülke arasındaki ilişkiler 1959 yılından itibaren bir ivme kazanırken komşusuna karşı eski politik duruşunu sürdüremeyeceğini anlayan Ankara'nın bu yeni durumdaki stratejisi ise NATO'ya bağlı kalmak şartıyla SSCB ile ilişkisini düzeltmek olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iki taraf arasındaki münasebetlerin ilk kez bu kadar iyileşmesi neticesinde, yine uzun süre ara verdikleri üst düzey diplomatik ziyareti de gündeme getirmiştir. Bu doğrultuda düşük diplomatik ziyaretler gerçekleştikten sonra daha yüksek tonda ziyaretler de gündeme gelmiştir. Türkiye, bu konuda ilk adımı atmış ve Başbakan Adnan Menderes için 15 Temmuz 1960'da Moskova'ya yapacağı resmi ziyareti komşusuna bildirmiştir. Türkiye'nin bu hamlesine SSCB de karşılık vermiş, Kruşçev için de tarihi daha sonra belirlenecek bir günde Türkiye'ye gelmek üzere bir ziyaret planlanmıştır. Lakin Türkiye'de gerçekleşen 27 Mayıs 1960 tarihli askeri darbesi sonrası iktidarda bulunan Demokrat Parti'nin kapatılması, partinin önde gelen isimlerinin yargılanmak üzere tutuklanması sonucu bu ziyaretler iptal edilmek zorunda kalmıştır. Türkiye ile SSCB arasındaki ilişkiler ise 27 Mayıs sonrası farklı bir evreye geçmiştir.

27 Mayıs 1960 darbesi sonrası ülke yönetimini eline alan Milli Birlik Komitesi ve daha sonrasında 1965 yılına kadar kurulan çeşitli koalisyon hükümetleri zamanında, iki ülke arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesi doğrultusunda adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu dönemin başında Türk idarecileri NATO ile Demokrat Parti'nin son zamanlarında zayıflayan bağlarını kuvvetlendirmek istemişler, fakat Türkiye'yi doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen Küba ve

Kıbrıs sorunlarında NATO'nun Ankara'ya gerekli yardımı vermemesi, Türk yetkililerinin dönemin sonuna doğru Batı Bloku ile arasına belli bir mesafe koymasına ve SSCB ile normalleşme dönemine girmesine sebep olmuştur.

1960-65 yılları arası Türkiye-SSCB ilişkileri karşılıklı güven ortamının oluşturulması yönünde ilerlemiş ve uzun zaman sonra ilk resmi ziyaretler gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda Türkiye'den ilk temsilciler heyeti 1963 tarihinde SSCB'ye gitti. Uzun bir aranın ardından TBMM Başkanı Suat Hayri Ürgüplü'nün gerçekleşen Sovyet ziyareti, iki ülke arasındaki buzların eridiğinin ilk işareti olmuştur. Ürgüplü'yü Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin izleyerek ilişkilerdeki normalleşme ve bundan sonra onu da izleyecek gelişme sürecini başlatmışlardır.

1965-71 yılları arasında da ikili münasebetleri daha da geliştirmek için iki ülke arasında bir dizi üst düzey diplomatik ziyaret gerçekleştirilmiştir. Adalet Partisi iktidarıyla geçen bu dönem de iki ülke arasındaki ilişkiler, bir anlamda Milli Mücadele dönemindekine yakın bir seyir izlemiştir. 1965 yılının başında SSCB Yüksek Sovyet Başkanı N. V. Podgorny'nin Türkiye ziyareti de iki ülke arasındaki bu yeni döneme ilişkin ilk adım olarak kabul edilmiş, Podgorny'i SSCB Dışişleri Bakanı Gromiko takip etmiştir. Gromiko'nun bu ziyareti 1931 yılında SSCB Dışişleri Bakanı Litvinov tarafından Türkiye'ye yapılan ziyaretten sonra ikinci kez bir dışişleri bakanının Türkiye'ye gelmesi anlamını taşımaktaydı.

SSCB'den yapılan bu üst düzey ziyaretlere Türkiye de karşılık vermiş, Türkiye Başbakanı Suat Hayri Ürgüplü başkanlığındaki heyet 9-16 Ağustos 1965 tarihleri arasında SSCB ziyaretini gerçekleştirmişlerdir. Bu ziyaret iki ülke arasındaki son 33 yılın en önemli olayı sayılmıştır. Başbakan Ürgüplü'nün 9-16 Ağustos 1965 tarihleri arasında SSCB'ye yaptığı ziyaret, iki ülke arasındaki siyasi konular dışında uzun bir aranın ardından ekonomik olarak da ivmelenmenin başladığı ilk adım olmuştur. Zira bu ziyaret sırasında yapılan görüşmeler sonucunda SSCB'nin kredi yoluyla ve bedeli ihraç ürünlerimizle ödenmek üzere, Türkiye'de endüstriyel tesisler kurması yönünde prensip anlaşmaya varılmış, Ekim 1965'te yapılan genel seçimler sonucunda iktidara gelen Adalet Partisi döneminde, yapılan anlaşmalarla da bu tesislerin inşasına geçilmiştir.

SSCB Başbakanı A. N. Kosygin de bu ziyaret silsilesine katılmış ve 20-27 Aralık 1966 tarihleri arasında Türkiye'ye gelmiştir. Bu ziyaret, SSCB'nin Türkiye'ye başbakan düzeyinde gerçekleştirdiği ilk resmi ziyaret olması yönünden ayrı bir önem taşımaktadır. Türkiye-SSCB arasındaki ziyaret trafiği 1967 senesinde de devam etmiş, Kosygin'in

ziyaretine iade-i ziyaret amacıyla dönemin Başbakanı Süleyman Demirel ve Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın ayrı ayrı olarak SSCB'ye yaptığı ziyaretler izlemiştir. Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın yaptığı ve Türk basınında geniş yankı bulan SSCB ziyareti, Türkiye'nin kuruluşundan itibaren devlet başkanı nezdinde SSCB'ye gerçekleştirdiği ilk ziyaret olması bakımından tarihi bir anlam taşımıştır.

1960'lı yıllarda Türkiye'nin NATO'da ile belirginleşen fikir ayrılığı, Küba Krizi ve bu bağlamda Türkiye'deki Jüpiter füzelerinin sökülmesi gibi gelişmeler SSCB-Türkiye yakınlaşmasına etki eden temel unsurlar olmuştur. İki ülkenin yakınlaşmasına etki eden etmenlerden biri de Kıbrıs meselesinde Moskova'nın aldığı pozisyon olmuştur. Günümüzde bile hala önemli bir sorun olarak gözüken Kıbrıs'ta Türkiye, Batılı müttefiklerinden yeterli desteği alamaması Moskova için bir fırsat penceresi oluşturmuş ve Türkiye ile yakınlaşma çabaları içine girmiştir. Türkiye'nin, sorunu Kıbrıs'ta ikamet eden iki halkın arasında diplomatik yollarla çözüme girişimi SSCB tarafından kabul edilmiştir. SSCB de Türkiye gibi ENOSİS düşüncesine karşı çıkmıştır. Çünkü Yunanistan'ın Ada'yı ele geçirmesi Akdeniz'in tamamen NATO kontrolüne geçmesi anlamını taşımaktaydı. Bu durum hem Türkiye hem de SSCB çıkarlarına aykırı bir durum oluşturabilecekti. Moskova, Ankara'nın yanında olduğunu gösterirken Sovyet basınında da olayların sorumlusu olarak Yunanistan Hükümeti ve NATO gösterilmiştir. SSCB Hükümeti'nin bu konu ile ilgili tek şerhi, buhran sonrası kalıcı çözüm için adresin NATO gösterilmesidir. Sovyet basını da hükümetle aynı paralellikte yazılar çıkarmış, Kıbrıs konusunun NATO gibi askeri bir teşkilatta değil uluslararası platformlarda çözülebileceğini söyleyerek Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyini işaret etmişlerdir. Sonuçta Kıbrıs, NATO'da da çözümlenememiş, Rusların istediği gibi Kıbrıslılar dışında çözümlenmesi imkansız bir statükoya dönüşmüştür

Özetle Stalin sonrası gerek Kruşçev gerekse Brejnev dönemlerinde SSCB, komşu Türkiye ile iyi bir ilişki çizgisi oluşturmak istemiştir. Bu doğrultuda Kıbrıs gibi Ankara'nın sinir uçlarına dokunan konularda komşusunun yanında yer almıştır. Türk idarecileri de bu durumu karşılıksız bırakmamış, özellikle 1960'ların ortasından itibaren SSCB ile diplomatik ziyaretler sürecini başlatmış, bu da iki ülke arasındaki ekonomik göstergelere yansarak ticaretin de artmasını sağlamıştır. 12 Mart 1971 tarihine kadar süren Adalet Partisi iktidarı süresince yapılan çeşitli anlaşmalar neticesinde ekonomik bağlar kuvvetlendirilmiş ve Türkiye ile SSCB arasında 1970'li yıllarda da devam edecek bir yapı kurulmuştur.

KAYNAKÇA

1. KİTAPLAR

- AKTAŞ, Melih, *1950-1960 Demokrat Parti Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Amerikan Faktörü*, Şema Yayınları, İstanbul 2006.
- ALBAYRAK, Mustafa, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004.
- APUHAN, Recep Şükrü, *27 Mayıs'tan Yassıada Mahkemelerine Menderes: Resmi Tarihi Değiştirecek Gerçekler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi(C. I-II: 1914-1995)*, Genişletilmiş 11. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul 1999.
- AYBARS, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, Ercan Kitabevi, İzmir 2000.
- AYDIN Mustafa, “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye (1939-1945)”, (Ed. Baskın Oran), *Türk Dış Politikası 1919-1980*, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 399-478.
- BELEN, Fahri, Askeri, *Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, Ankara 1974.
- BİLGE, A. Suat, *Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920–1964*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.
- BİLGE, A. Suat, “İkinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Türk Dış Politikası(1945-1965) - Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Türk-Sovyet İlişkileri”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 10. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, ss. 387-428.
- DAVUTOĞLU, Ahmet, *Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.
- ERHAN, Çağrı, “1945-1960 ABD ve NATO’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919 – 1980*, (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 522-575.
- ERHAN, Çağrı, “1960-1980 ABD ve NATO’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919-1980*, (Ed. Baskın Oran) 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 681-715.
- ESMER, Ahmet Şükrü, SANDER Oral, ”İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Dış Politikası”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 10. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, ss. 137-186.
- FIRAT, Melek, “1960-1980 Yunanistan’la İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919-1980*, (Ed. Baskın Oran) 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 716-768.

- FIRAT, Melek, KÜRKÇÜOĞLU Ömer, “1945-1960 Orta Doğu’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919 – 1980*, (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 615-654.
- GÖNLÜBOL, Mehmet, KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, “1965-1973 Dönemi Türk Dış Politikası” *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 10. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, ss. 489-540.
- GÖNLÜBOL Mehmet, SAR Cem, “1919-1938 Yılları Arası Türk Dış Politikası”, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, 10. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, ss. 3-134.
- GÖNLÜBOL Mehmet, ÜLMAN Haluk, “İkinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Türk Dış Politikası-Genel Durum”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 10. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, ss. 189-334.
- GÜNVER, Semih, *Fatin Rüştü Zorlu’nun Öyküsü*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1985.
- GÜRÜN, Kamuran, *Dış İlişkiler ve Türkiye Politikası (1939dan Günümüze Kadar)*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983.
- GÜRÜN, Kamuran, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- İNALCIK, Halil, “Osmanlı-Rus İlişkileri 1492–1512”, *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491–1992*, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- KARAKAŞ, Nuri, *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri(1939-1952)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi, Ankara 2013.
- KOCABAŞ, Süleyman, *Tarihte Türk-Rus Mücadelesi*, Vatan Yayınları, İstanbul 1989.
- KOÇAK, Cemil, *Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938-1945): Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*, C. 1, İstanbul 2010.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798– 1919)*, TTK Yayınları, Ankara 2011.
- MENDERES, Aydın, *Babam ve Ben*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2012.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 1974.
- OKYAR, Osman, *Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal*, İş Bankası Yayınları, Ankara 1998.
- ORAN, Baskın, “Lausanne Barış Antlaşması”, *Türk Dış Politikası 1919 – 1980* (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 215-240.
- ÖZERSAY, Kudret, “Montreux Boğazlar Sözleşmesi”, *Türk Dış Politikası 1919-1980*, (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 370-386.

- PEHLİVANOĞLU, Öner, *Küba Krizi ve Nükleer Savaş Eşiğinde Türkiye*, Kastaş Yayınları, İstanbul 2003.
- PERİNÇEK, Mehmet, *Atatürk'ün Sovyetlerle Görüşmeleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005.
- Türk Dış Politikasında 50 Yıl İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)*, Dışişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973.
- SAKWA, Richard, *The Rise and Fall of the Soviet Union: 1917–1991*, Routledge Yayınevi, London 1999.
- SARAY, Mehmet, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1998.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin, “II. Dünya Savaşı’nda Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri”, *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası*, (Ed. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu), Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2016, ss. 107-137.
- SARINAY, Yusuf, *Türkiye’nin Batı İttifakına Yönelişi ve NATO’ya Giriş*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- SEFERCİOĞLU, Necmeddin, *3 Mayıs 1944 ve Türkçülük Davası*, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara 2009.
- SEVER, Ayşegül, *Soğuk Savaş Kuşatmasında Türkiye, Batı ve Orta Doğu 1945-1958*, Boyut Yayınları, İstanbul 1997.
- SEZER, Duygu, “İkinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Türk Dış Politikası (1945-1965) - Türkiye’nin Ekonomik İlişkileri”, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 10. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, ss. 429-487.
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye’nin Siyasi Antlaşmaları (1920-1945)*, C. 1, Ankara 1983
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlılıkları (1945-1990)*, C. 2, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara 2000.
- SÖNMEZOĞLU, Faruk, *Tarafların Tutum ve Tezleri Açısından Kıbrıs Sorunu (1945-1986)*, İstanbul Üniversitesi Basımevi, İstanbul 1991.
- SÖNMEZOĞLU, Faruk, *Türk Dış Politikası/II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze*, Der Yayınları, İstanbul 2006.
- TELLAL, Erel, “1919-1923 Sovyetlerle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919 – 1980*, (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 155-177.
- TELLAL, Erel, “1923-1939 SSCB’yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919 – 1980*, (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 314-324.
- TELLAL, Erel, “1945-1960 SSCB’yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919 – 1980*, (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 499-521.

TELLAL, Erel, “1960-1980 SSCB’yle İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919 – 1980*, (Ed. Baskın Oran), 22. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2018, ss. 769-783.

QASIMLI, Musa, *Türkiye-Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlişkileri 1960-1980*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2013.

USLU, Nasuh, *Türk Amerikan İlişkileri*, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2000.

2. MAKALELER

AKINCI, Abdulvahap, “Türkiye’nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C. 9, S. 1, Eskişehir 2014, ss. 55-71.

ATABEY, Figen, “Montreux Konferansı’ndan İkinci Dünya Harbi’ne Türk-Sovyet İlişkileri”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 2, S. 4, Ankara 2014, ss. 1-11.

AZİZ, Aysel İ, “1964 Yılında Kıbrıs Buhranı ve Sovyetler Birliği”, *Ankara üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 3, Ankara 1969, ss. 167-210.

AZİZ, Aysel İ, ”Sovyetlerin Kıbrıs Tutumu 1965-1970”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 24, S. 4, Ankara 1970, ss. 201-244.

BAYRAM, Mürsel, “Soğuk Savaş Dönemi Türk-Amerikan İlişkilerinin Sürekliliğinde Askerî Darbelerin Rolü”, *Ahi Evran üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 1, 2015, ss. 31-43.

BENHÜR, Çağatay, “Stalin Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, Konya 2004, ss. 325-337.

BULUT, Sedef, “Sovyet Tehdidine Karşı Güvenlik Arayışları: I. ve II. Menderes Hükümetlerinin (1950-1954) NATO Üyeliği ve Balkan Politikası”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 41, Ankara 2008, ss. 35-61.

BULUT, Sedef, “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960): Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, *Akademik Bakış Dergisi*, C. 2, S. 4, 2009, ss. 125-145.

ÇALIŞKAN, Ülkü, “Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya’nın Mali ve Askeri Yardımları”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 3, S. 9, Çorum 2006, ss. 35-54.

ÇAPRAZ, Hayri, “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 24, Isparta 2011, ss. 51-78.

DANIŞ, Mehmet Fahri, “Türk Dış Politikasında Karar Alıcıların Orta Doğu Algısı: 1957-1958 Krizleri”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, C. 5, S. 2, Sakarya 2018, ss. 93-126.

- DOKUYAN Sabit, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 18, Ankara 2013, ss. 119-135.
- DUMAN, Olcay Özkaya, BİRSEL, Haktan, "Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası ve Bu Politikanın Dinamiklerine Etki Eden Dış Gelişmeler", *Atatürk Dergisi*, C. 1, S. 1, Erzurum 2012, ss. 299-318.
- ERDEM, Ufuk, "İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri ve İngiltere (1945-1946)", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 32, İzmir 2017, ss. 179-209.
- ERDOĞAN, Tuğçe, "Demokrasi Sürecinde Türkiye: 27 Mayıs'tan 12 Mart'a", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 6, Kocaeli 2017, ss. 91-115.
- ERTEM, Barış, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri ve Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri ile Yakınlaşmasına Etkileri", *Turkish Studies*, S. 8, Ankara 2013, ss. 157-183.
- GENÇALP, Ebru, "Sovyet Başbakanı Kosigin'in Türkiye Ziyaretinin Basında Değerlendirilmesi", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, Ankara 2019, ss. 55-77.
- GENÇALP, Ebru, "Türk Basınında İkili Ziyaretler Boyutunda Türk-Sovyet İlişkileri (1965-1980)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 29, İzmir 2014, ss. 315-352.
- GÜLMEZ, Nurettin, TAHANCI, Bülent, "Soğuk Savaş Dönemi Çekişmelerinden Bir Örnek: U2 Uçak Krizi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 28, İzmir 2014, ss. 199-226.
- GÜLER, Yavuz, "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Kadar Kıbrıs Meselesi", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 1, Ankara 2004, ss. 101-112.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı-Rus Münasebetlerinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", (46 Sayılı Belleten'den Ayrı Basım), C. 12, S. 46, Ankara 1948, ss. 349-409.
- KARAKUŞ, Girayalp, "Türk Dış Politikası'nda Soğuk Savaş Algılaması ve ABD ile İlişkiler (1950-1960)" *Social Sciences Studies Journal*, C. 5, S. 47, 2019, ss. 5844-5851
- KARATAŞ, Başak, "II. Dünya Savaşı Sırasında Franz Von Papen Suikastı Çerçevesinde Türkiye, Sovyetler Birliği ve Almanya İlişkileri", *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 1, S. 4, Çanakkale 2019, ss. 127-137.
- KELEŞ, Erdoğan, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara 2008, ss. 149-194.

- KÖSE, İsmail, “Boraltan Faciası Türk Kökenli Sovyet Vatandaşı Mültecilerin Sovyetler Birliği'ne İadesi (1945)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 32, S. 93, Aralık 2016, ss. 149-186.
- KÖSE, İsmail, “Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarıyla İlgili Talepleri: 1945-1946 Notaları”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 74/(4), Ankara 2019, ss. 1125-1148.
- KÖSE, İsmail, “Yalta ve Postdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Trabzon 2015, S. 19, ss. 241-276.
- KURBAN, Vefa, “1950-1960 Yıllarında Türkiye ile Sovyetler Birliği Arasındaki İlişkiler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 14, S. 28, İzmir 2014, ss. 253-282.
- KÜÇÜKVATAN, Mahir, “Soğuk Savaşın Türk Dış Politikasına Etkileri ve 1957 Türkiye-Suriye Bunalımı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 23, İzmir 2011, ss. 73-91.
- METİNTAŞ, Mustafa Yahya, Mehmet Kayıran, “Refik Saydam Hükümetleri Döneminde Türkiye'nin Dış Politikası (1939-1942)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Lisesi Dergisi*, C. 21, S. 1, Elazığ 2011, ss. 289-313.
- OTAÇ Tuğrul, “İkinci Dünya Savaşında Müttefik Konferansları ve Türkiye İçin Önemi”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, Ocak 2019, ss. 97-126.
- SANLI, Ferit Salim, “Türk Sağındaki Politik Çatallaşmaya Adalet Partisinden Bakmak: 1961-1967 Yılları Arası AP İçerisinde Yaşanan Müfrit-Mutedil Mücadelesi ve Bu Mücadelenin Türkes Hareketi ile Olan Münasebeti” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 25, Ankara 2017, ss. 4-49.
- SAVRUN, Ergenekon, TINAL, Melih , “Soğuk Savaş Döneminde İngiltere ve Türkiye'nin Kıbrıs Politikaları (1955-1964)” *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 34, 2017, ss. 349-371.
- SAYDAM, Abdullah, “Rusya'nın Kafkasya'yı İşgali”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 5, Samsun 2014, ss. 239-257.
- SERBEST, Bürkan, “Bağdat Paktı'nın Kuruluş Süreci ve Gelişiminde Türkiye'nin Rolü”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 3, 2016, ss. 401-424.
- SEVER, Ayşegül, “Yeni Bulgular Işığında 1962 Küba Krizi ve Türkiye”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 52, S. 1, Ankara 1997, ss. 647-660.
- SOLAK, Merve, “Türkiye'nin Güvenlik Politikası Çerçevesinde Bağdat Paktı”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S. 35, İstanbul 2019, ss. 125-145.

- SOYLU, Perihan Ünlü, “Kaostan Barışa Köprü: Balkan Pakti’nin İnşası (1928-1934)”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 29, İzmir 2017, ss. 235-276.
- ŞAHİN, Enis, TUNÇ, Bilal, “Demokrat Parti’nin Kuruluş Süreci ve DP – CHP Siyasî Mücadelesi (1945-1947)”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. 1, S. 2, Sakarya 2015, ss. 31-69.
- TBMM Tutanak Dergisi, 9. Dönem, C. 9, 101. Birleşim, ss. 183-234.
- TOPRAK, Serap, “1919-1945 Türk-Rus İlişkileri”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 5, S. 9, 2015, ss. 161-170.
- TOPSAKAL, İlyas, “Tarihi Süreçte Türkiye-Rusya İlişkileri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, İstanbul 2016, ss. 33-53.
- TOSUN, Ramazan, “Kıbrıs Meselesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 1, S. 10, Kayseri 2001, ss. 95-107.
- TUĞLUOĞLU, Fatih, “1961 Referandum ve DP Tabanı” *Akademik Bakış Dergisi*, C. 12, S. 24, 2019, ss. 135-162.
- UMAR, Ömer Osman, “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk Sovyet İlişkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 20, S. 59, Ankara 2004, ss. 369-412.
- UYAR, Hakkı, “70. Yılında Boraltan Köprüsü Olayı”, *Toplumsal Tarih*, S. 263, Kasım 2015, ss. 1-7.
- VATANSEVER, Müge, “Kıbrıs Sorununun Tarihi Gelişimi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 12, İzmir 2010, ss. 1487-1430.
- YALMAN, Ahmet Emin, “II. Dünya Savaşında Türkiye’de Askeri Mülteciler ve Gözaltı Kampları (1941-1942)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 22, S. 33, 2003, ss. 143-166.
- YEŞİLBURSA, Behçet Kemal, “Demokrat Parti Dönemi Türkiye’nin Ortadoğu Politikası (1950-1960)”, *History Studies*, C. 2, 2010, ss. 67-98.

3. TEZLER

- ADEM, Çetin, *Orhun Dergisinin Türk Düşünce Hayatındaki Yeri*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2009.
- AKAR, Elif, *Türkiye’de Türkçülük Turancılık ve Yargılamalar (1940-1950 Arası Dönem)*, Polis Akademisi Güvenlik Birimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.
- ALĞUR, Betül, *Adalet Partisi Türk Dış Politikası*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

ASLAN, Emel, *Türkiye'nin İç Siyasetinde Demokrat Parti (1950-1960)*, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir 2014.

BENHÜR, Çağatay, *Stalin Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1924-1953)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2008.

BEYDEŞ, Cihan Ozan, *Demokrat Parti Dönemi Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2015.

ÇOLAK, Özlem, *Lenin Döneminde Türk-Rus İlişkileri (1917-1923)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2010.

ÇOLAK, Çağrı Doksan, *Türkiye'de Türkçü-Turancı Düşüncenin Kökleri ve Irkçılık-Turancılık Davası*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2014.

EKER, Alpaslan, *İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türk Dış Politikasındaki Gelişmeler ve Türkiye'nin NATO'ya Giriş Süreci*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2007.

ERDUR, Oğuz, *Soğuk Savaşın Başlangıcından 12 Mart Muhtırasına Türk-Sovyet İlişkilerinde ABD Etkisi*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

ERGÜL, Volkan, *Basında Türk-Sovyet İlişkileri (1925-1945)*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2009.

GEMUHLUOĞLU, M. Ali, *Soğuk Savaş Döneminde Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkisi (1945-1965) ve Türk Dış Politikası (Cilt: I)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

GÖKÇE, Mustafa, *Sovyet Öncesinden Günümüze Hazar ve Çevresinin Durumu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

GÖNÜL, Mert, *Türk Düşünce ve Siyasi Hayatında Fethi Tevetoğlu*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011.

HACIYEV, Agil, *Sovyet Arşiv Belgeleri Işığında Sovyetler Birliği'nin Türkiye Algısındaki Değişim ve Dış Politikaya Yansımaları (1939-1953)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.

KARABORAN, Döne Nihal, *Cumhuriyet'in Kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'nın Bitimine Kadar Türk-Sovyet İlişkileri*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2016.

KARATAŞ, Müjgan, *İki Askeri Darbe Arası Türk Dış Politikasının Tahlili (1960-1980)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2012.

KESİKTAŞ, Fatma Gül, *Kıbrıs Sorunu'nun Türk-Amerikan İlişkilerine Yansıması: Johnson Mektubu (1960-1965)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2005.

KÖSE, Ahmet, *Türk Dış Politikasında 1962 Küba Krizinin Önemi Üzerine Bir İnceleme*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2015.

KÜRÜMOĞLU, Mustafa Emre Kürümoğlu, *Yalta-Potsdam'da Savaş Sonrası Uluslararası Düzenin Kurulması ve Türkiye (Türk Basınına Göre, 1945)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara 2011.

ÖZMEN, Zuhâl, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Türk Basına Yansıması (1918-1990)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2019.

ÖZTOPRAK, Gizem, *Stalin'in Ölümünün Türk Basınındaki Yansımaları*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2012.

SÜMERCAN, Elif Uzun, *I. Dönem Demirel Hükümeti'nin Siyasi Faaliyetleri (1965-1969)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

ŞEN, Cenk, *Stalin Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1924-1953)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2006.

4. İNTERNET KAYNAKLARI

https://www.academia.edu/40099933/BORALTAN_K%C3%96PR%C3%9CS%C3%9C_T%C3%9CRK_VE_AZER%C4%B0_TAR%C4%B0H%C4%B0N%C4%B0N_ACI_B%C4%B0R_HATIRASI

Erişim Tarihi: (24.01.2021).

<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/altan-oymen/savas-gunlerinden-bir-belge-hikyesi1031433/>

Erişim Tarihi: (20.01.2020).

<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: (24.01.2021).

<http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>

Erişim Tarihi: (10.06.2020).

<https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>

Erişim Tarihi: (08.09.2020).

<https://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>

Erişim Tarihi: (30.08.2020).

<http://www.ysk.gov.tr/tr/1950-1977-yillari-arasi-milletvekili-genel-secimleri/3007>

Erişim Tarihi: (02.08.2020).

https://en.wikipedia.org/wiki/Nikita_Khrushchev Erişim Tarihi: (27.06.2020).

5. GAZETELER

Milliyet

Cumhuriyet

Hürriyet

Akşam

Tercüman

DİZİN

A

ABD, 21, 50, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 90, 100, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 123, 124, 125, 127, 129, 130, 134, 136, 137, 138, 139, 142, 145, 147, 148, 149, 151, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 176, 178, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 206, 209, 210, 216, 220, 224, 226, 227, 228, 233, 234, 236, 237, 242, 250, 251, 254, 258, 261
ABD Hükümeti, 105, 110, 167
Abdülillah, 158
Abdülnasır, 139
Acheson, 199
Acheson Planı, 200
Ada, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 211, 215, 216, 220, 222, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 253
Adalar Denizi, 21
Adalet Partisi, 179, 194, 211, 214, 216, 217, 218, 225, 227, 232, 236, 241, 243, 252, 253, 261
Adana, 69, 70, 71, 102, 154, 165
Adana Görüşmeleri, 71
Adnan Menderes, 119, 121, 122, 147, 151, 154, 174, 175, 250, 251
Afif Bizli, 154
Ağustos, 17, 32, 46, 49, 65, 67, 72, 81, 82, 83, 90, 101, 103, 106, 109, 113, 114, 116, 129, 133, 147, 148, 149, 152, 153, 172, 184, 189, 191, 192, 200, 202, 206, 215, 216, 218, 224, 235, 238, 252
Ahıska, 15

Ahmet Şükrü Esmer, 31, 112
Akdeniz, 28, 29, 43, 47, 56, 87, 149, 154, 187, 214, 222, 224, 250, 253
Aleksey Golohvastov, 11, 244
Alman-Rus, 58, 60, 61, 62, 63, 67
Almanya, 16, 24, 31, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 90, 91, 92, 99, 100, 101, 102, 104, 106, 165, 220, 249, 258
Alparslan Türkeş, 98, 173, 241
Altın Orda Devleti, 11, 12
Anadolu, 11, 18, 19, 20, 21, 23, 58, 75, 91, 92, 193, 244, 246, 247
Anastas Mikoyan, 181
Ankara, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 76, 78, 80, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100, 102, 103, 105, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 147, 150, 151, 152, 154, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 166, 167, 168, 169, 170, 177, 178, 179, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 214, 217, 218, 219, 220, 222, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 240, 241, 242, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262
Ankara Hükümeti, 18, 19, 20, 21, 22, 23
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 240
Ardahan, 16, 17, 89, 100, 107, 244, 245
Arnavutluk, 31, 82

Asım Gündüz, 26
Astrahan, 12, 13
Asya, 18, 56, 60, 82, 136, 162, 250
Atatürk, 29, 30, 34, 71, 91, 92, 93, 101,
119, 122, 125, 132, 143, 164, 177, 178,
189, 202, 208, 220, 223, 243, 255, 256,
257, 258, 259, 260, 261, 262
Atsız, 92, 93, 94, 95, 98
Avrupa, 13, 15, 16, 22, 24, 29, 31, 33, 43,
44, 49, 50, 56, 60, 68, 69, 70, 72, 82, 83,
84, 90, 110, 116, 117, 118, 121, 127,
134, 144, 154, 161, 166, 172, 225, 234,
240, 245, 246, 248, 250
Avrupa Konseyi, 121, 127
Avustralya, 26
Avusturya-Macaristan, 17
Aynalıkavak Tenkihnamesi, 15
Azerbaycan, 13, 20, 49, 256

B

Baas, 152
Bağdat Paktı, 137, 138, 139, 141, 142, 143,
144, 147, 148, 151, 157, 158, 159, 160,
167, 259, 260
Bahçesaray, 14, 15
Bakü, 49, 50, 51, 54, 226
Balkan, 27, 29, 47, 61, 72, 84, 85, 105,
124, 125, 126, 130, 133, 168, 248, 257,
260
Balkan Paktı, 133
Balkanlar, 11, 13, 15, 24, 32, 44, 48, 58,
75, 83, 105, 129, 176
Bangkok, 150
Batı Avrupa Birliği, 117
Batı Birliği Savunma Örgütü, 117
Batı Bloku, 117, 123, 124, 127, 144, 148,
160, 166, 176, 180, 191, 223, 250, 252
Batı Trakya, 229, 230, 231
Batı Türkistan, 11
Batista, 180
Batum, 17, 32, 49, 244, 245
Bayezid, 11, 244
Behice Boran, 125
Belçika, 117

Berlin, 16, 19, 55, 56, 90, 106, 207
Beyrut, 140, 235
Birinci Dünya Savaşı, 16, 17, 28, 31, 63,
83, 92, 101, 245
Birleşik Arap Cumhuriyeti, 157, 205
Birleşik Krallık, 139
Birleşmiş Milletler, 78, 83, 85, 86, 87, 100,
101, 105, 111, 114, 116, 121, 123, 133,
135, 140, 146, 156, 159, 184, 185, 188,
191, 194, 195, 200, 205, 210, 214, 220,
233, 235, 236, 253
Birleşmiş Milletler Güvenli Konseyi, 194
Bitlis, 17, 245
BM, 74, 177, 179, 195, 199, 204, 205, 227,
234, 236
Boğazlar, 16, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 30,
34, 37, 38, 40, 41, 54, 55, 56, 58, 63, 64,
65, 76, 79, 83, 84, 85, 87, 88, 100, 106,
107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114,
115, 116, 121, 127, 128, 129, 130, 247,
248, 250, 255, 259
Bolşevik Hükümeti, 18
Bolşevikler, 17, 18, 90, 245, 246
Bolşevizm, 70, 90
Bonnet, 32
Boraltan Köprüsü, 99, 103, 105, 260
Boris F. Podtserob, 151
Brejnev, 225, 253
Brüksel, 82, 117
Bulganin, 126, 151, 154, 155, 162, 170
Bulgaristan, 17, 21, 26, 27, 29, 54, 56, 57,
58, 60, 66, 76, 82, 117
Büyük Britanya, 23, 48
Byrnes, 112

C

Camille Chamoun, 157, 159
Castinoyra, 183
Cebbar Şenel, 98
Celal Bayar, 119, 122, 130, 132, 146, 151,
154, 168, 174, 250
Celal Eyiceoğlu, 242
Cemal Abdülnasır, 139

Cemal Gürsel, 173, 174, 175, 178, 179, 208, 211, 213, 215, 228, 237
Cemal Oğuz Öcal, 98
Cenevre Görüşmeleri, 200
CENTO, 124, 143, 159, 164, 170, 173, 174, 177
Cevat Akalın, 67
Cevdet Sunay, 220, 224, 225, 253
Che Guevera, 180
CHP, 119, 120, 121, 122, 157, 179, 185, 216, 221, 237, 260
Churchill, 62, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 83, 84, 85, 106, 107, 108, 130
CIA, 181, 183, 206
Cihat Savaş Fer, 98
CKMP, 179, 185
Clement Atlee, 106
Cominform, 117, 134
Coşkun Kırca, 237
Cripps, 54, 58, 59
Cumhuriyet Halk Partisi, 91, 99, 132, 137, 170, 176, 211, 217, 225, 250
Cyrus Vance, 233

Ç

Çağlayangil, 224, 226, 232, 235, 239
Çanakkale, 11, 41, 67, 258
Çar, 14, 125, 245
Çarlık, 13, 17, 18, 23, 90, 245, 247, 249, 257
Çekoslovakya, 82, 117, 147, 219, 224
Çiçerin, 24
Çihrin, 14
Çin, 13, 69, 72, 82, 83, 142, 145, 147, 159, 178, 181, 207, 213

D

Daladier, 49
Dallas, 183
Danimarka, 90, 117
Dedeoğlu, 108, 229, 230, 231
Demir Perde, 121

Demirel, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 227, 228, 230, 231, 233, 236, 238, 242, 243, 262
Demirel Hükümeti, 217, 227, 243
Demokrat Parti, 99, 103, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 128, 130, 131, 132, 133, 137, 146, 151, 154, 157, 160, 162, 164, 170, 171, 173, 176, 179, 188, 189, 216, 217, 240, 250, 251, 254, 257, 258, 260, 261
Deniz Gezmiş, 232
Dev-Genç, 241
Devlet Planlama Teşkilatı, 237
Doğu Anadolu, 16, 245, 247, 250, 251
Doğu Bloku, 117, 134, 144, 145, 147, 206, 212, 219
Domuzlar Körfezi Çıkarması, 181
Don-Volga, 12, 13, 258
Dulles, 134, 135, 136, 138, 149, 154, 155, 159, 161
Dulles Planı, 149
Dumbarton Oaks, 83
Dündar Baştımar, 125
Dünya Bankası, 148, 172

E

Eden, 58, 66, 73, 74, 75, 76, 83, 122, 148, 258
Edirne, 15, 16, 104, 183, 262
Ege, 60, 66, 79, 80, 129, 241, 242
Ege Denizi, 129
Ege Üniversitesi, 241, 242
Eisenhower, 90, 134, 149, 151, 154, 158, 159, 161, 165, 167, 189
Eisenhower Doktrini, 151
Ekim, 17, 20, 21, 22, 35, 39, 40, 41, 43, 44, 54, 65, 73, 82, 83, 99, 110, 115, 116, 125, 132, 138, 140, 144, 149, 150, 151, 154, 155, 156, 157, 160, 163, 168, 174, 177, 178, 179, 183, 185, 186, 206, 207, 212, 215, 216, 217, 218, 224, 225, 231, 237, 241, 243, 245, 246, 252
Elizabeth, 130
Emin Bilgiç, 230

Emlak Bankası, 156

Endonezya, 156

ENOSİS, 188, 189, 190, 191, 192, 194,
200, 204, 206, 208, 210, 211, 215, 222,
228, 229, 230, 231, 234, 235, 236, 253

EOKA, 188, 189

Erdek, 102

Erivan, 145

Erkin, 28, 186, 205, 207, 208, 209, 212,
238

Ermeni, 17, 19, 248

Ermeniler, 19, 247

Ermenistan, 20, 107, 111, 127, 247

Erzincan, 17, 245

Erzurum, 15, 17, 122, 245, 258

Estonya, 33

Evangelos Averof, 190

F

Faris Erkman, 92

Faruk Gürler, 242

Fas, 69

Fatin Rüştü Zorlu, 150, 158, 159, 160, 167,
169, 170, 174, 175, 190, 251, 255

Faysal, 142, 154, 158

Fazıl Küçük, 190, 193

Feridun Cemal Erkin, 34, 100, 186, 201,
202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209,
238, 252

Ferruh Bozbeyli, 218

Fethi Okyar, 26

Fethi Tevetoglu, 92, 98, 262

Fevzi Çakmak, 69

Fevzi Mengüç, 126

Fidel Castro, 180

Finlandiya, 33, 50, 66

Fransa, 15, 16, 21, 23, 24, 26, 27, 28, 29,
31, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 72, 82,
83, 84, 99, 100, 117, 118, 121, 124, 148,
149, 150, 151, 204, 210

Fransız İhtilali, 15

Fuat Köprülü, 119, 122, 124, 131, 140,
143, 147

G

Gamelin, 49

Gazze, 149

Genelkurmay Başkanlığı, 77, 102

Grivas, 188, 229, 232, 234

Gromiko, 207, 208, 209, 211, 212, 213,
214, 224, 225, 252

Guadalcanal, 82

Gümrü, 19

Güney Kafkasya, 14

Gürcistan, 13, 20, 21, 107, 111, 127

Gürsel, 173, 175, 176, 177

H

Habeşistan, 25, 149

Hacettepe Üniversitesi, 92, 194, 219, 242,
258, 261, 262

Halit el-Azm, 152

Hare, 197, 198

Harry Truman, 118

Hasan Esat Işık, 212, 213, 222

Hasan Polatkan, 174

Hasan Saka, 22, 86, 88, 100, 106

Haşimi, 157

Hatay, 23, 31, 152

Haydar Aktay, 54, 58, 62

Hazar Denizi, 13, 14, 50

Hindistan, 13, 14, 56, 57, 82, 136, 175

Hint, 13, 56

Hiroşima, 90

Hitler, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 63, 64,
68, 74, 90

Hollanda, 90, 117

Hopa, 67

Hughe Montgomery Knatchbull-Hugessen,
43

Hüseyin, 106, 154, 159

I

Iğdır, 16

IMF, 127, 172

Irak, 49, 51, 60, 138, 139, 140, 141, 142,
143, 144, 148, 151, 154, 157, 158, 159,
160
Irak Hükümeti, 143, 158
Isparta, 11, 13, 16, 102, 198, 257, 261, 262

İ

İhsan Sabri Çağlayangil, 218, 222, 224,
225, 239
İkinci Dünya Savaşı, 21, 29, 30, 31, 32, 33,
34, 35, 45, 46, 49, 53, 54, 55, 57, 59, 61,
62, 63, 65, 66, 68, 69, 70, 72, 74, 75, 80,
81, 83, 84, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 96, 98,
99, 100, 101, 102, 104, 106, 109, 110,
111, 113, 116, 117, 118, 121, 123, 124,
128, 139, 144, 145, 155, 157, 160, 168,
169, 171, 173, 176, 238, 249, 250, 251,
254, 255, 256, 258, 260, 261, 262
İngilizler, 22, 63, 66, 71, 77, 79, 80, 105,
106, 110, 114, 130, 138, 139
İngiltere, 15, 16, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 31,
32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
44, 45, 47, 48, 52, 54, 56, 58, 60, 61, 62,
63, 64, 65, 66, 67, 69, 72, 73, 74, 75, 77,
78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90,
99, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111,
112, 114, 115, 116, 117, 118, 121, 124,
129, 130, 134, 136, 138, 141, 142, 143,
147, 148, 149, 150, 151, 154, 158, 159,
160, 161, 163, 165, 189, 190, 191, 193,
194, 195, 199, 202, 203, 204, 206, 227,
246, 247, 249, 258, 259
İngiltere Hükümeti, 62, 107, 110, 190
İnönü, 21, 25, 69, 71, 77, 90, 92, 96, 99,
179, 193, 195, 197, 198, 199, 200, 201,
204, 205, 206, 211, 212, 215, 227
İran, 12, 13, 14, 49, 51, 56, 57, 64, 103,
110, 142, 149, 159, 167, 182, 244
İskenderun, 216, 221, 224, 226, 239
İsmet İnönü, 21, 25, 32, 42, 58, 80, 95, 96,
119, 143, 170, 179, 185, 186, 196, 199,
201, 204, 205, 206, 216, 221, 237
İsrail, 134, 137, 139, 141, 144, 147, 148,
149, 150, 151, 152, 220, 222, 225

İstanbul, 11, 15, 17, 20, 22, 24, 26, 28, 30,
32, 41, 49, 75, 89, 92, 94, 95, 103, 111,
114, 118, 129, 135, 139, 146, 148, 149,
154, 158, 161, 174, 177, 181, 183, 188,
189, 191, 196, 223, 224, 240, 242, 244,
254, 255, 256, 257, 260, 261, 262
İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 240
İtalya, 21, 23, 25, 27, 28, 31, 46, 47, 48,
54, 55, 56, 57, 68, 72, 87, 117, 161, 163
İtilaf, 17, 21, 22, 245, 247
İvan, 11, 13, 244
İzlanda, 117
İzmir Ticaret Fuarı, 172
İzvestia, 44, 211, 221

J

Japonya, 21, 23, 26, 27, 31, 55, 56, 60, 66,
82, 84, 85, 90, 100, 102, 104, 107, 111,
149, 165
Jimmy R. Finley, 242
John F. Kennedy, 181
John Foster Dulles, 134
John G. Winant, 106
John Grew, 106
Johnson, 196, 197, 198, 199, 233, 236,
237, 262
Johnson Mektubu, 196, 197, 198, 262
Jose Rolz Bennet, 233
Jüpiter, 160, 161, 162, 163, 164, 168, 170,
182, 184, 185, 186, 187, 201, 253

K

Kafkaslar, 13, 14
Kafkasya, 11, 12, 13, 14, 19, 23, 49, 67,
247, 259
Kahire, 69, 74, 75, 77, 78, 135, 138, 139,
157
Kalinin, 29
Kamil Ocak, 219
Kanada, 117, 183
Kanlı Noel, 193, 194
Kanuni Sultan Süleyman, 12
Kara Mustafa Paşa, 14

Karaçi Antlaşması, 136, 137
Karadağ, 16
Karadeniz, v, 11, 13, 15, 16, 20, 22, 26, 27,
28, 29, 32, 36, 37, 40, 41, 42, 48, 49, 56,
64, 85, 93, 107, 111, 113, 114, 115, 116,
127, 244, 257, 259, 261
Kars, 15, 16, 17, 19, 20, 50, 89, 100, 103,
107, 111, 244, 245, 261
Kasım, 17, 21, 29, 42, 54, 55, 56, 68, 73,
74, 75, 81, 87, 88, 100, 103, 110, 122,
124, 125, 131, 132, 142, 153, 157, 158,
168, 171, 179, 181, 192, 202, 206, 207,
208, 212, 213, 214, 218, 219, 224, 225,
226, 232, 233, 235, 237, 260
Kazablanka, 69
Kazak, 13, 14
Kazan, 11, 13
Kazım Karabekir, 19, 111
Kennedy, 180, 181, 182, 183, 184, 185,
196
Keşan, 229, 230, 231
Keşmir, 136
KGB, 206
Kıbrıs, 123, 161, 180, 188, 189, 190, 191,
192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199,
200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207,
208, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216,
219, 220, 221, 222, 225, 226, 227, 228,
229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237,
252, 253, 254, 256, 257, 258, 259, 260,
262
Kıbrıs Cumhuriyeti, 191, 193, 202, 204
Kıbrıs Hükümeti, 194, 233
Kıbrıs Sorunu, 180, 188, 198, 201, 256,
262
Kırım, 12, 14, 15, 16, 68, 86, 244, 259
Kırım Hanlığı, 11
Kiev, 226
Klerides, 235
Knatchbull-Hugessen, 75, 79
Kollias, 229, 230, 231
Komünizm, 62, 125
Kosygin, 207, 215, 217, 218, 219, 220,
221, 222, 223, 225, 252

Köprülü, 122, 124, 130, 131, 143, 147, 151
Kruşçev, 126, 143, 144, 145, 155, 156,
163, 164, 165, 168, 170, 171, 175, 176,
177, 178, 179, 180, 182, 183, 187, 200,
204, 205, 206, 250, 251, 253
Kurtuluş Savaşı, 19, 21, 24, 29, 30, 90,
179, 245, 246, 247, 250, 254
Kuzey Atlantik Paktı, 117
Küba, 163, 166, 180, 181, 182, 183, 184,
185, 186, 187, 192, 201, 207, 209, 237,
251, 253, 256, 260, 262
Küba Krizi, 180, 181, 183, 185, 186, 187,
209, 237, 253, 256, 260
Küçük Kaynarca, 15, 16

L

Lahey, 102
Lavrichief, 123
Lazkiye, 152, 155
Lefkoşe, 193, 203
Lenin, 11, 17, 18, 23, 24, 127, 177, 182,
208, 220, 245, 246, 248, 261
Leningrad, 226
Leonid Brejnev, 207
Letonya, 33
Leyte, 82
Liberalizm, 62
Lincoln White, 153
Litvanya, 33
Litvinov, 25, 27, 28, 212, 252
Locarno, 24
Lockheed, 164
Londra, 25, 26, 44, 59, 86, 106, 110, 140,
148, 150, 189, 190, 191, 192, 194, 199,
203, 204, 227, 231
Londra Konferansı, 189, 231
Lozan, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 30, 200, 229,
247, 248
Lozan Barış Konferansı, 30, 200, 247
Lozan Konferansı, 21, 22, 23, 25, 248
Lübnan, 140, 141, 142, 144, 157, 159, 160
Lüksemburg, 117
Lütfü Kırdar, 168
Lyndon Johnson, 196, 199

M

Macaristan, 82, 83, 117, 148, 149, 150
Makarios, 190, 191, 192, 193, 194, 195,
200, 202, 203, 204, 207, 211, 229, 231
Malenkov, 126, 129
Malinovski, 182
Mançurya, 91
Marmara, 11, 25, 89, 108, 260, 262
Marmara Denizi, 25
Marshall, 82, 118, 123
Marshall Planı, 118
Massigli, 50, 51, 53
Mc George Bundy, 183
Meis Adası, 200
Memduh Tağmaç, 242
Menderes, 121, 122, 125, 129, 130, 131,
132, 137, 138, 140, 151, 152, 153, 154,
155, 157, 158, 161, 162, 163, 166, 169,
170, 173, 174, 189, 190, 254, 257
Menderes Hükümeti, 122, 132, 154, 173
Menemencioğlu, 71, 74, 75, 76, 78, 79, 80
Menşevikler, 245
Mısır, 29, 63, 77, 135, 136, 137, 138, 139,
140, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 149,
150, 157, 158, 200, 213
Midway, 82
Mihail Pleşçeyev, 11, 244
Mihailoviç Budienni, 18
Mihri Belli, 125
Mihver, 46, 47, 52, 55, 56, 58, 65, 69, 85
Mikoyan, 207
Milletler Cemiyeti, ix, 22, 24, 26, 36, 83,
86, 87, 111, 248
Milletlerarası Parlamentolar Konferansı,
150
Milli Birlik Komitesi, 173, 174, 176, 178,
237, 251
Milli Mücadele Hükümeti, 19
Milliyet Gazetesi, 170
Missouri, 91, 113
Molotov, 25, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39,
40, 41, 44, 45, 47, 52, 54, 55, 56, 62, 63,

67, 71, 73, 74, 80, 83, 85, 87, 88, 89, 90,
100, 106, 107, 108, 127, 128, 143
Mondros, 18
Monroe, 117
Montreux, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 35, 40,
42, 55, 56, 63, 64, 65, 68, 71, 76, 80, 83,
84, 85, 86, 89, 107, 108, 109, 111, 114,
116, 128, 129, 248, 255, 257
Montreux Boğazlar Sözleşmesi, 26, 27, 64,
65, 83, 85, 87, 108, 109, 116, 129, 255
Moongose Operasyonu, 182
Mora, 15
Moskova, 11, 19, 20, 21, 22, 23, 31, 32,
33, 34, 35, 39, 41, 42, 43, 45, 46, 48, 49,
50, 52, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66,
67, 68, 70, 71, 73, 74, 78, 81, 83, 87, 89,
99, 100, 103, 106, 107, 109, 111, 112,
113, 116, 123, 124, 125, 127, 128, 129,
131, 132, 134, 137, 143, 145, 146, 147,
150, 151, 152, 154, 155, 156, 158, 159,
163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171,
174, 175, 177, 178, 183, 185, 200, 201,
202, 203, 204, 205, 206, 207, 210, 211,
213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220,
221, 222, 224, 229, 234, 235, 236, 237,
238, 239, 244, 247, 248, 249, 250, 251,
253
Moskova Görüşmeleri, 42, 45, 54
Moskova Knezi, 11, 244
Muammer Ertem, 205
Mudanya, 21, 22, 23
Muhammed Rıza Pehlevi, 65
Muhsin Batur, 242
Murmansk, 64
Mustafa Kemal, 18, 23, 29, 30, 71, 91,
189, 202, 223, 246, 247, 255
Musul, 23
Muş, 17, 245
Münir Ertegün, 113
Müttefik, 46, 49, 63, 65, 69, 70, 71, 73, 74,
78, 82, 90, 102, 113, 161, 250, 259

N

Nagazaki, 91

Nahcivan, 145

Nasır, 135, 138, 147, 148, 149, 150, 157
NATO, 117, 121, 122, 123, 125, 127, 128,
129, 132, 133, 134, 135, 136, 143, 144,
145, 146, 156, 160, 161, 164, 166, 167,
168, 169, 170, 173, 174, 176, 177, 180,
185, 186, 187, 190, 196, 197, 198, 199,
200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 208,
209, 212, 214, 220, 221, 224, 226, 228,
235, 236, 250, 251, 253, 254, 256, 257,
261

Navarin, 15

Nazi, 100

Necmettin Sadak, 26

Nejdet Sançar, 98

New Mexico, 90

New York, 161, 183

Niğde, 91, 102, 241, 261

Nihal Atsız, 93, 94, 95

Nikolai Fedorenko, 236

Nogay Tatarı, 12

Normandiya, 72, 82, 83, 84, 90

Norveç, 117

Numan Menemencioğlu, 26, 44, 69, 80

Nurettin Alpkartal, 126

Nurullah Barıman, 98

Nyon, 29

O

OECD, 127, 212

Orhun, 91, 92, 95, 261

Orta Asya, 11, 12, 14, 176, 244

Orta Çağ, 11

Orta Doğu, ix, 15, 60, 63, 124, 129, 130,
133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140,
141, 142, 143, 144, 146, 150, 152, 153,
155, 157, 158, 160, 163, 176, 225, 255,
256, 258

Osmanlı, 12

Osmanlı Devleti, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17,
28, 92, 244, 245

Osmanlı İmparatorluğu, 13, 17

Osmanlı-Rus, 11, 12, 15, 16, 17, 244, 245,
255, 258

P

Pakistan, 133, 134, 136, 137, 140, 142,
147, 149, 159, 167

Pakistan Hükümeti, 136

Pan-Turanist, 91

Pantürkizm, 91

Papandrea, 119, 199, 227

Papen, 67, 81, 91, 100, 258

Paris, 16, 26, 32, 51, 82, 161, 163

Pasifik, 82, 84, 90

Pearl Harbor, 66

Peterson, 86, 109

Petro, 13, 14

Petrol Ofisi, 156

Peyami Safa, 93

Pipinelis, 233

Podgorny, 209, 210, 211, 222, 225, 252

Polaris, 164, 187

Polonya, 33, 34, 35, 46, 49, 58, 83, 107,
110, 117, 148, 149, 172

Portekiz, 117

Postdam Konferansı, 90, 105, 106, 109,
110, 116

Potemkin, 29, 32, 33

Pravda, 123, 143, 146, 162, 221

Q

Quebeck, 72, 73

R

Rauf Denktaş, 229, 231, 235

Raymond Hare, 197

Refik Koraltan, 119

Refik Saydam, 41, 43, 46, 50, 52, 53, 259

Reha Oğuz Türkkkan, 95, 98

René, 43

René Massigli, 43

Rıza Nur, 22, 92

Ribbentrop, 35, 39, 55, 56, 67

Rijov, 169, 170, 212

Robert Kennedy, 185

Romanya, 16, 21, 26, 27, 31, 33, 35, 38,
43, 44, 55, 58, 61, 72, 82, 117

Roosevelt, 66, 68, 69, 72, 73, 75, 77, 80,
84, 86, 106
Rum, 190, 192, 193, 194, 195, 196, 197,
200, 202, 204, 207, 211, 216, 220, 222,
227, 229, 231, 232, 235, 236
Rum Millî Muhaliz Birliği, 232
Rumlar, 193, 194, 196, 200, 231
Rus, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20,
22, 28, 32, 39, 44, 60, 61, 62, 63, 64, 67,
71, 87, 101, 102, 103, 123, 129, 131,
153, 165, 203, 208, 244, 245, 246
Rus Çarlığı, 11, 12, 16, 17, 245
Rus Hükümeti, 19
Ruslar, v, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 22, 28, 34,
35, 51, 57, 59, 64, 65, 68, 73, 82, 83, 84,
85, 87, 88, 100, 111, 136, 137, 143, 165,
202, 216, 221, 244, 247, 250
Rusya, v, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20,
21, 22, 23, 24, 38, 41, 44, 49, 52, 63, 64,
67, 68, 70, 85, 90, 104, 107, 108, 112,
113, 116, 122, 131, 132, 143, 146, 147,
162, 166, 168, 201, 205, 208, 210, 212,
221, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 255,
257, 259, 260
Rükneddin Nasuhioğlu, 104

S

Sabahattin Ali, 93, 94, 95, 98
Said Paşa, 139, 140, 142, 157
Samet Ağaoğlu, 124
Samsun, 13, 18, 259
San Francisco, 85, 86, 89, 100, 105
Saraçoğlu, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40,
41, 45, 51, 53, 58, 59, 69, 70, 71, 75, 93,
110, 177
Sarıkamış, 19, 21, 245
Sarper, 87, 88, 89, 90, 100, 106, 107, 177,
188, 192, 201
Savim Tarı, 125
Schulenburg, 34, 39
Seefalke, 64
Selanik, 189
Selim Sarper, 87, 89, 100, 177, 179, 188,
192, 201

Semenov, 218
Seydişehir, 216, 239
Sırbistan, 16
Sivas, 26, 102
Smirnov, 235
Soğuk Savaş, 112, 121, 129, 137, 144, 157,
160, 163, 169, 170, 172, 174, 177, 188,
190, 221, 224, 256, 257, 258, 259, 261
Sokullu Mehmet Paşa, 11
Sosyal Demokrasi Dernekleri
Federasyonu, 241
Sovyet, 13, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25,
27, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40,
41, 42, 43, 45, 47, 48, 50, 51, 52, 54, 57,
59, 66, 70, 71, 74, 89, 92, 100, 101, 102,
103, 104, 107, 108, 114, 115, 117, 123,
125, 127, 129, 131, 132, 134, 136, 143,
144, 145, 146, 150, 151, 155, 158, 159,
161, 163, 164, 165, 166, 168, 170, 175,
178, 179, 181, 183, 185, 187, 198, 202,
203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 212,
213, 214, 215, 216, 219, 220, 221, 223,
224, 225, 226, 229, 236, 238, 239, 245,
246, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 254,
255, 257, 258, 259, 260, 261, 262
Sovyet Hükümeti, 45, 46, 115, 127, 128,
132, 236
Sovyet Rusya, 19, 20, 21, 22, 245, 247,
248
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği,
23, 178, 257
Sovyetler Birliği, 12, 19, 26, 31, 33, 36,
37, 40, 41, 43, 53, 67, 70, 85, 87, 89,
101, 102, 103, 106, 107, 108, 110, 111,
112, 114, 115, 121, 122, 127, 128, 132,
145, 162, 164, 178, 197, 201, 203, 205,
208, 211, 213, 218, 219, 221, 223, 226,
254, 257, 258, 259, 261, 262
Spandidakis, 231
Spiridonov, 224
Sputnik, 160, 164
SSCB, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31,
32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54,

55, 56, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66,
67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78,
79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89,
90, 91, 92, 93, 98, 99, 100, 101, 103,
104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111,
112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119,
120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127,
128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136,
137, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148,
149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156,
158, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166,
167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174,
175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182,
183, 184, 185, 186, 187, 188, 191, 200,
201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208,
209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216,
217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224,
225, 226, 228, 229, 235, 236, 237, 238,
239, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 256,
257
SSCB Hükümeti, 39, 51, 54, 55, 56, 59,
61, 62, 63, 67, 68, 72, 87, 91, 106, 123,
124, 127, 129, 132, 144, 145, 146, 148,
165, 174, 178, 180, 183, 184, 185, 201,
202, 203, 204, 211, 215, 226, 236, 238,
239, 251, 253
Stafford Cripps, 48
Stalin, 14, 16, 24, 34, 35, 37, 38, 39, 41,
45, 48, 54, 61, 62, 66, 68, 70, 71, 73, 74,
75, 78, 83, 84, 85, 86, 90, 100, 103, 104,
107, 108, 125, 126, 127, 128, 129, 132,
134, 145, 155, 170, 171, 176, 177, 248,
250, 253, 257, 261, 262
Stalingrad, 68, 69, 71, 78, 81, 92
Stefanopulos, 227, 230
Steinhardt, 50
Suad Davaz, 26
Suat Hayri Ürgüplü, 201, 209, 212, 213,
215, 238, 252
Suriye, 66, 140, 141, 142, 143, 144, 147,
150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157,
159, 160, 171, 200, 224, 259
Suudi Arabistan, 141, 142, 143, 144

Süleyman Demirel, 11, 16, 198, 216, 221,
227, 229, 236, 238, 241, 242, 243, 253,
261, 262
Süveyş, 108, 138, 147, 148, 149, 150, 151,
152, 160, 189

Ş

Şam, 140
Şevket Mocan, 103
Şevki Atasagun, 224
Şeyh Sait, 24
Şükrü Saraçoğlu, 32, 33, 34, 35, 40, 41, 43,
45, 49, 51, 69, 93, 109, 249

T

Tahran, 65, 75, 76, 77, 78
Taksim Tezi, 194
Taman, 15
Tass Ajansı, 64, 203
TBMM, 21, 42, 52, 93, 104, 111, 119, 120,
122, 131, 132, 143, 147, 167, 168, 169,
185, 187, 190, 195, 201, 205, 209, 211,
217, 218, 225, 232, 237, 241, 242, 246,
247, 248, 252, 260
Terentieff, 30, 32, 34, 45, 52
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 95, 98
Tevfik Rüştü Aras, 24, 25, 26, 223
Tiflis, 32, 226
Tito, 133
TMT, 189
Trabzon, 17, 20, 67, 85, 93, 245, 259, 261
Transkafkasya, 14
Troçki, 245
Truman, 90, 106, 108, 109, 110, 112, 118,
123
Truman Doktrini, 118, 123
TSK, 197, 243
Turancılık, 63, 67, 91, 92, 93, 94, 95, 96,
97, 98, 99, 261
Türk, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20,
21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32,
33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54,

55, 57, 58, 59, 62, 63, 66, 67, 70, 71, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 135, 136, 138, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 166, 171, 172, 174, 175, 177, 179, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262

Türk Hava Kuvvetleri, 200, 202

Türk Mukavemet Teşkilatı, 189, 228

Türkçülük, 91, 93, 96, 99, 256, 261

Türkistan, 13, 14, 257

Türkiye, 11, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 203, 204,

205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262

Türkiye Hükümeti, 36, 63, 73, 110, 127, 146, 219

Türkiye İşçi Partisi, 241

Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, 119

Türkiye Sosyalist Partisi, 119, 125

Türkler, v, 11, 17, 18, 19, 90, 193, 231, 232, 235, 244

Türk-Rus, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 29, 44, 49, 79, 248, 255, 256, 260, 261, 262

Türk-Sovyet, 40, 42, 175, 179

U

U-2, 164, 165, 166, 180, 183

Ukrayna, 14, 21, 23

Ulus Meydanı, 94

Urallar, 13

U-Thant, 233, 234

Ü

Üçlü İttifak, 35, 36, 38, 40, 43, 45, 46, 47, 48, 50

Üçlü İttifak Antlaşması, 35, 36, 43, 45, 46, 47, 48, 50

Ürdün, 141, 142, 144, 154, 157, 159, 160

Ürgüplü, 202, 209, 212, 213, 215, 216, 217, 218, 238, 239, 252

V

Van, 17, 245

Varşova Paktı, 186

Vietnam, 220, 222, 225

Vinogradov, 80, 81, 87, 88, 100, 112, 113, 227

Vladivostok, 64
Voroşilov, 25, 50, 146, 151

W

Washington, 72, 105, 110, 113, 117, 135,
138, 151, 153, 155, 158, 159, 161, 164,
165, 183, 185, 186, 196, 197, 198, 199,
211, 227, 228, 229, 233, 234, 236
Wavell, 44
Weygand, 44

Y

Yalta, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 100, 102, 105,
106, 107, 108, 110, 259, 262
Yassıada, 174, 254
Yaş, 15
Yemen, 144
Yeni Çağ, 11
Yeni Zelanda, 188
Yeşil Hat, 193, 194

Yozgat, 102, 103

YSK, 178

YTP, 179, 185

Yugoslavya, 21, 26, 29, 60, 82, 126, 133,
134

Yumaşev, 29

Yunan, 15

Yunanistan, 21, 26, 29, 31, 38, 43, 44, 54,
57, 58, 66, 79, 82, 118, 123, 126, 129,
133, 149, 161, 188, 189, 190, 191, 193,
194, 195, 196, 198, 199, 200, 203, 204,
206, 208, 211, 227, 228, 229, 230, 231,
232, 233, 234, 235, 236, 247, 253, 254

Yunanistan Hükümeti, 200, 236, 253

Z

Zeki Velidi Togan, 93, 95, 98

Zorlu, 158, 168, 169, 174

Zürih, 190, 191, 192, 199

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı:	MUHAMMED MUSTAFA KÜÇÜKSAATÇI			
Doğum Yeri:				
Doğum Tarihi:				
Medeni Durumu:				
Öğrenim Durumu				
Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	CUMHURİYET İLKÖĞRETİM OKULU		ISPARTA	1996-2004
Lise	ENDÜSTRİ MESLEK LİSESİ	ELEKTRONİK	ISPARTA	2004-2008
Lisans	ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ	TARİH ÖĞRETMENLİĞİ	ÇANAKKALE	2011-2016
Yüksek Lisans	ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ	TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ	ARTVİN	2018-2021
İş Deneyimi:	MEB KARAYAZI ANADOLU LİSESİ TARİH ÖĞRETMENİ 2019-			
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:				
e-posta				
Yayınlarım:				